МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ
ЛЬВІВСЬКИЙ НАЦІОНАЛЬНИЙ УНІВЕРСИТЕТ ІМЕНІ ІВАНА ФРАНКА

На правах рукопису

СЕНИШИН ОКСАНА СТЕПАНІВНА

УДК 338.43:330.35.01(477)

СОЦІАЛЬНО-ЕКОНОМІЧНЕ ПРОГНОЗУВАННЯ РОЗВИТКУ ПРОДОВОЛЬЧОГО КОМПЛЕКСУ УКРАЇНИ

Спеціальність 08.00.03 – економіка та управління національним господарством

ДИСЕРТАЦІЯ

на здобуття наукового ступеня доктора економічних наук

Науковий консультант:

Майовець Євген Йосипович,

доктор економічних наук, професор

Львів – 2016

ЗМІСТ

ПЕРЕЛІК УМОВНИХ СКОРОЧЕНЬ……...5
ВСТУП……6

РОЗДІЛ 1.
ТЕОРЕТИКО-МЕТОДОЛОГІЧНІ ЗАСАДИ ДОСЛІДЖЕННЯ ПРОДОВОЛЬЧОГО КОМПЛЕКСУ УКРАЇНИ

1.1. Сутність та структурно-функціональна характеристика продовольчого комплексу України……20
1.2. Місце соціально-економічного прогнозування у функціональній структурі механізму розвитку вітчизняного продовольчого комплексу……..40
1.3. Особливості структури природно-ресурсного потенціалу розвитку продовольчого комплексу……60
Висновки до розділу 1…….....75

РОЗДІЛ 2.
МЕТОДОЛОГІЯ СОЦІАЛЬНО-ЕКОНОМІЧНОГО ПРОГНОЗУВАННЯ РОЗВИТКУ ПРОДОВОЛЬЧОГО КОМПЛЕКСУ УКРАЇНИ

2.1. Соціально-економічне прогнозування як інструмент дослідження продовольчих потреб та можливостей їхнього передбачення……..78
2.2. Методика дослідження соціально-економічного прогнозування як організаційно-управлінської системи…….....99
2.3. Методика трендового аналізу як інструмент формування оптимальної програми розвитку вітчизняного продовольчого комплексу.....141
Висновки до розділу 2……152

РОЗДІЛ 3.

СОЦІАЛЬНО-ЕКОНОМІЧНА ОЦІНКА ФУНКЦІОНУВАННЯ ТА РОЗВИТКУ ПРОДОВОЛЬЧОГО КОМПЛЕКСУ УКРАЇНИ ЯК ОСНОВА ПОБУДОВИ СОЦІАЛЬНО-ЕКОНОМІЧНИХ ПРОГНОЗІВ

3.1. Продовольчий комплекс у системі агропромислового виробництва України…….155
3.2. Аналітична оцінка стану ринку продовольчої продукції тваринництва та рівня споживання продовольчих благ в Україні……...191
3.2.1. Дослідження ринку молока та молокопродуктів……192
3.2.2. Аналіз ринку м'яса та м'ясопродуктів……208
3.3. Дослідження перспектив розвитку продовольчого ринку продукції рослинництва…….....218
3.3.1. Функціонування ринків зерна, зернобобових культур і продуктів їхньої переробки……..219
3.3.2. Ринок цукру……233
3.3.3. Ринок харчових жирів…….....244
3.3.4. Ринок картоплі, овочів, плодів та ягід…….247
Висновки до розділу 3…….256

РОЗДІЛ 4.

СОЦІАЛЬНО-ЕКОНОМІЧНЕ ПРОГНОЗУВАННЯ РОЗВИТКУ ПРОДОВОЛЬЧОГО КОМПЛЕКСУ УКРАЇНИ ЯК УМОВИ ЗМІЦНЕННЯ ВНУТРІШНЬОЇ ПРОДОВОЛЬЧОЇ БЕЗПЕКИ

4.1. Пріоритетне значення продовольчої безпеки у процесі формування системи національної безпеки країни……...259
4.2. Соціальний розвиток села як умова досягнення продовольчої безпеки України…….299

4.3. Світовий досвід державного регулювання розвитку агропродовольчого комплексу та перспективи його застосування в Україні…….327
4.4. Напрямки покращення виробництва вітчизняної продовольчої продукції у контексті забезпечення продовольчої безпеки України…….. …...363
Висновки до розділу 4…….392

РОЗДІЛ 5.
СОЦІАЛЬНО-ЕКОНОМІЧНИЙ ПРОГНОЗ ПЕРЕТВОРЕННЯ УКРАЇНИ У КОНКУРЕНТОСПРОМОЖНУ ПРОДОВОЛЬЧУ ДЕРЖАВУ

5.1. Прогностична оцінка нарощування експортного потенціалу продовольчого комплексу України……..396
5.2. Напрями підвищення конкурентоспроможності вітчизняної продовольчої продукції на світових ринках…….417
5.3. Соціально-економічний прогноз місця продовольчого комплексу в забезпеченні споживчих потреб населення України у продуктах харчування……435
Висновки до розділу 5…….452

ВИСНОВКИ……455
СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ…….....462
ДОДАТКИ…….....503

ПЕРЕЛІК УМОВНИХ СКОРОЧЕНЬ

АПК – агропромисловий комплекс

АФ – аграрний фонд

ВРХ – велика рогата худоба

ГМО – генетично модифіковані організми

ДСТУ – державний стандарт України

ЕКА – експортно-кредитне агентство

ЄС – Європейський Союз

ЄСФРС – Європейський сільськогосподарський фонд розвитку села

ІСЦ – індекс споживчих цін

КМУ – Кабінет Міністрів України

ПК – продовольчий комплекс

ПР – продовольчий ринок

СВП – сукупний вимір підтримки

СЕП – соціально-економічне прогнозування

СНД – Союз Незалежних Держав

СОК – сільськогосподарський обслуговуючий кооператив

СОТ – Світова організація торгівлі

СРСР – Союз Радянських Соціалістичних Республік

CAP – Common Agricultural Policy

IPO – публічне розміщення акцій на спеціалізованих фондових майданчиках

RCA_i – індекс виявленої порівняльної переваги *(Revealed Comparative Advantage)*

RCA_{ij} – індекс фактичних порівняльних переваг

RMP_{ij} – індекс відносної залежності від імпорту *(Relative Import Penetration Index)*

RTA_{ij} – індекс відносних торговельних переваг

RXA_{ij} – індекс відносної експортної конкурентоспроможності

White Paper on Food Safety – Біла книга про продовольчу безпеку

ВСТУП

Актуальність теми дослідження. Складний процес сучасного суспільно-економічного розвитку України за короткий час її незалежності перманентно супроводжується різноманітними зовнішніми та внутрішніми викликами, що епізодично проявляється в різних кризових ситуаціях як у політичному, так і в економічному житті країни. Гостра потреба в позитивних зрушеннях, у здобутті національної економічної та політичної самодостатності країни диктує необхідність пошуку принципово нових обґрунтованих підходів до нагального вирішення поставлених перед економікою країни завдань, передусім до здійснення конкретних, глибоко продуманих, ефективних, практичних кроків на шляху до утвердження України як рівноправного та невід'ємного елемента у світовій спільноті.

Формування ефективного механізму забезпечення продовольчої безпеки України передбачає створення конкурентоспроможного продовольчого комплексу з оптимальною структурою виробництва, здатного в умовах міжнародної економічної інтеграції та глобалізації випускати високоякісну конкурентоспроможну продукцію, забезпечувати потреби населення у продуктах харчування та належний рівень продовольчої безпеки держави.

Забезпечення населення продовольством завжди вважалось пріоритетним завданням розвитку будь-якої держави. Всесвітні процеси інтеграції та глобалізації засвідчують, що будь-який ринок, у тім числі й продовольчий, характеризується нестабільністю та непередбачуваністю умов зростання і розвитку продовольчого комплексу, функціонування якого залежить від багатьох чинників зовнішнього середовища, які, на нашу думку, необхідно передбачати із обґрунтуванням тенденцій їхнього розвитку. Саме тому надзвичайно актуальним є дослідження соціально-економічного прогнозування як інструмента передбачення функціонування та розвитку вітчизняного продовольчого комплексу.

Дослідженню економічних проблем розвитку продовольчого комплексу присвячено наукові праці вчених Ради з вивчення продуктивних сил України

НАН України, Інституту агарної економіки Української академії аграрних наук, Об'єднаного інституту економіки НАН України, Інституту економічного прогнозування НАН України, в яких значну увагу приділяли проведенню агарної реформи, формуванню принципів агарної політики, трансформації відносин власності та соціальної сфери села. Водночас актуальною необхідністю є вивчення сучасних теоретичних і практичних аспектів розвитку продовольчого комплексу України, його структурно-динамічних змін у загальнодержавному та регіональному аспекті в умовах ринкових трансформацій на тривалу перспективу, що й зумовлює актуальність нашого дослідження.

Проблемам функціонування, стратегічного розвитку та прогностичній оцінці продовольчих ринків і продовольчого комплексу присвячені праці багатьох відомих учених-економістів, зокрема: В. Я. Амбросова, О. В. Березіна, В. С. Бондаря, П. П. Борщевського, О. Б. Бутнік-Сіверського, О. М. Варченко, А. Ф. Гончара, В. Д. Гончарова, А. О. Заїнчковського, М. В. Калінчика, О. О. Кундицького, В. Г. Кухти, Д. Крисанова, А. С. Лисецького, В. В. Лиськова, М. Й. Маліка, Л. О. Мармуль, Т. Л. Мостенської, М. Г. Оробчука, В. Осадчука, Б. Я. Панасюка, Б. Й. Пасхавера, Л. В. Погребняка, П. Т. Саблука, М. П. Сичевського, О. П. Сологуб, Д. М. Стеченка, В. І. Топіхи, А. В. Фурси, Л. Г. Чернюк, О. В. Шебаніної тощо.

Серед вітчизняних науковців, що займалися проблемами розробки і прийняття управлінських рішень у галузі здійснення державної продовольчої політики, необхідно зазначити: П. П. Борщевського, П. І. Гайдуцького, Б. М. Данилишина, Л. Д. Дейнеку, Ю. П. Лебединського, О. Ю. Лебединську, Є. Й. Майовця, І. Р. Михасюка, В. Я. Месселя-Веселяка, О. Олійника, О. М. Онищенка, Б. Й. Пасхавера, П. Т. Саблука, В. М. Трегобчука, В. В. Юрчишина, М. Д. Янківа та ін. Зважаючи на величезну увагу до проблем вивчення соціально-економічного прогнозування розвитку вітчизняного продовольчого комплексу у науковій літературі, єдиної думки щодо етимології

продовольчого комплексу, його структурних складових, функціональних характеристик немає.

Автор представленої дисертаційної роботи переконаний у тому, що позитивним поштовхом, імпульсом до здійснення істотних прогресивних зрушень на сучасному етапі функціонування продовольчого комплексу України та АПК загалом слугуватиме такий перевірений світовим досвідом, важливий і дійовий засіб і важіль ринкового управління, як соціально-економічне прогнозування. Додатковою аргументацією щодо цього положення є дослідження зарубіжного досвіду державного регулювання розвитку агропродовольчого комплексу та перспектив його застосування в Україні.

Зв'язок роботи з науковими програмами, планами, темами. Дисертаційне дослідження є складовою частиною науково-дослідної роботи кафедри менеджменту Львівського національного університету імені Івана Франка в межах реалізації прикладної держбюджетної теми "Управління структурно-інноваційними процесами в регіоні" (номер державної реєстрації 0112U005141), у рамках якої автором проведено дослідження теоретико-методологічних основ соціально-економічного прогнозування розвитку вітчизняного продовольчого комплексу та побудовано соціально-економічний прогноз перетворення України у продовольчу наддержаву.

Мета та завдання дослідження. Метою дисертаційної роботи є розробка теоретико-методологічних та прикладних положень соціально-економічного прогнозування розвитку продовольчого комплексу та надання практичних рекомендацій щодо підвищення ефективності розвитку вітчизняного продовольчого комплексу та побудови соціально-економічного прогнозу перетворення України у продовольчу наддержаву.

Реалізація поставленої мети зумовила постановку та вирішення таких завдань:

– поглибити понятійно-категоріальний апарат соціально-економічного прогнозування розвитку вітчизняного продовольчого комплексу;

– охарактеризувати й систематизувати теоретичні положення щодо сутності та структури продовольчого комплексу;

– обґрунтувати місце соціально-економічного прогнозування у функціональній структурі механізму розвитку вітчизняного продовольчого комплексу;

– проаналізувати особливості структури природно-ресурсного потенціалу розвитку продовольчого комплексу;

– визначити необхідність і можливість використання сучасної наукової методики соціально-економічного прогнозування в реальній практиці функціонування продовольчого комплексу України;

– здійснити детальний аналіз трендових методів прогнозування як інструменту формування оптимальної програми розвитку продовольчого комплексу України;

– провести соціально-економічну характеристику функціонування та розвитку вітчизняного продовольчого комплексу як основи побудови соціально-економічних прогнозів;

– надати аналітичну оцінку стану ринків продовольчої продукції рослинництва й тваринництва та рівня споживання продовольчих благ в Україні;

– на основі проведених розрахунків основних індикаторів продовольчої безпеки, беручи до уваги затверджену Кабінетом Міністрів України Методику визначення основних її індикаторів, визначити пріоритетне місце продовольчої безпеки у процесі формування системи національної безпеки України;

– дослідити соціальний розвиток села як умови досягнення продовольчої безпеки держави;

– узагальнити світовий досвід державного регулювання розвитку агропродовольчого комплексу та визначити перспективи його застосування в Україні;

– запропонувати низку рекомендацій щодо нарощування експортного потенціалу продовольчого комплексу України, що полягають у впровадженні економічних, організаційних, інформаційних, фінансових та інших заходів;

– розробити пропозиції щодо підвищення конкурентоспроможності вітчизняної продовольчої продукції на світових ринках;

– на основі методики трендового аналізу здійснити соціально-економічний прогноз місця вітчизняного продовольчого комплексу в забезпеченні споживчих потреб населення України у продовольчій продукції.

Об'єктом дослідження є функціонування та розвиток продовольчого комплексу України.

Предметом дослідження відповідно до поставленої мети та завдань є теоретико-методологічні та прикладні аспекти соціально-економічного прогнозування розвитку вітчизняного продовольчого комплексу.

Методи дослідження. Теоретико-методологічною основою дисертаційної роботи є сучасні принципові положення науки соціально-економічного прогнозування та теоретико-прикладні засади розвитку вітчизняного продовольчого комплексу, наукові роботи та практичні дослідження як вітчизняних, так і закордонних вчених-економістів у цій сфері, матеріали міжнародних науково-практичних конференцій, періодичні видання, результати дослідно-аналітичних, академічних та прикладних розробок з проблем соціально-економічного прогнозування розвитку продовольчого комплексу, а також нормативно-правові й статистичні матеріали, інформаційно-аналітичні дані мережі Інтернет та ЗМІ.

Для реалізації визначених у дисертаційному дослідженні мети та завдань використано комплекс прийомів та методів наукового пізнання. А саме, за допомогою діалектичного методу пізнання економічних явищ, з'ясовано сутність ключових понять дослідження; порівняльний метод – використано для зіставлення показників, які визначають рівень розвитку вітчизняних ринків продовольчих товарів; економіко-статистичний метод – дав змогу дослідити стан і тенденції розвитку основних ринків продовольчої продукції України,

визначити головні проблеми та перешкоди для їхнього розвитку; використання методу графічної інтерпретації дало можливість наочно відобразити оброблені статистичні дані, пов'язані з процесами функціонування та розвитку вітчизняного продовольчого комплексу у вигляді рисунків, діаграм, схем тощо; метод індексного аналізу – застосовано для аналізу обсягів реалізації основних видів сільськогосподарської продукції сільськогосподарськими підприємствами; комплексна методика визначення індикаторів достатності споживання основних продовольчих продуктів населенням України; методика продовольчої безпеки – застосована при розрахунку співвідношення між фактичними та раціональними нормами споживання продовольства; метод трендового аналізу – дав можливість розрахувати прогнозні значення обсягів виробництва та споживання вітчизняної продовольчої продукції як тваринного, так і рослинного походження та в результаті визначити показники рівня самозабезпеченості основними видами вітчизняного продовольства.

Наукова новизна одержаних результатів полягає у системному вирішенні важливої науково-прикладної проблеми, пов'язаної із соціально-економічним прогнозуванням розвитку продовольчого комплексу України, та наданні й обґрунтуванні практичних рекомендацій щодо підвищення рівня конкурентоспроможності вітчизняної продовольчої продукції на світових ринках та побудові соціально-економічного прогнозу перетворення України у продовольчу наддержаву.

До найважливіших наукових результатів дисертації, що становлять наукову новизну, віднесемо такі:

вперше:

- обґрунтовано визначення продовольчого комплексу як трьохкомпонентної еколого-соціо-економічної системи через призму дослідження стратегії сталого розвитку, що дало можливість автору розглянути ПК не лише як економічну підсистему взаємозалежних сфер, галузей та виробництв, спрямованих на задоволення суспільних потреб населення продуктами харчування рослинного і тваринного походження в необхідному

асортименті та належної якості за умов ефективного використання природно-ресурсного потенціалу, але й як соціальну складову, в основі чого знаходиться людина як основа суспільного розвитку, її життя та довголіття та як екологічну підсистему, що забезпечує умови для виробництва якісної органічної продовольчої продукції;

- визначено структуру механізму розвитку продовольчого комплексу як сукупність інтегрованих взаємозв'язків між його функціональними елементами – державою із конкретними засобами та важелями впливу, виробниками, споживачами продовольства, суб'єктами ринкової інфраструктури, центрами міжнародної торгівлі, соціально-економічним прогнозуванням і програмуванням та процесами саморегулювання та саморозвитку, що дало змогу визначити роль, місце і значення соціально-економічного прогнозування у структурі механізму розвитку вітчизняного ПК, оскільки останній визначає стратегію розвитку та регіональні програми розвитку вітчизняного продовольчого комплексу;

- здійснено соціально-економічний прогноз розвитку продовольчого комплексу шляхом застосування у прикладному дослідженні трендової методики для окреслення прогнозних значень обсягів виробництва та споживання продовольчих товарів, що уможливило визначити рівень самозабезпеченості цими товарами на вітчизняному продовольчому ринку.

Удосконалено:

- концептуальний підхід до розгляду продовольчого комплексу як складової агропродовольчого комплексу, який, своєю чергою, є частиною агропромислового комплексу, що дозволило автору визначити його характерні ознаки: міжгалузевий характер взаємодії; наявність основної (провідної) та неосновних (забезпечуючих) галузей; відтворювальний принцип та критерій участі у створенні кінцевого продукту (продовольства); складність визначення функціонального ядра комплексу; формуванням комплексу на території держави, а його окремих підкомплексів – на території окремих регіонів;

- теоретичні положення трактування економічної природи дефініції “соціально-економічне прогнозування розвитку продовольчого комплексу”, що тлумачиться автором як системне науково обґрунтоване передбачення процесів виробництва, заготівлі, складування, транспортування, зберігання та реалізації продовольчої продукції; зміни попиту та пропозиції, ринкових цін на продовольство шляхом вивчення існуючих причинно-наслідкових зв’язків та закономірностей розвитку продовольчих ринків, їх інфраструктурної складової та нормативно-правового забезпечення розвитку продовольчого комплексу загалом. Це допомогло удосконалити понятійно-категоріальний апарат наук соціально-економічного прогнозування та управління розвитком продовольчого комплексу.

- теоретико-методологічний підхід до розгляду продовольчого комплексу з позиції системного підходу як регульованої економічної системи, що складається з трьох взаємозв’язаних складових: організаційно-економічного механізму, процесів виробництва, зберігання, транспортування та реалізації продовольчої продукції та продовольчого ринку. Входами у комплексній схематичній моделі продовольчого комплексу як економічної регульованої системи, слугують грошові потоки попиту як кінцевих, так і проміжних споживачів на продовольчі товари, які можна об’єднати в товарні групи; виходами – сукупна пропозиція сільськогосподарських підприємств, підприємств переробної та харчової промисловості, а також особистих підсобних господарств населення у вигляді безпосередньо сільськогосподарської продукції і товарної продукції харчової промисловості. Це дало можливість виділити особливості функціонування та розвитку сучасного продовольчого комплексу;

- інструментарій оцінки стану продовольчої безпеки, особливістю якої є розрахунок таких показників як: добова енергетична цінність раціону людини; забезпечення раціону людини основними видами продуктів; достатність запасів зерна у державних ресурсах; економічна доступність продуктів харчування; диференціація вартості харчування за соціальними групами; ємність

внутрішнього ринку окремих продовольчих продуктів та продовольча незалежність за окремим продуктом продовольства, що дало змогу визначити та обґрунтувати пріоритетні напрями розвитку продовольчого комплексу у контексті забезпечення продовольчої безпеки України;

- наукові положення у контексті підвищення рівня конкурентоспроможності вітчизняної продовольчої продукції на світових ринках за головними напрямами: розширення товарної структури експорту продовольчої продукції; використання позитивного досвіду країн ЄС у регулюванні ринку агропродовольчої продукції; гармонізація вітчизняних стандартів на сільськогосподарську та агропродовольчу продукцію згідно зі стандартами ЄС; посилення кооперації господарств населення виробників сільськогосподарської продукції, що поглибило управлінський інструментарій, збагатило методологічні підходи до дослідження процесів соціально-економічного прогнозування розвитку вітчизняного продовольчого комплексу.

Одержали подальший розвиток:

- теоретико-методологічний підхід до структуризації прогнозів розвитку продовольчого комплексу, до якого зачислено блоки: ресурсний (базові прогнози); блок економічних прогнозів (соціально-економічні прогнози); блоки соціальних прогнозів та зовнішньоекономічних прогнозів щодо розвитку продовольчого комплексу загалом, що сприяло визначенню їхнього взаємовпливу і взаємозв’язку;

- концептуальний підхід до розгляду продовольчого природно-ресурсного потенціалу як складової продовольчого комплексу загалом та частини природно-ресурсного потенціалу, що певною мірою є відтворювальною здатністю земельних, водних, лісових та інших видів природних ресурсів та джерел їх утворення виробляти прямо чи опосередковано продукцію продовольчого комплексу. Дослідження причинно-наслідкових взаємозв’язків ресурсів довкілля у процесі виробництва продовольчої продукції, створило умови для з’ясування того, що саме земельні ресурси є інтегруючим, проте не єдиним видом агропродовольчих ресурсів, який сприяє виробництву

продовольчої продукції;

- практичний інструментарій застосування світового досвіду державної підтримки розвитку продовольчого комплексу окремих країн світу через реалізацію конкретних заходів, зокрема: спрямування вітчизняних бюджетних фінансових ресурсів на закупівлю надлишків сільськогосподарської та продовольчої продукції у фермерів з метою утримання закупівельних цін і гарантування дохідності виробників продукції сільського господарства (досвід США); запровадження системи стимулювання експорту українських продуктів харчування шляхом товарного кредитування під гарантії експортно-кредитних агентств (досвід США, Японії, Німеччини) тощо;

- пріоритетні напрями розвитку вітчизняного продовольчого комплексу у контексті забезпечення належного рівня продовольчої безпеки України через: забезпечення ефективності внутрішнього ринку та цінового регулювання; захисту інтересів вітчизняних товаровиробників на зовнішніх ринках; забезпечення цільового спрямування коштів від продажу сільгосппродукції на розвиток продовольчого комплексу економіки; підвищення якості продуктів харчування та їхньої відповідності міжнародним стандартам; реформування земельних відносин і перебудови всієї системи організації агропродовольчого виробництва, що сприятиме запровадження складових стратегії агропродовольчого протекціонізму;

- закономірності та тенденції розвитку органічного землеробства як інструменту підтримки та забезпечення продовольчої безпеки держави, що дало можливість автору з використанням методики SWOT-аналізу виявити екологічний, соціальний та економічний ефекти від застосування цього виду землеробства та сприяло побудові стратегії його функціонування;

- методичні підходи до аналізу показників використання експортного потенціалу продовольчого комплексу України на рівні держави, до яких зачислено: географічну та товарну структуру експорту; темпи росту та приросту експорту; рівень експортної орієнтації; експорт на одну особу; експортну квоту; індекс внутрішньогалузевої торгівлі; коефіцієнт покриття

експортом імпорту; індекс “умови торгівлі”; індекс концентрації експорту (індекс Хіршмана), що дало можливість розробити рекомендації щодо нарощування цього потенціалу.

Теоретичне та практичне значення роботи. Теоретичне значення основних результатів дисертаційної роботи полягає у тому, що на підставі виділення просторово-часових і причинно-наслідкових зв’язків визначено теоретичний зміст понять “соціально-економічне прогнозування розвитку продовольчого комплексу”, “продовольчий комплекс”; показано структурно-функціональне місце, роль і значення соціально-економічного прогнозування у функціональній структурі механізму розвитку вітчизняного продовольчого комплексу; удосконалено інструментарій оцінки стану економічної безпеки держави через призму методики визначення її основних індикаторів тощо. Теоретичні здобутки дисертаційного дослідження впроваджені у навчальний процес на економічному факультеті Львівського національного університету імені Івана Франка, зокрема у процесі викладання дисциплін “Державне регулювання економіки”, “Соціально-економічне прогнозування”, “Економічна діагностика”, “Менеджмент ЗЕД”, “Організація і планування діяльності підприємства”, “Економічний механізм діяльності організації” (довідка № 4818-Н від 23.10.2015 р.).

Авторські розробки знайшли практичне застосування у діяльності ПрАТ “Компанія Ензим” (довідка № 2692 від 17.11.2015 р.), ТзОВ “Агро Л В Лімітед” (довідка № 3725 від 17.09.2015 р.) та ТзОВ “Торгова мережа “Барвінок” (довідка № 410 від 23.11.2015 р.).

Результати здійсненого соціально-економічного прогнозу місця вітчизняного продовольчого комплексу в забезпеченні споживчих потреб населення України продуктами харчування шляхом застосування методологічного інструментарію соціально-економічного прогнозування з використання конкретних його методів – трендової методики для окреслення прогнозних значень обсягів виробництва та споживання продовольчих товарів, на основі яких визначено рівень самозабезпеченості цими товарами на

вітчизняному продовольчому ринку, використовуються спеціалістами Департаменту економічної політики Львівської міської ради та Департаменту економічного розвитку, торгівлі та промисловості Львівської обласної державної адміністрації при складанні планової документації та розробці важливих стратегічно-орієнтованих програм, спрямованих на забезпечення сталого розвитку регіонального агропромислового комплексу (довідка № 23-вих-589 від 14.08.2015 р. та довідка № 1-44-4870 від 04.12.2015 р.).

Пропозиції дисертанта у контексті підвищення рівня конкурентоспроможності вітчизняної продовольчої продукції на світових ринках за головними напрямами: збільшення експортного потенціалу вітчизняних виробників сільськогосподарської продукції; використання позитивного досвіду країн ЄС у регулюванні ринку агропродовольчої продукції; гармонізація вітчизняних стандартів на сільськогосподарську та агропродовольчу продукцію згідно зі стандартами ЄС; посилення кооперації господарств населення виробників сільськогосподарської продукції, використовують спеціалісти Управління економічної політики Львівської обласної ради при розробці Стратегії розвитку Львівщини до 2017 року, а також щорічної Програми соціально-економічного та культурного розвитку Львівської області, спрямованих на забезпечення сталого розвитку регіонального агропромислового ринку (довідка № 1-78-1981 від 07.09.2015 р.).

Особистий внесок здобувача полягає в обґрунтуванні теоретико-методологічних засад і практичних рекомендацій щодо соціально-економічного прогнозування розвитку продовольчого комплексу України. Усі наукові результати, що викладені в дисертації та винесені на захист, одержано автором особисто. З наукових праць, опублікованих у співавторстві, в дисертації використано лише ті ідеї та положення, які є результатом особистої роботи здобувача.

Апробація результатів дисертації. Основні результати дослідження обговорені та отримали схвальні відгуки на: VI Міжнародній науково-практичній конференції “Економічні підсумки 2011 року: досягнення та

перспективи" (Львів, 2011), X Міжнародній науково-практичній конференції "Аналіз та прогнозування трансформаційних процесів в економіці сучасного світу: проблеми та перспективи" (Київ, 2012), XI Міжнародній науково-практичній конференції "Економічний дисбаланс країни: проблеми та шляхи вирішення" (Львів, 2012), III Міжнародному науково-методичному форумі-конференції молодих економістів-кібернетиків "Моделювання економіки: проблеми, тенденції, досвід" (Львів, 2012), VIII Міжнародній науково-практичній конференції "Проблеми і перспективи розвитку економічних наук в XXI столітті" (Росія, м. Москва, 2012), I Міжнародній науково-практичній конференції "Сталий розвиток підприємств, регіонів, країн" (Дніпропетровськ, 2012), науково-практичній конференції "Культура управління у системі розвитку економіки України" (Львів, 2013), II Всеукраїнській науково-практичній інтернет-конференції "Проблеми та перспективи розвитку економіки і підприємництва та комп'ютерних технологій в Україні" (Львів, 2013), XVIII Міжнародній науково-практичній конференції "Розвиток економічних наук в XXI столітті" (Росія, м. Москва, 2013), Міжвузівській науково-практичній конференції "Актуальні проблеми економічної безпеки в контексті трансформації ринкової економіки" (Львів, 2013), XV Міжнародній науково-практичній конференції "Сучасні концепції економічної теорії і практики: нові шляхи досліджень і розвитку" (Росія, м. Санкт-Петербург, 2013), Всеукраїнській науково-практичній конференції "Управлінські інновації: теорія та практика" (Тернопіль, 2013), Міжнародній науково-практичній конференції "Перспективи розвитку ринкової економіки на засадах конкурентоспроможності, інноваційності та сталості" (Дніпропетровськ, 2014), X науково-практичній конференції науково-педагогічних працівників "Проблеми та перспективи розвитку економіки і підприємництва та комп'ютерних технологій в Україні" (Львів, 2014), Всеукраїнській науково-практичній інтернет-конференції "Формування ефективних фінансових механізмів державного управління економікою України: теорія та практика" (Донецьк, 2014), XIV Міжнародній науковій конференції "Теоретичні та

прикладні аспекти аналізу фінансових систем" (Львів, 2014), Міжнародній науково-практичній конференції "Ефективне управління економікою: процеси, явища, ризики" (Черкаси, 2014), Міжнародній науково-практичній конференції "Розвиток бухгалтерського обліку, аналізу і контролю в умовах інтеграційних процесів" (Київ, 2014), V Міжнародній науково-практичній конференції "Проблеми сучасної економіки" (Донецьк, 2014), науково-практичній конференції "Організація управління: витоки, реалії та перспективи розвитку" (Львів, 2014), Міжнародній науково-практичній конференції "Структурні трансформації національних економік в умовах глобалізації" (Миколаїв, 2014), науково-практичній конференції "Перспективи розвитку національної економіки в умовах посилення глобалізаційних процесів" (Львів, 2015), Міжнародній науково-практичній конференції "Проблеми економіки, менеджменту та сільської кооперації" (Львів, 2015), Міжнародній науково-практичній конференції "Розвиток національної економіки: теорія і практика" (Івано-Франківськ, 2015).

Публікації. Основні положення наукового дослідження опубліковано дисертантом у 62 наукових працях загальним обсягом 63,7 друк. арк., з них: 1 одноосібна монографія; 1 монографія у співавторстві; 6 розділів у 4-х колективних монографіях; 30 статей, 21 з яких – у вітчизняних фахових наукових виданнях, 7 – в іноземних виданнях та 2 – у фахових виданнях України, які включені до міжнародних наукометричних баз; 1 підручник у співавторстві та 1 навчальний посібник у співавторстві (з грифами МОН України); 22 тез доповідей.

Обсяг і структура дисертаційної роботи. Дисертація містить перелік умовних скорочень, вступ, п'ять розділів, висновки, список використаної літератури та додатки. Повний обсяг роботи – 531 сторінка, обсяг основного тексту становить 425 сторінок та містить 98 таблиць, 71 рисунок і 114 формул. Список використаної літератури включає 364 найменування, розміщений на 40-ка сторінках. Дисертаційна робота містить також 15 додатків, що подано на 29-ти сторінках.

РОЗДІЛ 1
ПРОДОВОЛЬЧИЙ КОМПЛЕКС УКРАЇНИ ЯК ОБ'ЄКТ ТЕОРЕТИКО-МЕТОДОЛОГІЧНОГО АНАЛІЗУ

1.1. Сутність та структурно-функціональна характеристика продовольчого комплексу України

Формування ефективного механізму забезпечення продовольчої безпеки України як країни з ринковою економікою передбачає створення конкурентоспроможного продовольчого комплексу з оптимальною структурою виробництва, здатного в умовах міжнародної економічної інтеграції та глобалізації випускати високоякісну конкурентоспроможну продукцію, забезпечувати потреби населення у продуктах харчування та належний рівень продовольчої безпеки держави.

Забезпечення населення продовольством завжди вважались пріоритетним завданням розвитку будь-якої держави, адже країни, що успішно вирішили продовольчу проблему, й досі очолюють рейтинг найрозвиненіших країн світу. Всесвітні процеси інтеграції та глобалізації засвідчують, що будь-який ринок, у тім числі й продовольчий, характеризується нестабільністю та непередбачуваністю умов зростання і розвитку підприємств, діяльність яких залежить від багатьох чинників зовнішнього середовища.

Дослідженню економічних проблем розвитку продовольчого комплексу присвячено наукові праці вчених Ради з вивчення продуктивних сил України НАН України, Інституту агарної економіки Української академії аграрних наук, Об'єднаного інституту економіки НАН України, Інституту економічного прогнозування НАН України, в яких значну увагу приділяли проведенню агарної реформи, формуванню принципів агарної політики, трансформації відносин власності та соціальної сфери села. Водночас актуальною необхідністю є вивчення сучасних теоретичних і практичних

аспектів розвитку продовольчого комплексу України, його структурно-динамічних змін у загальнодержавному та регіональному аспекті в умовах ринкових трансформацій на тривалу перспективу, що й зумовлює актуальність нашого дослідження.

Проблемам функціонування, стратегічного розвитку та прогностичній оцінці продовольчих ринків і продовольчого комплексу присвячені праці багатьох відомих учених-економістів, зокрема: В. Я. Амбросова, О. В. Березіна, В. С. Бондаря, П. П. Борщевського, О. Б. Бутнік-Сіверського, О. М. Варченко, А. Ф. Гончара, В. Д. Гончарова, А. О. Заїнчковського, М. В. Калінчика, В. Г. Кухти, Д. Крисанова, А. С. Лисецького, В. В. Лиськова, М. Й. Маліка, Л. О. Мармуль, Т. Л. Мостенської, М. Г. Оробчука, В. Осадчука, Б. Я. Панасюка, Б. Й. Пасхавера, Л. В. Погребняка, П. Т. Саблука, М. П. Сичевського, О. П. Сологуб, Д. М. Стеченка, В. І. Топіхи, А. В. Фурси, Л. Г. Чернюк, О. В. Шебаніної тощо.

Серед вітчизняних науковців, що займалися проблемами розробки і прийняття управлінських рішень у галузі здійснення державної продовольчої політики, необхідно зазначити: П. П. Борщевського, П. І. Гайдуцького, Б. М. Данилишина, Л. Д. Дейнеку, Ю. П. Лебединського, О. Ю. Лебединську, Є. Й. Майовця, І. Р. Михасюка, В. Я. Месселя-Веселяка, О. Олійника, О. М. Онищенка, Б. Й. Пасхавера, П. Т. Саблука, В. М. Трегобчука, В. В. Юрчишина, М. Д. Янківа та ін. Зважаючи на величезну увагу до проблем вивчення функціонування та розвитку вітчизняного продовольчого комплексу у науковій літературі, єдиної думки щодо етимології продовольчого комплексу, його структурних складових, функціональних характеристик немає.

Метою дисертаційного дослідження цього розділу є розробка теоретико-методологічних засад розвитку продовольчого комплексу України, розкриття змісту понять “продовольчий комплекс” (ПК), “агропродовольчий комплекс”, “агропромисловий комплекс” (АПК) та визначення їхніх

взаємозв'язків і взаємозалежностей; характеристика функціонально-галузевої, продуктової та територіально-виробничої структур продовольчого комплексу та вироблення відповідних наукових рекомендацій щодо структурних змін, переходу на інноваційний шлях розвитку і підвищення конкурентоспроможності продукції вітчизняного ПК з метою забезпечення належного рівня продовольчої безпеки країни загалом.

Зазначимо, що наукових дослідженнях учені-економісти здебільшого характеризують ПК як частину АПК. В економічній літературі АПК визначають як сукупність взаємозалежних галузей, об'єднаних наявністю постійних виробничо-економічних зв'язків, а також єдністю мети – забезпечення ефективного виробництва кінцевого продукту на основі сільськогосподарської сировини. Також АПК характеризують як "сукупність технологічно й економічно взаємозалежних галузей, загальна кінцева мета функціонування яких – найповніше задоволення потреб суспільства в продуктах харчування й інших предметах споживання з сільськогосподарської сировини, та вирішення соціальних питань села на основі послідовного застосування досягнень науково-технічного прогресу, зростання економічної ефективності виробництва" [127, с. 62].

Недостатній рівень виробництва продуктів харчування, незважаючи на значний агропромисловий потенціал країни, зумовив, поряд з формуванням АПК, необхідність виділення сукупності економічно й технологічно взаємозалежних галузей та видів діяльності, загальною метою функціонування яких є задоволення потреб населення в продуктах харчування. Саме наведену вище проблему можна вирішити шляхом виокремлення продовольчого комплексу як елемента АПК, що є об'єктом нашого дослідження. Виокремлення останнього деякою мірою умовне, оскільки технологічні процеси та операції з виробництва продовольчої та непродовольчої сировини в землеробстві часом настільки взаємозалежні, що установити чітку межу між товарною продукцією сільськогосподарських підприємств, призначених для продовольчих і технічних цілей, дуже складно.

Звідси, продовольчий комплекс – це складна соціально-економічна система, що перебуває на стадії становлення та розвитку.

Погоджуємося з твердженням, що АПК, як і ПК, є сукупністю взаємозалежних галузей і виробництв, об'єднаних близькими функціональними завданнями. Щодо продовольчого комплексу останнє полягає в задоволенні потреб населення продуктами харчування рослинного та тваринного походження в необхідному асортименті та належної якості. До його складу слід зачислити зернопродуктивний, картоплепродуктовий, цукробуряковий, плодоовочеконсервний, виноградно-виноробний, м'ясний, молочний, олійно-жировий підкомплекси та певні інфраструктурні галузі. Крім того, до продовольчого комплексу належать виробництва, що технологічно не поєднані з сільським господарством, а саме: виробництво солі, мінеральних вод, вилов риби та ін. [164, с. 103].

АПК спрямований на задоволення потреб у продовольстві та в інших предметах споживання, вироблених із сільськогосподарської сировини. Тому метою функціонування АПК є виробництво продукції на базі сільськогосподарської сировини. Важливим є і те, що до складу АПК, крім галузей, що виробляють продукти харчування, входять і галузі з виробництва та переробки непродовольчих товарів, наприклад, виробництво взуття з натуральної шкіри, тканини з льону та ін.

Зосередимо увагу на різноманітності трактувань поняття "продовольчий комплекс".

Відома учена-економіст Л. В. Погребняк трактує ПК як систему технічно взаємозалежних галузей, виробництв і видів діяльності, об'єднаних єдиною метою, що полягає у задоволенні потреб населення у продовольстві за науково обґрунтованими нормами споживання за умови найефективнішого використання виробничих ресурсів [176, с. 7]. На нашу думку, таке визначення поєднує у собі елементи планової системи адміністративно-командної економіки, проте має право на існування.

Визначний теоретик у галузі регіонального управління Д. М. Стеченко наголошує на тому, що продовольчий комплекс є сукупністю взаємопов'язаних підприємств з виробництва продовольчої сировини, її заготівлі, переробки, зберігання і реалізації через торговельно-розподільчу мережу та ринок [298, с. 172]. Цілковито погоджуємося з таким твердженням. Оскільки продовольчий комплекс – це сукупність взаємопов'язаних галузей і підгалузей переробної промисловості, сільського господарства, виробничо-технічного обслуговування і сфери обігу, то в процесі свого функціонування на основі міжгалузевих виробничо-економічних зв'язків ПК передбачає виробництво, транспортування, переробку, зберігання та реалізацію сільськогосподарської продукції і продуктів харчування.

На думку Ю. П. Лебединського та Л. А. Ганечко, продовольчий комплекс як частина АПК є складним динамічним виробничо-територіальним утворенням, яке відрізняється від останнього тим, що його підрозділи пов'язані лише з виробництвом харчових продуктів, тоді як у структури агропромислового комплексу належать галузі, що виробляють з сільськогосподарської сировини і нехарчові вироби [125, с. 5–6]. Ученими виокремлено цікавий підхід до розуміння сфер вищезгаданого комплексу. Зокрема, перша сфера представлена галузями промисловості, що забезпечують сільське господарство і харчову промисловість матеріально-технічними ресурсами (тракторне і сільськогосподарське машинобудування, машинобудування для тваринництва і кормовиробництва, для харчової промисловості, виробництво мінеральних добрив, засобів захисту рослин тощо). Друга сфера – це сільське господарство. Остання ж охоплює виробництва та галузі, які здійснюють заготівлю, транспортування, зберігання, переробку сільськогосподарської продукції і реалізацію готових виробів. Тобто таке визначення ПК вказує на посферну його структуру.

Цікавою є думка М. М. Паламарчука щодо розуміння ПК як частини агропромислового комплексу, що пов'язаний із виробництвом продуктів харчування, а також із сегментами, які не належать АПК, а саме: рибним

господарством, соляною промисловістю, мінеральними водами та ін. [167, с. 8].

Поняття продовольчого комплексу з позиції посферного підходу розглянуто Я. Б. Олійником. Автор визначає продовольчий комплекс як "сукупність підприємств, що беруть безпосередню участь у виробництві продовольчих ресурсів, їх заготівлі, транспортуванні, промисловій переробці, зберіганні, а також у сфері реалізації продуктів харчування" і виокремлює в останньому п'ять сфер [155, с. 63–65]:

1) виробництво продовольчих ресурсів (сировинна ланка);

2) промисловість з переробки продовольчих ресурсів;

3) виробництво засобів виробництва для підприємств продовольчого комплексу;

4) заготівля, транспортування, зберігання та реалізація продовольчої продукції;

5) управління, підготовка кадрів, наукові дослідження.

Дещо відмінне визначення продовольчого комплексу через призму його чотирисферної структури наводять Л. Г. Чернюк, С. М. Зеленський та О. О. Зеленська. Учені трактують продовольчий комплекс як систему галузей і виробництв, об'єднаних спільною метою задоволення потреб населення у продуктах харчування [331, с. 5]. На їхню думку, доволі обґрунтованою є чотирисферна структура комплексу, згідно з якою сюди зачислено такі галузі:

- сільське господарство (окрім виробництва непродовольчої сировини) та інші види діяльності з виробництва продовольчих ресурсів: рибне господарство, розлив мінеральних вод, використання продовольчих ресурсів лісу, соляна промисловість тощо;

- переробна промисловість;

- виробнича інфраструктура (агросервіс) – комплекс галузей, що забезпечують зовнішні умови здійснення виробничого процесу: вантажний транспорт; оптова торгівля; електро-, газо-, і водопостачання; холодильне,

складське і тарне господарство; технічне та меліоративне обслуговування; зв'язок; інформаційне обслуговування; сфера ділових послуг (реклама, маркетингові послуги, оренда, лізинг); консультативне обслуговування; інженерно-консультативні та проектні послуги; сфера забезпечення тимчасових потреб у робочій силі тощо;

- торгівля продовольчими товарами.

Зачислення до структурних елементів продовольчого комплексу торгівлі продовольчими товарами, на нашу думку, є необхідністю, оскільки вона завершує його відтворювальний цикл і дає змогу оптимізувати ланцюг господарських взаємовідносин між усіма його учасниками – від виробництва продуктів харчування і сировини для харчової промисловості до реалізації її безпосереднім споживачам. Окрім того, саме торгівля здатна інтегрувати економічні й екологічні цілі у функціонуванні продовольчого комплексу, бути бар'єром на шляху до споживача екологічно небезпечним, неякісним, шкідливим для здоров'я людей продовольчим товарам.

Звернемо увагу на те, що вважаємо про правильність вживання в економічній літературі саме поняття "продовольчий комплекс", а не "продовольчий сектор" чи "сфера продовольства", оскільки погоджуємося із його трактуванням, що наведено у "Економічній енциклопедії" під редакцією відомого ученого-економіста С. В. Мочерного, що, на нашу думку, найбільш повно відповідає розумінню цього комплексу як групи взаємопов'язаних галузей економіки, що виробляють однорідну продукцію (зокрема, продовольчі товари як кінцеву продукцію продовольчого комплексу).

У структурі народного господарства України дослідники виділяють дев'ять промислових комплексів, а саме: паливно-енергетичний, комплекс з виробництва сировини і матеріалів, машинобудівний, будівельний, комплекс з виробництва товарів народного споживання, транспортний, невиробничий, аграрно-промисловий, військово-промисловий. Звідси, продовольчий комплекс – розглядаємо як частину агропродовольчого, що у свою чергу являється частиною агропромислового комплексу, що вказує на правильність

використання поняття “комплекс”, а не “сектор” ч т.п. Місце продовольчого комплексу у структурі двох вищезгаданих зображено на рис. 1.1.

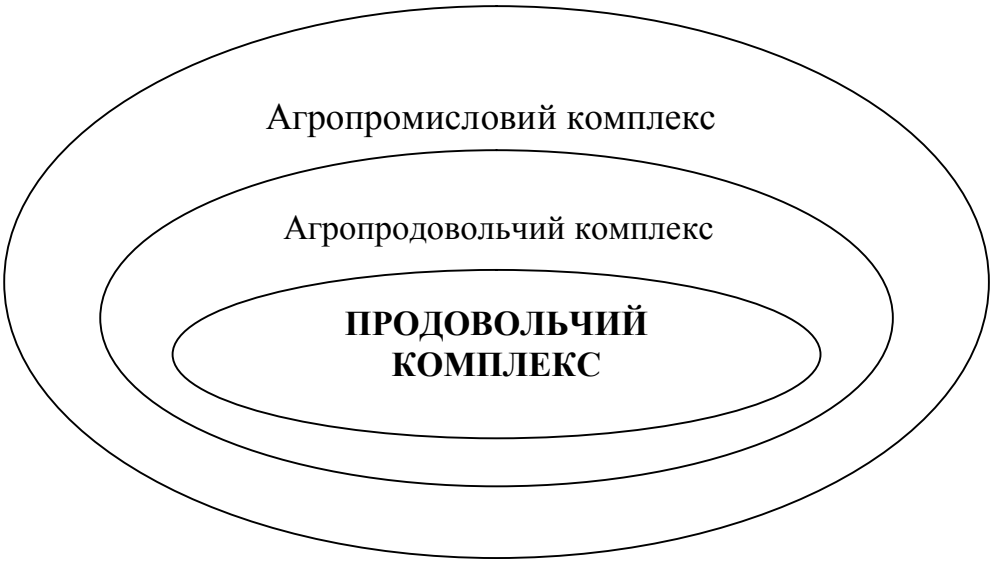

Рис. 1.1. **Місце продовольчого комплексу у структурі агропродовольчого та агропромислового комплексів** [власна розробка]

З вищенаведеного робимо висновки, що продовольчий комплекс, на нашу думку, характеризується такими ознаками:

- міжгалузевим підходом;

- наявністю основної (провідної) та неосновних (забезпечуючих) галузей;

- відтворювальним принципом та критерієм участі у створенні кінцевого продукту (продовольчі товари);

- складністю визначення функціонального ядра комплексу;

- формуванням комплексу на території держави, а його окремих підкомплексів – на території окремих регіонів.

Також зазначмо, що при аналізі структури економіки будь-якої країни вживають поняття “сфера”. У широкому розумінні “сфера” означає область (район) дії, межі поширення чого-небудь. Так, наприклад, за участю у створенні сукупного суспільного продукту і національного доходу у суспільному виробництві виділяють дві великі сфери: матеріальне

виробництво та невиробничу сферу, кожна з яких містить окремі галузі економіки.

Отже, все описане автором вище, дозволяє автору розглянути *продовольчий комплекс як трьохкомпонентну еколого-соціо-економічну систему* через призму дослідження стратегії сталого розвитку, що дозволило визначити ПК не лише як економічну підсистему взаємозалежних сфер, галузей та виробництв, спрямованих на задоволення суспільних потреб населення продуктами харчування рослинного і тваринного походження в необхідному асортименті та належної якості за умов ефективного використання природно-ресурсного потенціалу; але й як соціальну складову, в основі чого знаходиться людина як основа суспільного розвитку, її життя та довголіття та екологічна підсистему, що забезпечує умови для виробництва якісної органічної продовольчої продукції.

Різнобічність думок щодо розуміння поняття ПК наведено у табл. 1.1. Звідси, продовольчому комплексу як соціально-економічній системі властива певна кількість якісно визначених елементів і процесів, які перебувають у взаємодії та взаємозв'язку. Саме ці складові елементи – галузі та виробництва – формують його структуру. Структура соціально-економічних систем є фундаментом для аналітичних досліджень, оскільки від особливостей структури залежить, з одного боку, *задоволення суспільних потреб*, а з іншого – *ефективне використання усіх видів виробничих ресурсів.*

Розвиток процесів агропромислової інтеграції й удосконалення наукового інструментарію їхнього вивчення переконують, що неможливо дати змістовний структурний опис продовольчого комплексу, застосовуючи тільки один, наприклад, функціональний, галузевий, функціонально-галузевий, функціонально-компонентний, продуктовий чи територіальний розріз цієї складної системи. І в теоретичному, і в практичному розумінні необхідне багатоаспектне формування структури продовольчого комплексу з виокремленням щонайменше таких розрізів: функціональна, галузева, функціонально-галузева, функціонально-компонентна, продуктова чи

територіальна структура. Розгляд продовольчого комплексу з різних позицій дає змогу зробити "об'ємнішим" загальне уявлення про його структуру.

Таблиця 1.1

Різноманітність трактувань поняття "продовольчий комплекс" у науковій економічній літературі

№ з/п	Автор(и)	Визначення
1.	Азарян О. М.	Регульована економічна система, що має як основну цільову настанову стійке виробництво й розподіл продовольчої продукції для забезпечення населення продуктами харчування в достатній кількості, асортименті й належної якості [3, с. 121]
2.	Гончаров В. Д.	Сукупність взаємозв'язаних і взаємозалежних галузей матеріального виробництва і сфери обслуговування, об'єднаних загальною метою – задоволення потреб населення в продуктах з мінімальними витратами [56, с. 27]
3.	Лебединський Ю.П., Ганечко Л. А.	Частина агропромислового комплексу є складним динамічним виробничо-територіальним утворенням, яке, являючись частиною агропромислового комплексу, відрізняється від останнього тим, що підрозділи, які входять до його складу, пов'язані лише з виробництвом харчових продуктів, тоді як у структуру агропромислового комплексу входять галузі, що виробляють з сільськогосподарської сировини і нехарчові вироби [125, с. 5–6]
4.	Олійник Я. Б.	Сукупність підприємств, що беруть безпосередню участь у виробництві продовольчих ресурсів, їхній заготівлі, транспортуванні, промисловій переробці, зберіганні, а також у сфері реалізації продуктів харчування [155, с. 63–65]
5.	Паламарчук М. М.	Частина агропромислового комплексу, що пов'язаний із виробництвом продуктів харчування, а також із сегментами, які не належать АПК, а саме: рибним господарством, соляною промисловістю, мінеральними водами та ін. [166, с. 8]
6.	Погребняк Л. В.	Система технічно взаємозалежних галузей, виробництв і видів діяльності, об'єднаних єдиною метою, що полягає у задоволенні потреб населення в продовольстві за науково обґрунтованими нормами споживання за найефективнішого використання виробничих ресурсів [176, с. 7]
7.	Стеченко Д. М.	Сукупність взаємопов'язаних підприємств з виробництва продовольчої сировини, її заготівлі, переробки, зберігання і реалізації через торговельно-розподільчу мережу та ринок [298, с. 172]
8.	Файвішенко Д.	Найважливіша складова загальнонаціональної системи будь-якої держави, функція якої полягає в оптимальному задоволенні потреб населення країни якісними, економічно і фізично доступними продуктами харчування за переважно продовольчого самозабезпечення держави з корективами на участь у глобалізаційних процесах [319, с. 189]
8.	Чернюк Л. Г., Зеленський С. М., Зеленська О. О.	Система галузей і виробництв, об'єднаних спільною метою задоволення потреб населення у продуктах харчування [331, с. 5]
9.	Власне тлумачення	Трьохкомпонентна еколого-соціо-економічна система, що розглянуто автором через призму дослідження стратегії сталого розвитку, що дозволило охарактеризувати ПК не лише як економічну підсистему взаємозалежних сфер, галузей та виробництв, спрямованих на задоволення суспільних потреб населення продуктами харчування рослинного і тваринного походження в необхідному асортименті та належної якості за умов ефективного використання природно-ресурсного потенціалу; але й як соціальну складову, в основі чого знаходиться людина як основа суспільного розвитку, її життя та довголіття та як екологічну підсистему, що забезпечує умови для виробництва якісної органічної продовольчої продукції [власна розробка]

Зауважимо, що основою *галузевої структури* ПК є процеси між- та внутрішньогалузевого поділу праці в межах останнього, склад його основних галузей і кількісне співвідношення між ними та їхніми частинами. На нашу думку, доволі обґрунтованою є чотирисферна структура продовольчого комплексу, відповідно до якої виокремимо: сільське господарство (окрім виробництва непродовольчої сировини) та інші види діяльності з виробництва продовольчих ресурсів: рибне господарство, розлив мінеральних вод, використання продовольчих ресурсів лісу, соляна промисловість; переробну промисловість; виробничу інфраструктуру або агросервіс, що виражена комплексом галузей, які забезпечують зовнішні умови здійснення виробничого процесу: вантажний транспорт; оптова торгівля; електро-, газо- і водопостачання; холодильне, складське і тарне господарство; технічне та меліоративне обслуговування; зв'язок; інформаційне обслуговування; сфера ділових послуг; консультаційне обслуговування; інженерно-консультаційні та проектні послуги; сфера забезпечення тимчасових потреб у робочій силі тощо та торгівлю продовольчими товарами.

Функціональна структура продовольчого комплексу вказує на інтеграційні властивості галузей і виробництв, комплексний інтегрований характер агропродовольчого відтворювального процесу. В основу вищенаведеної структури покладено поняття агропродовольчого відтворювального циклу (АПВЦ) [313, с. 19], який складається із послідовно функціонуючих виробничих ланок, об'єднаних вертикальними виробничо-технологічними та іншими видами зв'язків, а інтегруючим моментом слугує використання однотипної сировини та випуск продукції, що задовольняє аналогічні або взаємозамінні потреби споживачів у продовольчих товарах. Кожен АПВЦ, зазвичай, ускладнений низкою допоміжних та обслуговуючих виробництв, отож є складним інтегрованим утворенням. Останнє найповніше відображається через виробничу структуру кінцевого продукту продовольчого комплексу та представлене зерновим, цукробуряковим,

плодоовочеконсервним, олійно-жировим, молоко-, м'ясо-, птахо-, рибопромисловим та іншими відтворювальними циклами. Також сюди зачислено транспорт, системи зберігання, торгівлю тощо.

Здійснивши ґрунтовний аналіз галузевої та функціональної структур продовольчого комплексу, наголосимо: якщо одна відображає склад основних галузей і кількісне співвідношення між ними, то інша – співвідношення та взаємозв'язок між різнопрофільними функціональними групами підприємств. Таке, у свою чергу, засвідчує про однорідну спрямованість та взаємодоповнюючий характер галузевої та функціональної структур, які відображають один аспект продовольчого комплексу – компонентний. Отож вважаємо за доцільне розглядати їх як єдину *функціонально-галузеву структуру,* елементами якої є окремий продовольчий підкомплекс – сукупність виробничих процесів, що об'єднують усі етапи технологічної послідовності вирощування та комплексної промислової переробки певного виду сільськогосподарської сировини (чи заготівлю і переробку інших видів продовольчих ресурсів) аж до отримання одного чи кількох видів готової продукції з використанням усіх необхідних для цього ресурсів. Отже, функціонально-галузева структура продовольчого комплексу – це сукупність галузей і видів діяльності, що виконують визначені функції та інтегруються в межах продовольчого комплексу для досягнення кінцевих цілей комплексу [22, с. 57–59].

Існують різні підходи щодо визначення функціонально-галузевої структури продовольчого комплексу [63, с. 35]. Їх можна звести до двох точок зору. Відповідно до першої, продовольчий комплекс – це сукупність усіх галузей, які безпосередньо чи опосередковано беруть участь у виробництві продуктів харчування. Відповідно до другої – продовольчий комплекс налічує галузі, між якими існують технологічні зв'язки і які спільно виробляють кінцевий продукт.

За першим підходом, до продовольчого комплексу необхідно зачислити не тільки сільське господарство, переробну і харчову промисловість, сферу

реалізації кінцевого продукту, а й машинобудування, чорну металургію, енергетику, будівництво та інші галузі в тій частині, в якій вони пов'язані з виробництвом продуктів харчування. Згідно з таким підходом, у системі продовольчого комплексу пропонуємо виокремити сфери, що визначають його функціонально-галузеву структуру (рис. 1.2).

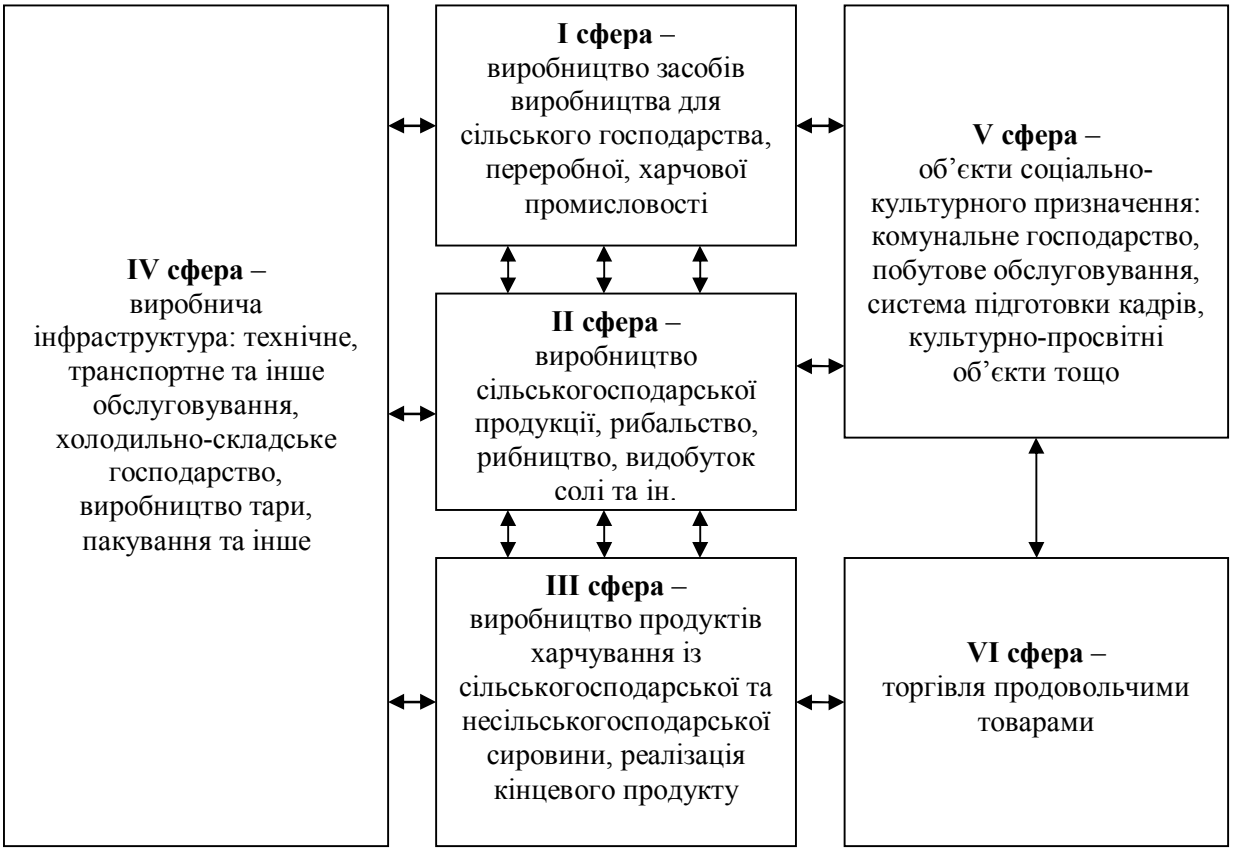

Рис. 1.2. **Схематична модель функціонально-галузевої структури продовольчого комплексу** [власна розробка автора]

І сфера – виробництво засобів виробництва для сільського господарства, переробної та харчової промисловості. До неї належать: тракторне й сільськогосподарське машинобудування, машинобудування для тваринництва і кормовиробництва, харчової та мікробіологічної промисловості, торгівлі і громадського харчування, виробництво устаткування для меліоративних робіт, спеціалізованого автотранспорту, суднобудування для рибної промисловості, галузі основної хімії, що виготовляють мінеральні добрива, засоби захисту рослин; будівництво для всіх сфер продовольчого комплексу, комбікормова та мікробіологічна

промисловість, електроенергетика, металургія, паливна промисловість, а також інші галузі, що постачають сільському господарству засоби виробництва.

II сфера – виробництво сільськогосподарської продукції, рибальство і рибництво, видобуток солі, а також вирощування племінного молодняка, сортового посівного матеріалу, елітних саджанців, рибопосадкового матеріалу для ставкових господарств.

III сфера – переробка сільськогосподарської продукції, виробництво продуктів харчування із сільськогосподарської та іншої сировини, реалізація кінцевого продукту.

IV сфера – виробнича інфраструктура: технічне, меліоративне, транспортне обслуговування, холодильно-складське господарство, виробництво тари й пакування та ін.

V сфера – об’єкти соціально-культурного призначення: комунальне господарство, побутове обслуговування, система підготовки кадрів, культурно-просвітні об’єкти тощо.

VI сфера – торгівля продовольчими товарами.

Такий підхід до визначення складу продовольчого комплексу не дає змоги чітко окреслити його межі досить. У цьому випадку продовольчий комплекс за своїми масштабами і структурою певною мірою збігається з межами економіки загалом, оскільки лише деякі галузі не працюють на виробництво продуктів харчування.

У науковій літературі існують також інші підходи, що, на наше переконання, точніше окреслюють структуру продовольчого комплексу загалом. Сюди зачислимо функціонально-компонентну структуру, що характеризується спеціалізованими продовольчими комплексами (у цьому випадку підкомплекси рослинництва та тваринництва), кожен з яких об’єднує галузі, підгалузі та види діяльності, пов’язані технологічно в процесі виробництва конкретних кінцевих продуктів. Виходячи з цього розрізняють інтегральні та спеціалізовані продовольчі підкомплекси. До

інтегральних підкомплексів належать усі ланки системи підприємств у межах певної території, пов’язані із виробництвом продовольчих товарів. Спеціалізовані ж підкомплекси у функціонально-компонентній структурі виражені рослинницькими та тваринницькими підгалузями (рис. 1.3).

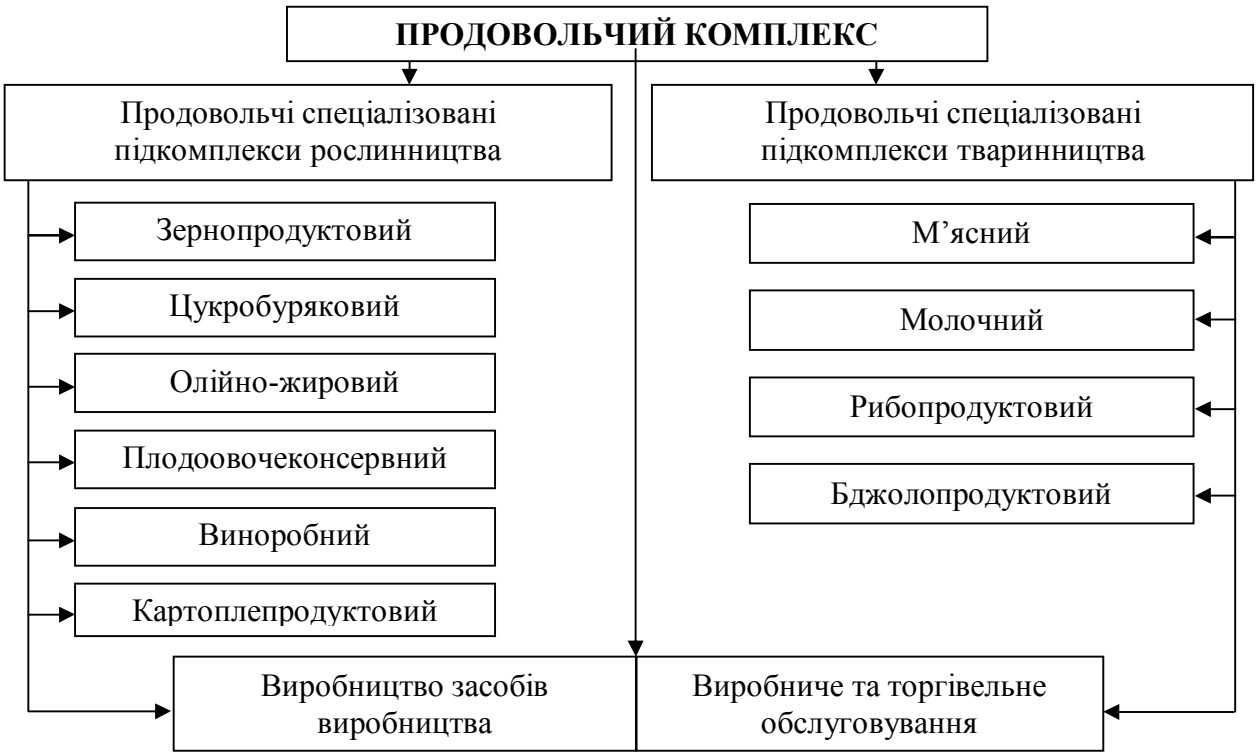

Рис. 1.3. **Схематична модель функціонально-компонентної структури продовольчого комплексу** [164, с. 57]

Повніше структурні аспекти продовольчого комплексу відображає продуктова структура, оскільки взаємодія галузей і виробництв у продовольчому комплексі ґрунтується переважно на обміні сировиною, напівфабрикатами, тобто має “продуктовий” характер [221].

Під продуктововою структурою продовольчого комплексу розуміють сукупність вертикально інтегрованих виробництв конкретних видів кінцевої продукції (рис. 1.4). Кожна продуктова вертикаль – це взаємозалежний ланцюг видів діяльності, які належать до різних сфер, галузей і підгалузей, однак поєднані технологічно (а іноді й організаційно), починаючи від виробництва спеціалізованих засобів виробництва для отримання певного продукту та закінчуючи реалізацією цього продукту населенню.

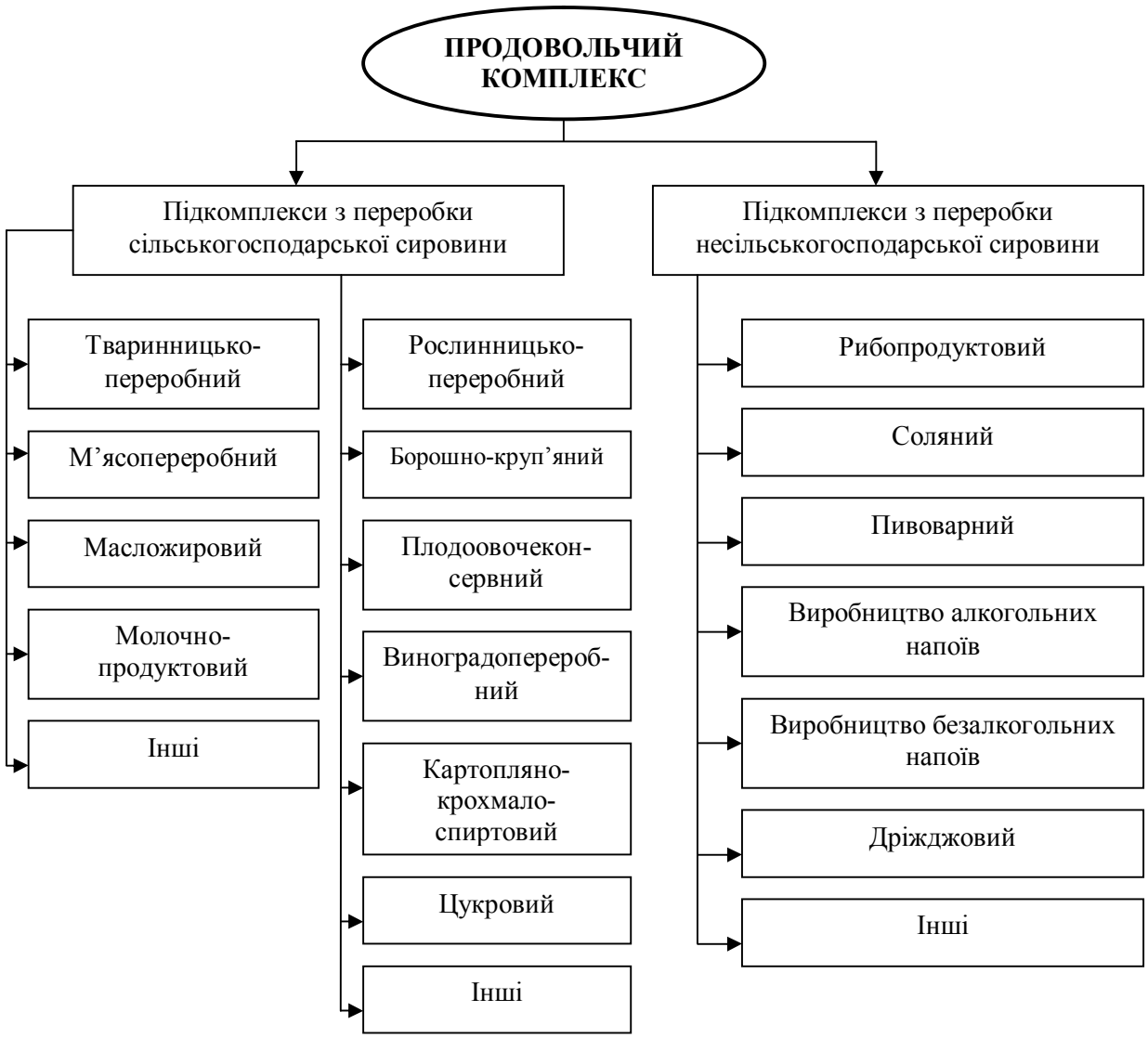

Рис. 1.4. **Продуктова структура продовольчого комплексу** [89, с. 25–26]

Оскільки об'єктом нашого дослідження є продовольчий комплекс, а не АПК, необхідно ввести ще деякі обмеження [89, с. 25–26]. Справа в тому, що деяку продукцію сільського господарства використовують не на виробництво продуктів харчування (наприклад, шкіру – для одягу, взуття тощо, на технічні цілі, для виробництва певних видів лаків і фарб, казеїну тощо). Ці галузі не розглядатимемо, оскільки вони не стосуються продовольчого комплексу. Водночас такі галузі, як соляна промисловість (добування солі, її випарювання, добування кам'яної солі), отримання деяких видів рослинної продукції лісового господарства (гриби, ягоди), входять до структури продовольчого комплексу. Хоча продукція цих галузей становить незначну

частку у структурі продуктів харчування, але вона входить до складу останнього.

З рис. 1.4 бачимо, що до складу продуктової структури продовольчого комплексу слід зачислити:

– тваринницько-переробні підкомплекси: м'ясопереробний, молочнопродуктовий, масложировий, яєчний та інші;

– рослинницько-переробні підкомплекси: борошно-круп'яний, плодоовочеконсервний, картопляно-крохмальний, спиртовий, виноградопереробний, комбікормовий та інші;

– рибопродуктовий: рибальство, рибництво, виготовлення рибопродуктів;

– соляний підкомплекс (добування, випарювання та виготовлення солі);

– виробництво алкогольних, безалкогольних напоїв, мінеральних вод тощо.

Вважаємо, що формування у структурі продовольчого комплексу продуктових підкомплексів має велике значення для управління ним, оскільки дає змогу здійснювати обґрунтування пропорцій між сферами і галузями з урахуванням технологічних співвідношень у виробництві конкретних видів продукції.

Основою виділення *територіальної структури* продовольчого комплексу є економічне районування, політико-адміністративний та адміністративно-територіальний устрій країни. У науковій економічній літературі вирізняють народногосподарський, регіональний, районний та локальний територіальні контури. Звідси, територіальна структура продовольчого комплексу є сукупністю агропромислових формувань різного таксономічного рангу, відмінних за функціонально-галузевим складом [31, с. 112]. Під час визначення складу продовольчого комплексу певного ієрархічного рівня доцільно керуватися принципами територіального підходу та економіко-адміністративної цілісності, відповідно до яких він охоплює всі

підприємства, розміщені в межах певної територіальної одиниці, а його межі визначаються, виходячи з адміністративно-територіального поділу.

Цікавим, на нашу думку, є розуміння продовольчого комплексу із позицій *системного підходу*, який слід розглядати у декількох аспектах. По-перше, як організаційну структуру з взаємодіючими елементами такими як: товаровиробники, споживачі (проміжні та кінцеві), інфраструктура та держава в особі державних і регіональних органів влади та інші. По-друге, як регульовану економічну систему, оскільки від стійкості виробництва, продовольчої продукції, керованості економічними та організаційними процесами залежить, загалом, досягнення головної мети функціонування продовольчого комплексу – забезпечення населення продовольством вітчизняного виробництва в достатній кількості, асортименті та належної якості.

Саме тому, розглядаючи продовольчий комплекс із позиції системного підходу, пропонуємо окреслити його як регульовану економічну систему, що складається з трьох взаємозв'язаних складових: організаційно-економічного механізму, процесів виробництва, зберігання, транспортування та реалізації (торгівлі) продовольчої продукції та продовольчого ринку, узагальнену модель якого зображено на рис. 1.4.

Зазначимо, що входами у комплексній схематичній моделі продовольчого комплексу як економічної регульованої системи, є грошові потоки попиту як кінцевих, так і проміжних споживачів на продовольчі товари, які можна об'єднати в товарні групи (рис. 1.5). Виходами слугує сукупна пропозиція сільськогосподарських підприємств, підприємств переробної та харчової промисловості, а також особистих підсобних господарств населення у вигляді безпосередньо сільськогосподарської продукції і товарної продукції харчової промисловості.

– Отже, специфіка стійкості відтворення у продовольчому комплексі визначається специфікою відтворення в агропромисловому комплексі

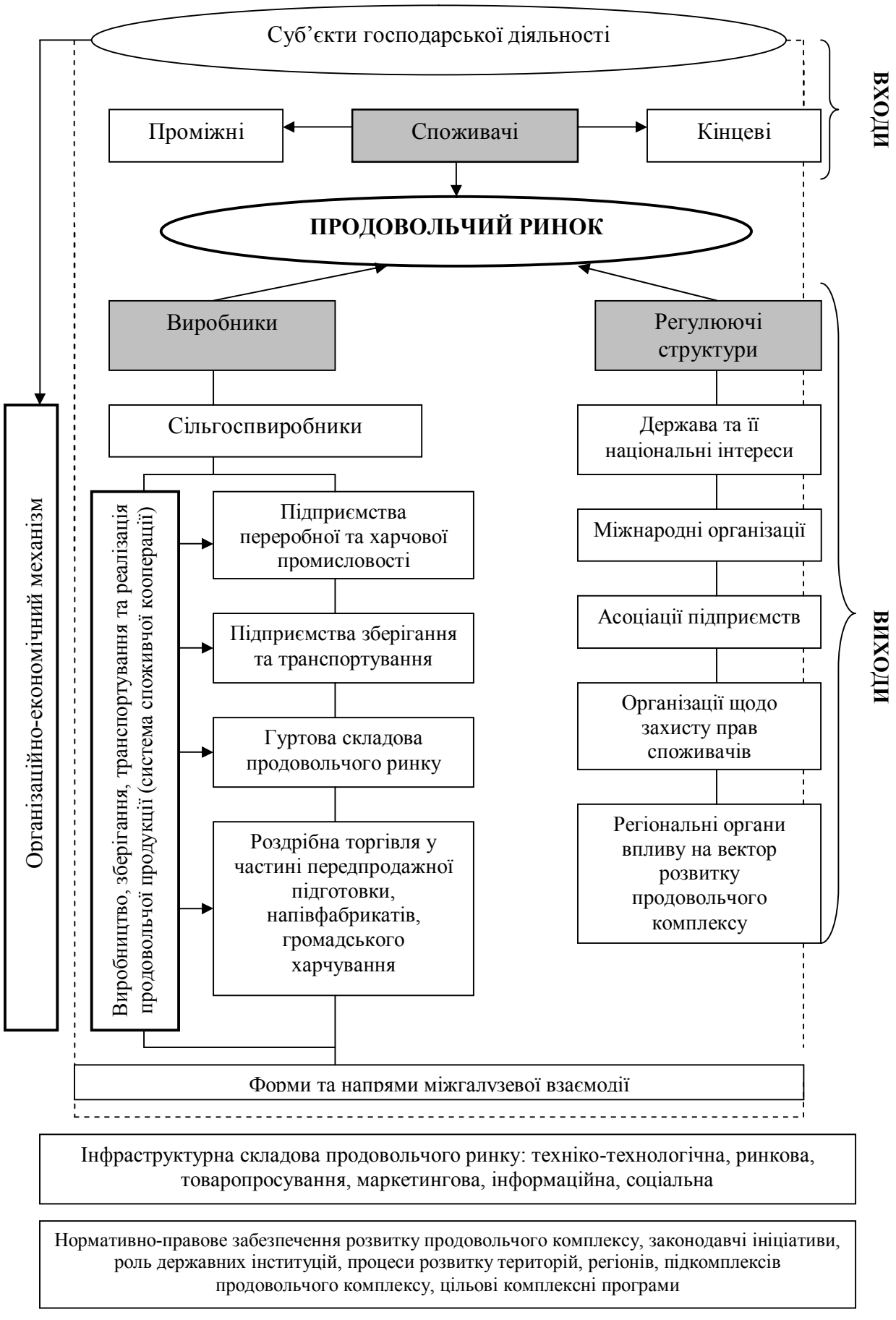

Рис. 1.5. **Комплексна схематична модель продовольчого комплексу як економічної регульованої системи** [розроблено автором]

загалом, збалансованістю та пропорційністю ресурсів і потреб його функціональних комплексів. Звідси, можемо окреслити особливості або ж характерні ознаки розвитку продовольчого комплексу, до яких зачислимо:

– зв’язок продовольчого комплексу із сільським господарством дещо тісніший, ніж інших підкомплексів агропромислового комплексу, оскільки здебільшого продовольчі товари виробляють із сільськогосподарської сировини;

– продукти харчування мають обмежені строки зберігання, отож стабільність забезпечення населення продовольством багато в чому залежить не тільки від кількості виробленої сільськогосподарської продукції, а й від умов зберігання цієї продукції, своєчасної її переробки та реалізації;

– стійкість задоволення потреб населення в продуктах харчування неможливо забезпечити у довго- і середньостроковій перспективі за рахунок резервних фондів продовольства, оскільки деякі види продовольчих товарів швидко псуються;

– значущість стійкості виробництва продовольства (економічна, соціальна, політична) вища, ніж непродовольчих товарів народного споживання.

Отже, кінцева мета діяльності продовольчого комплексу – стабільне забезпечення населення продовольчими товарами високої якості та широкого асортименту. Правильне формулювання (вибір) критерію за вибору управлінських рішень, (зокрема, забезпечення пропорційного та збалансованого розвитку продовольчого комплексу), набуває першочергового значення серед інших проблем управління продовольчим комплексом.

1.2. Місце соціально-економічного прогнозування у функціональній структурі механізму розвитку вітчизняного продовольчого комплексу

Важливе місце у системі прогнозування відводиться прогнозуванню суспільного розвитку. Зазначимо, що одним з найважливіших напрямів прогнозування суспільного розвитку є соціально-економічне прогнозування, яке на сучасному етапі розвитку ринкових відносин слугує дієвим механізмом планомірної організації суспільного життя, інструментом подолання економічної та соціальної кризи та способом досягнення стабільного розвитку країни.

Дослідження та окреслення у підрозділі 1.1. основних елементів комплексної схематичної моделі продовольчого комплексу як економічної регульованої системи дало змогу автору з'ясувати, що остання складається з трьох взаємозв'язаних складових: організаційно-економічного механізму, процесів виробництва, зберігання, транспортування та реалізації (торгівлі) продовольчої продукції та продовольчого ринку. Основою цієї схематичної моделі є організаційно-економічний механізм продовольчого комплексу та місце соціально-економічного прогнозування у його функціонуванні та розвитку, що зображено на рис. 1.6.

Наголосимо, що соціально-економічне прогнозування є *важливим елементом організаційно-економічного механізму розвитку продовольчого комплексу,* оскільки останнє визначає головні кількісні та якісні параметри розвитку ринку в майбутньому, на основі яких розробляють оптимальні поточні й перспективні плани економічного розвитку та ухвалюють управлінські рішення.

Етимологічна сутність механізму розвитку продовольчого комплексу розкривається, передусім, через визначення поняття "механізм". З погляду підходів системного аналізу, це поняття визначають як впорядковану, організовану систему, яку використовують для впорядкування процесу, що відбувається в ній [343, с. 99].

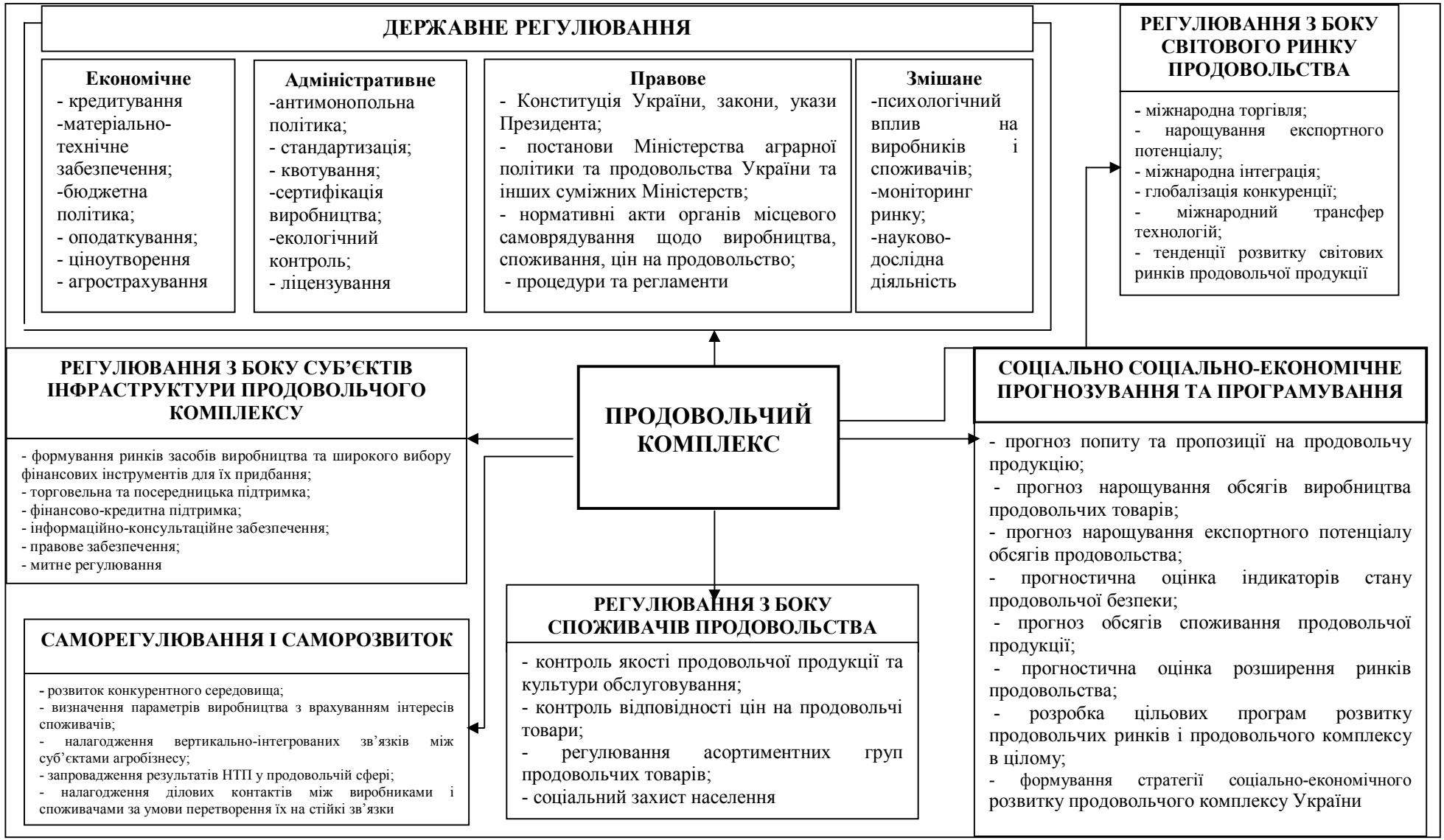

Рис. 1.6. **Функціональна структура механізму розвитку вітчизняного продовольчого комплексу**
[розроблено автором]

В економічній науці поняття механізму зазвичай прийнято розглядати як економічну чи господарську категорію. Під господарським механізмом розуміють сукупність організаційних структур і конкретних форм господарювання, методів управління та правових норм, за допомогою яких суспільство (держава) додержується об'єктивних вимог економічних законів з урахуванням конкретної ситуації в народному господарстві. Щодо механізму розвитку продовольчого комплексу, то автором запропоновано таке його розуміння, яке регламентовано через сукупність елементів зі сталими взаємозв'язками і взаємовідносинами, які впливають на його функціонування та розвиток. З огляду на таке трактування, доцільно розглянути основні елементи механізму функціонування та розвитку продовольчого комплексу (див. рис. 1.6) та визначити місце соціально-економічного прогнозування у його структурі.

Отже, на нашу думку, функціональна структура механізму розвитку продовольчого комплексу повинна містити такі головні елементи:

1. Державне регулювання, що за допомогою економічних, адміністративних, правових та інших методів і важелів впливу спрямовує діяльність суб'єктів продовольчого комплексу у напрямах розвитку продовольчих ринків; забезпечує досягнення належного рівня продовольчої безпеки країни у межах високих значень її індикаторів; підвищує конкурентоспроможність виробництва продовольчої продукції та належну платоспроможність її споживачів.

2. Соціально-економічне прогнозування та програмування, що забезпечує розрахунок прогнозних значень та різноманітних прогнозів щодо попиту та пропозиції продовольства; нарощування обсягів виробництва, споживання та експортного потенціалу продовольчих товарів; прогностичної оцінки індикаторів стану продовольчої безпеки; формування стратегій соціально-економічного розвитку вітчизняного продовольчого комплексу та розробку цільових програм розвитку продовольчих ринків на основі прогнозування змін основних параметрів ринку.

3. Регулювання з боку споживачів продовольчих товарів, що сприяє: підвищенню якості та безпеки харчових продуктів; покращенню обслуговування їхніх продажів; кращому задоволенню потреб населення за рахунок розширення продовольчого асортименту; підвищенню соціального захисту населення та ін.

4. Регулювання з боку суб'єктів інфраструктури продовольчого ринку, а саме: формування ринків засобів виробництва та широкого вибору фінансових інструментів для їхнього придбання; фінансово-кредитної підтримки; правового забезпечення; митного регулювання тощо, що сприяє формуванню сприятливих умов розвитку підприємств продовольчої сфери.

5. Регулювання з боку світового ринку продовольства, що передбачає спрямування розвитку продовольчого комплексу у напрямі міжнародної торгівлі, нарощування обсягів експортного потенціалу, міжнародної інтеграції під впливом глобалізації.

6. Саморегулювання та саморозвиток, елементами якого є: розвиток конкурентного середовища; маркетингові дослідження продовольчих ринків, налагодження вертикально-інтегрованих зв'язків між суб'єктами агробізнесу; налагодження ділових контактів між виробниками і споживачами продовольчої продукції тощо.

Звідси, головним завданням політики держави у сфері продовольства є формування та розвиток ефективного конкурентоспроможного продовольчого виробництва, яке у першу чергу повинно бути спрямоване на підтримку продовольчої безпеки держави та нарощування експортного потенціалу продовольчих товарів. Виходячи із вищенаведеного, вважаємо за необхідність врахування окрім державного механізму регулювання процесів розвитку продовольчого комплексу ще і ринкові функції, без яких розвиток цього комплексу загалом не може відбуватися. Комплексність та взаємозв'язок функцій як ринкового так і державного механізмів регулювання розвитку продовольчого комплексу зображено на рис. 1.7.

Рис. 1.7. **Поєднання механізмів державного регулювання та ринкового саморегулювання розвитку ПК**

Отже, функціонально-структурний підхід механізму розвитку продовольчого комплексу представляє собою систему інтегрованих взаємозв'язків між функціональними елементами продовольчого комплексу – державою із конкретними засобами та важелями впливу, виробниками, споживачами продовольства, суб'єктами ринкової інфраструктури, центрами міжнародної торгівлі, соціально-економічним прогнозуванням і програмуванням та процесами саморегулювання та саморозвитку.

З огляду на трактування механізму розвитку продовольчого комплексу та його складових вводимо поняття "*соціально-економічного прогнозування розвитку продовольчого комплексу"*, що тлумачиться як системне науково обґрунтоване передбачення процесів виробництва, заготівлі, складування, транспортування, зберігання та реалізації продовольчої продукції; зміни попиту та пропозиції, ринкових цін на продовольство шляхом вивчення існуючих причинно-наслідкових зв'язків та закономірностей розвитку продовольчих ринків, їх інфраструктурної складової та нормативно-правового забезпечення розвитку продовольчого комплексу загалом.

Наголосимо також на трьохаспектному характері поняття "соціально-економічне прогнозування розвитку продовольчого комплексу", а саме на поєднанні у його структурі трьох складових: соціально-економічної, політико-економічної та превентивної. Перша складова спрямована на побудову соціально-економічного прогнозу держави щодо процесів забезпечення громадян основними продуктами харчування відповідно до прийнятих стандартів і норм. Політико-економічна – є прогностичною здатністю держави організовувати постачання населення продовольством за рахунок власного виробництва, що гарантує економічну самостійність і політичний суверенітет. Остання ж передбачає готовність держави запобігати порушенням у системі забезпечення країни продуктами харчування за стихійних та надзвичайних ситуацій. У цих випадках прогнозування розвитку продовольчого комплексу спрямовується у русло використання стратегічних запасів продовольства та організацію ефективної логістики.

Визначивши місце соціально-економічного прогнозування у функціональній структурі механізму розвитку продовольчого комплексу, варто розглянути власне *структуру прогнозів розвитку цього комплексу,* що зображено на рис. 1.8.

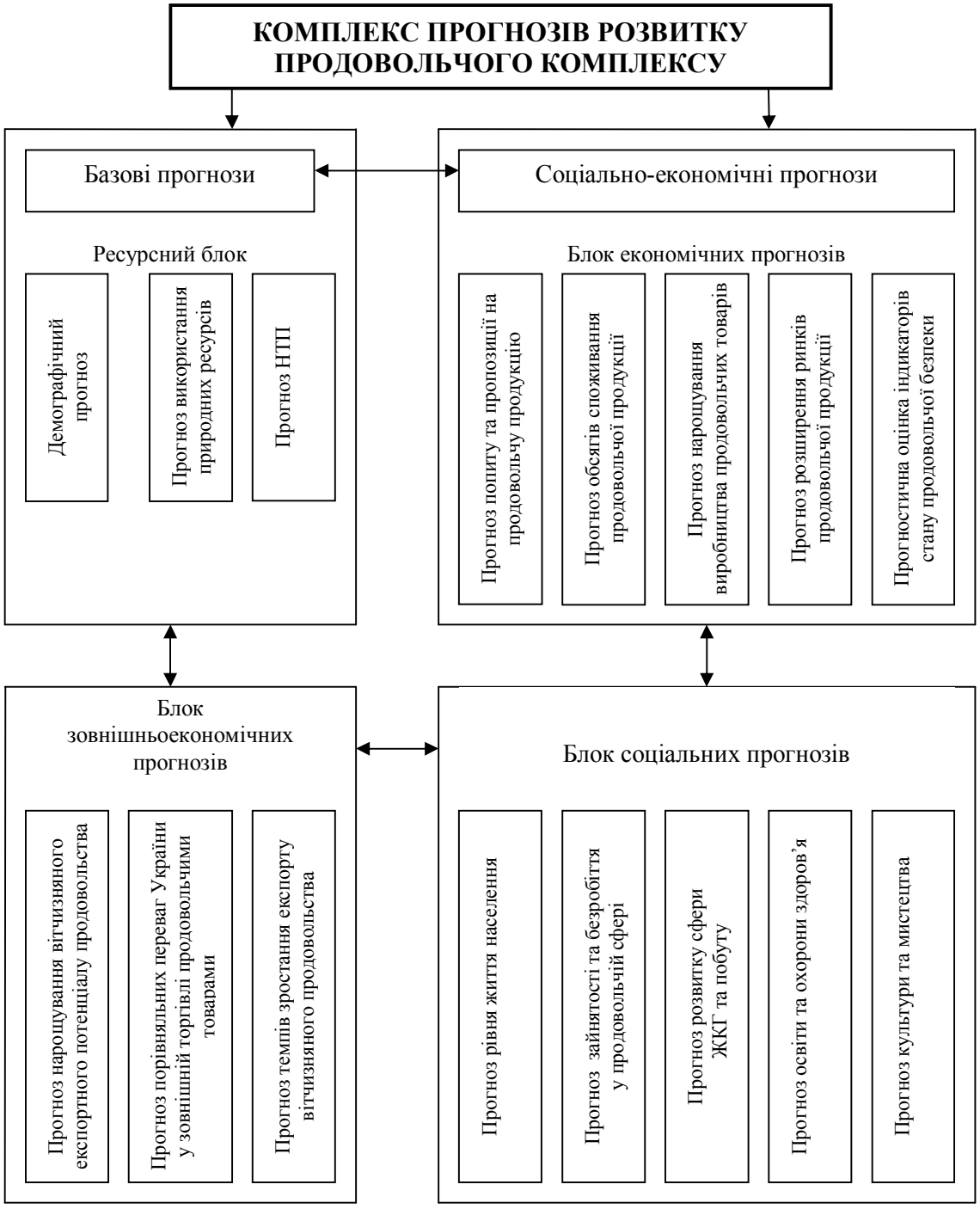

Рис. 1.8. **Структурний розріз прогнозів розвитку вітчизняного продовольчого комплексу** [розроблено автором]

Вважаємо, що в основу комплексу прогнозів розвитку продовольчого комплексу варто зачислити такі блоки: ресурсний (базові прогнози); блок економічних прогнозів (соціально-економічні прогнози); блоки соціальних прогнозів та зовнішньоекономічних прогнозів щодо розвитку продовольчого комплексу загалом. Наголосимо, що базові прогнози мають свої цілі та завдання, отож слугують підґрунтям для розроблення соціально-економічних прогнозів розвитку продовольчого комплексу. Водночас, базові прогнози за їхнім стосунком до соціально-економічних прогнозів можна розподілити на два блоки: ресурсний і зовнішньоекономічних прогнозів. Своєю чергою ресурсний блок у комплексі (сукупності) прогнозів розвитку продовольчого комплексу охоплює демографічний прогноз, прогноз природних ресурсів та НТП.

Зазначимо, що головною метою демографічного прогнозування є отримання даних щодо перспективної зміни таких показників, як:

- дані щодо майбутньої статевовікової структури, потрібні для розвитку та розширення ринків продовольства;
- чисельність і склад сімей, необхідні для планування випуску продовольчих товарів тощо.

Головною функцією демографічного прогнозу є прогнозування руху (міграції) населення країни та регіонів, відтворення трудових ресурсів за статево-віковим складом тощо для розрахунку планових обсягів виробництва та споживання продовольчих товарів.

Наступним елементом ресурсного блоку прогнозів розвитку продовольчого комплексу є прогноз використання природних ресурсів, мета якого – виявлення за вже розвіданими, відкритими, проте ще не введеними в дію родовищами можливого рівня їхнього використання у майбутньому для виробництва сільськогосподарської сировини та товарів продовольства, а також необхідних для цього умов. Останній охоплює всі види природних запасів: паливо й мінеральні ресурси, лісові ресурси, енергію річок,

альтернативні види енергії (сонячну, вітрову, морських припливів і відпливів тощо), їхні кількісні та якісні характеристики. Головним результатом прогнозу використання природних ресурсів у межах функціонування продовольчого комплексу є пошук можливості переходу до використання ресурсів нижчої якості, із меншим вмістом корисного компонента, до освоєння родовищ у важкодоступних районах, використання вторинних і супутніх ресурсів, зменшення міри залежності обсягів продовольчого виробництва від наявності природних ресурсів, пошуки інших альтернативних джерел енергії.

Також в основу розвитку продовольчого комплексу покладено ще один базовий прогноз, а саме – прогноз НТП, що містить такі компоненти: прогнози розвитку фундаментальної науки, яка вивчає закони й закономірності функціонування та розвитку продовольчого комплексу, а також прогнози розвитку найважливіших прикладних досліджень у його межах; прогнози розвитку науково-дослідних і дослідно-конструкторських робіт, що забезпечують агробізнес й агропродовольчий комплекс загалом; прогнози впровадження результатів науково-дослідних робіт (впровадження нової техніки (обладнання), технологій, прогресивних форм організації продовольчого виробництва) у виробничі агропродовольчі процеси.

Цікавим, на нашу думку, є те, що прогноз НТП тісно пов’язаний із прогнозом природних ресурсів, оскільки його результати використовують у соціально-економічному прогнозуванні розвитку продовольчого комплексу.

Аналіз взаємозв’язку між НТП і динамікою кон’юнктури засвідчує, що результати НТП є одним із найважливіших чинників, які визначають темпи розвитку продовольчого комплексу на перспективу. Практично всі економічні індикатори (зокрема, індикатори стану продовольчої безпеки), змінюються відповідно до розвитку науки й техніки, що позначається на зміні технологічних укладів.

У структурному розрізі прогнозів розвитку вітчизняного продовольчого комплексу вагоме місце належить блоку зовнішньоекономічних прогнозів. Для останнього характерні такі показники: товарна та географічна структура експортних обсягів сільськогосподарської продукції та продовольчих товарів; її темпи росту та приросту експорту; експортна орієнтація груп продовольчих товарів; показники інтенсивності зовнішньої торгівлі (ВВП, експорт на одну особу, експортна квота, індекс внутрішньогалузевої торгівлі тощо); коефіцієнти покриття експортом імпорту продовольчої продукції; індекс концентрації експорту продовольства; індекс "умови торгівлі" та ін.

Також зауважимо, що результати прогнозу експорту продовольства деякою мірою залежать від даних прогнозу НТП, прогнозу природних ресурсів у частині визначення можливостей експорту ліцензій, ноу-хау, інформаційних технологій і програм тощо. Зовнішньоекономічний прогноз на підставі аналізу кон'юнктури і тенденцій розвитку світового ринку визначає можливості країни в експорті конкурентоспроможної продовольчої продукції та необхідному імпорті інвестиційної та споживчої продукції.

Структурний розріз прогнозів розвитку вітчизняного продовольчого комплексу формують також соціально-економічні прогнози, що об'єднують у собі два блоки – економічні та соціальні прогнози.

Основою економічного блоку є такі прогнози: попиту та пропозиції на продовольчу продукцію; обсягів її споживання; нарощування виробництва продовольчих товарів; розширення ринків продовольчої продукції та прогностична оцінка індикаторів стану продовольчої безпеки тощо.

Соціальний блок поєднує у собі прогнози: рівня життя населення; зайнятості та безробіття у продовольчій сфері; житлово-комунального господарства та побуту; освіти та охорони здоров'я; культури й мистецтва та ін.

Погоджуємося із думкою відомих науковців про те, що провідне місце в системі соціального блоку прогнозів належить прогнозу зайнятості

населення, оскільки останній є складовою демографічного прогнозу, показники якого входять до прогнозу рівня життя, а також об'єднуючою ланкою між економічними та соціальними прогнозами.

Беззаперечним елементом у функціональній структурі механізму розвитку продовольчого комплексу, окрім процесів соціально-економічного прогнозування, є розвинена ринкова інфраструктура, що забезпечує максимальне використання продовольчого виробничого потенціалу, прискорює надходження товарів до сфери обігу та раціонально доводить останніх до споживачів.

З точки зору автора, продовольча інфраструктура – це сукупність підприємств, організацій та установ, що здійснюють певні види діяльності у сфері обігу продовольчих товарів та взаємодіють між собою, забезпечуючи раціоналізацію товарообороту сільськогосподарської продукції, продуктів її переробки та продовольчих товарів з метою максимального задоволення попиту продовольчих ринків.

До складу інфраструктури продовольчого комплексу належать різні суб'єкти, які ми пропонуємо згрупувати за принципом спорідненості видів їхньої діяльності. Розроблену схематичну модель продовольчої інфраструктури представлено на рис. 1.9 такими інфраструктурними складовими: торговельною та комерційно-посередницькою, фінансовою, маркетинговою, виробничою, науково-кадровою, правовою та зовнішньоекономічною тощо.

З огляду на це, торговельна та комерційно-посередницька складова інфраструктури вітчизняного продовольчого комплексу налічує всі підприємства та організації, що беруть участь у формуванні та здійсненні руху продовольчих товарів, поєднуючи попит і пропозицію на продовольчому ринку, завдяки чому формується рівноважна ціна на продукцію продовольства. Сюди належать: товарні біржі, торгові доми, оптові продовольчі ринки, роздрібні продовольчі ринки, фірмові магазини,

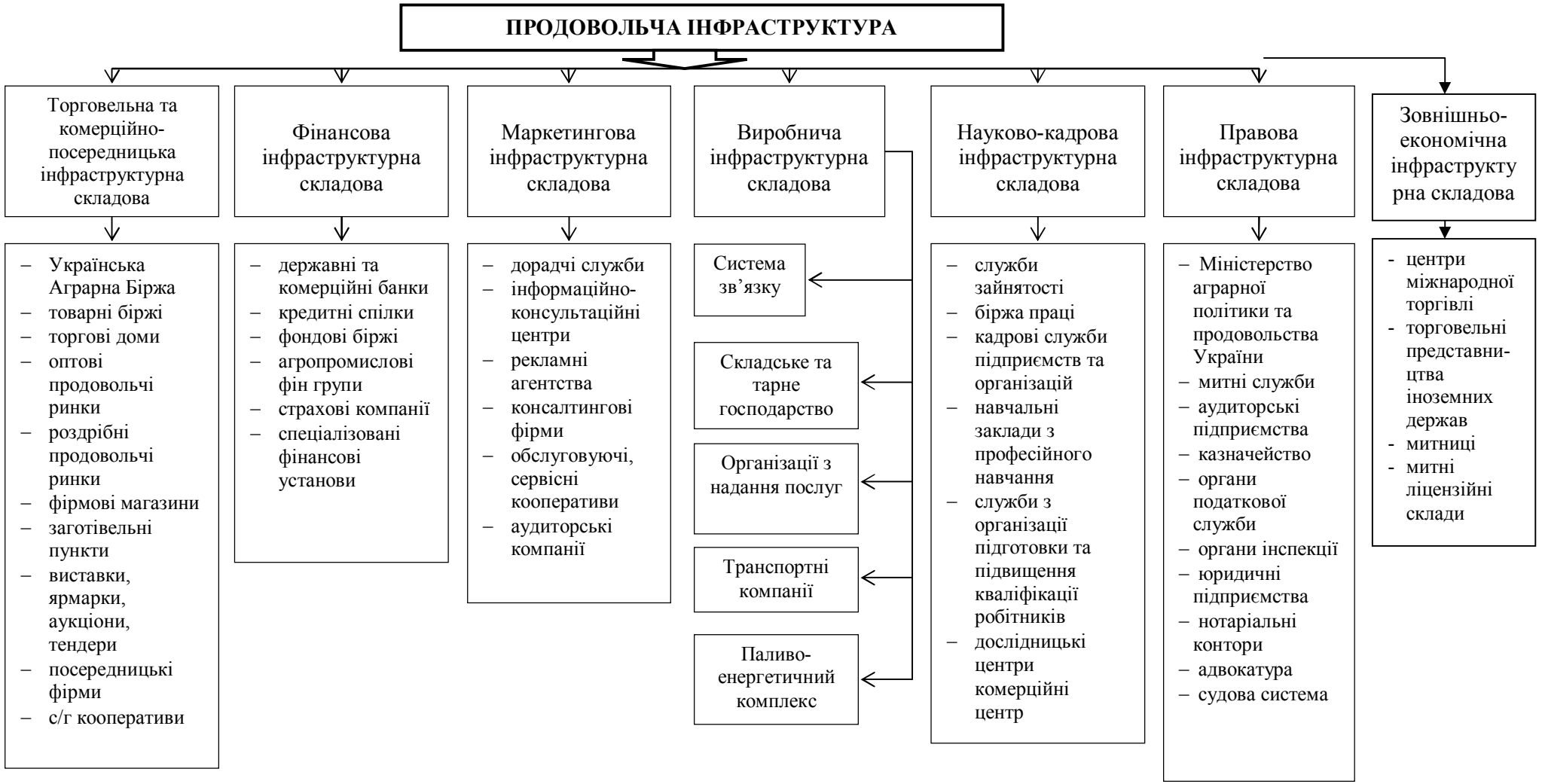

Рис. 1.9. **Схематичне зображення інфраструктури вітчизняного продовольчого комплексу** [розроблено автором]

заготівельні пункти, виставки, ярмарки, аукціони, тендери, посередницькі фірми, сільськогосподарські кооперативи тощо.

Фінансова складова інфраструктури продовольчого комплексу налічує організації та підприємства, що володіють відповідними фінансовими ресурсами, проводять фінансово-розрахункові операції, інвестують власні кошти чи здійснюють пошук і залучення аутсайдерських інвестиційних ресурсів, сприяючи ефективному функціонуванню продовольчого ринку та комплексу загалом. Також до цієї складової належать страхові компанії, що сприяють мінімізації підприємницьких ризиків діяльності суб'єктів продовольчого комплексу. Маркетингова складова налічує всі елементи інфраструктури, що надають суб'єктам продовольчого комплексу вичерпну та достовірну інформацію про його стан, структуру та обсяг попиту і пропозиції, сприяючи прискоренню товарообороту та створюючи умови для розвитку конкурентного середовища.

До інфраструктури продовольчого комплексу належить також виробнича інфраструктурна складова, представлена такими елементами: системою зв'язку, що сприяє раціоналізації комерційно-господарських зв'язків між суб'єктами ринку, вдосконаленню товарного асортименту, формуванню оптимального обсягу товарної маси на ринку, ціноутворенню та рекламній діяльності, використовуючи при цьому поштовий, електричний, радіо, телевізійний та космічний зв'язок; складське й тарне господарство, що забезпечує рух товару, місце розподілу, сортування, комплектацію, зберігання та експедицію продукції та представлене складами, устаткуванням для розміщення матеріалів і виробів, підйомно-транспортними машинами і механізмами, тарою; організаціями з надання послуг, що надають суб'єктам ринку прокатні, лізингові, інжинірингові, консультаційні та інші види послуг; транспортними компаніями, що забезпечують процес товароруху в просторі та часі та паливно-енергетичним

комплексом, який сприяє успішній діяльності всіх суб'єктів продовольчого комплексу.

Наступний важливий елемент продовольчої інфраструктури – її правова інфраструктурна складова, яка передбачає контролюючі та юридичні організації, що визначають правові основи функціонування комплексу та контролюють їхнє дотримання, а саме: Міністерство аграрної політики та продовольства України, митні служби, аудиторські підприємства, казначейство, органи податкової служби, органи інспекції, юридичні підприємства, нотаріальні контори, адвокатура, судова система тощо.

Науково-кадрова складова інфраструктури продовольчого комплексу налічує підприємства, установи та організації, що забезпечують господарюючих суб'єктів продовольчого ринку необхідними фахівцями, працівниками різного рівня кваліфікації, а також здійснюють наукові дослідження чи надають інші послуги у науковій сфері.

Важливої уваги заслуговують елементи торговельної та комерційно-посередницької інфраструктурної складової продовольчого комплексу. Звідси, одним з найефективніших механізмів взаємодії виробників і потенційних споживачів великих партій продовольчої продукції є біржа. Біржову торгівлю продовольчою продукцією здійснюють відповідно до правил біржової торгівлі, затверджених наказом Міністерства сільського господарства і продовольства України, Міністерством економіки України і Міністерством фінансів України, які є обов'язковими для усіх бірж [162, с. 24].

Для ефективнішого задоволення потреб агропродовольчого сектора було прийнято рішення щодо створення Української Аграрної біржі як спеціалізованого виду товарної біржі. Аграрна біржа є неприбутковим (непідприємницьким) підприємством, що не має на меті отримання прибутку, а створена виключно з метою підвищення рівня продовольчої безпеки країни, надання біржових послуг суб'єктам господарювання з укладення біржових

договорів (контрактів) щодо сільськогосподарської продукції, продажу товарних деривативів, базовим активом яких є сільськогосподарська продукція, іпотечних сертифікатів та іпотечних закладних, а також з проведення та/або організації розрахунково-клірингової діяльності [213].

Зважаючи на це, автором проаналізовано структуру та обсяги укладених в Україні протягом 2000–2012 рр. біржових угод та визначено у них питому вагу сільськогосподарської та продовольчої продукції, що наведено в табл. 1.2. Подана у таблиці інформація засвідчує, що протягом 2000–2012 рр. найбільша частка у загальній вартості укладених у 2012 р. біржових угод належить сільськогосподарській продукції – 66 %. Щодо продовольчої продукції, то. питома вага останньої стрімко зросла від 2,9 % у 2000 р. до 24,1 % у 2012 р. Наведена інформація підтверджує важливість бірж та біржової торгівлі у реалізації продовольчої та сільськогосподарської продукції на продовольчому ринку України.

Значну увагу в інфраструктурі продовольчого комплексу привертають оптові та роздрібні продовольчі ринки, які забезпечують швидке просування продукції від виробника до споживача та сприяють максимальному задоволенню потреб населення у продовольчих товарах. Також зазначимо, що Кабінетом Міністрів України затверджено Державну цільову програму створення оптових ринків сільськогосподарської продукції. У межах реалізації цієї програми протягом 2009–2013 рр. передбачено створення 25 оптових ринків сільгосппродукції в Україні, а на їхнє будівництво заплановано виділити 4 млрд грн, у тім числі 1,2 млрд грн – з державного бюджету. Отже, у 2010 р. на будівництво оптових ринків сільськогосподарської продукції з держбюджету передбачено 36 млн грн, у 2011 р. – 198 млн грн, 2012 р. – 248 млн грн, а 2013 р. – кошти на пряму підтримку оптових ринків сільськогосподарської продукції не передбачено [175].

Таблиця 1.2

Структура укладених біржових угод за видами товарів в Україні у 2000–2012 рр., млн грн [303]

Вид товару	**Рік**												
	2000	**2001**	**2002**	**2003**	**2004**	**2005**	**2006**	**2007**	**2008**	**2009**	**2010**	**2011**	**2012**
Всього	*2162,0*	*5259,7*	*9270,5*	*12391,7*	*13278,9*	*17024,8*	*23313,3*	*26060,0*	*56122,4*	*50995,9*	*51440,6*	*94420,0*	*118544,4*
Сільськогоспо-дарська продукція	989,7	4005,4	6526,1	8477,5	9098,4	10568,2	11905,2	9596,8	40019,5	39866,8	43787,4	63361,4	77889,6
Продовольчі товари	62,8	73,3	39,6	191,9	376,3	416,1	754,3	1228,5	751,1	1158,7	2272,3	20139,9	*28541,8*
Паливо	290,6	334,1	1938,2	2655,0	2301,2	2517,9	8479,2	9343,4	12386,6	7218,8	2630,4	7523,8	6280,9
Ліс і лісоматеріали	0,7	0,3	0,4	0,4	3,0	35,7	27,7	701,8	782,7	65,7	344,0	948,1	1297,9
Транспортні засоби	193,4	368,2	311,2	479,7	359,4	319,9	392,9	452,8	398,8	376,0	184,5	60,2	43,5
Інші види товарів	624,8	478,4	455	587,2	1140,6	3167	1754	4736,7	1783,7	2309,9	2222	2386,6	4490,7
Частка продовольчих товарів у загальній структурі біржових угод, %	2,9	1,4	0,4	1,5	2,8	2,4	3,2	4,7	1,3	2,3	4,4	21,3	24,1

Незважаючи на активний розвиток оптових вітчизняних продовольчих ринків і тенденції розвинених країн світу до поступового відмирання роздрібної торгівлі, сьогодні в Україні роздрібні продовольчі ринки залишаються одними з найважливіших джерел постачання міському населенню та промисловим центрам сільськогосподарської та продовольчої продукції. За офіційними даними, в Україні протягом 2011 р. мережею роздрібної торгівлі було реалізовано продовольчих товарів на суму 136274 млн грн, що становить 38,9 % від загального обсягу роздрібного товарообороту підприємств України [230]. Натомість протягом 2012 р. обсяг реалізації продовольчих товарів мережею роздрібної торгівлі зріс на 19 % у вартісному вимірі [231].

Вважаємо, що особливої уваги заслуговують сільськогосподарські обслуговуючі кооперативи як елемент інфраструктури продовольчого комплексу. Це економічно неприбуткові організації, що належать сільськогосподарським товаровиробникам і якими вони управляють за демократичними принципами.

Правову основу створення та діяльності сільськогосподарських кооперативів складають Закон України "Про кооперацію" від 10 липня 2003 року та Закон України **"**Про сільськогосподарську кооперацію**"** від 17 липня 1997 року. Також, на підтримку розвитку кооперативів у 2009 р. була прийнята "Державна цільова програма розвитку сільськогосподарчих обслуговуючих кооперативів до 2015 року", яка давала можливість утвореним сільгоспкооперативам відшкодувати 90 % вартості придбаних технічних ресурсів.

Згідно даних Державної служби статистики в Україні станом на 1 січня 2013 року налічується 947 сільськогосподарських обслуговуючих та 1224 сільськогосподарських виробничих кооперативів (рис. 1.10).

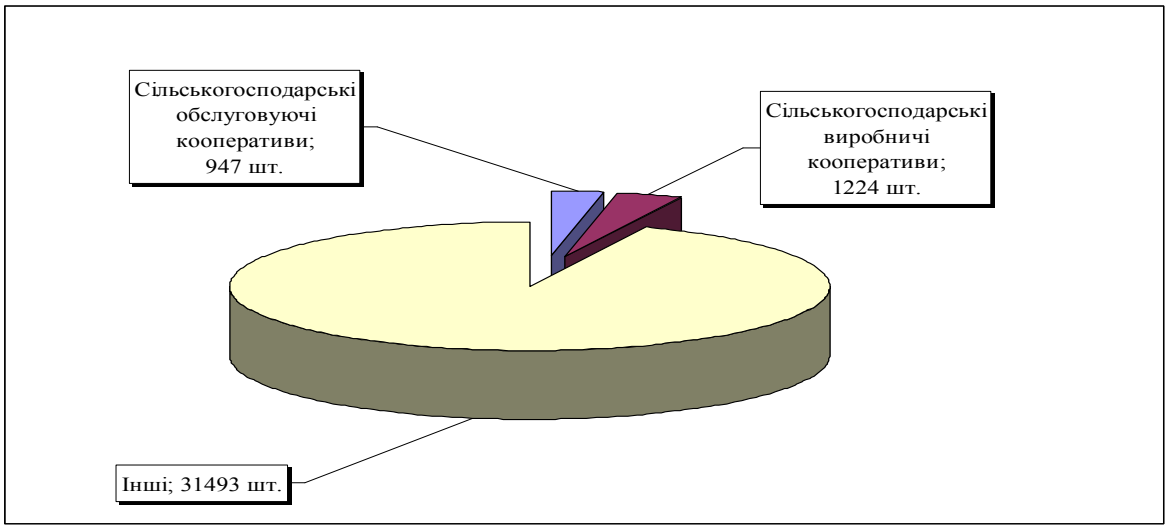

Рис. 1.10. **Видова структура кооперативів зареєстрованих в Україні у 2013 р., шт.** [316]

Динаміку зареєстрованих сільськогосподарських виробничих та обслуговуючих кооперативів за 2005–2014 рр. наведено на рис. 1.11.

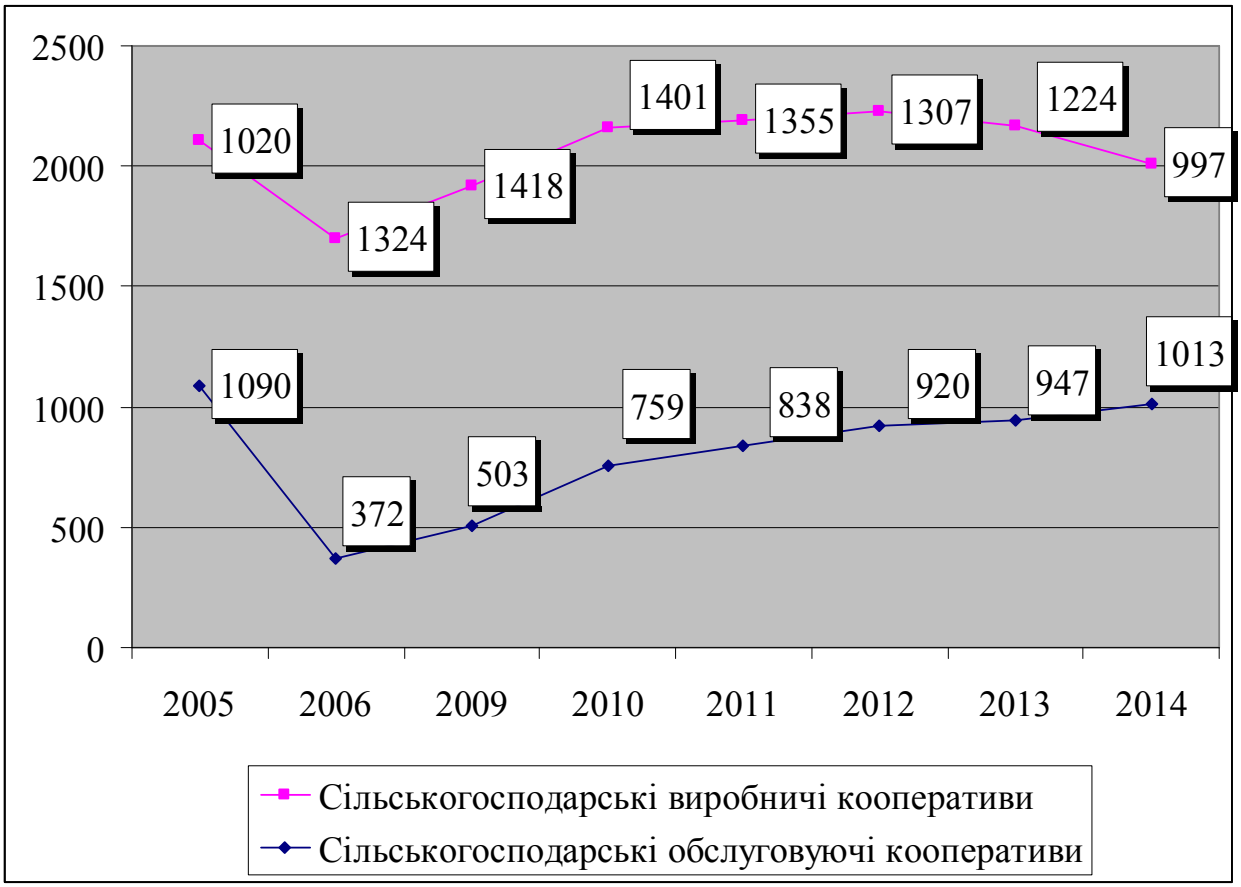

Рис. 1.11. **Динаміка зареєстрованих сільськогосподарських виробничих та обслуговуючих кооперативів в Україні за 2005–2014 рр., шт.** [175]

Здійснюючи аналіз кооперативного руху в Україні протягом 2006–2014 рр., слід зазначити, що упродовж цього періоду кількість сільськогосподарських обслуговуючих кооперативів зросла у 2,7 раза, а кількість сільськогосподарських виробничих кооперативів на початок 2014 р. знизилася на 2,3 %, порівняно з 2005 р.

Загалом у 2013 р. найбільша кількість сільськогосподарських обслуговуючих кооперативів налічується у Житомирській (105), Вінницькій (84), Івано-Франківській (71) областях та АР Крим (66). Найменша кількість таких кооперативів у Донецькій (10) та Хмельницькій (11) областях [315, 316].

Із загальної кількості сільськогосподарських обслуговуючих кооперативів у 2014 р. реально здійснюють господарську діяльність 613 кооперативів (табл. 1.3.): з обробітку землі та збирання врожаю – 147, молочарських – 179, м'ясних – 16, плодоовочевих – 66, зернових – 34 та з надання інших послуг – 171 [316].

Таблиця 1.3

Кількість сільськогосподарських обслуговуючих кооперативів у 2014 р., одиниць [316]

Напрям діяльності кооперативів	**Кількість кооперативів, одиниць**	
	зареєстровані	**діючі**
З обробітку землі та збирання врожаю	246	147
Молочарські	288	179
М'ясні	30	16
Плодоовочеві	102	66
Зернові	47	34
Інші	309	171
Всього:	**1022**	**613**

Слід зазначити, що на даний момент сільськогосподарська кооперація найбільш успішніше проявляє себе у молочній галузі. Дрібні виробники

займають 82 % молочного ринку і без кооперації неможливо говорити про безпеку продуктів, про їх якість та конкурентоздатність. Сільськогосподарські обслуговуючі кооперативи забезпечуючи охолодження, контроль за якістю і доведення готової продукції до споживача, піднімають закупівельні ціни на молоко стимулюючи збільшення виробництва та розширення участі виробників у кооперативах.

Проаналізувавши кооперативний рух в Україні можна виділити чотири основні перешкоди що гальмують розвиток сільськогосподарських обслуговуючих кооперативів: по-перше – недосконаліть податкової політики, по-друге – відсутність державної підтримки, по-третє – низький рівень навчання, інформаційної роботи, дорадництва серед потенційних груп, які можуть створити сільгоспкооперативи тощо.

Як бачимо, розвинена інфраструктура є запорукою успішного функціонування продовольчого ринку та комплексу загалом, а, отже, й важливою складовою національної економічної та продовольчої безпеки.

Підсумовуючи усе вищесказане, робимо висновки:

- Автором визначено місце соціально-економічного прогнозування у функціональній структурі механізму розвитку продовольчого комплексу, оскільки остання визначає головні кількісні та якісні параметри розвитку продовольчого ринку в майбутньому, на основі яких розробляються оптимальні поточні та перспективні плани економічного розвитку та ухвалюють управлінські рішення.

- З точки зору системного аналізу структуризовано та побудовано схематичну модель механізму розвитку продовольчого комплексу, елементами (складовими) якої є: державне регулювання як система економічних, адміністративних, правових та інших методів і важелів впливу; соціально-економічне прогнозування та програмування; регулювання з боку споживачів продовольчих товарів, з боку суб’єктів інфраструктури

продовольчого ринку та з боку світового ринку продовольства; саморегулювання та саморозвиток тощо.

- Зважаючи на поліфункціональну структуру механізму розвитку продовольчого комплексу, автором розкрито структуру прогнозів розвитку цього комплексу, яка синтезує у собі такі блоки: ресурсний (базові прогнози); блок економічних прогнозів (соціально-економічні прогнози); блоки соціальних прогнозів та зовнішньоекономічних прогнозів. Також визначено їхній взаємовплив і взаємозв'язок.

- З'ясовано, що важливою складовою у функціональній структурі механізму розвитку продовольчого комплексу, окрім процесів соціально-економічного прогнозування, є розвинена ринкова інфраструктура, що забезпечує максимальне використання продовольчого виробничого потенціалу, пришвидшує надходження товарів продовольства у сферу обігу та безпосередньо до самих споживачів сільськогосподарських та продовольчих товарів.

1.3. Особливості структури природно-ресурсного потенціалу розвитку продовольчого комплексу

Державна політика у сфері відтворення ресурсного потенціалу в продовольчому комплексі спрямована на вирішення проблем економічного, соціального та екологічного напрямів, що суттєво впливають на процес економічного розвитку України. Тенденції сучасного розвитку агропромислового виробництва в Україні пов'язані з недосконалістю економічного механізму природокористування, техніки, технологічного та інноваційного розвитку. Це спричиняє деградацію природних ресурсів, зменшує можливість забезпечення виробництва сировиною, ускладнює технологічні цикли, погіршує загальний стан біогеоценозів. Світовий досвід

засвідчує, що сучасний розвиток агропродовольчої економіки, незалежно від соціально-економічної орієнтації країн та способу виробництва, стає щораз екологічно орієнтованішим, потребує збереження та відтворення природного ресурсного потенціалу агропродовольчого комплексу.

Реформування продовольчої сфери спрямовано на підвищення рівня продовольчої безпеки України за рахунок нарощування виробництва продуктів харчування, поліпшення їхньої якості та збалансованості загалом. Кожна країна має різні критерії національної продовольчої безпеки, визначає шляхи її забезпечення і розвитку аграрного виробництва залежно від природно-кліматичних особливостей, економічного стану. Стан природного ресурсного потенціалу безпосередньо впливає на якість і тривалість життя населення. Співставлення економічного та екологічного комфорту як складових життєвого рівня засвідчує, що якість навколишнього середовища слугує пріоритетним споживчим благом. Це теоретичне положення передбачає практичну реалізацію прав людини на екологічно чисте довкілля, прав майбутніх поколінь на користування природним ресурсним потенціалом для підтримки власного розвитку.

Значний внесок у вирішення економічної проблеми оцінки та нарощування природно-ресурсного потенціалу продовольчого комплексу внесли І. І. Лукінов, П. Т. Саблук, П. І. Гайдуцький, О. М. Онищенко, В. В. Юрчишин, О. В. Крисальний та ін. Вони започаткували науково-практичну розробку реформування на ринкових засадах соціальних, земельних та майнових відносин, встановлення нових організаційно-правових форм в агропродовольчому секторі. Стосовно земельних ресурсів як інтегруючого показника, через який інші види природних ресурсів реалізовують свою продовольчу функцію, виняткове значення мають дослідження В. М. Трегобчука, В. Я. Месель-Веселяка, І. К. Бистрякова, А. С. Даниленка, Д. С. Добряка, Л. Я. Новаковського, М. М. Федорова, А. М. Третяка й інших учених-економістів.

Проте важливі питання оцінки відтворення природно-ресурсного потенціалу продовольчого комплексу потребують додаткових досліджень. Це, зокрема, система критеріальних показників, що характеризує відтворювальні процеси в продовольчій сфері; економічна оцінка системи відтворення природного ресурсного потенціалу агропродовольчого комплексу; організаційно-економічний механізм стимулювання цих процесів; соціально-економічна значущість відтворення природного ресурсного потенціалу продовольчого комплексу тощо.

Достатній рівень природно-ресурсного потенціалу – один із найважливіших чинників ефективного розвитку агропромислового виробництва. Тому природно-ресурсний потенціал продовольчого комплексу слід розглядати як комплексну систему природних ресурсів, користувачами яких є підприємства агропродовольчого виробництва за існуючих технологій та соціально-економічних відносин, складова еколого-економічного потенціалу держави. Зауважимо, що під поняттям еколого-економічного потенціалу агропродовольчого виробництва розуміють сукупну спроможність галузей продовольчого комплексу виробляти сільськогосподарську продукцію, здійснювати капітальне будівництво та перевезення вантажів, надавати послуги населенню, використовуючи природні ресурси, та необхідність і можливість їхнього відтворення природним шляхом і за допомогою людської праці.

Продовольчий комплекс належить до надто ресурсомістких, де використовують значну кількість трудових, матеріально-технічних, природних ресурсів. Їхній кількісний та якісний склад, співвідношення між трудовими, матеріально-технічними і природними ресурсами, з одного боку, та рівень як сумарної віддачі, з іншого, визначають величину ресурсного виробничого потенціалу в конкретних природно-економічних умовах функціонування цього продовольчого комплексу, його окремих галузей, сфер, підприємств.

Отже, раціонально сформований природо-ресурсний потенціал продовольчого комплексу слід розглядати як сукупність технологічно, економічно й екологічно взаємозбалансованих виробничих ресурсів (трудових, матеріально-технічних, природних, біологічних та інших), спроможних забезпечити високоефективне та екологічно безпечне виробництво, переробку, зберігання, транспортування та реалізацію агропродовольчої продукції. Оскільки базовою галуззю продовольчого комплексу є сільське господарство, що ґрунтується на використанні природо-ресурсного потенціалу, то темпи його зростання великою мірою залежать не від кількості тих чи інших його складових елементів, а від характеру і ступеня їхньої участі в агропромисловому виробничому процесі. Складний екологічний стан природних ресурсів продовольчої галузі потребує їхнього відтворення, яке необхідно здійснювати в процесі агропродовольчого виробництва.

Зважаючи на вищенаведене положення можна стверджувати, що до природно-ресурсного потенціалу належать цілковито та частково такі види ресурсів довкілля, як біологічні, рекреаційні, земельні, водні, природно-кліматичні, інформаційні, інтелектуальні, людські, економічні тощо. Оскільки людина як соціальний феномен має подвійну природу, то її можна зачислити до природних ресурсів, як первинного походження (природна складова), так і до ресурсів вторинного і третинного походження.

Водночас природні ресурси у відтворювальній структурі спожитих ресурсів мають особливе базове значення. Отож природно-ресурсний потенціал у своїй структурі поєднує природні ресурси первинного походження та ресурси вторинного й третинного природного походження, що зображено на рис. 1.12.

Рис. 1.12. **Структура природно-ресурсного потенціалу продовольчого комплексу**

Зі структури природно-ресурсного потенціалу продовольчого комплексу (рис. 1.12) випливає, що будь-які виробничі чи інші ресурси мають природне начало. Різниця між ними лише у тому, що одні ресурси взяті безпосередньо у готовому вигляді з довкілля, а інші є кінцевим результатом первинних чи вторинних ресурсів.

Зв’язки між різними видами ресурсів передбачають використання у господарській діяльності певних видів природних ресурсів, таких як: землі сільськогосподарського призначення; заготівля продовольчої сировини та продуктів харчування у лісі; ловля риби у водоймах штучного та природного походження та інші. А у процесі антропогенного використання природні ресурси здатні реалізовувати власний продовольчий потенціал. У результаті цього формується сукупний інтегральний природно-ресурсний потенціал, складовою частиною якого є природно-ресурсний потенціал продовольчого спрямування.

Місце природно-ресурсного потенціалу у системі продовольства зображено на рис. 1.13. На ньому агропродовольчий природно-ресурсний потенціал охарактеризовано як складову продовольчого комплексу загалом.

Рис. 1.13. **Місце агропродовольчого природно-ресурсного потенціалу у структурі продовольчого комплексу** [розроблено автором]

Отже, вирізняють такі складові (сфери) продовольчого комплексу, як: виробничу, в основі якої знаходиться агропромисловий комплекс; природну, що характеризується агропродовольчим природно-ресурсним потенціалом; робочу силу та переробну сферу, куди входять харчова та переробна промисловість (рис. 1.13).

Зважаючи на окремі думки відомих учених-економістів, етимологічно природно-ресурсний потенціал є не чим іншим, як сукупністю природних ресурсів земельної території, які можна використати для забезпечення потреб антропогенного походження [150; 181, с. 31–40]. Своєю чергою, останні, взаємодіючи з працею, формують економічний потенціал суспільства, держави загалом, тобто потенційну інтегровану продуктивну силу. Отож, вважаємо, що продовольчі ресурси є дієвим засобом досягнення мети виробничо-господарської діяльності суспільства на

державному та регіональному структурних рівнях суспільного відтворення, мають обмежений обсяг, що спонукає до їхнього раціонального використання у процесі виробництва продовольчої сировини, продуктів харчування тощо.

На думку відомих вітчизняних економістів-теоретиків В. О. Паламарчука, П. П. Теличука, Є. В. Мішеніна, можна погодитися з тим, що природні ресурси є соціально-економічними споживними вартостями, техніко-економічні властивості яких зазнають впливу не лише природних, а й об'єктивних економічних законів [166].

Відомий учений у галузі управління Б. І. Пасхавер [32, с. 8–15] стверджує, що категорія "агропродовольчий природно-ресурсний потенціал" у широкому розумінні є здатністю природних екологічних систем без збитків для функціонально-відтворювальних процесів самовідновлення та самовідтворення виробляти потрібну продукцію та послуги, зокрема продукти харчування та сировину для харчової та переробної промисловості. У вузькому розумінні природно-ресурсний потенціал є сукупністю природних ресурсів, доступною на певному рівні розвитку продуктивних сил та чинних соціально-економічних відносин.

Зауважимо, що ресурси довкілля, зокрема агропродовольчий природно-ресурсний потенціал, доцільно інтерпретувати як функцію суспільного відтворення продуктів харчування та продовольчої сировини. Продовольчий природно-ресурсний потенціал як складова частина природно-ресурсного потенціалу певною мірою є відтворювальною здатністю земельних, водних, лісових та інших видів природних ресурсів виробляти прямо чи опосередковано продукцію продовольчого комплексу. Аграрні ресурси, включаючи інші складові компоненти у функціональній взаємодії, сприяють виробництву продовольчої продукції, а водні, лісові та інші природні ресурси реалізують власний продовольчий потенціал. Отже, необхідно досягати

рівності, тобто збалансованості між підвищенням рівня життя населення, з одного боку, та збереженням природного середовища – з іншого.

Варто також визначити участь кожного виду природних ресурсів у виробництві готових продовольчих товарів. Наприклад, надрові ресурси – це мінеральні ресурси, або ж точніше макро-, мікро- та ультрамікроелементи, які використовують у сільськогосподарському виробництві при формуванні родючості продуктивних земель.

Варто визначити й особливу роль водних ресурсів, які, з одного боку, є середовищем для життєдіяльності водної мікрофлори та різноманітного тваринного світу, а з іншого – вода є розчинником усіх солей у ґрунті, що дає підставу розглядати воду як головну умову існування органічного життя. Адже вона опосередковано, через земельні ресурси, також сприяє виробництву продовольчої продукції. Крім того, вода є умовою існування таких ресурсів, як лісові джерела, фауна, які, своєю чергою, прямо та опосередковано "виробляють" продовольчу сировину та продукти харчування.

Особливу увагу слід приділити і категорії "лісові ресурси", що своєю чергою, є постачальником продовольства та різноманітних лікарських рослин і трав. Також важливим є те, що лісові землі позитивно впливають на урожайність розташованих у відносній близькості сільськогосподарських земель, що, відповідно, сприяє виробництву додаткової агропродовольчої продукції з одинці продуктивних земель. Лісові ресурси та рослинний світ є головним постачальником кисню в атмосферне повітря, а рослинний світ загалом, разом із лісовими ресурсами, є виробником органічної речовини.

Отже, аналіз усіх ресурсних складових агропродовольчого природно-ресурсного потенціалу засвідчив, що саме земельні ресурси є інтегруючим, проте не єдиним видом агропродовольчих ресурсів, який виробляє продовольчу продукцію.

Досліджуючи причинно-наслідкові взаємозв'язки ресурсів довкілля у

процесі виробництва продовольчої продукції, з рис. 1.14 розуміємо, що земля слугує інтегратором або синтезатором продовольчого потенціалу як складової частини агропродовольчого природно-ресурсного потенціалу.

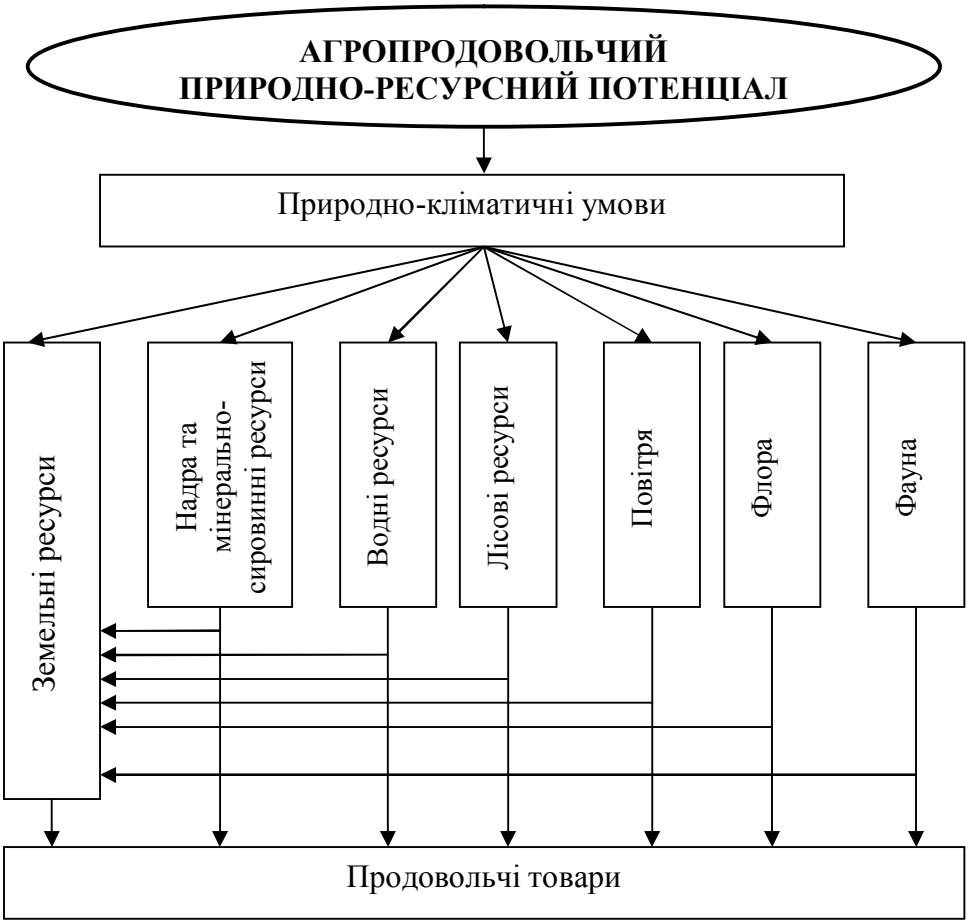

Рис. 1.14. **Причинно-наслідкові взаємозв'язки ресурсів довкілля у процесі виробництва продовольчої продукції**

Зазначимо, що природокористування в агропродовольчому комплексі – це виробничо-функціональна система різних форм використання, відтворення та збереження продовольчого природно-ресурсного потенціалу, сукупність продуктивних сил, виробничих відносин та організаційно-виробничих форм експлуатації людиною об'єктів навколишнього природного середовища для задоволення матеріальних, культурних та духовних потреб життєдіяльності людства. Природні об'єкти, за умови залучення у виробничий процес, переходять у категорію агропродовольчих

ресурсів довкілля.

Для оцінки та аналізу продовольчої ефективності використання та відтворення природно-ресурсного потенціалу варто визначити показники прибутковості та ефективності виробництва. Етимологічно термін “ефективність” багато учених-економістів розглядає як комплексну багатогалузеву категорію [151, с. 51–52]. Розрізняють різні види ефективності, зокрема: економічну, організаційну, екологічну, соціальну та ін. [20; 26; 61; 72; 116, с. 10–29; 166, с. 66–71; 172]. Зважаючи на різноманітні трактування та погляди стосовно категорії “ефективність”, вважаємо, що продовольча ефективність є нічим іншим, як економічною складовою загальної ефективності загалом.

Теорія та практика науки управління інтерпретує поняття “ефективність” як економічну ефективність, що визначається як відношення результатів та витрат необхідних для цього ресурсів [4, с. 114; 20; 62, с. 35–38; 168, с. 247–249]. Отож кінцевими результатами економічної ефективності є обсяги виробництва в натуральному виразі, а також вартість вироблених продуктів харчування та продовольчої сировини у грошовому виразі.

Погоджуємося із думкою П. І. Коренюка [116, с. 15–25] та вважаємо, що під продовольчою ефективністю слід розуміти процес пошуку та обґрунтування шляхів і резервів вирішення продовольчих проблем через використання аграрних природних ресурсів продовольчого призначення.

За своєю сутністю словосполучення “ефективність відтворення природно-ресурсного потенціалу” є економічною категорією. А такі поняття, як “продовольчі ресурси” та “готовий продукт”, діалектично взаємопов’язані, оскільки продукт попереднього періоду (продовольча сировина, яку виробляє у агропродовольчий сектор) є ресурсом для виробництва продуктів харчування підприємствами харчової та переробної промисловості.

Звідси, продовольчу ефективність доцільно розглядати у контексті продовольчої продуктивності одиниці природних ресурсів. Усі види

природних ресурсів продовольчого призначення реалізовують власний продовольчий потенціал через земельні ресурси, тобто опосередковано виробляють продовольчі товари. Водночас земельні ресурси виробляють їх безпосередньо у тісному взаємозв'язку з лісовими, водними, повітряними та іншими видами природних ресурсів продовольчого призначення, сукупність яких і формує інтегральний аграрний природно-ресурсний потенціал земельної території. Отже, земельні ресурси інтегрують у собі продовольчий потенціал інших видів природних ресурсів, про що ми уже зазначали раніше у дисертаційному дослідженні.

Виходячи із цього, вважаємо, що недопустимим є ототожнення таких категоріальних понять, як продуктивність, урожайність та урожай у землеволодінні та землекористуванні. Продуктивність інтерпретується як результативність однієї рослини, що здебільшого прийнято використовувати у селекційно-насінницькій справі. Доволі універсальним показником є урожайність з одиниці площі (т/га або ц/га), а результативним макропоказником прийнято вважати категорію "урожай" (тис. ц, тис. т). Порівнюючи продуктивність сільськогосподарських культур на різних площах, доцільно використовувати енергоодиниці (Дж., Ккал) та зерноодиниці, тобто зводити урожайність різних сільськогосподарських культур до співставної форми – зерна, пшениці тощо.

Отже, концептуально *продовольчу ефективність* прийнято розглядати як обсяг виробленої продовольчої продукції у продуктовому та сировинному виразі на одиницю аграрних природних ресурсів. Це пояснюють тим, що продовольчий комплекс прямо чи опосередковано через переробну та харчову промисловість реалізовує власний продовольчий потенціал. Отож доволі часто під час економіко-математичних розрахунків прийнято використовувати систему натуральних, вартісних та енергетичних показників.

Наприклад, продовольчу ефективність використання, відтворення та збереження агропродовольчого природно-ресурсного потенціалу у натуральних одиницях виражають залежністю [116]:

$$E_H = \frac{V_H}{S}, \qquad (1.1)$$

де V_H – обсяг продовольства у натуральних одиницях, кг або т;

S – площа земельних ресурсів, га.

Виражену продовольчу ефективність у вартісних показниках відображають такою залежністю [116]:

$$E_B = \frac{V_\Phi}{S}, \qquad (1.2)$$

де V_Φ – обсяг продовольства з одиниці території у фактичних та порівняльних цінах одиницях, грн ;

S – площа земельних ресурсів, га.

Цікавим, з наукового погляду, є підхід щодо групування показників продовольчої ефективності агропродовольчого природно-ресурсного потенціалу залежно від класифікаційних ознак, а саме: загальної, виробничої та споживчої ефективності продовольчих товарів.

На думку відомого вченого-економіста П. П. Борщевського [19, с. 27], під час обчислення загальної та виробничої продовольчої ефективності агропродовольчого природно-ресурсного потенціалу слід використовувати таку систему показників: загальна площа земель, га; у тім числі площа оброблюваних земель; динаміка населення, млн осіб; обсяг валової продукції сільського господарства, млн грн; виробництво валової продукції на душу населення, грн / особу; землезабезпеченість на людину, га / особу; в тім числі площа оброблюваних земель, га / особу: продовольча ефективність використання всіх земель, дол. США; продовольча ефективність використання оброблюваних земель, дол. США тощо. Під час розрахунків споживчої продовольчої ефективності науковець пропонує дещо інші

показники її визначення: загальний фонд споживання основних продуктів харчування (ккал); обсяг споживання продовольства в розрахунку на 1 га (ккал); обсяг площі земельних ресурсів; сільськогосподарські ресурси; обсяг споживання основних продуктів харчування рослинного походження в розрахунку на 1 га земельних ресурсів та сільськогосподарських угідь (ккал); обсяг споживання основних продуктів харчування тваринного походження в розрахунку на 1 га земельних ресурсів та сільськогосподарських угідь (ккал) тощо [18, с. 32].

На нашу думку, для розрахунку продовольчої ефективності використання та відтворення агропродовольчого природно-ресурсного потенціалу певної території пропонуємо використовувати систему показників (рис. 1.15), яка об'єднує у собі три групи.

До першої групи показників – *показників забезпеченості ресурсного потенціалу* – належать такі: загальна площа оброблюваних земель, млн га; динаміка кількості населення, млн осіб; землезабезпеченість на людину, га / особу; у тім числі площа оброблюваних земель, га / особу та ін.

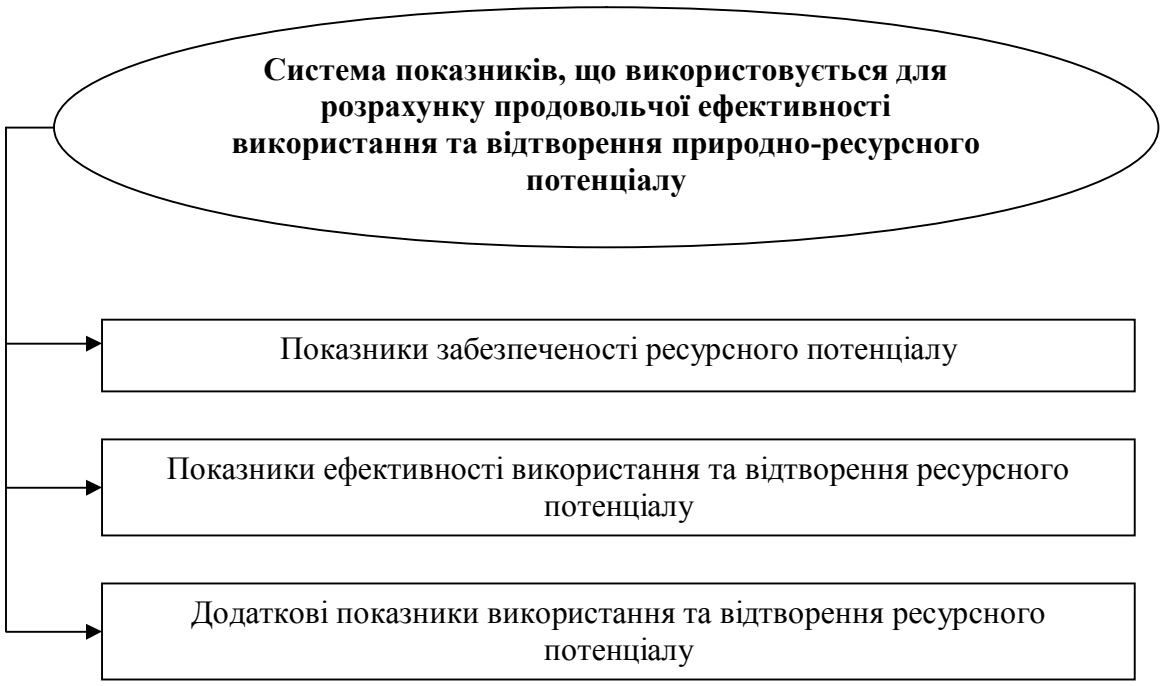

Рис. 1.15. **Система показників для розрахунку продовольчої ефективності використання та відтворення агропродовольчого природно-ресурсного потенціалу певної території** [116, с. 15–25]

Друга група – *основні показники ефективності використання та відтворення ресурсного потенціалу* – об'єднує у собі: показники продуктивності праці в сільськогосподарських підприємствах; прибутковість; рівень та норму рентабельності; валовий внутрішній продукт на душу населення; виробництво основних видів продовольства у валових обсягах на душу населення та на одиницю аграрних природних ресурсів; обсяг валової продукції сільського господарства, млн грн; валову продукцію сільського господарства на душу населення, грн / особу; індекси співвідношення виробництва та споживання продовольства у регіональному розрізі та ін.

До третьої групи належать так звані *додаткові показники*, такі як: обсяг споживання продовольства в розрахунку на 1 га (ккал); обсяг споживання основних продуктів харчування рослинного походження в розрахунку на 1 га земельних ресурсів та сільськогосподарських угідь (ккал / га); обсяг споживання основних продуктів харчування тваринного походження в розрахунку на 1 га земельних ресурсів та сільськогосподарських угідь (ккал / га) тощо.

Отже, ефективність відтворення природно-ресурсного потенціалу слугує базовим показником для розрахунку економічної оцінки продовольчого потенціалу території.

Виконаний вище аналіз дає змогу зробити такі висновки. По-перше, продовольчий комплекс інтенсивно впливає на аграрні природні ресурси довкілля, у сукупності з якими він формує сукупний аграрний природно-ресурсний потенціал продовольчого призначення, що трактуємо ми як сукупність технологічно, економічно та екологічно взаємозбалансованих виробничих ресурсів (трудових, матеріально-технічних, природних, біологічних та інших), спроможних забезпечити високоефективне та екологічно безпечне виробництво, переробку, зберігання, транспортування та реалізацію агропродовольчої продукції.

По-друге, автором визначено місце природно-ресурсного потенціалу у системі продовольства, а саме: розглянуто як складову продовольчого комплексу загалом. Продовольчий природно-ресурсний потенціал, як складова частина природно-ресурсного потенціалу, певною мірою є відтворювальною здатністю земельних, водних, лісових та інших видів природних ресурсів виробляти прямо чи опосередковано продукцію продовольчого комплексу.

По-третє, досліджуючи причинно-наслідкові взаємозв'язки ресурсів довкілля у процесі виробництва продовольчої продукції, з'ясовано, що саме земельні ресурси є інтегруючим, проте не єдиним видом агропродовольчих ресурсів, який виробляє продовольчу продукцію. Земля у цьому випадку виступає синтезатором продовольчого потенціалу як складової частини агропродовольчого природно-ресурсного потенціалу.

По-четверте, для визначення продовольчої ефективності використання та відтворення природно-ресурсного потенціалу певної території запропоновано використання системи показників, таких як: показники забезпеченості ресурсного потенціалу, ефективності його використання та відтворення та додаткові показники використання та відтворення ресурсного потенціалу.

Отже, у результаті дослідження автором зроблено такі висновки та пропозиції. По-перше, поняття "продовольчий комплекс" розглянуто автором через призму стратегії сталого розвитку як трьохвимірну еколого-соціо-економічну систему, що дозволило розглянути його не лише як економічну підсистему взаємозалежних сфер, галузей та виробництв, спрямованих на задоволення суспільних потреб населення продуктами харчування рослинного і тваринного походження в необхідному асортименті та належної якості за умов ефективного використання природно-ресурсного потенціалу; але й як соціальну складову, в основі чого знаходиться людина як основа суспільного розвитку та як екологічну підсистему, що забезпечує умови для

виробництва якісної органічної продовольчої продукції. По-друге, продовольчий комплекс характеризується такими ознаками: міжгалузевим підходом; наявністю основної (провідної) та неосновних (забезпечуючих) галузей; відтворювальним принципом та критерієм участі у створенні кінцевого продукту (продовольчі товари); складністю визначення функціонального ядра комплексу; формуванням комплексу на території держави, а його окремих підкомплексів – на території окремих регіонів. По-третє, продовольчий комплекс є частиною агропродовольчого комплексу, що у свою чергу являється частиною агропромислового.

Висновки до розділу 1

У першому розділі розглянуто продовольчий комплекс як об'єкт теоретико-методологічного аналізу. Проведене дослідження дало підставу зробити такі висновки:

У наукових дослідженнях учені-економісти здебільшого характеризують продовольчий комплекс як частину агропромислового комплексу. В економічній літературі агропромисловий комплекс визначають як сукупність взаємозалежних галузей, об'єднаних наявністю постійних виробничо-економічних зв'язків, а також єдністю мети – забезпечення ефективного виробництва кінцевого продукту на основі сільськогосподарської сировини. Авторське трактування продовольчого комплексу зведено до того, що останній є складною соціально-економічною системою взаємозалежних сфер, галузей та виробництв, спрямованих на задоволення суспільних потреб населення продуктами харчування рослинного і тваринного походження в необхідному асортименті та належної якості за ефективного використання усіх видів виробничих ресурсів.

Розглянуто продовольчий комплекс як трьохкомпонентну еколого-соціо-економічну систему через призму дослідження стратегії сталого розвитку, що

дозволило автору розглянути ПК не лише як економічну підсистему взаємозалежних сфер, галузей та виробництв, спрямованих на задоволення суспільних потреб населення продуктами харчування рослинного і тваринного походження в необхідному асортименті та належної якості за умов ефективного використання природно-ресурсного потенціалу; але й як соціальну складову, в основі чого знаходиться людина як основа суспільного розвитку, її життя та довголіття та як екологічну підсистему, що забезпечує умови для виробництва якісної органічної продовольчої продукції.

Наголошено, що соціально-економічне прогнозування є важливим елементом організаційно-економічного механізму розвитку продовольчого комплексу, оскільки останнє визначає головні кількісні та якісні параметри розвитку ринку в майбутньому, на основі яких розробляють оптимальні поточні й перспективні плани економічного розвитку та ухвалюють управлінські рішення. Окреслений автором функціонально-структурний підхід механізму розвитку продовольчого комплексу представляє собою систему інтегрованих взаємозв'язків між функціональними елементами продовольчого комплексу – державою із конкретними засобами та важелями впливу, виробниками, споживачами продовольства, суб'єктами ринкової інфраструктури, центрами міжнародної торгівлі, соціально-економічним прогнозуванням і програмуванням та процесами саморегулювання та саморозвитку.

Визначено місце соціально-економічного прогнозування у функціональній структурі механізму розвитку продовольчого комплексу. При цьому, зважаючи на поліфункціональну структуру механізму розвитку продовольчого комплексу, автором розроблено схематичне зображення структурного розрізу прогнозів розвитку такого комплексу, до якого зачислюють такі блоки: ресурсний (базові прогнози); блок економічних прогнозів (соціально-економічні прогнози); блоки соціальних прогнозів та

зовнішньоекономічних прогнозів щодо розвитку продовольчого комплексу загалом. Також визначено їхній взаємовплив і взаємозв'язок.

Автором розглянуто природно-ресурсний потенціал як складову продовольчого комплексу загалом. Продовольчий природно-ресурсний потенціал, як складова частина природно-ресурсного потенціалу, певною мірою є відтворювальною здатністю земельних, водних, лісових та інших видів природних ресурсів виробляти прямо чи опосередковано продукцію продовольчого комплексу. Досліджуючи причинно-наслідкові взаємозв'язки ресурсів довкілля у процесі виробництва продовольчої продукції, з'ясовано, що саме земельні ресурси є інтегруючим, проте не єдиним видом агропродовольчих ресурсів, який виробляє продовольчу продукцію. Земля у цьому випадку виступає синтезатором продовольчого потенціалу як складової частини агропродовольчого природно-ресурсного потенціалу.

Визначено концептуальну сутність продовольчої ефективності, під якої розуміють обсяг виробленої продовольчої продукції у продуктовому та сировинному виразі на одиницю аграрних природних ресурсів. Для визначення продовольчої ефективності використання та відтворення природно-ресурсного потенціалу певної території автором запропоновано використання системи показників, таких як: показники забезпеченості ресурсного потенціалу, ефективності його використання та відтворення та додаткові показники використання та відтворення ресурсного потенціалу.

Результати дослідження цього розділу дисертаційної роботи опубліковані у роботах автора [245; 249; 258; 267–269; 272; 276–279; 281; 284].

РОЗДІЛ 2
МЕТОДОЛОГІЯ СОЦІАЛЬНО-ЕКОНОМІЧНОГО ПРОГНОЗУВАННЯ РОЗВИТКУ ПРОДОВОЛЬЧОГО КОМПЛЕКСУ УКРАЇНИ

2.1. Соціально-економічне прогнозування як інструмент дослідження продовольчих потреб та можливостей їхнього передбачення

Відновлення Україною державності та суверенітету збіглося у часі з фундаментальною перебудовою її соціально-економічного устрою, зміною домінуючої загальнодержавної форми власності на приватну, переходом від адміністративно-командної системи до ринкових методів господарювання. Усе це спричинило необхідність створення нових підсистем управління – системи планування та соціально-економічного прогнозування на всіх рівнях, які формують і функціонують на абсолютно нових теоретико-методологічних підходах та принципах.

Сучасний розвиток ринкових відносин спрямовує будь-який економічний об’єкт, у тому числі підприємство, на організацію системи соціально-економічного прогнозування як безперервного процесу передбачення змін зовнішнього середовища та адаптації внутрішніх факторів виробництва для подальшого зростання з метою вирішення конкретних комерційно-ділових цілей і завдань. Отже, дослідження соціально-економічного прогнозування як інструменту передбачення майбутнього є надзвичайно актуальним.

Соціально-економічне прогнозування у нашому випадку характеризується двома складовими: економічною та соціальною. Економічне прогнозування як система наукових досліджень якісного та кількісного характеру спрямована на визначення тенденцій розвитку національної економіки на основі пошуку ефективних шляхів досягнення цілей цього розвитку. Соціальна складова прогнозування спрямована на задоволення цілої низки потреб соціуму. Саме тому прогнозування

застосовують на попередньому етапі стратегічного планування і сприяє воно розробці концепції економічного розвитку на перспективу, а також відіграє визначальну роль у процесі реалізації плану.

Зауважимо, що різні аспекти соціально-економічного прогнозування були предметом досліджень як зарубіжних, так і вітчизняних учених. Вагомий внесок у створенні теоретико-практичної наукової бази економічного програмування та прогнозування належить академікам В. М. Геєцу, І. І. Лукінову, вченим-економістам В. Ф. Бєсєдіну, Ю. В. Гончарову, І. М. Євдокимовій, І. В. Крючковій, Б. Я. Панасюку, М. Т. Пашуті, А. Г. Савченку, М. М. Якубовському та іншим. На сучасному етапі зазначену проблематику широко висвітлюють у працях вітчизняних вчених, зокрема: Н. Журавльової, Л. Канторовича, І. Коркуни, О. Кузьміна, Г. Лопушинської, С. Ожегової, В. Парсяка, С. Покропивного, Г. Тарасюка, Ф. Федоренка, Л. Шваб та інших, а також російських вчених таких, як: В. Базаров, В. Борисевич, Г. Кандаурова, Н. Кондратьєв, В. Леонтьєв, В. Попов, А. Уткін та ін.

Виконаний автором аналіз наукових літературних джерел засвідчує, що на сучасному етапі розвитку теорії і практики управління проблематику соціально-економічного прогнозування ще недостатньо досліджено, практично не розроблені науково-методичні засади його організації. Наголосимо також, що тільки деякі аспекти означеної вище проблеми, зокрема такі, які проаналізовано через призму механізму функціонування і розвитку ринкових відносин, висвітлено лише у декількох окремих статтях та деяких наукових публікаціях економічного профілю.

Зауважимо, що визначення змісту і ролі соціально-економічного прогнозування, як певної економіко-управлінської категорії, практично відсутнє. Загальновідомо, що у практичному плані адміністративне планування та прогнозування, яке ґрунтувалося на використанні вольових командних принципів керівництва та управління, поступово втрачає наказово-регулятивні зв’язки, оскільки на зміну йому приходять такі

характерні ознаки ринкових регуляторів, як: свобода підприємницької діяльності, приватна власність, демократичність в економічних взаємовідносинах тощо. Проте теоретична ідентифікація цих перетворень у сучасній теорії управління, програмування та прогнозування зводиться здебільшого до вживання термінів “передбачення”, “оповіщення”, “віщування” “гітопеза” тощо. Зрозуміло, що багатогранність процесу корінних практичних перетворень означені вище поняття звичайно у змістовному плані зазвичай не можуть відобразити. Вважаємо, що конкретнішим і теоретично обгрунтованішим буде вживання термінів “прогнозування” чи “соціально-економічне прогнозування”, які знаходяться в одному топонімічному ряді із такими поняттями, як “прогноз”, “гіпотеза”, “план”, “віщування”, “передбачення”. Доцільно зазначити та показати певні відмінності між цими поняттями.

Ключове слово “прогноз” у перекладі з грецької мови означає передбачення, передрікання. На жаль, поки що його вживають лише у дисертаційних дослідженнях і наукових статтях, у небагатьох посібниках та підручниках. В науковому розумінні це поняття вперше почали вживати у медицині. Давньогрецький вчений та видатний лікар Гіппократ (460–377 рр. до н. е.) є автором відомої праці “Прогностика”, у якій зміст понять “передбачення”, “передрікання”, прогнозування він розглядав через призму протікання (перебігу) хвороби.

Отже, з наукової точки зору, під поняттям “прогноз” слід розуміти науково обґрунтоване судження про можливі стани об’єкта в майбутньому, про альтернативні шляхи і строки їхнього досягнення [57, с. 8–9; 182, с. 5; 328, с. 9–10; 343, с. 6].

Недавно прогнозування було справою вузького кола фахівців і знаходило застосування при виконанні обмеженого кола завдань, переважно у природно-науковій сфері. Однак останніми роками щораз актуальнішою стає розробка соціально-політичних та економічних прогнозів з метою пошуку оптимальних шляхів розвитку суспільства. У наш час немає жодної

сфери людської діяльності, в котрій тією чи іншою мірою не використано прогнозної інформації.

Зауважимо, що прогнозування є частиною більш загального поняття "передбачення", котре поєднує всі різновиди способів здобування інформації про майбутнє: наукове, засноване на знанні закономірностей розвитку природи, суспільства, мислення; інтуїтивне – на передчуттях людини; буденне – на так званому життєвому досвіді, прикметах і т. ін.; релігійне пророкування ґрунтується на вірі в надприродні сили, на марновірствах тощо. Отже, передбачення, за своєю сутністю, є широким за змістом поняттям.

На відміну від трактування поняття "передбачення", термін "віщування", або ж "оповіщення", характеризується як достовірне, побудоване на логічній послідовності судження про стан будь-якого об'єкта у майбутньому. Відповідно, термін "оповіщення" різниться з поняттям "прогнозування" ступенем достовірності оцінок майбутнього.

Іноді в літературі трапляється супровідне поняття "завбачення", котрим замінюють термін "прогнозування". Однак їх слід розрізняти між собою за ступенем ймовірності оцінок щодо майбутнього. Якщо прогноз – це ймовірне судження про стан будь-якого об'єкта в майбутньому, то завбачення – це ймовірне судження про його майбутнє. Формула прогнозування – "ймовірно, буде", завбачення – "буде".

Як уже зазначено, поняття прогнозування пов'язане з ширшим поняттям – передбаченням як випереджаючим відображенням дійсності, яке ґрунтується на пізнанні законів природи, суспільства та мислення. Зокрема, передбачення майбутнього – це міждисциплінарне комплексне дослідження перспектив людства, яке є доцільним лише в процесі інтеграції гуманітарного, природничо-наукового й технічного знання.

Залежно від ступеня конкретності й характеру дії на хід досліджуваних процесів, розрізняють три форми передбачення [343, с. 6]:

- *Гіпотеза* (загальнонаукове передбачення) – це наукове передбачення на

рівні загальної теорії. Основою для побудови гіпотези є теорія та відкриті на її основі закони, закономірності та причинно-наслідкові зв'язки функціонування і розвитку досліджуваних об'єктів. Гіпотеза дає якісну оцінку об'єктів прогнозування, виражає загальні закономірності їхньої поведінки.

- *Прогноз* – це передбачення на рівні конкретно-прикладної теорії. Для прогнозу характерний більший ступінь визначеності та достовірності, оскільки він ґрунтується на якісних і кількісних показниках. Проте прогноз має імовірнісних характер, що впливає на взаємозв'язки з об'єктом прогнозування.
- *План* – це постановка точно визначеної мети й передбачення конкретних, детальних подій досліджуваного об'єкта. У плані фіксують шляхи та засоби розвитку об'єкта відповідно до поставлених завдань, обґрунтовують ухвалені управлінські рішення.

Вищенаведені форми передбачення є послідовними ступенями пізнання об'єкта в майбутньому. Висхідним початком цього процесу є загальнонаукове передбачення станів об'єкта, завершальний етап – складання плану переведення об'єкта в новий, заданий для нього стан. План і прогноз є взаємодоповнюючими один одного стадіями планування; причому прогноз є чинником, який орієнтує практику на можливості розвитку в майбутньому, а прогнозування – інструментом розробки планів.

Оскільки план і прогноз є взаємодоповнюючими один одного стадіями планування, звідси – прогнозування і планування є різними, проте взаємозв'язаними етапами єдиного процесу ухвалення управлінського рішення. Ці поняття розрізняють не тільки за зрушенням у часі, а й за характером відношення до інформації про майбутнє. Власне кажучи, якщо прогноз – інформація для розмірковування, то план – керівництво до дії. Причому важливо, щоб прогнозування було цілеспрямованим, адже його результати використовуватимуть під час виконання конкретних завдань управління. Тому план необхідно базувати не лише на аналізі

ретроспективної інформації, що найчастіше трапляється при ухваленні подібних управлінських рішень, а й використовувати відповідні прогнозні дані. Головні відмінності між поняттями “прогноз” та “план” за певними критеріальними ознаками відображено у табл. 2.1.

Таблиця 2.1

Головні відмінності між прогнозом та планом [343]

Ознака	Прогноз	План
Зміст	Варіативність	Альтернативність
Методи	Імовірнісні та статистичні	Балансові та інші розрахункові методи
Взаємозв’язок	Є складовою планування, проте існують галузі, в яких прогнозують, однак не планують (наприклад, демографічні процеси)	Базуються на прогнозі
Функції	Створює наукові передумови для ухвалення управлінських рішень	Спрямований на ухвалення і практичне здійснення управлінських рішень

До того ж, визначення прогнозу та прогнозування як важливих функціональних характеристик системи управління дає змогу простежити їхній взаємозв’язок із такими управлінськими функціями, як планування, організація, координація та регулювання, активізація та стимулювання, облік, аналіз та контроль (рис. 2.1).

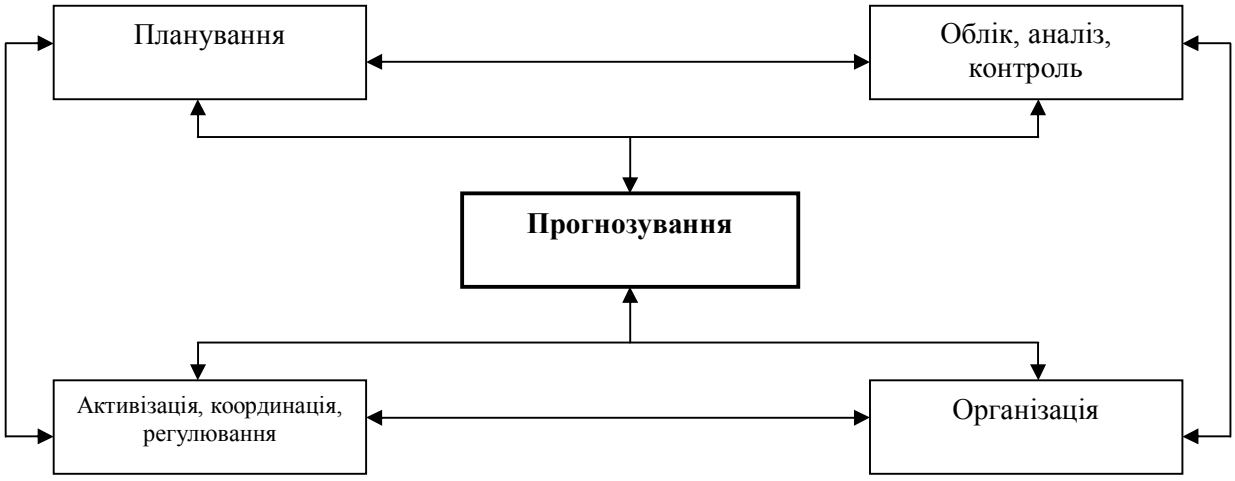

Рис. 2.1. **Системний зв’язок прогнозування з іншими функціями управління**

Проаналізуємо конкретніше означені вище зв'язки. На відміну від планування, як однієї із базових функцій управління, прогнозування в управлінському циклі характеризується меншою точністю і більшою протяжністю у часі, оскільки його головним завданням є наукове передбачення розвитку виробництва, а також пошук рішень, які насамперед забезпечать умови для стратегічного розвитку певної соціально-економічної системи та її складових в оптимальному режимі. Суттєві відмінності між системами прогнозування та планування подано у табл. 2.2 [328, с. 99].

Таблиця 2.2

Характеристика головних відмінностей між системами прогнозування та планування [328, с. 99]

Найменування критерію відмінності	**Система прогнозування**	**Система планування**
Вхідні дані, що використовуються	Менш достовірні	Більш достовірні
Повнота вхідних даних, що використовуються	Дані ймовірні	Дані достовірні
Математичні методи, що застосовуються	Прогнозовані, які дають доволі узагальнений результат	Дещо достовірніші
Масштаб використання графічних методів	Доволі великий	Доволі обмежений
Об'єкти	Дещо укрупнені	Доволі диференційовані
Нормативне забезпечення	Відсутнє або доволі низьке	Частково існує або порівняно високе
Характер використання	Ймовірнісний	Нормативний

Зауважимо, що із вищеозначеної таблиці 2.2 системі планування притаманні процеси розробки та ухвалення управлінських рішень, тоді як головне призначення системи прогнозування полягає у створенні наукових

передумов реалізації планових ідей. До таких передумов відомі вчені-економісти В. В. Єгоров, Г. А. Парсаданов зачислюють [74, с. 154]:

- науковий аналіз тенденцій розвитку підприємства в перспективі;
- варіативне передбачення майбутнього розвитку виробництва, враховуючи як сформовані тенденції, так і передбачені основні цілі;
- обґрунтування головних напрямів економічного, науково-технічного, соціального та екологічного розвитку.

Отже, на нашу думку, система прогнозування має на меті, з одного боку, визначити майбутній стан об'єкта, а з іншого – сприяти виробленню науково обґрунтованих перспективних і поточних планів розвитку та здійснення підприємницької діяльності організації.

Крім того, термін "прогнозування" також стоїть в одному топонімічному ряді із таким поняттям, як "планомірність". Зокрема, основні характерні ознаки планомірності – відповідність, узгодженість, координація, цілеспрямованість певних дій, які більшою мірою є об'єктивними за своєю суттю, тоді як прогнозування відображає суб'єктивну практичну реалізацію цієї планомірності, а за своєю природою є суб'єктивно свідомою, цілеспрямованою діяльністю людини.

На сучасному етапі розвитку економіки постає питання визначення основних елементів системи прогнозування, до яких, зважаючи на різне трактування вчених [25; 38, с. 245; 74, с. 75–76], зачислено: парадигму, закони, принципи, категорії, поняття, терміни, об'єкти, ретроспективні вихідні дані, політику прогнозування, моделі та методи прогнозування тощо (рис. 2.2).

Зазначені вище елементи системи прогнозування пов'язані між собою не лише прямим, а й зворотним зв'язком.

Розглянемо їх детальніше. Під поняттям "парадигма" слід розуміти сукупність переконань, цінностей і технічних засобів, прийнятих науковим співтовариством, які забезпечують існування наукової традиції.

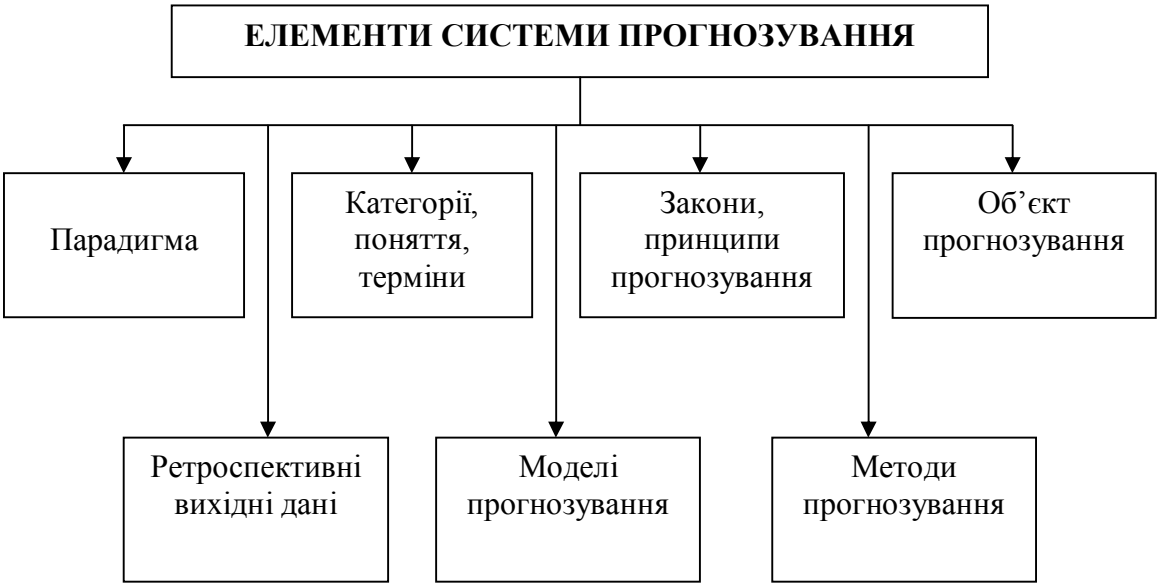

Рис. 2.2. **Основні елементи систем прогнозування**

[26; 38, с. 245; 343, с. 75–76]

Якість прогнозування значною мірою залежить від глибини врахування принципів, їхньої кількості та дієвості. На думку С. І. Ожегова, принцип – основне, початкове положення будь-якої теорії, вчення чи програми [244, с. 106]. Проте єдиним недоліком цього твердження є те, що тут не визначено джерело формування початкового положення, твердження.

Дещо детальніше трактування поняття "принцип" подав професор В. Н. Спіцнадель, який вважає, що принцип – це узагальнені дані набуті досвідом, закон, сформований на основі споглядань [294, с. 172].

На нашу думку, під принципами ділового планування слід розуміти базові вимоги, які необхідно виконувати під час розробки планів.

Завдяки аналізу історичного розвитку науки управління виявлено, що відомий американський інженер Ф. Тейлор – засновник школи наукового управління – вперше виокремив низку загальних принципів, які покладено в основу науки управління [306, с. 33]. До них він зачислив: розподіл, вимірювання праці; програми стимулювання; мотивацію; роль індивідуальних здібностей, менеджменту, профспілок у плановій діяльності організації та ін.

Продовжувач його наукових пошуків – А. Файоль, уже засновник так званої класичної школи в менеджменті – ввів поняття загальних принципів побудови структури організації [306, с. 37]. Однак, на його думку, ці принципи повинні бути гнучкими, пристосуватися до будь-яких запитів, оскільки "в адміністративних засадах немає нічого негнучкого та абсолютного; все в них є питання міри. Майже ніколи не використовується один і той самий принцип у схожих умовах: потрібно враховувати різні та змінювані обставини, відмінності та заміну людей та багато інших змінних елементів" [317, с. 20]. Отож до таких принципів А. Файоль зачислює: єдність, неперервність, гнучкість і точність.

Сучасна вітчизняна наука та практика вимагає доповнити вищезгадані принципи ще такими, як принцип пріоритетності та оптимальності. Отже, усі принципи, на яких базується прогнозування, поділимо на дві групи: загальні та спеціальні. До загальних зачислимо принципи: *системності, наукової обґрунтованості, об'єктивності, єдності, гнучкості, альтернативності, комплексності, точності, моделювання, симбіозності, уніфікації, неперервного розвитку (актуалізації) та зворотного зв'язку.*

Найбільшої уваги заслуговують спеціальні принципи, оскільки саме вони відображають специфіку реалізації прогнозної функції на підприємстві, а саме: цільова спрямованість, безперервність, оптимальність використання ресурсів, адекватність об'єкта та предмета прогнозування об'єктивним закономірностям розвитку, участь та корпоративний дух. Найважливішим із них є вибір та обґрунтування цілей (цільова спрямованість), кінцевої мети, результатів діяльності підприємства.

Розглянемо деякі із них. Зокрема, принцип системності передбачає наявність єдиного об'єкта як сукупності елементів прогнозування і зумовлює розробку методів і моделей, які відповідають змісту кожного з цих елементів і дають змогу оцінити розвиток економіки загалом. Він дуже важливий для того, щоб прогнози, що розробляють на різних етапах та в різних сферах, не суперечили один одному, а зводилися в єдину економічну програму

розвитку. Реалізація цього принципу вимагає взаємозв'язку і підпорядкованості прогнозів, власне, об'єкта, прогнозного фону, а також його складових елементів.

Суть принципу наукової обґрунтованості зводиться до того, що в економічних прогнозах усіх рівнів усестороннє врахування вимог об'єктивних законів розвитку суспільства необхідно базувати на глибокому вивченні досягнень вітчизняного та закордонного досвіду формування прогнозів. Наукова обґрунтованість економічного прогнозування несумісна з ігноруванням реальних умов і досвіду прогнозування.

Цікавим є принцип адекватності прогнозу об'єктивним закономірностям розвитку економіки, що характеризує не тільки процес виявлення, а й оцінку стійких тенденцій та взаємозв'язків у розвитку національної економіки і створення теоретичного аналогу реальних економічних процесів з їхньою вичерпністю і чіткою імітацією. Причому під теоретичною моделлю прогнозу розвитку виробництва розуміють практично реалізовану модель, яка є формою наукового відображення реальної дійсності.

Принцип об'єктивності стосується якості та статистичної коректності даних, що використовують. Під час прогнозування необхідно доволі чітко відноситися до інформації та даних, які складають основу прогнозу. Об'єктивність вихідної інформації, точність прогнозного напряму залежить як від методології прогнозу, так і від коректності вхідної інформації.

Саме в узгодженості планування та перспективного прогнозування за визначального впливу останнього полягає принцип безперервності. Цей принцип передбачає коректування прогнозів через призму нової інформації про об'єкт прогнозування. Реалізація цього принципу базується на системі взаємозв'язаних у часі прогнозів (короткотермінових, середньотермінових та довготермінових).

Принцип альтернативності передбачає побудову різних траєкторій розвитку об'єкта прогнозування за зміни вихідних умов. Варіативність можлива як під час постановки мети і завдань розвитку, так і під час вибору шляхів їхнього досягнення, а також засобів інструментарію та методичних прийомів

прогнозування. Наявність альтернатив дає змогу обґрунтувати умови розвитку об’єкта прогнозування у перспективі.

Ще одним із елементів систем прогнозування є вихідні дані як ретроспективна інформація, що відображає сформовані закономірності, властиві досліджуваному явищу чи процесу.

На відміну від попереднього елементу системи прогнозування, політика, як невід’ємний структурний елемент цієї системи, є санкціонованим засобом досягнення сформульованих цілей, які надають за допомогою загальноприйнятих процедур ухвалення управлінських рішень.

Також важливими елементами системи соціально-економічного прогнозування є система методів та моделей.

У науковій літературі під поняттям “метод” розуміють шлях, спосіб, прийом, які використовують під час розробки прогнозів, планів та програм. Вони, своєю чергою слугують інструментом, використання якого сприяє реалізації методологічних принципів прогнозування.

У практиці соціально-економічного прогнозування застосовують широкий спектр методів, які представляють собою комплекс засобів та прийомів розробки прогнозів. На думку відомих фахівців у сфері прогнозування та планування Г. А. Кандаурової та В. І. Борисевича, методи прогнозування можна поділити на інтуїтивні та формалізовані [218, с. 64].

Якщо інтуїтивні ґрунтуються на інтуїтивно-логічному мисленні та використовуються у випадках, коли неможливо врахувати вплив багатьох чинників через значну складність об’єкта прогнозування, або ж останній вважають надто простим для проведення трудомістких розрахунків, то формалізовані методи ґрунтуються на положеннях математичної теорії та проведенні складних розрахунків. Отож у практиці прогнозування, на нашу думку, найчастіше використовують формалізовані методи планування, зокрема, моделювання.

Наприклад, доктор економічних наук, професор А. Ф. Мельник [140, с. 142] для розробки різноманітних прогнозів та реалізації індикативних

планів на різних рівнях соціально-економічного прогнозування рекомендує використовувати такі методи: системного аналізу, балансовий, нормативний, економіко-математичні та програмно-цільовий. Значну увагу приділяють таким з них: балансовому, який використовують під час розробки Державної програми економічного і соціального розвитку, нормативному та економіко-математичного моделювання.

Інші вчені, зокрема автори монографії "Планування господарської діяльності малих та середніх підприємств" В. Н. Парсяк, М. Б. Журавльова [169, с. 11], окрім перелічених вище методів прогнозування, виокремлюють ще системно-аналітичні, проектно-варіантні та експериментальні. Науковці вводять поняття "техніки прогнозування", що ототожнюють із методами прогнозування, які діють у сфері малого та середнього бізнесу. Автори визначили дві групи технік прогнозування: якісні та кількісні. Перші ґрунтуються на досвіді, інтуїції, знаннях та міркуваннях (їх використовують передусім на фазах ухвалення рішень, аналізу, пошуку та оцінки альтернатив). Другі використовують насамперед під час прогнозування та встановлення критеріїв оцінки (аналіз витрат та результатів) і визначення термінів прогнозування.

Доволі цікавою вважаємо думку Г. М. Тарасюк та Л. І. Шваб [305, с. 11] з приводу методів прогнозування. Автори розглядають їх з позиції трьох підходів: системного, конкретно-історичного та комплексного. Системний підхід передбачає, по-перше, розгляд системи прогнозування як єдиного цілого, вивчення об'єкта управління з урахуванням усіх його аспектів: економічного, соціального, технічного, екологічного та ін.; по-друге, можливість поділити систему на підсистеми і дослідити їхню взаємодію. Конкретно-історичний підхід, як один із методів дослідження науки прогнозування, передбачає вивчення відносин у сфері прогнозування як процесів, що знаходяться на стадії розвитку та змінюються під впливом діючих на них чинників.

На відміну від уже зазначених двох підходів, комплексний підхід передбачає сумісне використання методів дослідження не лише однієї, а багатьох наук, аналіз усієї сукупності цілей прогнозування за рівнями та його часове ранжування.

Класифікуючи моделі як ще один із елементів системи прогнозування, які часто використовуються у прогнозуванні, відомий дослідник У. Леппард [292, с. 34] окреслив такі:

- логіко-раціональні з домінуванням мислення;
- суб'єктивного передбачення з домінуванням відчуття;
- прагматичного нарощування з домінуванням дії.

Окрім означеного вище, вважаємо, що доцільно вказати на такі два класи моделей у системі соціально-економічного прогнозування, як концептуальні та математичні. До перших зачислимо ті, що на понятійному рівні встановлюють вплив одних категоріальних змінних на інші, тенденції їхньої зміни (розвитку) залежно від умов ділового середовища, а також містять відповідний набір альтернативних стратегій.

Математичні моделі характеризуються тим, що вони встановлюють конкретну функціональну залежність між змінними, що формально виявляють характеристики ринку. Такі залежності, зазвичай, фіксують у вигляді рівнянь і нерівностей, таблиць, графіків з масштабованими осями та ін. Прикладом можуть слугувати регресійні моделі для екстраполяції рівня попиту на товар, прогнозу цін на цей товар тощо.

Успішне використання математичних моделей у науці прогнозування можна зачислити до таких фаз процесу прогнозування, як статистичний аналіз інформації, а також під час розподілу ресурсів та моніторингу. Однак ці моделі не зовсім зручні для генерування стратегій. Тоді як на етапі аналізу конкретної ситуації важливе значення відіграє використання концептуальних моделей (наприклад, модель життєвого циклу товару, матриця "Boston Consulting Group" (БКГ) та ін.).

Зауважимо також, що соціально-економічне прогнозування є важливою сполучною ланкою між теорією та практикою в усіх сферах життя суспільства. Звідси варто виокремити дві різні площини його конкретизації:

- власне передбачаючу (дескриптивну, описову);
- передбачаючу (прескриптивну, наказову).

Детальний опис цих площин через призму структурних складових елементів системи прогнозування зображено на рис. 2.3.

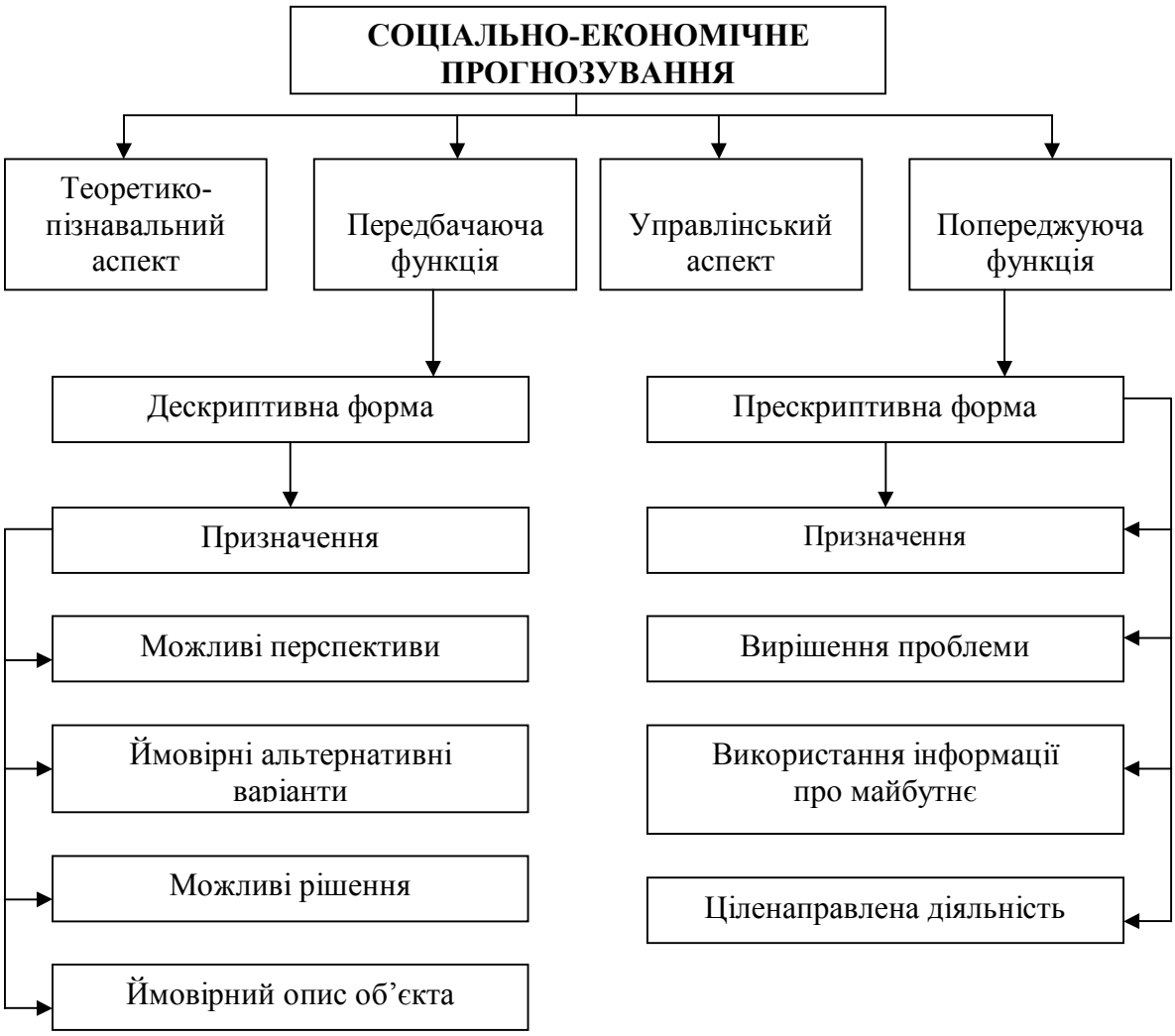

Рис. 2.3. **Структурні складові елементи системи соціально-економічного прогнозування** [328, с. 78]

З рис. 2.3 випливає, що в проблемі прогнозування вирізняють два аспекти: теоретико-пізнавальний і управлінський. Також зазначимо, що площини конкретизації соціально-економічного прогнозування поєднують у собі такі чотири складові: теоретико-пізнавальний та управлінський аспекти,

передбачаючу та попереджуючу функції [328, с. 78]. Суть передбачаючої функції полягає в необхідності опису можливих чи бажаних перспектив, станів, рішень проблем у майбутньому. З іншого боку, попереджуюча функція є власним вирішенням цих проблем, практичним використанням інформації про майбутнє в цілеспрямованій діяльності фірми.

Таблиця 2.1

Систематизована таблиця понять, що використовуються у науці соціально-економічне прогнозування [розроблено автором]

№ з/п	Головні поняття	Коротка характеристика терміну
1.	*Прогностика*	Наука про виявленні закономірностей розробки прогнозів
2.	*Прогноз*	Науково обґрунтоване передбачення про можливий стан об'єкта в майбутньому і судження про альтернативні шляхи і терміни його здійснення
3.	*Прогнозування*	Процес розробки прогнозів
4.	*Прийом (техніка) прогнозування*	Одна або кілька математичних або логічних операцій, які забезпечують отримання конкретного результату при складанні прогнозу; як прийому можуть виступати: обчислення середньозваженого значення оцінок компетентності експертів, визначення загального рівня компетентності експертів, згладжування і вирівнювання динамічного ряду
5.	*Метод прогнозування*	Певна послідовність процедур, спрямованих на отримання прогнозу
6.	*Методика прогнозування*	Сукупність математичної моделі та методів їх реалізації, що забезпечують отримання прогнозу
7.	*Система прогнозування*	Система, що включає сукупність моделей, методів прогнозування, засобів їх реалізації та функціонуюча у відповідності з основними принципами прогнозування
8.	*Прогнозний фон*	Сукупність зовнішніх по відношенню до об'єкта прогнозування умов, врахування яких є найбільш істотним для отримання обґрунтованого прогнозу
9.	*Наукове передбачення*	Обґрунтоване передбачення майбутнього стану об'єкта прогнозування, що спирається на знання законів природи, суспільства, а також на мислення

З усього вищенаведеного на основі усіх використаних літературних джерел у підрозділі 2.1 нами у систематизованому вигляді (табл. 2.1)

наведено головні терміни, поняття, які використовують у науці соціально-економічного прогнозування. З таблиці 2.1 бачимо, що найпоширенішими поняттями, які фігурують у науці прогнозування, є такі: прогностика; прогноз; гіпотеза; метод, методика, система прогнозування; прогнозний фон, наукове передбачення тощо.

Важливим елементом системи соціально-економічного прогнозування буде розгляд її видів (форм) та їхнє групування за різними класифікаційними ознаками. Науково доведено, що досі не існує єдиної класифікації видів соціально-економічного прогнозування. Аналізуючи зміст багатьох наукових праць [69, с. 39–43; 97, с. 45–54; 98, с. 25; 104, с. 24–25; 110, с. 13–14; 143, с. 13–15; 218, с. 63; 328, с. 83–85; 334, с. 7–8; 355], можемо виокремити як головні класифікаційні напрями видів соціально-економічного прогнозування, а також визначити основні критерії їхнього поділу за кожним зі схематично наведених нижче напрямів (табл. 2.2).

Таблиця 2.2

Класифікація видів соціально-економічного прогнозування *

Критерії	**Види соціально-економічного прогнозування**
1	*2*
За масштабом прогнозування	- Міжнародний; - Макроекономічний (національний, народногосподарський); - Структурний (міжгалузевий і міжрегіональний); - Прогнози розвитку народногосподарських комплексів (паливно-енергетичного, агропромислового, інвестиційного, виробничої інфраструктури, сфери обслуговування населення); - Прогнози галузеві й регіональні; -Прогнози первинних ланок народногосподарської системи (підприємств, виробничих об’єднань, окремих виробничих продуктів тощо)

Закінчення табл. 2.2

1	*2*
За часом попередження	- Оперативні; - Короткотермінові; - Середньотермінові; - Довготермінові; - Далекотермінові
За характером об’єкта прогнозування	- Розвитку виробничих відносин; - Соціально-економічних передумов і наслідків глобалізації; - Динаміки народного господарства (його темпів, чинників і структури); - Відтворення трудових ресурсів; - Зайнятості, підготовки і перепідготовки кадрів; - Економічного використання природних ресурсів; - Відтворення основних фондів і капітальних вкладень; - Рівня життя населення; - Фінансових відносин, доходів і цін; - Зовнішніх економічних зв’язків тощо
За функціональною ознакою	- Пошуковий; - Нормативний
За ступенем визначеності досліджуваних параметрів	- Детерміновані; - Стохастичні; - Змішані
За призначенням	- Рекомендовані; - Обов’язкові для виконання
За ступенем складності об’єкта прогнозування	- Надпрості; - Прості; - Складні; - Надскладні
За критерієм кількісної оцінки результатів дослідження	- Інтервальні; - Точкові
*За ступенем інформаційної забезпеченості***	- Прогноз з цілковитим забезпеченням кількісною інформацією; - Прогноз з частковим забезпеченням кількісною інформацією; - Прогноз з якісною ретроспективною інформацією; - Прогноз з цілковитою відсутністю ретроспективної інформації
*За структурно-функціональною характеристикою****	- Базові прогнози (демографічний прогноз, прогноз використання природних ресурсів, прогноз НТП); - Соціально-економічні прогнози; - Зовнішньоекономічні прогнози; - Соціальні прогнози

,* Критерії класифікації прогнозів запропоновано автором

**Примітка:* Таблицю складено на основі критичного аналізу положень, окреслених В. М. Гейцем, Т. С. Клебановою, О. І. Черняком, В. В. Царьовим та ін. [143, с. 12–15; 218, с. 42–46; 328, с. 83–84]

В основу цієї класифікації покладено такі критерії, як масштаб прогнозування, час попередження, характер об'єкта прогнозування, функціональна ознака, ступінь визначеності досліджуваних параметрів, призначення, складність об'єкта прогнозування, кількісна оцінка результатів дослідження, ступінь інформаційної забезпеченості та ін.

Отже, у праці окреслено такі види соціально-економічного прогнозування *за масштабом*: міжнародний; макроекономічний (національний, народногосподарський); структурний (міжгалузевий і міжрегіональний); прогнози розвитку народногосподарських комплексів (паливно-енергетичного, агропромислового, інвестиційного, виробничої інфраструктури, сфери обслуговування населення тощо); галузеві та регіональні; прогнози первинних ланок народногосподарської системи (підприємств, виробничих об'єднань, окремих виробничих продуктів тощо).

За часовою характеристикою доцільно виокремити такі види прогнозів, як: оперативні (поточні), коротко-, середньо-, довго- і далекотермінові прогнози. Оперативні прогнози (до 1 місяця) містять, зазвичай, кількісні оцінки, а короткотермінові (від 1 місяця до року) – загальні кількісні оцінки. Їхня особливість полягає у можливості коригування показників розвитку економіки відповідно до змін середовища. Середньотерміновим прогнозам (від 1 року до 5 років) характерна кількісно-якісна оцінка. Зокрема, вони конкретизують довготермінові прогнози або детальніше передбачають різні напрями діяльності підприємства (виробничі, збутові, фінансові та ін.). На їхній основі розробляють короткотермінові прогнози розвитку економіки. Довготермінове прогнозування охоплює період понад 5–20 років. Такі прогнози визначають стратегію розвитку економіки чи підприємства (зокрема, на перспективу), їхній економічний, соціальний та науково-технічний розвиток загалом. Далекотермінові прогнози (понад 20 років) використовують розвинені країни зі стабільним розвитком економічних відносин.

Важливим є поділ соціально-економічного прогнозування *за функціональною ознакою*. Стосовно цього критерію прийнято розрізняти пошуковий та нормативний прогнози [104, с. 25–26]. Пошуковий прогноз заснований на умовному продовженні в майбутнє тенденції розвитку досліджуваного об'єкта в минулому і сьогоденні. У ньому не враховують умови, які здатні змінити ці тенденції. Завданнями такого прогнозу є з'ясування перспектив розвитку досліджуваного об'єкта за збереження існуючих тенденцій. Зауважимо, що нормативний прогноз, на відміну від пошукового, розробляють на базі заздалегідь визначених цілей. Його завданням є визначення шляхів і термінів досягнення у майбутньому можливих станів розвитку об'єкта прогнозування, прийнятих за мету.

Наступною важливою ознакою поділу прогнозів є *ступінь складності об'єкта прогнозування*. За цим критерієм розрізняють: понадпростий, простий, складний та надскладний прогнози. Ці прогнози характеризуються наявністю взаємозалежних змінних у їхньому описі. Наприклад, у понадпростому прогнозі відсутні істотні взаємозв'язки між змінними; у простому містяться парні взаємозв'язки між змінними елементами. Надскладний прогноз враховує взаємозв'язки між усіма змінними елементами об'єкта прогнозування.

За критерієм кількісної оцінки результатів прогностичного дослідження розрізняють інтервальні та точкові прогнози. Перший – представлений результатом у вигляді довірчого інтервалу. Точковий прогноз описаний єдиним значенням певної характеристики об'єкта прогнозування в майбутньому.

Детальний аналіз видів прогнозів дав можливість автору доповнити її такими класифікаційними ознаками як ступінь інформаційної забезпеченості та структурно-функціональна характеристика об'єктів прогнозування. Цікавим є поділ прогнозів *за ступенем інформаційної забезпеченості.* За цією класифікаційною ознакою об'єкти прогнозування поділяють на ті, що забезпечені кількісною інформацією, тобто в наявності є саме

ретроспективна інформація; з неповним забезпеченням кількісною інформацією – у цьому випадку не забезпечується задана інформаційна точність; з якісною ретроспективною інформацією та об’єкти прогнозування, які не забезпечені жодною ретроспективною інформацією.

Подана система прогнозів (див. табл. 2.2) налічує різноманітні види прогнозів, які діють як на макрорівні, тобто на загальнодержавному рівні, а також прогнози, що розробляють на підприємстві загалом.

Отже, застосування соціально-економічного прогнозування дає змогу вирішити такі головні завдання:

- визначити можливі соціально-економічні цілі, які суспільство може поставити собі за мету та досягти їх протягом прогнозованого періоду;
- виявити об’єктивно сформовані тенденції науково-технічного прогресу та його соціально-економічні наслідки;
- визначити альтернативи розвитку науки, економіки, техніки, культури тощо, сформувати доцільні шляхи розвитку цих сфер економіки;
- охарактеризувати трудові, матеріальні, природні ресурси, якими володіє суспільство;
- визначити потреби народного господарства у різноманітних видах продукції тощо.

Усе зазначене вище дало змогу зробити такі **висновки:**

- з наукового погляду, під поняттям “прогноз” слід розуміти науково обґрунтоване судження щодо можливих станів об’єкта в майбутньому, щодо альтернативних шляхів і строків їхнього досягнення;

- на нашу думку, система прогнозування має на меті, з одного боку, визначити майбутній стан об’єкта, а з іншого – сприяти виробленню науково обґрунтованих перспективних і поточних планів розвитку та здійснення підприємницької діяльності організації;

- термін “прогнозування” також стоїть в одному топонімічному ряді із таким поняттям, як планомірність; характерні ознаки планомірності – відповідність, узгодженість, координація, цілеспрямованість певних дій – більшою мірою є об’єктивними за своєю суттю, тоді як прогнозування відображає суб’єктивну практичну реалізацію цієї планомірності, і за своєю природою є суб’єктивно свідомою, цілеспрямованою діяльністю людини;

- головними елементами системи прогнозування, зважаючи на різні думки вчених, є: парадигма, закони, принципи, категорії, поняття, терміни, об’єкти, ретроспективні вихідні дані, політика прогнозування, моделі та методи прогнозування тощо;

- важливим елементом системи соціально-економічного прогнозування буде розгляд її видів та їхнє групування за різними класифікаційними ознаками; в основу цієї класифікації нами покладено такі критерії, як масштаб прогнозування, час попередження, характер об’єкта прогнозування, функціональна ознака, ступінь визначеності досліджуваних параметрів, призначення, складність об’єкта прогнозування, кількісна оцінка результатів дослідження, ступінь інформаційної забезпеченості та ін.

2.2. Методика дослідження соціально-економічного прогнозування як організаційно-управлінської системи

Процеси створення, функціонування та розвитку складних природних і штучних систем супроводжуються невизначеністю, яка є наслідком розмитості цілей, неповноти вихідної інформації, суб’єктивності уявлень щодо майбутніх процесів і критеріїв їхньої оцінки. Зменшення невизначеності досягають шляхом використання відповідних методів та моделей соціально-економічного прогнозування і, як наслідок, об’єктивізацією суб’єктивних рішень. У відомій монографії Л. Фогеля, А. Оуенса та М. Уолша “Штучний інтелект та еволюційне моделювання” зазначено, що

розумну поведінку можна розглядати як поєднання можливості передбачати з використанням прогнозної методики стани зовнішнього середовища із перетворенням кожного передбачення в адекватну реакцію відповідно до заданої цілі. Такий висновок визначає роль методів соціально-економічного прогнозування як необхідної умови цілеспрямованої діяльності людини під час розв'язання задач аналізу та синтезу, а також вибору оптимальних альтернатив.

Соціально-економічне прогнозування як система наукових досліджень якісного та кількісного характеру спрямована на визначення тенденцій розвитку національної економіки на основі пошуку оптимальних шляхів досягнення цілей цього розвитку. Методологію та методику прогнозування застосовують на етапі стратегічного планування, що сприяє розробці концепції економічного розвитку на перспективу, а також відіграє визначальну роль у процесі реалізації різноманітних планів. Зауважимо, що нормативний характер соціально-економічного прогнозування дає змогу ставити стратегічні цілі на перспективу, використовуючи для цього, зазвичай, розвинений математико-статистичний інструментарій, що дає змогу розробляти системи прогнозів розвитку економіки за різними сценаріями. Таке прогнозування має комплексний характер, головним методичним принципом якого є взаємне коригування різних типів прогнозів. Методологія комплексного прогнозування являє собою розробку соціальних, науково-технічних, економічних демографічних прогнозів, прогнозу природних ресурсів і стану природного середовища, а також їхніх складових – галузевих, регіональних, функціональних прогнозів, використовуючи при цьому різні методики, методи, техніки та прийоми.

Важливо усвідомлювати, що за оцінками зарубіжних і вітчизняних фахівців, налічують понад 150 універсальних методів прогнозування [57, с. 8–11]. Число базових методів соціально-економічного прогнозування у тих або інших варіаціях повторюють в інших методах. Також кількість

спеціальних методів, розроблених з врахуванням специфіки застосовування, є ще більшою, ніж універсальних методик.

Вивчення сучасної практики науки соціально-економічного прогнозування засвідчує те, що методи економічного прогнозування можна класифікувати за різними ознаками. Таку типологію будують за певними критеріями залежно від цілей, завдань, суб'єктів та об'єктів, предмету, проблем, характеру, періоду упередження, методів, організації процесу прогнозування тощо. Необхідну властивість кожного методу визначає проблемно-цільовий критерій формування і досягнення цілей науки соціально-економічного прогнозування.

Цікавим, на нашу думку, є те, що саме використання методів і моделей прогнозування дає змогу на основі аналізу внутрішніх і зовнішніх зв'язків прогнозованого об'єкта передбачити ймовірність його майбутнього стану та розвитку. Система методів та моделей прогнозування постійно вдосконалюється і поповнюється.

Зазначимо, що під методом прогнозування розуміють сукупність прийомів і способів мислення, що дають змогу на основі аналізу ретроспективних даних, екзогенних і ендогенних чинників об'єкта прогнозування, а також їхніх вимірів у межах певного явища або процесу вивести судження певної достовірності щодо його майбутнього розвитку.

Методологія соціально-економічного прогнозування є предметом дослідження багатьох учених-економістів та прогнозистів. Зокрема, в одній з перших вітчизняних монографій з соціально-економічного прогнозування автори розглядають загальнонаукові методи прогнозування, такі як: спостереження та експеримент, аналіз і синтез, уява та припущення, індукція та дедукція, аналогія і класифікація, генетичний метод тощо [38, с. 110–118].

Відомий вчений-економіст, академік Н. П. Федоренко, класифікуючи методи соціально-економічного прогнозування, вирізняє якісний метод прогнозування, що випливає із загальних закономірностей суспільного розвитку; метод експертних оцінок; економетричне моделювання, добре

пристосоване для отримання умовного прогнозу; метод системного аналізу, який поєднує інтуїтивні й формалізовані методи аналізу [113, с. 34–82].

Цікавою, на наш погляд, є думка стосовно використання експертних методів науки прогнозування відомих учених С. Д. Бешелева і Ф. Г. Гурвича [14]. Їхня праця “Математико-статистические методы экспертных оценок” висвітлює складний комплекс проблем, пов’язаних передусім з обґрунтуванням необхідності та можливості використання експертних методів під час розв’язання певного кола соціальних, економічних та наукових завдань. Також значну увагу приділяють математико-статистичним методам, що застосовують для узагальнення та аналізу інформації, отриманої від спеціалістів; розглядають основні принципи підбору експертів, логічні прийоми і процедури, що використовуються під час аналізу й узагальнення оцінок, отриманих від групи експертів.

Залежно від типу необхідної вихідної інформації і достовірності результатів, які можна отримати з їхньою допомогою, методи прогнозування поділяють на експертні та фактографічні [70, с. 90–110; 143, с. 18–19; 218, с. 64–83; 343, с. 34–38]. Пропонуємо вищевказану класифікацію доповнити змішаними методами прогнозування, які поєднують у собі частково ознаки як експертних, так і фактографічних методів. Класифікацію методів зображено на рис. 2.4.

Експертні методи прогнозування ґрунтуються на експертній інформації. Їх застосовують у випадку, якщо об’єкт прогнозування дуже простий або настільки складний, що врахувати аналітично вплив багатьох чинників неможливо. Отримані експертні оцінки використовують як кінцеві прогнози або як вихідний матеріал у комплексних методах прогнозування. Такі методи соціально-економічного прогнозування передбачають суб’єктивну оцінку майбутнього шляхом узагальнення думок експертів. Цікавим, з наукової точки зору, є те, що вищеозначені методи можуть частково спиратися на результати маркетингових досліджень, опитувань споживачів, ретроспективні дані, але процес, під час якого цю інформацію використовують для прогнозування, є

суб'єктивним. Погоджуємося із думкою вчених та вважаємо, що експертні методи прогнозування доцільно застосовувати за відсутності або за нестачі ретроспективних даних, достатньо надійних математичних методів оцінки подій на основі попереднього досвіду, для середньо- і довготермінового прогнозування стрибкоподібних процесів [2; 6; 14; 21; 290].

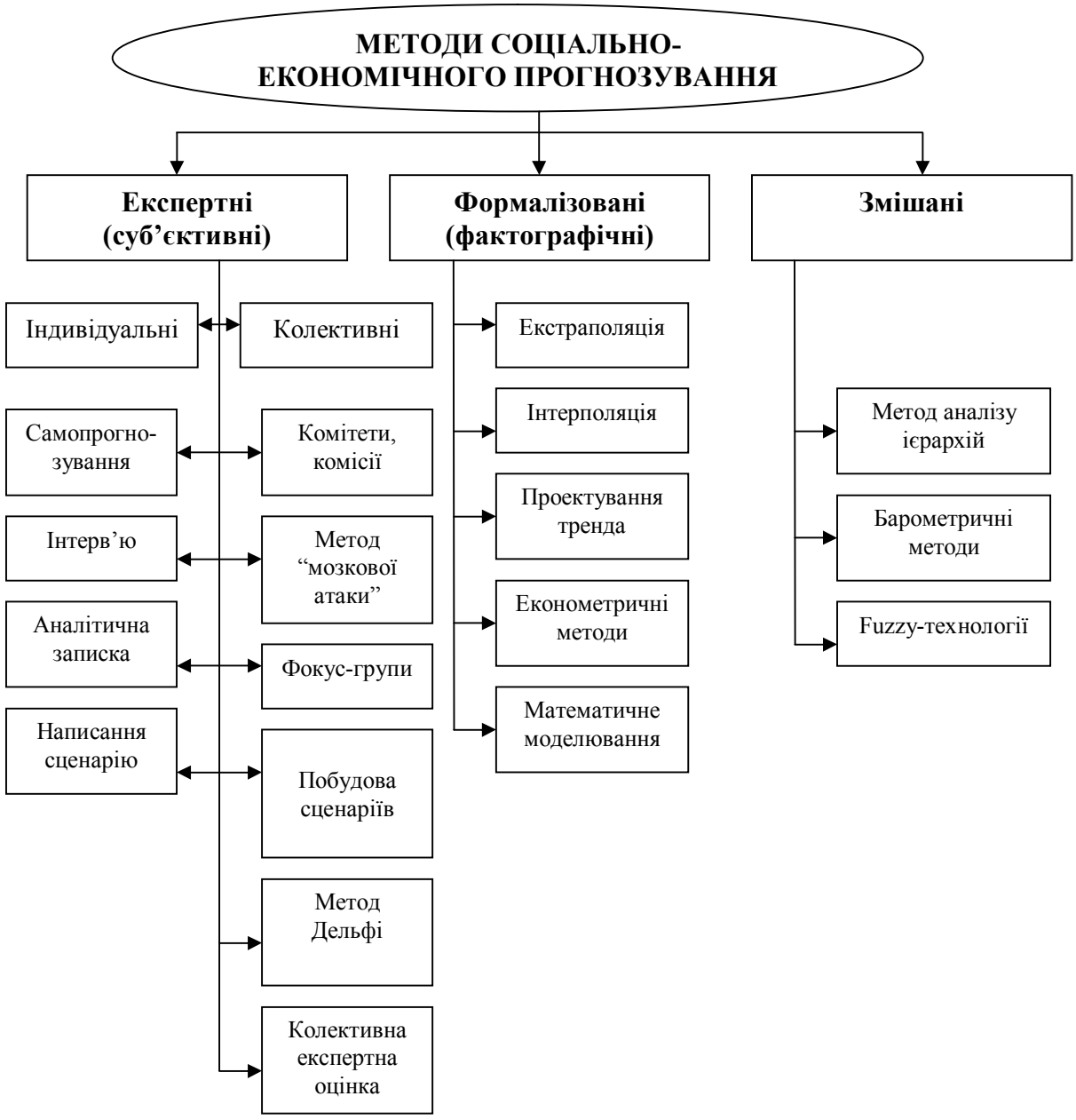

Рис. 2.4. **Класифікація методів соціально-економічного прогнозування***

**Примітка:* Рисунок складено автором на основі критичного аналізу положень, окреслених В. М. Гейцем, Т. С. Клебановою, В. І. Борисевичем, Г. А. Кандауровою, Г. С. Домарадзькою, В. Є. Снитюком та ін. [70, с. 90–110; 143, с. 18–25; 218, с. 64–87; 219; 290, с. 17–42]

Розглянемо детальніше експертні методи соціально-економічного прогнозування. Зауважимо, що найпоширенішими серед методів індивідуальної експертної оцінки, що спостерігаємо із рис. 2.4 є *метод "інтерв'ю"*, що складається з аналітичного методу і методів написання сценарію та самопрогнозування. При цьому експерт здійснює безпосереднє опитування спеціаліста. Після чого *аналітичний метод* передбачає всебічний аналіз прогнозованого економічного явища або процесу з підготовкою відповідної доповідної записки. *Метод написання сценарію* ґрунтується на визначенні логіки розвитку прогнозованого об'єкта за різних умов.

На відміну від попередніх методів, самопрогнозування визначає самостійну оцінку прогнозу і, відповідно, ухвалення управлінського рішення на його основі. Зауважимо, що у макроекономічному прогнозуванні цей метод практично не використовують.

У складі колективних експертних методів слід виокремити методи: комітетів та комісій, "мозкової атаки", фокус-груп, побудови сценаріїв "дерево цілей", колективної генерації ідей, колективної експертної оцінки, морфологічного аналізу та інші.

Цікавим є *метод комітетів та комісій* як форма колективної експертизи, що передбачає участь кількох експертів. Важливим є те, що експерти, з одного боку, можуть бути тимчасовими, а з іншого – постійними.

До групи методів соціально-економічного прогнозування зачислено також *метод "мозкової атаки",* який на практиці називають методом "колективної генерації ідей". Його використовують для визначення можливих варіантів розвитку подій у майбутньому. Сутність цього методу полягає в активізації творчого потенціалу експертів під час "мозкової атаки" проблемної ситуації. За проведення прогнозних оцінок цим методом розрізняють два протилежні напрями

дій експертів, які беруть участь у "мозковій атаці": генерація ідей та подальше руйнування (критика, деструктизація) цих ідей. Сутність методу "мозкової атаки" представлено схематично на рис. 2.5.

Важливим, з наукового рогляду, є *метод фокус-груп,* який вважають одним із якісних методів соціологічних досліджень, що

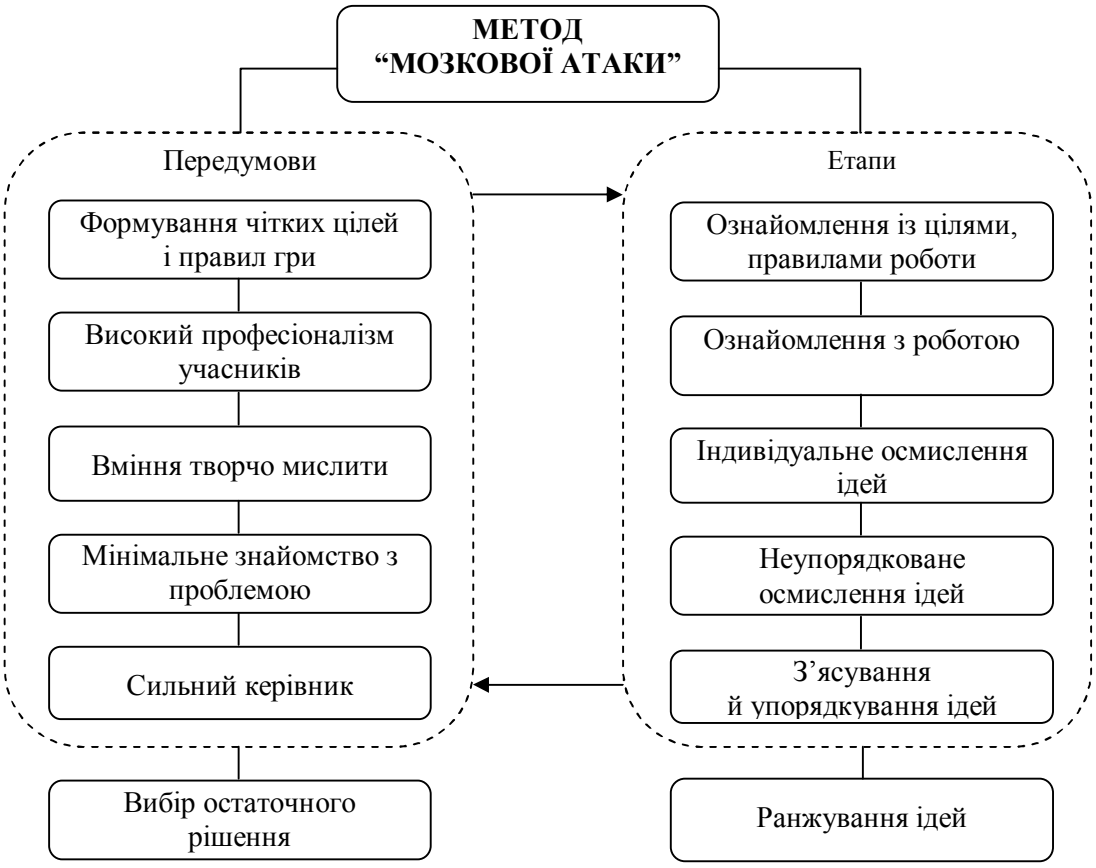

Рис. 2.5. **Структура методу "мозкової атаки"** [143, с. 37]

широко використовують у світовій практиці. Під фокус-групою розуміють цілеспрямоване інтерв'ю, яке орієнтується на одержання від учасників суб'єктивної інформації про те, як вони відносяться до тієї чи іншої проблеми, як поводяться в тій чи іншій ситуації. Зауважимо, що головним механізмом фокус-груп є групова дискусія, організацію якої здійснюють відповідно до таких загальних правил, як: дотримання певних фаз розвитку групової дискусії, створення доброзичливої атмосфери та комфортних умов для кожного її учасника та ін. [309].

Як відомо, *метод побудови сценаріїв* – один із методів прогнозування, що ґрунтується на встановленні послідовності станів об'єкта прогнозування за різних прогнозів зміни фону, на якому перебуває об'єкт. Отже, розрізняють два аспекти в характеристиці сценаріїв як методу соціально-економічного прогнозування [223] :

- визначення та оцінювання головних параметрів розвитку об'єктів сценарного прогнозування;
- визнання впливу процесу ухвалення управлінських рішень на майбутній розвиток об'єктів сценарного прогнозування.

Якщо проаналізувати світовий досвід, то виявлено, що чимало інформації для ухвалення стратегічних рішень отримують зі сценаріїв, розроблених як окремими фахівцями, так і консалтинговими та аналітичними фірмами. Отже, підсумовуючи сутність даного методу, написання сценаріїв трактують як метод прогнозування, що встановлює логічну послідовність подій, які відбудуться з об'єктом прогнозування.

Найвідомішим серед усієї вищенаведеної методики є *метод "Дельфі"*, призначений для визначення й оцінки ймовірності настання тих або інших подій. Метод дає змогу узагальнити думки експертів в узгоджену групову думку. Особливість цього методу полягає в тому, що він передбачає анонімність експертів (використовують результати попереднього туру опитування, а також здійснюють статистичну обробку результатів опитування). Процес прогнозування за цим методом здійснюють у такий спосіб. По-перше, фахівець, який проводить прогнозування, використовуючи анкети попереднього туру, вилучає з анкет лише ту інформацію, яка стосується певної проблеми. Цей фахівець враховує думки "за" і "проти" із кожної точки зору. По-друге, статистична характеристика групової відповіді полягає у тому, що група фахівців складає прогноз, який містить точку зору лише більшості експертів. Зауважимо, що перевагою такого методу є

відсутність ряду труднощів, пов’язаних із роботою колективної експертної комісії.

Метод морфологічного аналізу передбачає вибір найприйнятнішого рішення проблеми з усієї кількості можливих. Його доцільно використовувати під час прогнозування фундаментальних досліджень. Вищенаведений метод соціально-економічного прогнозування налічує такі прийоми, що передбачають систематизований розгляд характеристик прогнозованого об’єкта. У цьому випадку дослідження проводять за методом “морфологічного ящика”, який будують у вигляді дерева цілей або матриці, в клітинах яких поміщені відповідні параметри. Послідовне з’єднання будь-якого параметра першого рівня з одним із параметрів наступних рівнів і є можливим вирішенням проблеми. Загальна кількість можливих рішень дорівнює добутку числа всіх параметрів, представлених в “ящику” і взятих за рядками. Шляхом певних перестановок та різних сполучень можна виробити імовірнісні характеристики прогнозованих об’єктів.

До вищенаведеної групи методів соціально-економічного прогнозування належить і *метод колективної експертної оцінки*, який ґрунтується на принципах виявлення колективної думки експертів про перспективи розвитку об’єкта прогнозування. Основою застосування цього методу слугує гіпотеза щодо наявності у експертів уміння з достатнім ступенем імовірності оцінити важливість і значення досліджуваної проблеми, перспективності розвитку визначеного напряму досліджень, часу здійснення тієї або іншої події, доцільності вибору одного з альтернативних шляхів розвитку об’єкта прогнозування і т. д. Також, зазвичай, головними завданнями під час формування прогнозу за допомогою колективу експертів є: формування репрезентативної експертної групи, підготовка і проведення експертизи, статистична обробка отриманих документів та інше.

Отже, доходимо висновку, що усі вищенаведені методи спираються на суб’єктивну оцінку експертів, яка базується на раціональних очікуваннях. Доволі часто розвиток ринкових відносин

характеризується високою нестабільністю, отож вважаємо, що експертні методи у науці соціально-економічного прогнозування не дають змоги адекватно відобразити ситуацію, у якій перебуває прогнозований об'єкт, оскільки за різних обставин прогнозний перебіг події не завжди відповідає раціональним очікуванням експертів.

Цікавими, з наукового погляду, поряд із методами експертних оцінок, у науці соціально-економічне прогнозування є формалізовані (фактографічні) методи.

Фактографічні методи соціально-економічного прогнозування базуються на використанні фактичних матеріалів, що детально характеризують зміни у часі всієї сукупності чи окремих ознак (показників) об'єкта прогнозування. Зауважимо, що головними у цій групі методів є методи екстраполяції функцій, та кореляційно-регресійні методи.

До класу фактографічних методів належать статистичні та випереджувальні методи прогнозування. Під статистичними методами слід розуміти економіко-математичні методи, що використовують насамперед під час прогнозування часових рядів динаміки параметрів економічних явищ. Їхні трактування та сутність висвітлено у працях багатьох учених-економістів [57, с. 12–13; 70, с. 94–110; 143, с. 76–106; 173; 218, с. 70–80; 290, с. 17–40; 45–48; 328, с. 89–98; 343, с. 37–43].

У групі статистичних методів значну увагу слід приділити *екстраполяційним методам*. Проста екстраполяція довготермінових тенденцій базується на припущенні, що всі чинники, якими обумовлювалися тенденції в минулому, збережуться протягом періоду прогнозування чи будуть змінюватимуться відповідно до певної кривої. Екстраполяцію за емпіричними даними застосовують для розробки коротко- і середньотермінових прогнозів на основі лінійних, квадратичних, степеневих, показникових та інших функцій.

Зазначимо і те, що під час прогнозування методами екстраполяції виходять з інертності явищ (процесів), які аналізують і прогнозують. За

значної інертності економічних процесів можна сподіватися, що тенденції (загальні напрями розвитку), які спостерігалися у передісторії прогнозування, будуть з незначними змінами діятимуть і в прогнозованому періоді.

Основу екстраполяційних методів становлять динамічні ряди послідовності показників, що характеризують зміну явища у часі. Окремі спостереження динамічного ряду називаються його рівнями.

Зауважимо, що до найпоширеніших методів *екстраполяції,* які використовують у наукових дослідженнях у сфері економіки, є: екстраполяція на основі аналітичних показників рядів динаміки, екстраполяція на основі плинної середньої та екстраполяція трендів.

Розглянемо детальніше сутність наведених вище методів.

Характеризуючи метод екстраполяції на основі аналітичних показників рядів динаміки, означимо:

y_t – початкове значення рівня динамічного ряду;

y_i – кінцеве значення рівня динамічного ряду;

y_n – умовно прийнятий (i-й) рівень динамічного ряду;

n – кількість елементів динамічного ряду.

У прогнозуванні соціально-економічних явищ та процесів використовують такі аналітичні показники динамічного ряду [343]:

а) абсолютний приріст:

- ланцюговий

$$\Delta' y_i = y_i - y_{i-1}; \qquad (2.1)$$

- базисний

$$\Delta y_i = y_i - y_1; \qquad (2.2)$$

б) середній абсолютний приріст:

$$\overline{\Delta} y = \frac{y_n - y_1}{n-1} = \frac{\sum_{i=1}^{n-1} \Delta' y_i}{n-1}; \qquad (2.3)$$

в) коефіцієнт росту:

– ланцюговий

$$K_{P_i} = \frac{y_i}{y_{i-1}}; \qquad (2.4)$$

– базисний

$$K_{P_i} = \frac{y_i}{y_1}. \qquad (2.5)$$

г) середній коефіцієнт росту:

$$\overline{k}_{пр} = \sqrt[n-1]{\frac{y_n}{y_1}}. \qquad (2.6)$$

Остаточно про якість такого прогнозу можна визначити лише після того, як подія відбулася. Щоб оцінити надійність застосованого методу у науці соціально-економічного прогнозування, використовують метод “прогноз екс-пост” (поділ початкових даних на дві частини [1; k] і [k+1; n]; формування прогнозу для даних [1; k] і подальше порівняння отриманих прогнозних даних з фактичними [k+1; n]).

Недолік такого методу полягає у тому, що у процесі прогнозування з використанням методу екстраполяції на основі аналітичних показників рядів динаміки не враховують проміжні дані, а лише крайні рівні динамічного ряду.

На відміну від методу екстраполяції на основі аналітичних показників рядів динаміки, метод екстраполяції на основі плинної середньої ґрунтується на використанні залежності [343]:

$$\Delta x_{t+1} = \lambda_t \cdot \Delta x_t + \lambda_{t-1} \cdot \Delta x_{t-1} + \lambda_{t-2} \cdot \Delta x_{t-2} + \ldots + \lambda_{t-(n-1)} \cdot \Delta x_{t-(n-1)}, \qquad (2.7)$$

де n – кількість років передісторії.

Коефіцієнт λ_i обчислюють за формулою:

$$\lambda_i = \frac{i \cdot \beta}{n}, \qquad (2.8)$$

де i – число, яке означає послідовний натуральний ряд передісторії, починаючи з останнього;

β – визначають з таблиці 2.3 [343].

Таблиця 2.3

Визначення показника β з використанням кількості років передісторії *n*

n	3	4	5	6	7	8
β	0,500	0,400	0,333	0,286	0,250	0,222

Особливість цього методу прогнозування полягає у тому, що рівень показників, який знаходиться ближче до прогнозованого періоду, чинить більший вплив на значення прогнозованих показників, порівняно з віддаленими періодами. Це досягається завдяки коефіцієнту λ.

На відміну від двох вищенаведених методів, сутність методу екстраполяції трендів полягає у побудові рівняння тренда (2.9) з урахуванням закономірностей, що склалися у "передісторії" [343]:

$$y = f(t) + \xi(t); \tag{2.9}$$

де $f(t)$ – детермінована невипадкова компонента процесу;

ξ_t – стохастична випадкова компонента процесу.

Зауважимо, що тренд описує фактичну усереднену для майбутнього тенденцію процесу у часі. Отож, екстраполяція тренда може бути застосована лише у тому випадку, якщо розвиток явища достатньо добре описується побудованим рівнянням, а умови, які визначають тенденцію розвитку у минулому, не зазнають значних змін у майбутньому. За дотримання цих умов екстраполяція здійснюється шляхом підстановки у рівнянні тренда (2.9) значення незалежної змінної *t,* яка відповідає величині горизонту прогнозування [343]:

$$\hat{\hat{y}}_{t+p} = f(t_{n+p}), \tag{2.10}$$

де p – величина горизонту прогнозування (період, на який складають прогноз).

Рівняння тренда можна описати широким спектром залежностей, зокрема: лінійною ($y = a_0 + a_1 t$), квадратичною ($y = a_0 + a_1 t + a_2 t^2$), степеневою ($y = a_0 t^{a_1}$), показниковою ($y = a_0 a_1^t$), експоненційною ($y = a_0 l^{a_1 t}$) та ін.

Для використання тренда як інструменту прогнозу слід чисельно оцінити параметри (коефіцієнти) рівнянь *(a_0, a_i)*.

Параметри рівняння визначають за допомогою методів найменших квадратів:

$$\sum (y_t - \hat{\hat{y}}_t)^2 = \min, \qquad (2.11)$$

де y_t – фактичне значення функції;

$\hat{\hat{y}}_t$ – розрахункове значення функції, яке визначають на основі рівняння тренда.

Згідно з методом найменших квадратів, лінійну залежність тренда ($y = a_0 + a_1 t$, (2.12)) записують так:

$$\sum (y_t - a_0 - a_1 t)^2 = \min, \qquad (2.13)$$

Після відповідних перетворень отримують систему лінійних рівнянь, яка має вигляд (2.14):

$$\begin{cases} \sum y_t = a_0 n + a_1 \sum t \\ \sum y_t t = a_0 \sum t + a_1 \sum t^2. \end{cases} \qquad (2.14)$$

Підставляючи у лінійну залежність (2.12) значення *(a_0,a_1),* отримані шляхом розв'язання системи (2.14), записують рівняння тренда, у якому підставляючи лише фактор часу *t,* буде визначено заплановане значення прогнозованого показника $\hat{\hat{y}}_t$.

Важливим в економіко-математичному дослідженні та моделюванні розвитку досліджуваних подій та явищ є використання методу *інтерполяції*, що базується на пошуку проміжних значень величини за деякими відомими її значеннями. Вибір апроксимуючої функції здійснюється з урахуванням умов і обмеженням розвитку об'єкта прогнозування.

Суть *методу проектування тренда* зазвичай ґрунтується на припущенні, що розпочата зміна перемінної триватиме у майбутньому. Варто

зазначити, що у такий спосіб часто проектують обсяги валового національного продукту, валового внутрішнього продукту, експорту, імпорту тощо [48, с. 84–87].

Вагоме місце у науці соціально-економічного прогнозування займають економетричні методи. До таких методів, на думку відомих учених у галузі прогностики Г. В. Присенка та Є. І. Равіковича, зачислюють методи кореляційного та регресійного аналізу, методи прогнозування на основі ARIMA- та VAR-моделей, моделі коригування помилок (коінтегрування) та інші [182, с. 307–345; 223, с. 45–78].

Істотна відмінність економетричних методів соціально-економічного прогнозування від методів часових рядів полягає у тому, що останні описують зміну досліджуваного показника як функцію його попередніх тенденцій, тоді як в основу економетричних моделей покладено економічну теорію, яка встановлює залежність досліджуваного показника від зміни інших показників, зокрема й від стану самого прогнозованого показника в минулому. У деяких випадках обидва типи методів можуть бути подібними, зокрема якщо тенденцію часового ряду моделюють за допомогою кривих зростання, проте їхнє тлумачення відрізняється.

Досліджуючи економетричні методи соціально-економічного прогнозування, зазначимо, що регресійний аналіз варто використовувати для аналізу форм зв`язку, які, своєю чергою, встановлюють кількісні співвідношення між випадковими величинами досліджуваного випадкового процесу. Також варто наголосити на тому, що метод регресійного аналізу є частиною теорії кореляції.

Отже, розроблення економетричних моделей із метою прогнозування для будь-якого періоду випередження починають із визначення регресійної моделі. Позначимо через $y_{1t}, y_{2t},..., y_{mt}$ ендогенні змінні, а через $x_{1t}, x_{2t},..., x_{kt}$ – екзогенні змінні, де t – спостереження $(t = 1,2,...,n)$. *Ендогенними* є змінні, які визначаються внутрішньою структурою досліджуваного економічного явища, тобто їхні величини обчислюють на основі економетричної моделі. *Екзогенні* змінні незалежні від внутрішньої структури економічного явища та їхні

величини задаються поза моделлю. *Рівняння регресії* характеризує кореляційну залежність ендогенної змінної від екзогенних змінних.

Регресію зображають як функцію 2.15 [48]:

$$\overline{Y}(x) = M(y / x) = \sum_{j=1}^{m} y_i \, p(y_i / x), \qquad (2.15)$$

де x – одне зі значень вибірки;

$M(y / x)$ – умовне математичне сподівання випадкової величини за фіксованого $\boldsymbol{x}$.

У теорії та практиці соціально-економічного прогнозування найпростішою функцією регресії є лінійна, що виражена рівнянням 2.16 :

$$\overline{Y}(x) = a + bx \quad . \qquad (2.16)$$

Коефіцієнти a і b обчислюють за методом найменших квадратів, виходячи з умови мінімізації функції помилки.

Рівняння парної регресії записують так [42, с. 307–345]:

$$y_t = a_0 + a_1 x_t + \varepsilon_t . \qquad (2.17)$$

Запишемо також модель множинної регресії, що має вигляд:

$$y_t = a_0 + a_1 x_{1t} + a_2 x_{2t} + ... + a_m x_{mt} + \varepsilon_t . \qquad (2.18)$$

Розглядаючи сутність методу регресійного аналізу, рівняння регресії передбачає, що існує лише односторонній зв’язок між залежною (ендогенною) змінною y_t та незалежними (екзогенними) змінними $x_{1t}, x_{2t}, ..., x_{kt}$. У лінійному регресійному аналізі розглядають стохастичну залежність випадкової величини від одного (парна регресія) або кількох чинників $x_{1t}, x_{2t}, ..., x_{kt}$ (множинна регресія), яка має такі допущення [42]:

$$M[\varepsilon_i] = 0, \; M[\varepsilon_i \varepsilon_j] = 0, \; j \neq i \; ; \; M[\varepsilon_i \varepsilon_j] = \sigma_\varepsilon^2, j = i, i = 1,..,n . \qquad (2.19)$$

Наголосимо, що для множинної регресії додається також умова лінійної незалежності стовпчиків матриці *X*.

Якщо кілька змінних $Y_t=(y_{1t},y_{2t},...,y_{mt})$ є функцією від $X_t=(x_{1t},x_{2t},...,x_{kt})$, а X_t, своєю чергою, є функцією від Y_t, взаємозв'язок між *Y* та X неможливо описати за допомогою лише одного регресійного рівняння. В такому випадку переходять від регресійної моделі з одним рівнянням до регресійної моделі з багатьма рівняннями, серед яких можуть бути рівняння, які включають *Y* та X як ендогенні та пояснювальні змінні. Модель, що описує таку взаємну залежність між змінними, називають *системою одночасних, або симультативних, регресійних рівнянь.* Системи симультативних рівнянь задають двома формами: структурною та приведеною.

Описуючи сутність *структурної форми системи,* що створюється в процесі побудови моделі економічного процесу за спроби відобразити реальний причинно-наслідковий механізм, можна відстежити вплив величин екзогенних змінних моделі на значення ендогенних змінних. У розгорнутому вигляді структурну форму відображають системою рівнянь (2.20) [42]:

$$\begin{cases} y_{1t}=a_{12}y_{2t}+a_{13}y_{3t}+...+a_{1m}y_{mt}+b_{11}x_{1t}+b_{12}x_{2t}+...+b_{1k}x_{kt}+\varepsilon_{1t} \\ y_{2t}=a_{21}y_{1t}+a_{23}y_{3t}+...+a_{2m}y_{mt}+b_{21}x_{1t}+b_{22}x_{2t}+...+b_{2k}x_{kt}+\varepsilon_{2t} \\ ..... \\ y_{mt}=a_{m1}y_{1t}+a_{m2}y_{2t}+...+a_{mm-1}y_{m-1,t}+b_{m1}x_{1t}+b_{m2}x_{2t}+...+ \\ +b_{mk}x_{kt}+\varepsilon_{mt} \end{cases} \qquad (2.20)$$

Структурну форму системи одночасних економетричних рівнянь можна записати також у матричному вигляді, що відображено залежністю (2.21) [42]:

$$AY_t+BX_t=\vec{\varepsilon}_t,\ t=1,2,...n, \qquad (2.21)$$

де *A* – невироджена матриця невідомих параметрів за ендогенних змінних розмірності ($m\times m$);

B – матриця невідомих параметрів за екзогенних змінних розмірності ($m\times k$);

Y_t – вектор ендогенних змінних розмірності ($m\times 1$);

X_t – вектор екзогенних змінних розмірності ($k\times 1$);

$\vec{\varepsilon}_t$ – вектор залишків розмірності ($m \times 1$).

Цікавим є таке твердження, що структурна форма системи одночасних рівнянь може включати також балансові рівняння, або тотожності, які відображають балансові зв'язки між деякими змінними й об'єднують регресійні рівняння в систему.

Наведена форма моделі є результатом розв'язання рівнянь структурної форми відносно ендогенних змінних за умов, що система структурної моделі сумісна. Тому систему (2.22) можна розв'язати відносно ендогенних змінних $y_{1t}, y_{2t}, ..., y_{mt}$ (припускаємо, що ранг системи дорівнює *m*). Тоді одержимо приведену форму [42]:

$$\begin{array}{c} y_{1t} = h_{11}x_{1t} + h_{12}x_{2t} + ... + h_{1k}x_{kt} + v_{1t} \\ y_{2t} = h_{21}x_{1t} + h_{22}x_{2t} + ... + h_{2k}x_{kt} + v_{2t} \\ ..... \quad ..... \quad ..... \quad ..... \quad ..... \\ y_{mt} = h_{m1}x_{1t} + h_{m2}x_{2t} + ... + h_{mk}x_{kt} + v_{mt} \end{array} \qquad (2.22)$$

Загальновідомо, що приведену форму систем рівнянь одержують за допомогою лінійних перетворень. Кожна ендогенна змінна у приведеній формі міститься тільки в одному рівнянні й залежить, якщо знехтувати залишками, лише від значень параметрів та екзогенних змінних, отож кількість усіх рівнянь у системі дорівнює кількості ендогенних змінних. Приведену форму у векторно-матричному вигляді запишемо як [42]:

$$Y_t = HX_t + V_t \text{ або } Y_t + A^{-1}BX_t = A^{-1}\vec{\varepsilon}_t, \qquad (2.23)$$

де $H = -A^{-1}B$, $V_t = A^{-1}\vec{\varepsilon}_t$, $t = 1, 2, ... n$;

H – матриця коефіцієнтів приведеної форми розмірності ($m \times m$);

V_t – вектор-стовпчик, складений із лінійних комбінацій випадкових змінних ε_t, присутніх у структурній формі рівнянь.

Розглядаючи *рекурсивні системи,* на думку уідомих вчених-економістів Г. В. Присенка та Є. І. Равіковича [182, с. 309–310; 223], вищезгадані системи є окремим випадком симультативної системи рівнянь, в яких матриця *A* параметрів ендогенних змінних має трикутний вигляд, а

випадкові змінні не корелюють між собою. Доволі часто на практиці намагаються спростити взаємозалежні системи та звести їх до рекурсивного вигляду. З цією метою спочатку обирають ендогенну змінну, яка залежить тільки від екзогенних змінних, позначають її y_1. Потім обирають ендогенну змінну, яка залежить тільки від екзогенних змінних та y_1, і далі аналогічно обирають кожен наступний показник, який залежить тільки від екзогенних та вже визначених ендогенних змінних.

У науковій літературі значну увагу приділено також методам прогнозування на основі ARIMA- та VAR-моделей. Дослідження та аналіз різноманітних методів прогнозування засвідчили, що одновимірні моделі аналізу часових рядів (*AR*, *MA*, *ARIMA*) є атеоретичними, оскільки під час їхньої побудови управління, економічну теорію чи іншу економічну науку майже не використовують. Ці моделі прості в застосуванні, отож не потребують великих витрат. Навпаки, аналіз економетричних моделей прогнозування наголошує вагому роль економічної теорії та управління. Проте чималим недоліком таких моделей є велика вартість їхнього дослідження і водночас ненадійність структурних зв'язків, відтворюваних у моделі через непередбачені зміни реальних економічних процесів. Щоб уникнути проблем, пов'язаних із формулюванням припущень на підставі певного знання економічної теорії, розроблено економетричний апарат, який уможливлює поширення техніки одномірного прогнозування і на випадок кількох змінних. Одним із аргументів на користь використання одновимірної моделі є те, що її можна отримати зі структурної моделі. У цьому випадку оцінювана одновимірна модель може забезпечити високу якість прогнозу за відносно низької ціни.

Зауважимо, що *ARIMA-моделі* є зручним інструментом коротко- та середньотермінового прогнозування окремих часових рядів. Однак сучасні дослідження зосереджуються на розробленні апарату одночасного моделювання кількох часових рядів за допомогою системи динамічних

рівнянь *ARIMA*-процесів, що дає змогу включати й досліджувати взаємозворотні зв'язки між показниками та їхніми лаговими значеннями.

Системи, що складаються лише зі змінних, які залежать одна від одної, а також від лагових значень усіх змінних моделі, називають *VAR-моделями* (vector autoregressive). Характерною ознакою цих моделей є відсутність розподілу змінних на екзогенні й ендогенні. Тому *VAR*-моделі зазвичай використовують для прогнозування, хоча за їхньою допомогою можна аналізувати взаємозалежність між змінними, чітко визначити їхню структуру. Якщо в аналізі моделі використовують лагові значення деякого процесу з властивостями "білого шуму", такі моделі називають *VARIMA* (vector autoregressive moving average). Крім того, якщо замість значень часового ряду беруть послідовні різниці, систему називають *VARIMA* (vector autoregressive integrated moving average). Якщо додати до стандартної *VARIMA*-моделі кілька екзогенних змінних, отриману модель називатимуть *VARIMAX* (vector autoregressive moving average with exogenous variables) [182, с. 328–329].

Зазначимо, що *VAR*-модель є багатовимірним узагальненням кількох підходів до економетричного моделювання, а саме: симультативних систем одночасних рівнянь, критики Сімса економетричних моделей [325, с. 58–72] та багатовимірних *ARIMA*-моделей. Кожна з цих відправних точок може привести до векторних авторегресійних моделей.

Наочним прикладом побудови простої *VAR*-моделі є модель прогнозування відсоткових ставок (R_t) і відсоткової зміни грошової маси (M_t) (2.24) [325, с. 58–72]:

$$\begin{cases} R_t = \beta_{10} + \beta_{11} M_{t-1} + \beta_{12} R_{t-1} + \varepsilon_{1t} \\ M_t = \beta_{20} + \beta_{21} M_{t-1} + \beta_{22} R_{t-1} + \varepsilon_{2t} \end{cases}, \qquad (2.24)$$

Отже, головною відмінністю моделі (2.24) є симетрія змінних, тобто обидві змінні з'являються по обидва боки кожного рівняння. Таке подання системи рівнянь є структурною формою *VAR*-моделі.

Цікавими, з наукового погляду, є *моделі коригування помилок (коінтегрування*), що також належать до економетричних методів науки соціально-економічного прогнозування.

На нашу думку, сутність коінтегрування варто проілюструвати на прикладі. Припустімо, що два ряди y_{1t} та y_{2t} є інтегрованими першого порядку $I(1)$, тоді будь-яка їхня лінійна комбінація також буде $I(1)$. Простим прикладом є споживання (y_{1t}) та дохід (y_{2t}), пов'язані між собою рівнянням регресії $y_{1t} = a + by_{2t} + u_t$. Дані про ці змінні за тривалий проміжок часу свідчать про наявність сильно зростаючих трендів, а їхня різниця (заощадження) також має зростаючий тренд. Однак іноді комбінація двох $I(1)$-рядів є насправді $I(0)$-рядом. Наприклад, лінійна функція споживання, що складається з $I(1)$-змінних, може мати стаціонарні залишки, тобто споживання та прибуток є коінтегрованими, тобто, формальніше, якщо нова змінна u_t може бути визначена залежністю (2.25) [325, с. 58–72]:

$$u_t = y_{1t} - \lambda y_{2t}, \qquad (2.25)$$

де u є $I(0)$, тоді y_{1t} та y_{2t} *коінтегровані,* а λ називають *сталою коінтегрування*.

Змінну *u* можна інтерпретувати як похибку й за допомогою сталої, котру можна включити до (2.25), можна зробити рівним нулю середнє значення похибки, тобто перетворити на коінтегративне регресійне рівняння.

Розглянемо узагальнену інтерпретацію поняття "коінтегрування". Нехай часові ряди y_{1t} та y_{2t} є інтегрованими порядку *d*, тобто *I*(*d*). Тоді зазвичай, лінійна комбінація цих двох рядів також буде *I*(*d*). Якщо ж існує лінійна комбінація цих рядів *I*(*d* – *b*), тоді ці ряди називають *коінтегрованими порядку* (*d*, *b*), що позначають $CI(d,b)$. Якщо відповідну лінійну комбінацію можна записати у формі $\vec{\lambda}^T \vec{y}_t$, де $\vec{\lambda}^T = (y_{1,t}, y_{2,t})$, то вектор $\vec{\lambda}$

називають *коінтеграційним вектором*. У попередньому прикладі змінні y_{1t} та y_{2t} є $I(1)$, тому $d = b = 1$, $\vec{\lambda}_t \in CI(1,1)$ та коінтеграційний вектор $\vec{y}_t = (1, -\lambda)$.

Усе вищеозначене автором дає підставу зробити висновки щодо таких властивостей коінтегрованих змінних [325, с. 58–72]:

- включення сталої до залежності (2.25) не дає жодного ефекту;
- доведено, що коінтегрованість змінних означає коінтегрованість їхніх логарифмів, тоді як коінтегрованість логарифмів змінних не означає коінтегрованості самих змінних (звідси випливає, що для вибору конкретної функціональної форми бажано провести окремі дослідження нелінійних перетворень змінних у коінтегративних співвідношеннях);
- коінтегрування передбачає, що дві змінні не рухаються окремо, оскільки *u,* що є мірою розбіжності між y_{1t} та y_{2t}, можна розглядати як "похибку", яка є стаціонарною із нульовим середнім; це твердження можна записати у вигляді:

$$y_{1t} - \lambda y_{2t} = 0 \qquad (2.26)$$

і тлумачити як обмежене або рівноважне співвідношення між y_{1t} та y_{2t}. Динамічний шлях коінтегрованих рядів можна вважати як поточне відхилення від довготривалої рівноваги. Коінтеграцію двох часових рядів зображено на рис. 2.6.

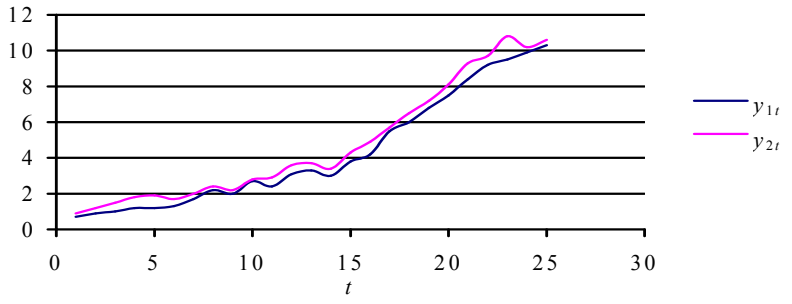

Рис. 2.6. **Коінтеграція двох часових рядів** [182, с. 339]

- доведено, якщо y_{1t} та y_{2t} обидва є $I(1)$, мають сталі середні значення й є коінтегрованими, тоді існує механізм генерації даних із коригуванням похибки, або модель коригування похибки.

Кореляційний аналіз, як один із економетричних методів соціально-економічного прогнозування, вивчає кореляційні зв`язки між випадковими величинами. Дві випадкові величини $\alpha$ і $\beta$ називають кореляційно пов`язаними, якщо математичне сподівання однієї з них змінюється залежно від зміни іншої. Парна кореляція дає змогу з`ясувати залежність між двома показниками.

Якщо є спостереження за одним показником $y_{1.1.}, y_{1.2} \cdots y_{1n}$, а за другим $y_{2.1.}, y_{2.2} \cdots y_{2n}$, то коефіцієнт парної кореляції розраховуватимуть за формулою:

$$r_{1.2.} = \left[\sum_{j=1}^{n} (y_{1j} - \overline{y}_1)(y_{2j} - \overline{y}_2) \right] / \sqrt{\sum_{j=1}^{n} (y_{1j} - \overline{y}_1)^2 \sum_{j=1}^{n} (y_{2j} - \overline{y}_2)^2} \quad , \quad (2.27)$$

де y_j – середнє арифметичне для *j-го* показника *(j = 1, 2……. n)*.

Зауважимо, що коефіцієнт парної кореляції змінюється у межах від -1 до +1, тому слід спостерігати сильніший прямий зв`язок, коли такий коефіцієнт наближається до +1. У протилежному випадку, якщо коефіцієнт парної кореляції наближається до -1, спостерігаємо сильніший обернений зв`язок між показниками. З наближенням коефіцієнта до нуля зв`язок між показниками послаблюється. Отож робимо висновок, що кореляційний аналіз дає змогу перевірити різні економічні гіпотези щодо наявності та сили зв’язку між двома явищами і групою явищ.

Важливими та цікавими, з наукового погляду, є зачислення великої групи методів, а саме методів *математичного моделювання,* до формалізованих (фактографічних) методів соціально-економічного прогнозування. Зауважимо, що у науці термін “модель” означає умовний образ об’єкта дослідження, а в соціально-економічному прогнозуванні – економічні або соціальні процеси.

Модель слугує одним із найважливіших інструментів економічного прогнозування, наукового пізнання досліджуваного процесу. Змістом процесу моделювання є конституювання моделі на основі попереднього вивчення об'єкта або процесу, виокремлення його суттєвих характеристик або ознак, теоретичний та експериментальний аналіз моделі, зіставлення результатів моделювання з фактичними даними про об'єкт або процес, корегування й уточнення моделі.

Система економіко-математичних моделей економічного типу призначена для опису відносно складних процесів *економічного* або *соціального* характеру. Економічне моделювання ґрунтується на обробці статистичної інформації ретроспективного характеру, оцінці окремих змінних величин, їхніх параметрів.

Певні види моделей соціально-економічного прогнозування можна класифікуватися залежно від критерію оптимізації або якнайкращого очікуваного результату. Детальнішу класифікацію моделей соціально-економічного прогнозування зображено у таблиці 2.4.

Таблиця 2.4

Класифікація моделей соціально-економічного прогнозування

[розроблено автором]

№ з/п	Критерій класифікації	Види моделей
1.	З урахуванням чинника часу	- Статистичні; - Динамічні
2.	Економетричні моделі	- Факторні; - Структурні; - Комбіновані
3.	Залежно від номенклатури продукції та сировини	- Однопродуктові; - Багатопродуктові
4.	Залежно від вибору засобів моделювання	- Абстрактні; - Матеріальні (фізичні)
5.	З урахуванням форми математичних залежностей	- Лінійні; - Нелінійні

Наприклад, з урахуванням чинника часу, моделі можуть бути [343, с. 33–34]:

- *статистичними* – обмеження в моделі встановлені для одного

певного відрізка часу протягом планового періоду; у цьому випадку мінімізуються витрати або мінімізується кінцевий продукт;

- *динамічними* – у цьому випадку обмеження встановлені для декількох відрізків часу за тієї ж мінімізації і /або максимізації за весь плановий період.

Також у науці соціально-економічного прогнозування застосовують економетричні моделі, а саме: *факторні, структурні та комбіновані* [70, с. 62–73; 104, с. 100–102; 343, с. 33–34]:

Факторні моделі описують залежність рівня й динаміки того чи іншого економічного показника від рівня й динаміки економічних показників, які впливають на нього, – аргументів. Вищезгадані моделі можуть налічувати різну кількість змінних величин і відповідних щодо них параметрів. Найпростішими видами факторних моделей є:

- однофакторні моделі: у моделі фактором задають будь-який тимчасовий параметр; у цьому випадку аналіз і прогноз будь-якого показника здійснюють залежно від хронологічного ряду часу, тобто тренда (залежність, що характеризує загальну тенденцію зміни будь-якого динамічного ряду);

- багатофакторні моделі лінійного і нелінійного типу враховують вплив декількох факторів на рівень і динаміку прогнозованого показника; такими можуть бути моделі, які описують макроекономічні виробничі функції, моделі аналізу попиту на окремі предмети споживання залежно від доходів населення, цін, рівня насичення, раціональних норм споживання тощо.

Дослідження *структурних* моделей засвідчили, що вони описують співвідношення, взаємозв’язки між окремими елементами, які утворюють одне ціле або агрегат. Це моделі структурно-балансового типу, де разом з членуванням будь-якого агрегату на складові елементи розглядають взаємозв’язки цих елементів. Такі моделі мають матричну форму**,** застосовують їх для аналізу й прогнозу міжгалузевих зв’язків.

Найпоширеніша форма структурно-балансової моделі – це міжгалузевий баланс виробництва й розподілу продукції.

Іншою, доволі цікавою класифікаційною ознакою є поділ моделей залежно від номенклатури продукції та сировини. У цьому випадку прийнято розрізняти такі моделі [343, с. 33–34]:

- *однопродуктові* – виявлено одне обмеження стосовно попиту на продукцію, що виробляє галузь загалом, або одне обмеження на кількість сировини чи іншого ресурсу, який вона споживає;
- *багатопродуктові* – розглядають два або більше обмежень стосовно попиту на продукцію, що виробляє галузь загалом, і на споживання сировини чи будь-якого іншого ресурсу; у цих моделях можна використовувати можливість приведення різних продуктів до однорідних з урахуванням взаємозамінності у споживанні (у цьому випадку складові попиту характеризують не окремі продукти, а величини потреб, які задовольняють різними взаємозамінними продуктами).

Також цікавою та доречною є думка професора В. О. Касьяненка. На його погляд, залежно від вибору засобів моделювання, розрізняють абстрактні й матеріальні (фізичні) моделі [104, с. 100–101]. Вченим-економістом зазначено, що *фізична модель* є матеріальним об’єктом тієї ж природи, що й об’єкт-оригінал. Такі моделі широко застосовуються у технічних науках. До *абстрактних* належать математичні моделі, які є системою математичних залежностей між величинами, що характеризують модельований об’єкт. Якщо характеристики в моделі мають конкретні числові значення, то таку модель називають числовою. Модель, подана у вигляді логічних виразів, є логічною моделлю, а подана графічно – графічною моделлю.

Виокремлюючи форму математичних залежностей як важливий критерій поділу економіко-математичних моделей, можна отримати широку гаму їхніх типів. Якщо усі математичні залежності, наведені в моделі, мають лише лінійний характер, такі моделі називають *лінійними.* В економіці існує

чимало залежностей, що мають принципово нелінійні властивості. У такому випадку проводять дослідження за допомогою *нелінійних* моделей.

Підсумовуючи вищесказане, варто зауважити, що здебільшого усі економічні рішення ухвалюють на основі використання цих найпростіших моделей, які є або прямолінійними, або модифікованими проекціями теперішнього чи близького минулого.

Наведемо приклади факторних та структурних моделей. Зокрема, факторними є моделі, які описують макроекономічні виробничі функції. В економічній літературі [70, с. 70–71; 182, с. 39–44] найчастіше трапляються *двофакторна модель виробничої функції*, яка відображає залежність результату виробництва від витрат ресурсів. Під ресурсами (чинниками виробництва) найчастіше розуміють нагромаджену працю у формі виробничих фондів (капіталу) *K* і дійсну (живу) працю *L*, а під результатом – валовий випуск *X,* валовий внутрішній продукт *Y* або національний дохід *N.* У будь-якому разі результат стисло називають випуском і позначають *Y* (зазвичай, це може бути і валовий випуск, і ВВП, і національний дохід).

Зазначимо, що іноді як ресурс у виробничу функцію включають залучені до виробництва природні ресурси. Якщо останні практично не змінюються, їх не слід розглядати.

Випуск продукції є функцією від витрат ресурсів, що зображено залежністю (2.28) [182]:

$$Y = F(K, L). \qquad (2.28)$$

Зазначимо, що виробничу функцію $Y = F(K, L)$, називають неокласичною, якщо вона гладка і задовольняє низку умов, що підлягають природному економічному тлумаченню:

1) $F(0,L) = F(K, 0) = 0$ – за відсутності одного з ресурсів виробництво неможливе;

2) $\frac{\partial F}{\partial K} > 0,\ \frac{\partial F}{\partial L} > 0$ – зі зростанням ресурсів випуск зростає;

3) $\frac{\partial^2 F}{\partial K^2} < 0, \ \frac{\partial^2 F}{\partial L^2} < 0$ – зі збільшенням ресурсів швидкість зростання випуску гальмується;

4) $F(+\infty, L) = F(K, +\infty) = +\infty$ – за необмеженого збільшення одного з ресурсів випуск необмежено зростає.

Окремим випадком виробничої функції (2.29) є функція Кобба-Дугласа [182]:

$$Y = AK^{\alpha} L^{1-\alpha}, \qquad (2.29)$$

де $\beta = 1 - \alpha$.

Мультиплікативна виробнича функція визначається за часовими рядами випуску й витрат ресурсів (Y_t, K_t, L_t), $t = 1, 2, ..., n$, де n – довжина часового ряду, при цьому припускають, що виконуються n співвідношень:

$$Y_t = \delta_t A K_t^{\alpha} L_t^{\beta}, \qquad (2.30)$$

де δ_t – коригувальний випадковий коефіцієнт, який увідповіднює фактичний і розрахунковий випуски та відображає флуктуацію результату під впливом інших чинників.

Аналіз структурно-балансових моделей вказує на те, що наочним прикладом таких моделей є модель *міжгалузевого балансу* (МГБ) *виробництва й розподілу продукції.*

Принципову схему моделі МГБ зображено у табл. 2.5. Ця схема базується на розподілі сукупного продукту на два елементи: проміжний і кінцевий продукт; усе народне господарство подано тут як сукупність галузей економіки країни. Кожна з цих галузей фігурує в балансі як виробник і як споживач.

На наш погляд, варто розглянути схему моделі в розрізі її блоків, що мають різний економічний зміст. Їх, зазвичай, називають *квадрантами* (на схемі квадранти позначено римськими цифрами).

Таблиця 2.5

Міжгалузевий баланс виробництва й розподілу продукції

[182, с. 53–60; 343, с. 101–104]

<table>
<tr><td rowspan="2"></td><td colspan="5">Проміжне споживання (CI)</td><td rowspan="2">ВВП за категоріями використання GDP(V)</td><td rowspan="2">Усього використано</td></tr>
<tr><td>1</td><td>2</td><td>3</td><td>...</td><td>п</td></tr>
<tr><td>1</td><td colspan="5" rowspan="5">I
x_{ij}</td><td>$Y_1^{(V)}$</td><td>X_1</td></tr>
<tr><td>2</td><td>$Y_2^{(V)}$</td><td>X_2</td></tr>
<tr><td>3</td><td>$Y_3^{(V)}$</td><td>X_3</td></tr>
<tr><td>...</td><td>… II</td><td>...</td></tr>
<tr><td>n</td><td>$Y_n^{(V)}$</td><td>X_n</td></tr>
<tr><td>Проміжне споживання (CI)</td><td>CI_1</td><td>CI_2</td><td>CI_3</td><td>...</td><td>CI_n</td><td colspan="2" rowspan="3">IV</td></tr>
<tr><td>ВВП за категоріями доходів GDP(D)</td><td>$Y_1^{(D)}$</td><td>$Y_2^{(D)}$</td><td>$Y_3^{(D)}$</td><td>III
...</td><td>$Y_n^{(D)}$</td></tr>
<tr><td>Валовий випуск (GP)</td><td>X_1</td><td>X_2</td><td>X_3</td><td>...</td><td>X_n</td></tr>
</table>

Здійснюючи аналіз таблиці 2.5, варто зазначити, що перший квадрант МГБ є таблицею міжгалузевих потоків. Показники, що містяться на перетині рядків і стовпчиків, є обсягами міжгалузевих потоків продукції x_{ij}, де i та j – відповідно, номери галузей споживання. Перший квадрант за формою є квадратною матрицею n-го порядку, сума всіх елементів якої дорівнює річному фонду споживання засобів виробництва в матеріальній сфері.

Досліджуючи другий квадрант, зауважимо, що у ньому подано валову внутрішню продукцію кінцевого використання (витрати на кінцеве споживання, валове нагромадження та чистий експорт) усіх галузей матеріального виробництва. У вищенаведеній таблиці 2.5 цей розподіл подано в узагальненому вигляді як один стовпчик величин $Y_I^{(V)}$.

Цікавою є характеристика третього квадранта, який описує ВВП за категоріями доходу, а саме: відображає процеси розподілу валової доданої вартості й утворення чинникових доходів учасників суспільного

виробництва. У цьому розділі прогнозують такі показники, як заробітна плата найманих працівників, податки на виробництво та імпорт, субсидії на виробництво та імпорт, валовий прибуток.

Четвертий квадрант відображає розподіл і використання національного доходу. Внаслідок перерозподілу створеного національного доходу утворюються кінцеві доходи населення, підприємств, держави. Отож дані четвертого квадранта важливі для відображення в міжгалузевій моделі балансу доходів і витрат населення, джерел фінансування капіталовкладень, поточних витрат невиробничої сфери, для аналізу загальної структури доходів за групами споживачів.

Розглядаючи схему міжгалузевого балансу за стовпчиками, можна дійти висновку, що сума проміжного споживання будь-якої галузі та її валової доданої вартості дорівнює валовому випуску продукції цієї галузі [343]:

$$X_j = \sum_{i=1}^{n} x_{ij} + Y_j^{(D)} . \qquad (2.31)$$

Аналізуючи модель міжгалузевого балансу виробництва й розподілу продукції за рядками для кожної галузі-виробника, можемо простежити, що використана продукція будь-якої галузі дорівнює сумі матеріальних витрат галузей, які споживають її продукцію, витрат на кінцеве споживання продукції цієї галузі та чистого експорту [343]:

$$X_i = \sum_{j=1}^{n} x_{ij} + Y_i^{(V)} . \qquad (2.32)$$

Підсумовуючи за *j* систему рівнянь (2.31), дістаємо залежність (2.33):

$$\sum_{j=1}^{n} X_j = \sum_{j=1}^{n} \sum_{i=1}^{n} x_{ij} + \sum_{j=1}^{n} Y_j^{(D)} . \qquad (2.33)$$

Аналогічним чином, підсумовуючи за *i* систему рівнянь (2.31), отримуємо:

$$\sum_{i=1}^{n} X_i = \sum_{i=1}^{n} \sum_{j=1}^{n} x_{ij} + \sum_{i=1}^{n} Y_i^{(V)} . \qquad (2.34)$$

Звідси легко помітити, що

$$\sum_{j=1}^{n} Y_j^{(D)} = \sum_{i=1}^{n} Y_i^{(V)}. \qquad (2.35)$$

Зауважимо, що рівняння (2.35) демонструє, що в міжгалузевому балансі дотримано принцип еквівалентності складу доходів і використання ВВП.

Також цікавим є те, що підґрунтям інформаційного забезпечення моделі міжгалузевого балансу виробництва й розподілу продукції слугує технологічна матриця, що містить коефіцієнти прямих матеріальних витрат на виробництво одиниці продукції. Ця матриця є базою економіко-математичної моделі міжгалузевого балансу.

Передбачено гіпотезу, згідно з якою для виробництва одиниці продукції у *j-й* галузі необхідна певна кількість витрат проміжної продукції *i -ї* галузі, що становить a_{ij}, і ця величина не залежить від обсягів виробництва в *j-й* галузі та є доволі стабільною величиною в часі. Звідси, величини a_{ij} називають коефіцієнтами прямих матеріальних витрат і обчислюють за формулою:

$$a_{ij} = \frac{x_{ij}}{X_j}, \quad a_{ij} = const, \; i, j = 1, 2, ..n. \qquad (2.36)$$

Отже, із залежності (2.36) бачимо, що коефіцієнти прямих матеріальних витрат показують кількість продукції *i-ї* галузі, яку необхідно витратити, якщо враховувати лише прямі витрати, для виробництва одиниці продукції *j-ї* галузі. З економічного тлумачення цих коефіцієнтів виходить, що $a_{ij} \le 1$ та $a_{ii} < 1$.

З урахуванням формули (2.36) систему рівнянь міжгалузевого балансу (2.32) можна записати у вигляді залежності (2.37) [343]:

$$X_i = \sum_{j=1}^{n} a_{ij} X_j + Y_i^{(V)}, i = 1, 2, ...n. \qquad (2.37)$$

Якщо залучити до розгляду матрицю коефіцієнтів прямих матеріальних витрат $A = (a_{ij})$, вектор-стовпчик кінцевого використання продукції X та

вектор-стовпчик ВВП – Y, тоді система рівнянь (2.37) у матричній формі матиме вигляд [343]:

$$X = AX + Y,$$

або

$$X - AX = Y. \qquad (2.38)$$

Систему рівнянь (2.37), або в матричній формі (2.38), прийнято називати *моделлю міжгалузевого балансу*, або *моделлю Леонтьєва,* або *моделлю "витрати–випуск"*. За допомогою цієї моделі варто здійснити такі варіанти обчислень [142]:

- Задаючи в моделі обсяги кінцевого використання продукції кожної галузі (X_i), можна визначити обсяги ВВП кожної галузі (Y) так:

$$(E - A)\, X = Y, \qquad (2.39)$$

де E – одинична матриця n-го порядку.

- За обсягами ВВП усіх галузей (Y) можна визначити обсяги використання продукції кожної галузі (X_i):

$$X = (E - A)^{-1} Y. \qquad (2.40)$$

- Прогнозування динаміки технологічних коефіцієнтів a_{ij}.

З вищенаведених обчислень зазначимо, що рівняння (2.22) та (2.23) мають розв'язок, оскільки матриця $(E - A)$ належить до цілком досліджених в алгебрі матриць із невід'ємними діагональними та недодатніми недіагональними елементами [142, с. 140–167] і для неї існує матриця $(E - A)^{-1}$. Вважаємо, що у цьому випадку варто ввести таке позначення:

$$B = (E - A)^{-1}. \qquad (2.41)$$

Систему рівнянь у матричній формі (2.41) можна записати таким чином:

$$X = BY. \qquad (2.42)$$

Елементи матриці B позначатимемо через b_{ij}, тоді з матричного рівняння (2.42) для будь-якої i-ї галузі можна отримати співвідношення:

$$X_i = \sum_{j=1}^{n} b_{ij} Y_j \ . \qquad (2.43)$$

Як бачимо із рівняння (2.43), коефіцієнти b_{ij} називають коефіцієнтами повних матеріальних витрат. Вони містять як прямі, так і опосередковані витрати всіх порядків. Це означає, що якщо прямі витрати відображають кількість засобів виробництва, використаних безпосередньо на виготовлення певних обсягів конкретного продукту, то опосередковані стосуються попередніх стадій виробництва і залучаються у виробництво продукції не прямо, а через інші засоби виробництва.

Отже, коефіцієнти повних матеріальних витрат b_{ij} засвідчують обсяг продукції *i-ї* галузі, який необхідно виробити, щоб, з урахуванням прямих і опосередкованих витрат цієї продукції, отримати одиницю продукції кінцевого використання *j-ї* галузі. Коефіцієнти повних матеріальних витрат можна застосовувати, коли необхідно визначити, як вплинуть на валовий випуск певної галузі деякі зміни щодо обсягів випуску кінцевої продукції всіх галузей.

Разом із коефіцієнтами прямих та повних витрат в аналізі міжгалузевих пропорцій розглядають також коефіцієнти розподілу продукції. Їх визначають за формулою [142]:

$$h_{ij} = \frac{x_{ij}}{X_i} \ . \qquad (2.44)$$

З наукового погляду, коефіцієнти розподілу h_{ij} характеризують частку випуску продукції *i-ї* галузі та спожиту в галузі *j*. Оскільки функція витрат на виробництво в моделі міжгалузевого балансу виражається у формі $x_{ij} = a_{ij}X_j$, після її підстановки в залежність (2.27) можна знайти співвідношення між коефіцієнтами витрат і коефіцієнтами розподілу [142]:

$$h_{ij} = \frac{a_{ij} x_j}{X_i} \ , \qquad (2.45)$$

або в матричному вигляді:

$$H = \hat{X}^{-1} A \hat{X} , \qquad (2.46)$$

де H – матриця коефіцієнтів розподілу h_{ij};

$\hat{X}$ – діагональна матриця валових випусків.

Із формули (2.46) випливає, що матриці коефіцієнтів A та H подібні, тому вони мають однаковий ранг і визначник (тобто матриця $(E - H)$ не вироджена), а також однакові спектри власних значень, що визначає продуктивність матриці H. Ці властивості можна використати для побудови системи рівнянь витрат на виробництво, яка випливає зі співвідношень $\sum_{i=1}^{n} x_{ij} + z_j = x_j$.

Після відповідних математичних перетворень, а саме – підстановки у ці співвідношення значень x_{ij}, з (2.45) одержимо таке [142]:

$$\sum_{i=1}^{n} X_i h_{ij} + z_j = X_j. \qquad (2.47)$$

Виходячи зі значень ВВП за категоріями доходів, заданих екзогенно, за допомогою системи рівнянь (2.47) можна визначати значення валових випусків продукції галузей матеріального виробництва. Після відомих перетворень отримуємо (у матричному вигляді) [142]:

$$X'(E - H) = Z'; \qquad (2.48)$$

$$X' = Z'(E - H)^{-1}, \qquad (2.49)$$

де X' і Z' – вектори-рядки, відповідно, валових випусків та ВВП.

Цікавим є і той факт, що коефіцієнти h_{ij} не мають широкого застосування у практиці міжгалузевих досліджень, оскільки, вони порівняно з коефіцієнтами a_{ij}, нестабільніші в динаміці. Це безпосередньо випливає з визначення коефіцієнта h_{ij} (2.28). На його величину, серед тих чинників, які впливають на значення коефіцієнта прямих витрат, впливає і зміна співвідношення між обсягами випуску споживання та постачання.

Поряд із методами математичного моделювання, *комп'ютерне моделювання* слід розглядати як побудову й вивчення моделей соціально-економічних та суспільно-політичних процесів у комп'ютерних системах. Здійснюють таке моделювання з метою визначення або поліпшення їхніх характеристик, передбачаючи наявність жорстко формалізованих параметрів процесу, який вивчають [42, с. 27–33].

Не менш цікавою групою методів у системі соціально-економічного прогнозування є змішані методи, які синтезують у собі експертні (суб'єктивні) та формалізовані (фактографічні) методи прогностики. Сюди варто зачислити такі методи: *аналізу ієрархій, факторно-результативний, Fuzzy-технології, барометричні методи* тощо.

Серед множини змішаних методів прогнозування цікавим, з аналітичного погляду, є *метод аналізу ієрархій*, який дає змогу вирішувати складні структуровані задачі управління. Такий метод дуже часто називають математичною процедурою для ієрархічного представлення елементів з метою визначення суті будь-якої проблеми та полягає у декомпозиції проблеми на простіші складові частини, а також в обробці суджень осіб, що приймають рішення на підставі парних порівнянь пріоритетів (критеріїв) доцільності. Саме така технологія розв'язку дає змогу оцінити рівень взаємодії елементів ієрархії.

Вирішення економіко-математичної задачі через призму методу аналізу ієрархій передбачає декілька етапів.

Першим етапом є структуризація проблеми у вигляді ієрархії.

Визначення локальних пріоритетів (критеріїв) та оцінка кожної з альтернатив є наступним етапом методу. Елементи задачі порівнюються попарно стосовно їхнього впливу на загальну для них характеристику. Система попарних порівнянь приводить до результату, який можна представити у вигляді обернено симетричної квадратної матриці. Елементом матриці *a (i, j*) є інтенсивність прояву елемента ієрархії *i* до елемента ієрархії

j, яку оцінюють за шкалою інтенсивності від 1 до 9, де бальні оцінки мають значення, наведені у таблиці 2.6.

Якщо під час порівняння одного чинника чи варіанта з іншим отримано одне зі значень інтенсивності відносної вагомості, наведених у табл. 2.6, то під час порівняння другого з першим отримаємо обернену величину [237, с. 71–86].

Таблиця 2.6

Шкала відносної вагомості критеріїв за методом аналізу ієрархій

[70, с. 96–100]

Інтенсивність відносної вагомості	**Визначення**
Однозначна (точна) оцінка	
1	Рівнозначна вагомість
3	Помірна перевага
5	Середня перевага
7	Перевага вища середньої
9	Значна перевага
Компромісні випадки (проміжні рішення між двома сусідніми оцінками)	
2	Між рівнозначною вагомістю та помірною перевагою
4	Між помірною та середньою перевагою
6	Між середньою перевагою та перевагою вище середньої
8	Між перевагою вище середньої та значною перевагою

Наступним, не менш важливим, етапом методики аналізу ієрархій є побудова матриці попарних порівнянь на основі принципу дискримінації та порівнюваності суджень. Важливим є те, що матриці попарних порівнянь будують як на верхньому, так і на нижньому рівні ієрархії. На верхньому рівні будують квадратну матрицю основних суджень стосовно чинників, що впливають на будь-який процес, а на нижньому – декілька матриць попарних порівнянь у різних комбінаціях стосовно вибору варіантів поведінки з урахуванням пріоритетів основної матриці верхнього рівня.

Елементами четвертого етапу методики є оцінка компонент власних векторів рядків та обов'язкове визначення вектора пріоритету, що характеризує значимість кожного чинника.

Питання узгодженості локальних пріоритетів є завданням наступного етапу реалізації методу аналізу ієрархій. Цей етап пов'язаний із визначенням таких величин (показників): найбільшого власного значення суджень матриці, індексу узгодженості та відносної узгодженості [70, с. 100].

Заключним етапом вищезазначеної методики аналізу є складання матриць попарних порівнянь за варіантами за кожним елементом квадратної матриці та визначення глобальних пріоритетів розвитку.

У той час, як формалізовані методи прогнозування, передусім екстраполяції, застосовують, виходячи з припущення, що майбутнє є продовженням минулого, *барометричні методи* ґрунтуються на тому, що майбутнє може бути спрогнозоване на основі подій, що відбуваються зараз.

Зауважимо, що характерною ознакою барометричних методів є використання статистичних індикаторів часових рядів, що у кон'юнктурі один з одним чи шляхом комбінування вказують напрям розвитку економіки, певної галузі чи виробництва. Такі часові ряди слугують барометрами економічних змін. Базова концепція застосування статистичних показників під час аналізу циклу ділової активності і прогнозуванням економічної діяльності полягає в проходженні через діловий цикл упродовж послідовних, але різних за часом проміжків.

Барометричні методи характеризуються трьома групами показників, а саме: збіжними, випереджувальними та відставальними [48, с. 88–91]. Характерною ознакою перших є зміна приблизно у фазі з економікою загалом і, отже, є мірою економічної активності. Сюди зачислено як кількість задіяних у несільськогосподарських галузях, індивідуальний дохід за винятком трансфертних платежів, так і індекс повного промислового виробництва та обсяги виробництва та торгівлі загалом.

Інші ж – випереджувальні, відображають майбутні зміни тренда економіки загалом. Такими показниками є: тривалість середнього робочого тижня, середні початкові відрахування на страхування від безробіття, індекс чистої бізнес-структури, зміни цін на матеріали, кількість грошових коштів в обороті тощо.

Заключною групою показників, що характеризують барометричні методи прогнозування, є показники, які негативно впливають на розвиток економіки. Ці показники у прогностиці, та й загалом в економічній науці, прийнято називати відставальними. Сюди зачислюють: середню тривалість безробіття; відношення доларових запасів до обсягу постачань для промисловості та торгівлі; ціну праці, витраченої на виробництво одиниці продукції; відношення споживчого кредиту до особистого доходу тощо.

Зазвичай, взаємозв'язок між випереджувальними, збіжними та відставальними показниками, які є основою барометричних методів, має економічне підґрунтя. З одного боку, збіжні показники відображають поточну економічну діяльність і, отже, є доволі безпосередніми. З іншого боку, відставальні показники можна іноді розглядати як результат економічної діяльності чи як відображення уже виконаних державою чи компанією певних дій.

Одним із сучасних методів, що належить до групи змішаних методів соціально-економічного прогнозування, є *fuzzy-технології*, які, з економічного погляду, прийнято розглядати як сукупність теоретичних основ, методів, алгоритмів, процедур і програмних засобів, що базуються на використанні нечітких знань і оцінок експертів для вирішення широкого кола завдань.

Зазначимо, що використання *fuzzy*-технології ефективне там, де немає змоги чітко формалізувати дані та переважає експертна лінгвістична вербальна інформація. Подання такого виду інформації можливе за визначення функції поділу впевненості в істинності значення числа. Нечітке число, відповідно, можна отримати словесно, відобразити графічно у вигляді

функції в двовимірній системі. Нечіткі числа для подальшої математичної машинної обробки подають у вигляді двох масивів: носія нечіткого числа, тобто масиву послідовно зростаючих чисел від мінімального до максимального, та функції впевненості, тобто масиву ступенів упевненості, що відповідають кожному з елементів носія. Важливою характеристикою такого методу є те, що робота із нечіткими числами можлива та приноситиме ефективний результат у тих галузях, де неможливо використати суто економіко-математичні розрахунки.

Як бачимо з наведеного вище матеріалу, що стосується методики та класифікації методів дослідження соціально-економічного прогнозування як організаційно-управлінської системи, сьогодні відома доволі значна кількість методів, які можна використати для вирішення будь-яких завдань прогнозування. Кожен з відомих методів прогнозування має певні переваги, недоліки та сфери доцільного застосування.

Усе вищеозначене дало підставу зробити висновок: у сучасній економічній літературі, що пов’язана із соціально-економічним прогнозуванням, відсутні представлені у систематизованому вигляді зазначені характеристики різних методів та моделей прогностики. Така різноманітність методів прогнозування, а також неоднакові вимоги, що ставлять до шуканого результату вирішення конкретного завдання у системі соціально-економічного прогнозування, зумовлюють чималу складність і актуальність вирішення проблеми вибору найдоцільнішого методу.

Варто зазначити ще й те, що головним чинником, який необхідно покласти в основу методики вибору найдоцільнішого методу прогнозування під час вирішення конкретної задачі, є наявність зв’язку між об’єктом прогнозування та альтернативними методами. Зокрема, у табл. 2.7 схематично проілюстровано матрицю, що дає змогу здійснювати вибір доцільного методу прогнозування для досліджуваного об’єкта [74, с. 110–154]. Згідно з цією методикою, будують матрицю, в якій відображають

наявність або відсутність зв’язку між типовими способом представлення об’єкта і групою альтернативних методів прогнозування.

Згідно із табл. 2.7, якщо на перетині рядка і стовпчика маємо “1”, то зв’язок існує, якщо “0” – зв’язок відсутній. Наявність зв’язку слугує підставою для вибору відповідного методу прогнозування для пошуку рішення розглянутого завдання. На підставі означеного вище прогнозист обирає відповідну групу методів, а потім у межах цієї групи – найдоцільніший метод прогнозування стосовно цього об’єкта, розробляє свій чи здійснює модифікацію вже відомих.

Таблиця 2.7

Схематична матриця, що дає змогу здійснювати вибір доцільного методу прогнозування для досліджуваного об'єкта [74]

Ознаки об’єкта	**Методи прогнозування**					
	експертні	**функціонально-логічні**	**структурні (фактографічні)**	**аналогій**	**параметричні**	**комплексні (змішані)**
Неусвідомлене уявлення про об’єкт	1	0	0	0	1	0
Предметний опис об’єкта звичайним способом	1	0	0	0	1	0
Функціонально-декомпозиційне уявлення	1	1	0	0	1	1
Представлення у вигляді контурів обслуговування	1	1	1	0	1	1
Агрегатно-декомпозиційне уявлення	1	1	1	0	1	1
Представлення у вигляді моделі “параметр-поле допуску”	1	1	1	1	1	1

Детальний аналіз методології соціально-економічного прогнозування через призму дослідження не лише конкретних її методів, принципів, законів розвитку та інших елементів, але й на основі вивчення проблем щодо рівня використання природно-ресурсного потенціалу продовольчого комплексу та його основних показників у системі агропромислового виробництва (рис. 2.7.), дозволило автору зробити такі висновки.

Рис. 2.7. **Методологія дослідження розвитку продовольчого комплексу**

По-перше, рівень розвитку сучасного продовольчого комплексу залежить від рівня його функціонування (основних показників ефективності його розвитку). По-друге, важливим елементом функціонування продовольчого комплексу є підтримка рівня його продовольчої безпеки, що забезпечується основними її індикаторами. По-третє, його розвиток також тісно пов'язаний з ефективним використанням природно-ресурсного потенціалу (розрахунок показників продовольчої ефективності його використання та відтворення). Взаємозв'язок вищезазначених інструментів дозволив автору об'єднати їх у системну методологію дослідження вітчизняного продовольчого комплексу на основі чого здійснюється розробка прогнозу його функціонування та розвитку.

Отже, все наведене вище дало змогу зробити такі **висновки:**

Вивчення сучасної практики науки соціально-економічного прогнозування засвідчує, що методи економічного прогнозування можна класифікувати за різними ознаками. Таку типологію будують за певними критеріями залежно від цілей, завдань, суб'єктів та об'єктів, предмету, проблем, характеру, періоду упередження, методів, організації процесу прогнозування тощо.

Зазначено, що методи прогнозування слід поділяти на експертні, фактографічні та змішані (автором запропоновано до цієї групи зачислити методи Дельфі, аналізу ієрархій, Fuzzy-технології та барометричні методи). З одного боку, автором погоджено, що експертні методи прогнозування доцільно застосовувати за відсутності або за нестачі ретроспективних даних, достатньо надійних математичних методів оцінки подій на основі попереднього досвіду, для середньо- і довготермінового прогнозування стрибкоподібних процесів.

З іншого боку, наголошуємо на тому, що фактографічні методи соціально-економічного прогнозування базуються на використанні фактичних матеріалів, що детально характеризують зміни у часі всієї сукупності чи окремих ознак (показників) об'єкта прогнозування. Зауважимо, що головними у цій групі методів є методи екстраполяції функцій та кореляційно-регресійні методи.

Детальний аналіз методології соціально-економічного прогнозування дозволив автору визначити її структурні елементи: рівень розвитку сучасного продовольчого комплексу; продовольчу безпеку; рівень використання природно-ресурсного потенціалу.

Усе означене вище засвідчує, що у сучасній економічній літературі відсутні представлені у систематизованому вигляді зазначені характеристики різних методів та моделей прогностики. Така різноманітність методів прогнозування, а також неоднакові вимоги, зумовлюють чималу складність і актуальність вирішення проблеми вибору найдоцільнішого методу.

2.3. Методика трендового аналізу як інструмент формування оптимальної програми розвитку вітчизняного продовольчого комплексу

На сучасному етапі розвитку економіки України особливу увагу привертає проблема запровадження елементів науки соціально-економічного прогнозування та оцінка їхньої ефективності за допомогою математичного апарату. Йдеться про використання економіко-математичних методів та моделей (зокрема, екстраполяційних) для розв'язання задач прогностики. Структурні зміни, що відбуваються у ринковій економіці України, позитивно вплинули на розвиток її продовольчого комплексу, який порівняно з іншими комплексами та галузями, зміг швидко досягти доволі високих обсягів виробництва та споживання продовольчої продукції та сировини.

У колишній централізованій системі планування проблема вибору певної економіко-математичної моделі чи методу для розв'язання будь-якої задачі соціально-економічного прогнозування начебто не існувала. Щорічно у централізованому порядку підприємствам надавали контрольні цифри з номенклатури та асортименту, а від "досягнутого рівня" звітного року планували та прогнозували збільшення обсягу виробництва, підвищення продуктивності праці, зниження собівартості, зростання прибутку.

У сучасних умовах господарювання проблема використання та вибору економіко-математичних методів підприємствами, галузями, комплексами тісно пов'язана з їхнім виживанням у гострій конкурентній боротьбі. Це, здебільшого, й обумовило необхідність застосування економіко-математичних розрахунків (зокрема, методів екстраполяції) у межах функції соціально-економічного прогнозування.

Питання, пов'язані з використанням у практиці господарювання методів та інструментів науки соціально-економічного прогнозування стали об'єктом досліджень таких вітчизняних вчених-економістів: В. Геєця, С. Глівенка, Б. Грабовецького, А. Данильченка, Н. Дубровіної, І. Іванова, Л. Канторовича, О. Карагодової, В. Касьяненка, Т. Клебанової, І. Михасюка, В. Науменка,

Б. Панасюка, А. Сігайова, В. Снитюка, Л. Старченка, О. Теліженка, Р. Фещура, В. Царьова та інших.

Наголосимо, що під час формування прогнозів за допомогою екстраполяції зазвичай виходять зі статистично створених тенденцій зміни тих чи інших кількісних характеристик об'єкта прогнозування. За допомогою цих методів екстраполюються кількісні параметри великих систем, кількісні характеристики економічного, наукового, виробничого потенціалу, дані щодо результативності науково-технічного прогресу, характеристики співвідношення окремих підсистем, елементів у системі, показників складних систем тощо.

Однак ступінь реальності такого типу прогнозів і, відповідно, міра довіри до них значною мірою обумовлені аргументованістю вибору меж екстраполяції і стабільністю відповідності "вимірників" по відношенню до сутності досліджуваного об'єкта чи явища. Зазначимо, що складні об'єкти, галузі чи комплекси, зазвичай, неможливо охарактеризувати одним параметром. У такому випадку послідовність дій за статистичного аналізу тенденцій та екстраполювання є такою:

- по-перше, необхідне чітке визначення завдання, висування гіпотези щодо можливого розвитку прогнозованого об'єкта, обговорення чинників, що стимулюють і перешкоджають розвитку цього об'єкта, визначення необхідного методу екстраполяції та його припустимої дальності;
- по-друге, вибір системи параметрів, уніфікація різних одиниць виміру, що стосуються кожного параметра зокрема;
- по-третє, збір і систематизація даних: перед зведенням їх у відповідні таблиці перевіряють однорідність даних та їхню порівнянність;
- по-четверте, виявлення тенденцій зміни досліджуваних величин (в екстраполяційних прогнозах доволі важливим є не стільки передбачення конкретних значень досліджуваного об'єкта чи параметра у певному році, скільки своєчасне фіксування об'єктивних зрушень, які є основою назріваючих тенденцій).

Етимологічно термін “екстраполяція” має кілька тлумачень. У широкому значенні екстраполяція – це метод наукового дослідження, що полягає в поширенні висновків, отриманих зі спостережень за однією частиною явища, на іншу його частину. У вузькому значенні – це визначення по ряду даних функції інших її значень поза цим рядом [47].

У науці соціально-економічного прогнозування екстраполяційні методи застосовують під час вивчення часових рядів. Звідси, основою екстраполяційних методів є динамічні ряди – послідовність показників, що характеризують зміну явища у часі. Окремі спостереження динамічного ряду називають його рівнями.

Залежно від особливостей зміни рівнів у рядах динаміки, методи екстраполяції можуть бути простими і складними (рис. 2.7). До простих, зазвичай, належать екстраполяція на основі аналітичних показників рядів динаміки, екстраполяція на основі плинної середньої та екстраполяція на основі індексу сезонності. Інші методи, такі як екстраполяція трендів та прогнозування методом експоненціального згладжування, є складними екстраполяційними моделями.

Розглянемо та охарактеризуємо прості методи прогнозування. *Екстраполяція на основі аналітичних показників рядів динаміки.* Позначимо:

y_t – початкове значення рівня динамічного ряду;

y_i – кінцеве значення рівня динамічного ряду;

y_n – умовно прийнятий (i-й) рівень динамічного ряду;

n – кількість елементів динамічного ряду.

У прогнозуванні використовують такі аналітичні показники динамічного ряду [343]:

а) абсолютний приріст:

- ланцюговий

$$\Delta' y_i = y_i - y_{i-1}; \qquad (2.50)$$

Рис. 2.7. **Класифікація методів прогнозної екстраполяції** [47]

– базисний

$$\Delta y_i = y_i - y_1; \tag{2.51}$$

б) середній абсолютний приріст:

$$\overline{\Delta} y = \frac{y_n - y_1}{n-1} = \frac{\sum_{i=1}^{n-1} \Delta' y_i}{n-1}; \tag{2.52}$$

в) коефіцієнт росту:

– ланцюговий

$$K_{P_i} = \frac{y_i}{y_{i-1}}; \tag{2.53}$$

– базисний

$$K_{P_i} = \frac{y_i}{y_1}. \tag{2.54}$$

г) середній коефіцієнт росту:

$$\overline{k}_P = \sqrt[n-1]{\frac{y_n}{y_1}}. \qquad (2.55)$$

Остаточно про якість такого прогнозу можна твердити лише після того, як подія відбулася. Щоб оцінити надійність застосованого методу, можна використовувати метод “прогноз екс-пост” (поділ початкових даних на дві частини [1; *k*] і [*k*+1; *n*]; формування прогнозу для даних [1; *k*] і подальше порівняння отриманих прогнозних даних з фактичними [*k*+1; *n*]).

Узагальнюючи вищесказане, зазначимо, що недоліком прогнозування на основі середнього коефіцієнта росту та середнього абсолютного приросту є те, що у процесі прогнозування не враховують проміжні дані, а лише крайні рівні динамічного ряду.

Такий недолік дещо нівелюється за використання методу *екстраполяції на основі плинної середньої.* Метод плинної середньої ґрунтується на використанні залежності [343]:

$$\Delta x_{t+1} = x_t + \lambda_t \cdot \Delta x_t + \lambda_{t-1} \cdot \Delta x_{t-1} + \lambda_{t-2} \cdot \Delta x_{t-2} + \ldots + \lambda_{t-(n-1)} \cdot \Delta x_{t-(n-1)}, \qquad (2.56)$$

де n – кількість років передісторії.

Коефіцієнт λ_i обчислюють за формулою:

$$\lambda_i = \frac{i \cdot \beta}{n}, \qquad (2.57)$$

де i – число, яке означає послідовний натуральний ряд передісторії, починаючи з останнього;

β – визначають з таблиці 2.8 [343].

Таблиця 2.8

Визначення показника β з використанням кількості років передісторії n

N	3	4	5	6	7	8
β	0,500	0,400	0,333	0,286	0,250	0,222

Для п’ятирічки (див. табл. 2.8), отримаємо:

λ_1=0,067; λ_2=0,133; λ_3=0,200; λ_4=0,267; λ_5=0,333.

Якщо підставити отримані значення λ_i у (2.56), отримаємо:

$$\Delta x_{t+1} = 0,333 \cdot \Delta x_t + 0,267 \cdot \Delta x_{t-1} + 0,200 \cdot \Delta x_{t-2} + 0,133 \cdot \Delta x_{t-3} + 0,067 \cdot \Delta x_{t-4}. \quad (2.58)$$

Зазначимо: особливість цього методу прогнозування полягає в тому, що рівень показників, який знаходиться ближче до прогнозованого періоду, більшою мірою впливає на значення прогнозованих показників, порівняно з віддаленими періодами. Цього досягають завдяки коефіцієнту λ.

Цікавим, на нашу думку, є метод *екстраполяції трендів*, особливістю якого є врахування усіх показників динамічного ряду, чого не можемо говорити про два наведені вище методи. Сутність методу полягає у побудові рівняння тренда (2.59) з урахуванням закономірностей, що склалися у "передісторії" [343]:

$$y = f(t) + \xi(t), \quad (2.59)$$

де $f(t)$ – детермінована невипадкова компонента процесу;

ξ_t – стохастична випадкова компонента процесу.

Тренд описує фактичну усереднену для майбутнього тенденцію процесу у часі. Екстраполяцію тренда можна застосувати лише у тому випадку, якщо розвиток явища достатньо добре описується побудованим рівнянням, а умови, які визначають тенденцію розвитку у минулому, не зазнають значних змін у майбутньому. За додержання цих умов екстраполяція здійснюється шляхом підстановки у рівнянні тренда (2.59) значення незалежної змінної *t,* яка відповідає величині горизонту прогнозування [343]:

$$\widehat{\widehat{y}}_{t+p} = f(t_{n+p}), \quad (2.60)$$

де p – величина горизонту прогнозування (період, на який складають прогноз).

Таке рівняння тренда можна описати широким спектром залежностей, зокрема: лінійною ($y = a_0 + a_1 t$), квадратичною ($y = a_0 + a_1 t + a_2 t^2$), степеневою ($y = a_0 t^{a_1}$), показниковою ($y = a_0 a_1^t$), експоненціальною ($y = a_0 l^{a_1 t}$) та ін.

Загалом, для використання тренда як інструмента прогнозу слід чисельно оцінити параметри (коефіцієнти) рівнянь *(a_0, a_i)*.

Параметри рівняння визначають за допомогою методів найменших квадратів [343]:

$$\sum (y_t - \hat{\hat{y}}_t)^2 = \min, \qquad (2.61)$$

де y_t – фактичне значення функції;

$\hat{\hat{y}}_t$ – розрахункове значення функції, яке визначають на основі рівняння тренда.

Згідно з методом найменших квадратів, лінійну залежність тренда ($y = a_0 + a_1 t$, (2.62)) запишемо так:

$$\sum (y_t - a_0 - a_1 t)^2 = \min, \qquad (2.63)$$

Після відповідних перетворень отримуємо систему лінійних рівнянь такого вигляду:

$$\begin{cases} \sum y_t = a_0 n + a_1 \sum t, \\ \sum y_t t = a_0 \sum t + a_1 \sum t^2. \end{cases} \qquad (2.64)$$

Підставляючи значення *(a_0,a_1),* отримані шляхом розв'язання системи (2.64), у лінійну залежність (2.62), запишемо рівняння тренда, у яке підставляючи лише фактор часу *t,* отримаємо заплановане значення прогнозованого показника $\hat{\hat{y}}_t$.

До групи простих методів екстраполяції належать і метод *екстраполяції на основі індексу сезонності*.

Зауважимо, що у процесі господарської діяльності окремі галузі промисловості (зокрема продовольча галузь) зіштовхуються з циклічними коливаннями, спричиненими сезонним характером виробництва та споживання товарів і послуг. Саме тому для організації виробництва і реалізації продукції сезонних виробництв надзвичайно важливо вивчити тенденцію сезонних коливань, що склалися, і розробити прогноз на найближчу перспективу, насамперед на наступний рік.

В економічній науці для вивчення сезонних коливань використовують спеціальні показники, які називають індексами сезонності, а їхню сукупність прийнято називати сезонною хвилею.

Індекс сезонності визначають за формулою (2.65) [343]:

$$i_c = \frac{\bar{y}_i}{\bar{y}}; \tag{2.65}$$

$$\bar{y}_i = \frac{\sum_i y_i}{k}; \tag{2.66}$$

$$\bar{y} = \frac{\sum_j \bar{y}_i}{n} = \frac{\sum_j \sum_i y_{ij}}{k \times n}, \tag{2.67}$$

де $\bar{y}_i$ – середнє значення показника за прийнятий проміжок часу;

$\bar{y}$ – середнє значення показника за весь період;

k – кількість років;

n – кількість місяців.

Доволі часто під час використання методу екстраполяції на основі індексу сезонності формують помісячний план реалізації продукції, при цьому використовують таку залежність [343]:

$$\hat{Q}_i = \frac{\frac{\hat{Q} \times i_c}{n}}{100}; \tag{2.68}$$

де $\hat{Q}_i$ – очікуваний місячний обсяг реалізації продукції;

$\hat{Q}$ – очікуваний річний обсяг реалізації продукції;

i_c – індекс сезонності;

n – кількість періодів.

Зазначимо, що застосування індексу не обмежується тільки дослідженням сезонного характеру виробництва і споживання продовольчої продукції. У декількох галузях промисловості коливання виробництва продукції пов’язані з особливостями технології, характером сировини та іншими чинниками. Наприклад, у цукровій промисловості встановлена

добова норма переробки цукрового буряка на початку і наприкінці виробничого сезону, зазвичай, не виконується, а в середині виробництва виникають умови для перевиконання. Це пов'язано, здебільшого, з технологічними властивостями сировини.

Наведені вище недоліки простих екстраполяційних методів вказують на необхідність вдосконалення таких методів, що базуються на використанні одного часового ряду. В результаті цього розроблені адаптивні методи прогностики. Сутність цих методів полягає у здійсненні постійної адаптації результатів прогнозів до нової інформації. Це означає, що прогнози стають чутливими до появи нових даних, що значною мірою збільшує їхню точність.

Також зауважимо, що адаптивні методи прогнозування передбачають різну цінність рівнів динамічного ряду, що є основою для побудови прогнозу.

Одним із методів адаптивного прогнозування, який зачислюють до складних методів екстраполяції, є *метод експоненціального згладжування*. Суть цього методу полягає в тому, що кожен елемент часового ряду згладжується за допомогою зваженої плинної середньої, причому вага її зменшується з віддаленням від кінця динамічного ряду.

В основу цього методу покладено виведену відомим ученим Брауном рекурентну формулу для визначення експоненціальної середньої. Така рекурентна залежність має вигляд:

$$S_t^{[k]}(y) = \alpha S_t^{[k-1]}(y) + (1-\alpha) S_{t-1}^{[k]}(y), \qquad (2.69)$$

де α – параметр згладжування $(0 < \alpha < 1)$;

$S_t^{[k]}(y)$ – експоненціальна середня *k-го* порядку в точці *t.*

Виходячи із рекурентної формули Брауна, для всіх показників динамічного ряду, починаючи з другого елементу передісторії, запишемо формули експоненціальних середніх [343]:

$$\begin{aligned} &S_t^{[1]}(y) = \alpha y_t + (1-\alpha) S_{t-1}^{[1]}(y), \\ &S_t^{[2]}(y) = \alpha S_t^{[1]}(y) + (1-\alpha) S_{t-1}^{[2]}(Y), \\ &\ldots\ldots\ldots\ldots\ldots\ldots\ldots\ldots\ldots\ldots\ldots\ldots \\ &S_t^{[k]}(y) = \alpha S_t^{[k-1]}(y) + (1-\alpha) S_{t-1}^{[k]}. \end{aligned} \qquad (2.70)$$

де $S_t^{[k]}(y)$ – експоненціальна середня *k-го* порядку в точці *t* (*k = 1, 2, ..., n).*

Зазначимо, що для *лінійного тренда* експоненціальні середні розраховують за формулами:

$$\begin{aligned} S_t^{[1]}(y) &= \alpha y_t + (1-y)S_{t-1}^{[1]}(y), \\ S_t^{[2]}(y) &= \alpha S_t^{[1]}(y) + (1-\alpha)S_{t-1.}^{[2]} \end{aligned} \qquad (2.71)$$

Відповідно до вищеозначених формул, представлених залежностями (2.71), розрахунок $S_{t-1}^{[1]}$ та $S_{t-1}^{[2]}$ при *t=1* є неможливим, оскільки для 1-го елемента, тобто для *t=1*, визначаються початкові умови за формулами [343]:

$$\begin{aligned} S_1^{[1]}(y) &= a_0 - \frac{1-\alpha}{\alpha}a_1, \\ S_1^{[2]}(y) &= a_0 - \frac{2(1-\alpha)}{\alpha}a_{1.} \end{aligned} \qquad (2.72)$$

Із формул (2.72) бачимо, що a_0 і a_1 відповідають коефіцієнтам рівняння часового тренда, отриманого методом найменших квадратів. Тому для вираження коефіцієнтів рівняння тренда a_0 і a_1 через експоненціальні середні, використовують систему рівнянь, що пов'язує оцінки коефіцієнтів $\hat{a}_0$ і $\hat{a}_1$ з названими експоненціальними середніми [343]:

$$\begin{aligned} S_t^{[1]}(y) &= \hat{a}_0 + \frac{1-\alpha}{\alpha}\hat{a}_1, \\ S_t^{[2]}(y) &= \hat{a}_0 + \frac{2(1-\alpha)}{\alpha}\hat{a}_{1.} \end{aligned} \qquad (2.73)$$

Розв'язавши певним чином систему рівнянь відносно $\hat{a}_0$ і $\hat{a}_1$, отримаємо:

$$\begin{aligned} \hat{a}_0 &= 2S_t^{[1]}(y) - S_t^{[2]}(y), \\ \hat{a}_1 &= \frac{\alpha}{1-\alpha}[S_t^{[1]}(y) - S_t^{[2]}(y). \end{aligned} \qquad (2.74)$$

Звідси, помилку прогнозу обчислюють за формулою:

$$\sigma\hat{y}_{t+1} = \sigma_{\varepsilon_t}\sqrt{\frac{\alpha}{(1-\alpha)^3}[1+4(1-\alpha)+5(1-\alpha)^2+2\alpha(4-3\alpha)p+2\alpha^2p^2]},$$

$$\sigma_{\varepsilon_t} = \sqrt{\frac{\sum(\varepsilon_t - \bar{\varepsilon})}{k-1}};$$

$$\bar{\varepsilon} = \frac{\sum |\varepsilon_t|}{k-1}, \qquad (2.75)$$

$$\varepsilon_t = y_t - \hat{y}_t.$$

Для квадратичного рівняння тренда $\hat{y} = a_0 + a_1 t + a_2 t^2$ (2.76) експоненціальні середні визначають за формулами:

$$\begin{aligned} S_1^{[1]}(y) &= \alpha y_t + (1-\alpha) S_{t-1}^{[1]}(y), \\ S_t^{[2]}(y) &= \alpha S_t^{[1]}(y) + (1-\alpha) S_{t-1}^{[2]}(y), \\ S_t^{[3]}(y) &= \alpha S_t^{[2]}(y) + (1-\alpha) S_{t-1}^{[3]}(y). \end{aligned} \qquad (2.77)$$

Відповідно до вищеозначених формул визначимо початкові умови за формулами:

$$\begin{aligned} S_1^{[1]}(y) &= a_0 - \frac{1-\alpha}{\alpha} a_1 + \frac{(1-\alpha)(2-\alpha)}{2\alpha^2} a_2, \\ S_1^{[2]}(y) &= a_0 - \frac{2(1-\alpha)}{\alpha} a_1 + \frac{(1-\alpha)(3-2\alpha)}{\alpha^2} a_2, \\ S_1^{[3]}(y) &= a_0 - \frac{3(1-\alpha)}{\alpha} a_1 + \frac{3(1-\alpha)(4-3\alpha)}{2\alpha^2} a_2. \end{aligned} \qquad (2.78)$$

Як відомо, і для лінійного рівняння, і для квадратичного коефіцієнти $\hat{a}_0, \hat{a}_1, \hat{a}_2$ відповідають параметрам рівняння (2.76) і визначаються за допомогою методу найменших квадратів.

Для вираження зв'язку коефіцієнтів $\hat{a}_0, \hat{a}_1, \hat{a}_2$ з експоненціальними середніми використовуємо таку систему рівнянь [343]:

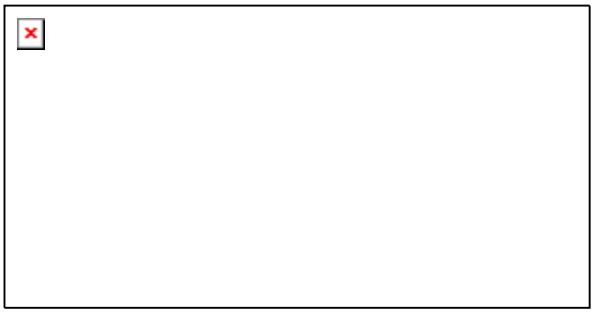

(2.79)

Розв'язуючи систему рівнянь відносно коефіцієнтів $\hat{a}_0, \hat{a}_1, \hat{a}_2$, одержимо:

$$\begin{aligned} \hat{a}_0 &= 3[S_t^{[1]}(y) - S_t^{[2]}(y)] + S_t^{[3]}(y), \\ \hat{a}_1 &= \frac{\alpha}{2(1-\alpha)^2}[(6-5\alpha) S_t^{[1]}(y) - 2(5-4\alpha) S_t^{[2]}(y) + (4-3\alpha) S_t^{[3]}(y)], \\ \hat{a}_2 &= \frac{\alpha^2}{(1-\alpha)^2}[S_t^{[1]}(y) - 2S_t^{[2]}(y) + S_t^{[3]}(y)]. \end{aligned} \qquad (2.80)$$

Звідси, помилку прогнозу визначимо за формулою, зображеною нижче:

$$\begin{aligned}
&\sigma_{\hat{\hat{y}}_{t-p}} = \sigma_{\varepsilon_t}\sqrt{2\alpha + 3\alpha^2 + 3\alpha^3 p},\\
&\sigma_{\varepsilon_t} = \sqrt{\frac{\sum(\varepsilon_t - \bar{\varepsilon})^2}{k-1}},\\
&\bar{\varepsilon} = \frac{\sum|\varepsilon_t|}{k-1},\\
&\varepsilon_t = y_t - \hat{\hat{y}}_t.
\end{aligned} \qquad (2.81)$$

Цікавим, на нашу думку, є те, що під час побудови прогнозу методом експоненціального згладжування виникає проблема вибору оптимального значення параметра згладжування. Для розв'язання вищеозначеної проблеми англійський учений, автор методу експоненціального згладжування Р. Г. Браун для розрахунку коефіцієнта α рекомендує використання наведеної нижче формули [343]:

$$\alpha = \frac{2}{m+1}, \qquad (2.82)$$

де m – число рівнів, що входять в інтервал прогнозування.

Отже, підсумовуючи вищенаведений матеріал, можна стверджувати, що метод експоненціального згладжування, порівняно з іншими методами науки соціально-економічного прогнозування, має певні переваги та недоліки. Серед переваг необхідно назвати точність такого методу, що збільшується зі збільшенням числа рівнів динамічного ряду. Недоліком методу є відсутність точного методу для вибору оптимальної величини параметра згладжування α. Тому варто зазначити, що точність такого прогнозу зменшується зі збільшенням прогнозного інтервалу. Отож доволі часто метод експоненціального згладжування є ефективним для отримання короткотермінових прогнозів, в інших умовах його рекомендують використовувати для одержання наближених оцінок.

Висновки до розділу 2

Другий розділ дисертаційної роботи присвячений методології соціально-економічного-прогнозування розвитку вітчизняного

продовольчого комплексу. Проведене наукове дослідження у означеному вище розділі дало підставу зробити такі висновки:

На основі системного аналізу соціально-економічного прогнозування як інструменту дослідження продовольчих потреб виявлено, що термін "прогнозування" також стоїть в одному топонімічному ряді із таким поняттям, як планомірність; характерні ознаки планомірності – відповідність, узгодженість, координація, цілеспрямованість певних дій – більшою мірою є об'єктивними за своєю суттю, тоді як прогнозування відображає суб'єктивну практичну реалізацію цієї планомірності, і за своєю природою є суб'єктивно свідомою, цілеспрямованою діяльністю людини.

Головними елементами системи прогнозування є: парадигма, закони, принципи, категорії, поняття, терміни, об'єкти, ретроспективні вихідні дані, політика прогнозування, моделі та методи прогнозування тощо. Наголошено на важливості розгляду такого елементу системи соціально-економічного прогнозування як її видів, та одночасне їхнє групування за різними класифікаційними ознаками. Важливим елементом системи соціально-економічного прогнозування є розгляд її видів та їхнє групування за різними класифікаційними ознаками; в основу цієї класифікації автором покладено такі критерії, як масштаб прогнозування, час попередження, характер об'єкта прогнозування, функціональна ознака, ступінь визначеності досліджуваних параметрів, призначення, складність об'єкта прогнозування, кількісна оцінка результатів дослідження, ступінь інформаційної забезпеченості та ін.

Зазначено, що методи прогнозування слід поділяти на експертні, фактографічні та змішані (дисертантом запропоновано до цієї групи зачислити методи Дельфі, аналізу ієрархій, Fuzzy-технології та барометричні методи). З одного боку, автором погоджено, що експертні методи прогнозування доцільно застосовувати за відсутності або за нестачі ретроспективних даних, достатньо надійних математичних методів оцінки подій на основі попереднього досвіду, для середньо- і довготермінового прогнозування стрибкоподібних процесів. З іншого боку, наголошуємо на

тому, що фактографічні методи соціально-економічного прогнозування базуються на використанні фактичних матеріалів, що детально характеризують зміни у часі всієї сукупності чи окремих ознак (показників) об’єкта прогнозування. Зауважимо, що головними у цій групі методів є методи екстраполяції функцій та кореляційно-регресійні методи.

Дослідження недоліків простих екстраполяційних методів вказують на необхідність вдосконалення таких методів, що базуються на використанні одного часового ряду. В результаті цього розроблено адаптивні методи прогностики. Сутність цих методів полягає у здійсненні постійної адаптації результатів прогнозів до нової інформації. Це означає, що прогнози стають чутливими до появи нових даних, що значною мірою збільшує їхню точність.

Проведений автором аналіз методів соціально-економічного прогнозування засвідчує: у сучасній економічній літературі відсутні представлені у систематизованому вигляді характеристики різних методів та моделей прогностики. Виявлено, що багатогранність та різноманітність методів прогнозування, а також неоднакові вимоги, що ставлять до шуканого результату вирішення конкретного завдання у системі соціально-економічного прогнозування, зумовлюють чималу складність і актуальність вирішення проблеми вибору найдоцільнішого методу.

Результати дослідження розділу 2 дисертаційного дослідження опубліковані у роботах автора [246; 251–253; 255–256; 258; 276–277].

РОЗДІЛ 3
СОЦІАЛЬНО-ЕКОНОМІЧНА ОЦІНКА ФУНКЦІОНУВАННЯ ТА РОЗВИТКУ ПРОДОВОЛЬЧОГО КОМПЛЕКСУ УКРАЇНИ ЯК ОСНОВА ПОБУДОВИ СОЦІАЛЬНО-ЕКОНОМІЧНИХ ПРОГНОЗІВ

3.1. Продовольчий комплекс у системі агропромислового виробництва України

У сучасних умовах світової продовольчої кризи надзвичайно важливого значення набувають проблеми розвитку вітчизняного продовольчого ринку, оскільки стан продовольчого ринку країни визначає її продовольчу безпеку та місце у світовому просторі. Недостатня забезпеченість продуктами харчування іншими країнами та високий попит на сільськогосподарську сировину слугують хорошою можливістю для України розкрити та проявити свій значний аграрний потенціал. Від того, наскільки своєчасно та правильно Україна зможе вирішити проблеми агропромислового сектору, залежить і її майбутнє, і напрям розвитку країн світової спільноти.

Цікавим в економічній науці є те, що лише після створення 1945 року ФАО (Food and Agricultural Organization) розпочали роботу щодо оцінки продовольчого забезпечення окремих країн, регіонів і світу загалом [356, с. 3–8]. Сьогодні, завдяки наполегливій праці багатьох вітчизняних та зарубіжних вчених, міжнародних установ і фондів, поширюється розуміння того, що продовольча проблема є складовою частиною всесвітньої економіки. Вважають, що ця проблема гальмує динамічний розвиток людства, її неможливо вирішити простим зростанням продовольчої допомоги з боку світового товариства тим регіонам і країнам планети, що потерпають від нестачі продовольства, за зростання в них чисельності населення тільки упродовж останніх 20-ти років більш ніж у півтора раза. Тепер у світі, за оцінками спеціалістів міжнародних установ, потерпає від нестачі

продовольства до 1 млрд населення [239, с. 12–13]. Світове товариство багато робить для подолання цієї проблеми шляхом надання продовольчої і технічної допомоги бідним країнам. Кожні 10 років ООН проводить світові саміти щодо проблем зростання населення та забезпечення його продовольством, приймаючи дуже важливі політичні рішення, що реалізують у конкретних програмах допомоги з боку міжнародних і міждержавних установ, а також окремих розвинутих країн.

Вважаємо, що світова продовольча проблема зумовлена такими головними чинниками, як:

- політичні – невизначеність (насамперед, у бідних країнах) щодо внутрішньої та зовнішньої аграрної політики; залежність рішень урядів бідних країн від іноземних організацій, які, надаючи фінансову допомогу, диктують напрями проведення реформ, здебільшого, без урахування особливостей менталітету населення конкретної країни, традицій ведення сільського господарства, рівня освіченості населення; безперервні внутрішні етнічні, військові та політичні конфлікти тощо;

- економічні – залежність економіки більшості бідних країн від експорту одного чи кількох видів сільськогосподарської сировини за наявних тенденцій зниження на світовому ринку цін на сировинні матеріали аграрного походження, і навпаки, підвищення цін на імпортні засоби виробництва, без яких країни не в змозі нарощувати виробництво;

- виробничі – падіння виробництва у результаті внутрішніх конфліктів, недостатньої забезпеченості засобами виробництва, невдалого управління виробництвом, нерозвиненості інфраструктури, великих втрат продукції під час збирання врожаю, його перевезення та зберігання.

Безперечно, існуючі підходи до вирішення продовольчої проблеми не відповідають сучасним вимогам розвитку людства, адаптації його в умовах глобалізації політичного та економічного життя, збереження навколишнього природного середовища. Дослідження праць багатьох учених-економістів засвідчили, що не існує узагальненого системного теоретико-

методологічного підходу до вирішення продовольчої проблеми, яку слід розглядати у чотирьох площинах [239, с. 13–14] (рис. 3.1):

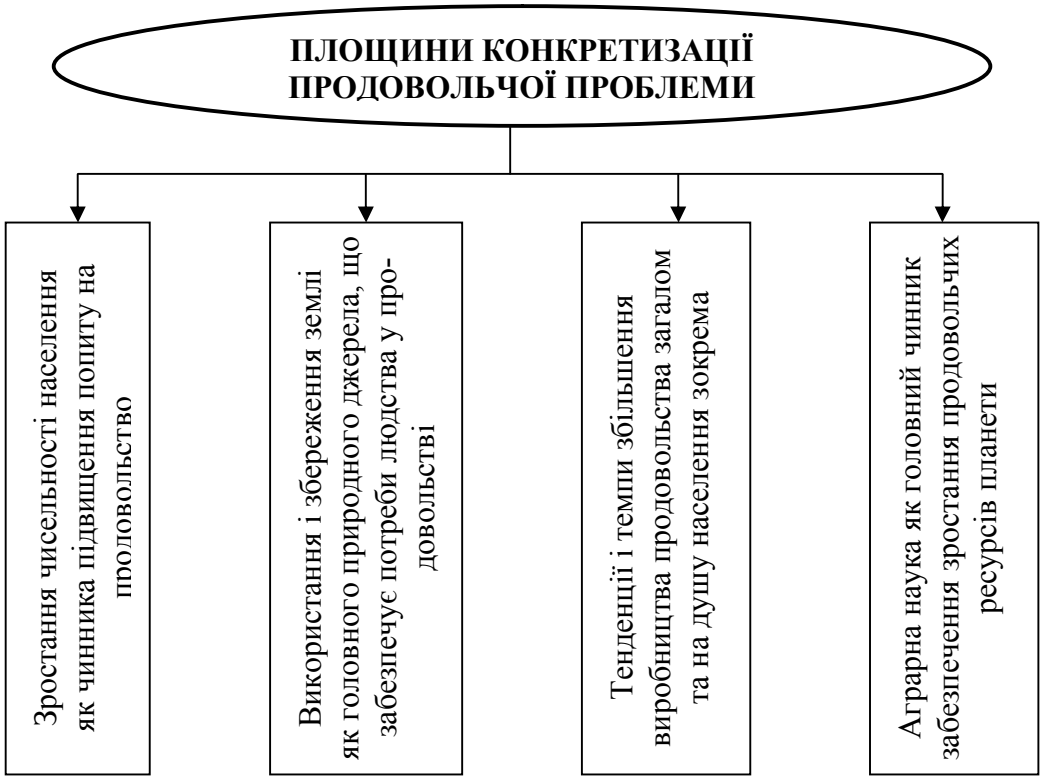

Рис. 3.1. **Основні площини конкретизації продовольчої проблеми** [239, с. 13–14]

- зростання чисельності населення як чинника підвищення попиту на продовольство;
- використання і збереження землі як головного природного джерела, що забезпечує потреби людства у продовольстві;
- тенденції і темпи збільшення виробництва продовольства загалом та на душу населення зокрема;
- аграрна наука як головний чинник забезпечення зростання продовольчих ресурсів планети.

Безперечно, що головну роль у вирішенні продовольчої проблеми відіграватиме сільське господарство, навколо якого впродовж життя багатьох поколінь економістів не вщухає дискусія щодо місця і ролі сільського господарства у формуванні колишніх і нинішніх цивілізацій і загалом в

економічному розвитку людства. Зауважимо, що сільське господарство, яке в бідних країнах дає до 90 % ВВП, у розвинутих країнах (наприклад, у США), виробляє лише 2–3 % ВНП. Однак на шляху до споживача у сфері перевезення сільськогосподарської сировини, збереження, переробки і доставки у сервісні центри її частка у ВВП в процесі створення штучної доданої вартості зростає до 19–20 %.

Оцінюючи внесок агропродовольчого комплексу в економіку країни у фінансовому вимірі, варто зауважити, що загалом його частка у валовій доданій вартості становить понад 10 %. Однак сучасний аграрний сектор економіки поки що не використовує свій потенціал повною мірою.

Дані щодо стану споживання продуктів харчування населенням України після 1990 р. наведено у таблиці 3.1. Зниження споживання багатьох груп харчових продуктів – характерна особливість у харчуванні населення, починаючи саме з цього часу.

З таблиці 3.1 бачимо, що споживання хлібопродуктів після 1990 р. постійно знижувалося і досягло в 2012 р. 302 г/добу.

Таблиця 3.1

Споживання харчових продуктів населенням України у 1990-2012 рр., г/добу [9]

Продукти	**Рік**				
	1990	**1995**	**2000**	**2005**	**2012**
Хлібопродукти	372	352	342	337	302
М’ясопродукти	160	78	66	78	104
Молокопродукти	1022	667	546	618	566
Риба	15	5	11	19	19
Яйця	35	25	20	34	41
Картопля	274	245	267	268	254
Овочі та баштанні	230	218	229	270	322
Фрукти, ягоди	114	82	71	89	126
Олія	27	30	26	37	41
Цукор	96	87	101	104	87

Що стосується м'ясопродуктів, то зниження їхнього споживання згодом припинилося, а в 2012 р. воно підвищилося до 104 г/добу, хоча й не досягло рівня 1990 р. (160 г/добу). Рівень вживання молокопродуктів (1022 г/добу), порівняно з 1990 р., наполовину зменшився і становив у 2012 р. лише 566 г/добу. Дещо зріс рівень споживання риби (з 15 до 19 г/добу) та яєць (з 35 до 41 г/добу). А ось споживання картоплі зменшилося з 274 г/добу в 1990 р. до 245 г/добу в 2012 р. Навпаки, споживання овочів і баштанних культур зросло майже на третину (з 230 г/добу в 1990 р. до 322 г/добу в 2012 р.). Також у 2012 р. спостерігалася також тенденція щодо підвищення споживання фруктів і ягід (з 114 до 126 г/добу) та олії (з 27 до 41 г/добу), а споживання цукру, навпаки, дещо зменшилося – (з 96 до 87 г/добу) (див. табл. 3.1). Загалом, оцінюючи стан харчування населення незалежної України, можна констатувати, що воно останнім часом трохи покращилося, про що свідчить зростання споживання більшості продуктів тваринного походження (за винятком молокопродуктів), риби, олії, овочів та фруктів, і навпаки, зниження споживання картоплі та хлібопродуктів. Тривогу викликає різке зниження споживання молочних продуктів (майже вдвічі), що свідчить про негаразди в цій галузі вітчизняної промисловості. Внаслідок зменшення вживання молокопродуктів жителі України гірше забезпечують потребу у повноцінних білках, легко засвоюваних кальцію і фосфору. Привертає увагу високий рівень споживання цукру (близько 100 г/добу).

Виконаний аналіз споживання харчових продуктів населенням України на 1 особу за 2013–2014 рр. (табл. 3.2) засвідчує, що з окремих видів продукції не досягнуто обсягів виробництва, які б забезпечили фізіологічні норми харчування населення.

Аграрне виробництво країни забезпечує існуючу потребу у хлібі та хлібопродуктах, картоплі, олії, цукрі, овочах та баштанних культурах. У зв'язку з цим споживання м'яса та м'ясопродуктів становить упродовж 2013–2014 рр. 70,1 % та 67,6 % відповідно до норми, молока та молочних продуктів – на рівні 58,1 % та 58,6 %, риби та рибних продуктів – на

Таблиця 3.2

Споживання харчових продуктів на 1 особу населенням України у 2013-2014 рр., кг*

Вид продовольства	Рівень споживання на 1 особу на рік, кг					% до нормативу	
	Норматив МОЗ	Факт		+/- до нормативу			
		2013	2014	2013	2014	2013	2014
Хліб та хлібопродукти	101,0	108,4	108,5	+ 7,4	+ 7,5	107,3	107,4
М'ясо та м’ясопродукти	80,0	56,1	54,1	- 23,9	- 25,9	70,1	67,6
Молоко та молочні продукти	380,0	220,9	222,8	- 159,1	- 157,2	58,1	58,6
Риба та рибні продукти	20,0	14,6	11,1	- 5,4	- 8,9	73,0	55,5
Картопля	124,0	135,4	141,0	+ 11,4	+ 17,0	109,2	113,7
Овочі та баштанні культури	161,0	163,3	163,2	+ 2,3	+ 2,2	101,4	101,4
Плоди, ягоди та виноград	90,0	56,3	52,3	- 33,7	- 37,7	62,6	58,1
Олія	13,0	13,3	13,1	+ 0,3	+ 0,1	102,3	100,8
Цукор	38,0	37,1	36,3	- 0,9	- 1,7	97,6	95,5

**Примітка:* Таблицю складено на основі даних статистичного збірника “Баланси споживання основних продуктів харчування населенням України” [9; 10].

рівні 73 % та 55,5 %, плодів, ягід та винограду – на рівні 62,6 % та 58,1 %.

З виробництва молока, м’яса і плодово-ягідної продукції Україна стоїть на межі продовольчої небезпеки. Хоча наголосимо, що проблема незбалансованого продовольчого кошика є все ж таки більше соціальною, ніж аграрною: значна частина населення не має змоги купити необхідні продукти через низький рівень доходів.

Зазначимо, що розвиток ринкових відносин в Україні засвідчує, що держава не має ні достатніх доступних покладів енергоносіїв, ні необхідного рівня розвитку галузей промисловості, які б сприяли вирішенню продовольчої проблеми країни шляхом імпорту. Єдиним шляхом вирішення вищеозначеної проблеми є розвиток власного сільськогосподарського виробництва на інноваційній основі.

Таблиця 3.3

Виробництво харчових продуктів у 2014 р., млн т*

Показник	Потреба (медичні норми)	Фактичне виробництво у 2014 р.	Споживання у 2014 р.	Виробництво щодо потреби
Хліб та хлібопродукти	4,60	5,00	4,67	+ 0,4
М'ясо та м’ясопродукти	3,70	2,36	2,33	- 1,34
Молоко та молочні продукти	17,40	11,13	9,58	- 6,27
Риба та рибні продукти	0,90	0,37	0,48	- 0,53
Картопля	5,70	22,69	6,06	+ 16,99
Овочі та баштанні культури	7,40	10,32	7,02	+ 2,92
Плоди, ягоди та виноград	4,10	2,44	2,25	- 1,66
Олія	0,60	4,93	0,56	+ 4,33
Цукор	1,70	2,05	1,56	+ 0,35

* *Примітка:* Таблицю складено на основі даних статистичного збірника “Баланси споживання основних продуктів харчування населенням України” за 2014 рік [10, с. 36–40].

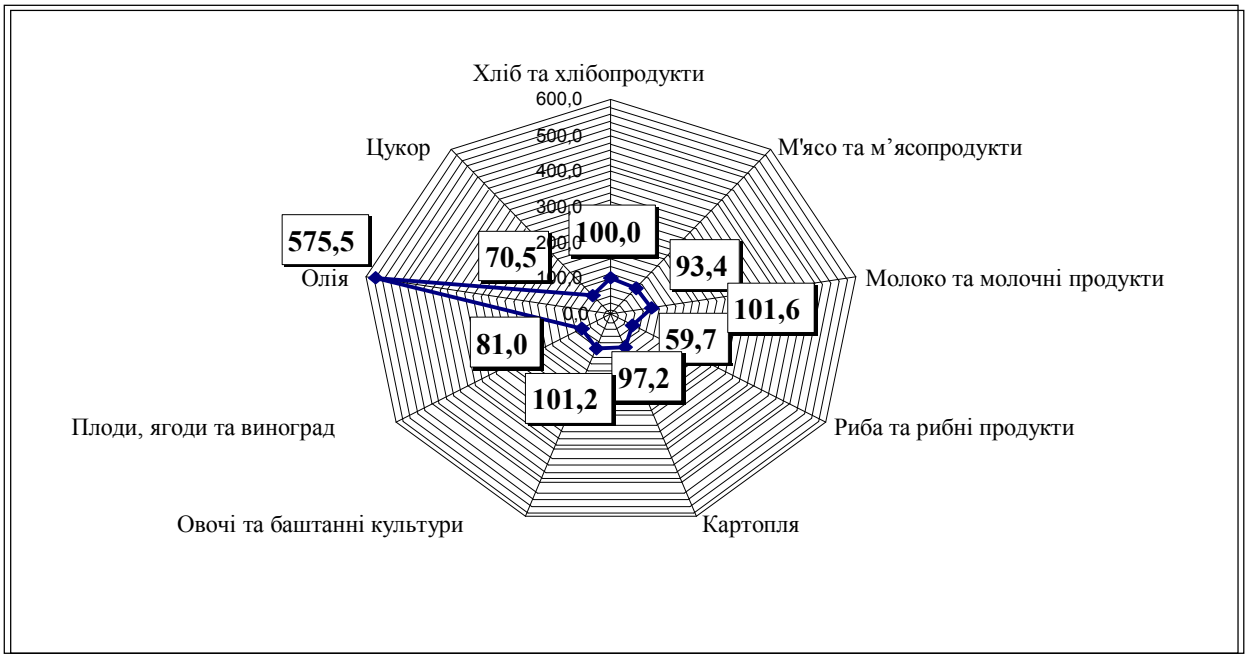

**Примітка:* Рисунок 3.2 розроблено на основі власних розрахунків автора, де рівень самозабезпечення основними видами продовольства (%) обчислено шляхом ділення показників фактичного виробництва на споживання та множенням вищеозначеної частки на 100 %.

Рис. 3.2. **Рівень самозабезпечення основними видами продовольства на території України у 2013 р., %***

Здійснюючи аналіз даних табл. 3.3 за 2014 р., тільки для задоволення населення продуктами харчування на рівні медичних норм споживання Україні необхідно найближчим часом збільшити виробництво продовольчої продукції, зокрема: м'яса і м'ясопродуктів – на 1,34 млн т; молока і молокопродуктів – на 6,27 млн т; риби та рибопродуктів – на 0,53 млн т; плодів, ягід та винограду – майже на 1,66 млн т.

З рис. 3.2, який характеризує рівень самозабезпечення основними видами продовольчої продукції населення України у 2013 р., бачимо, що цей показник є достатнім для таких груп продовольчої продукції, як: хліб та хлібопродукти – 100,0 %; молоко та молочні продукти – 101,6 %; овочі та баштанні культури – 101,2 %; доволі високим – 575,5 % – для олії. Проте для інших груп продовольства, зокрема для м'яса та м'ясопродуктів (93,4 %), риби та рибопродуктів (59,7 %), картоплі (97,2 %), плодів, ягід і винограду (81,0 %) та цукру (70,5 %) – рівень самозабезпечення є не достатнім. Отож Україна змушена або імпортувати такі групи продовольства, або збільшувати їхні виробничі обсяги.

Сільське господарство є однією з найважливіших галузей матеріального виробництва та основою продовольчого комплексу. У ній, за попередніми розрахунками, у 2013 р. створено 7,9 % валової доданої вартості усіх галузей економіки (за 2011 р. – 8,5 %), а обсяг валової продукції сільського господарства становив 223,3 млрд грн (у постійних цінах).

За даними табл. 3.4, що характеризує динаміку сільськогосподарських підприємств за організаційно-правовими формами господарювання протягом 2005–2013 рр., у 2013 р. виробництвом сільськогосподарської продукції займалося майже 56 тис. підприємств різних організаційно-правових форм господарювання, якими використано близько 22 млн га сільськогосподарських угідь. Понад половину цих угідь (11,2 млн га), зосереджено в господарських товариствах, 20,0 % – у фермерських господарствах, 15,7 % – у приватних підприємствах, 3,4 % – у виробничих кооперативах, 2,3 % – у державних підприємствах, 7,4 % – у підприємствах

Таблиця 3.4

Кількість діючих сільськогосподарських підприємств за організаційно-правовими формами господарювання у 2005-2013 рр., одиниць*

[316, с. 77]

Види підприємств	Рік						
	2005	**2008**	**2009**	**2010**	**2011**	**2012**	**2013**
Усього	**57877**	**59059**	**57152**	**56493**	**56133**	**55866**	**55858**
Господарські товариства	7900	7879	7819	7769	7757	8121	8295
Приватні підприємства	4123	4326	4333	4243	4140	4183	4153
Виробничі кооперативи	1521	1101	1001	952	905	856	810
Фермерські господарства	42447	43894	42101	41726	41488	40732	40856
Державні підприємства	386	354	345	322	311	294	278
Підприємства інших форм господарювання	1500	1505	1553	1481	1532	1680	1466

*Примітка: Станом на 1 липня

інших форм господарювання. Із загальної кількості підприємств 48 тис. мають сільськогосподарські угіддя. З них 67,8 % підприємств мають площу до 100 га, 15,2 % – від 100 до 500 га, 5,5 % – від 500 до 1000 га, 5,4 % – від 1000 до 2000 га, 6,1 % – понад 2000 га. При цьому середній розмір підприємства з урахуванням фермерських господарств у 2013 р. збільшився порівняно з 2012 р., на 2,1 % і становив 392 га сільськогосподарських угідь; без урахування фермерських господарств середній розмір підприємства зменшився на 1,5 % (1158 га).

Цікавим є також і те, що станом на 1 липня 2013 р. налічували майже 41 тис. фермерських господарств, у власності та користуванні яких знаходилося 4,4 млн га сільгоспугідь, у тому числі 4,3 млн га ріллі. Причому у 2013 р. відбулося подальше укрупнення фермерських господарств: на одне господарство в середньому припадало 108 га сільськогосподарських угідь (на 1,7 % більше, ніж у попередньому році) та 105 га ріллі (на 1,5 % більше).

Орендовані землі фермерських господарств станом на 1 липня 2013 р. становили 81,4 % загальної площі землі в їхньому користуванні.

Аналіз обсягів валової продукції сільського господарства (табл. 3.5) засвідчує, що загальний обсяг продукції сільського господарства упродовж із 1990–2000 рр. різко зменшився на 46,6 %, а саме – із 282774,2 млн грн до 151022, 2 млн грн.

Таблиця 3.5

Валова продукція сільського господарства України у 1990-2013 рр., млн грн [27–29, с. 5]

Рік	Усі категорії господарств			У тому числі					
				Сільськогосподарські підприємства			Господарства населення		
	Валова продукція	Зокрема		Валова продукція	Зокрема		Валова продукція	Зокрема	
		Рослинництва	Тваринництва		Рослинництва	Тваринництва		Рослинництва	Тваринництва
1990	282774,2	145502,0	137272,2	199161,3	117938,0	81223,3	83612,9	27564,0	56048,9
1995	183890,3	106329,6	77560,7	99448,6	67549,1	31899,5	84441,7	38780,5	45661,2
2000	151022,2	92838,9	58183,3	57997,7	45791,0	12206,7	93024,5	47047,9	45976,6
2005	179605,8	114479,9	65125,9	72764,7	55677,0	17087,7	106841,1	58802,9	48038,2
2010	194886,5	124554,1	70332,4	94089,0	66812,7	27276,3	100797,5	57741,4	43056,1
2011	233696,3	162436,4	71259,9	121053,7	92138,4	28915,3	112642,6	70298,0	42344,6
2012	223254,8	149233,4	74021,4	113082,3	82130,2	30952,1	110172,5	67103,2	43069,3
2013	**252859,0**	**175895,2**	**76963,8**	**136590,9**	**103127,8**	**33463,1**	**116268,1**	**72767,4**	**43500,7**

Значний спад обсягів вітчизняної валової продукції сільського господарства пов’язаний зі скороченням виробництва продукції як рослинництва, так і тваринництва (145502,0 млн грн і 137272,2 млн грн у 1990 р. та 92838,9 млн грн і 58183,3 млн грн – у 2000 р. відповідно). Починаючи із 2005 р., спостерігаємо позитивну тенденцію збільшення обсягів валової продукції сільського господарства України. Наприклад, якщо у 2005 р. вищезазначений показник становив 179605,8 млн грн, то у 2010 р. він зріс на 7,8 % і збільшився до рівня 194886,5 млн грн Порівняно з 2011 р. обсяг валової продукції сільського господарства у 2012 р. скоротився на

4,5 % і становив 223254 млн грн. Таке зменшення відбулося внаслідок скорочення обсягів продукції рослинництва (вартісний показник цієї продукції зменшився із 162436,4 млн грн у 2011 р. до 149233,4 млн грн у 2012 р.). Якщо брати до уваги вищезазначений показник 2013 р. порівняно із 2012 р., то зауважимо зростання обсягів валової продукції сільського господарства на 13,3 %, що пов'язано зі зростанням обсягів валової продукції як рослинництва, так і тваринництва.

Валове виробництво сільськогосподарської продукції підприємствами та господарствами населення наближається до рівноважних пропорцій. Незважаючи на те, що скорочення обсягів виробництва валової продукції сільського господарства у підприємствах зменшило їхню частку у загальному виробництві до 50,7 % у 2012 р. (проти 51,8 % у 2011 р.), вони залишилися основними виробниками сільськогосподарської продукції (табл. 3.6).

Таблиця 3.6

Частка основних категорій господарств у виробництві валової продукції сільського господарства у 2005–2013 рр., % [27–29, с. 8]

Рік	Валова продукція			Продукція рослинництва			Продукція тваринництва		
	Усі категорії господарств	У тому числі		Усі категорії господарств	У тому числі		Усі категорії господарств	У тому числі	
		С/г підприємства	Господарства населення		С/г підприємства	Господарства населення		С/г підприємства	Господарства населення
2005	100,0	40,5	59,5	100,0	48,6	51,4	100,0	26,2	73,8
2006	100,0	42,8	57,2	100,0	50,7	49,3	100,0	29,2	70,8
2007	100,0	43,2	56,8	100,0	50,1	49,9	100,0	32,3	67,7
2008	100,0	50,3	49,7	100,0	58,0	42,0	100,0	34,4	65,6
2009	100,0	48,6	51,4	100,0	54,9	45,1	100,0	36,7	63,3
2010	100,0	48,3	51,7	100,0	53,6	46,4	100,0	38,8	61,2
2011	100,0	51,8	48,2	100,0	56,7	43,3	100,0	40,6	59,4
2012	100,0	50,7	49,3	100,0	55,0	45,0	100,0	41,8	58,2
2013	**100,0**	**54,0**	**46,0**	**100,0**	**58,6**	**41,4**	**100,0**	**43,5**	**56,5**

Таблиця 3.7

Валова продукція сільського господарства за регіонами (у постійних цінах 2010 р.) у 1990-2012 рр., млн грн**

Регіони	1990			1995			2000			2005			2010			2011			2012		
	ВП*	З неї		ВП	З неї		ВП	З неї		ВП	З неї		ВП	З неї		ВП	З неї		ВП	З неї	
		Р*	Т*		Р	Т		Р	Т		Р	Т		Р	Т		Р	Т		Р	Т
Україна	**282774,2**	**145502,0**	**137272,2**	**183890,3**	**106329,6**	**77560,7**	**151022,2**	**92838,9**	**58183,3**	**179605,8**	**114479,9**	**65125,9**	**194886,5**	**124554,1**	**70322,4**	**233696,3**	**162436,4**	**71259,9**	**223254,8**	**149233,4**	**74021,4**
Автономна Республіка Крим	11337,5	6261,2	5076,3	6025,6	3585,9	2439,7	4938,2	3084,5	1853,7	5294,6	2428,4	2866,2	7360,4	3962,7	3397,7	8314,5	4874,5	3440,0	6665,0	3389,8	3275,2
Вінницька	17729,0	9637,5	8091,5	11957,7	7113,0	4844,7	9539,6	6025,2	3514,4	10510,4	7004,7	3505,7	12601,3	8946,6	3654,7	15065,0	11389,9	3675,1	14492,2	10459,7	4032,5
Волинська	7952,5	4095,2	3857,3	4757,8	2583,0	2174,8	4366,1	2620,2	1745,9	5009,2	2694,4	2314,8	5273,3	2736,2	2537,1	5781,2	3221,9	2559,3	6183,5	3485,2	2698,3
Дніпропетровська	14624,9	8162,4	6462,5	10100,9	6881,6	3219,3	8046,2	5986,4	2059,8	10801,2	7767,3	3033,9	12348,3	8108,2	4240,1	14475,5	9967,0	4508,5	11535,4	6999,2	4536,2
Донецька	13934,9	7114,9	6820,0	9161,7	5711,1	3450,6	7911,1	5246,2	2664,9	9988,5	6670,7	3317,8	9577,4	5813,5	3763,9	11464,5	7394,8	4069,7	10863,2	6647,8	4215,4
Житомирська	11097,2	5198,6	5898,6	7648,0	4014,4	3633,6	5742,9	3155,3	2587,6	6088,5	3214,0	2874,5	6344,8	3660,2	2684,6	7222,6	4540,4	2682,2	7945,3	5109,2	2836,1
Закарпатська	4184,4	1795,3	2389,1	3340,6	1434,7	1905,9	3272,4	1438,9	1833,5	3739,3	1692,9	2046,4	3838,3	1771,2	2067,1	4044,8	1968,2	2076,6	4207,3	2078,6	2128,7
Запорізька	12890,6	6695,8	6194,8	7699,0	4814,2	2884,8	6136,3	4076,3	2060,0	7611,0	5538,3	2072,7	7642,5	5542,9	2099,6	8737,2	6682,5	2054,7	7083,2	4965,2	2118,0
Івано-Франківська	5490,8	2462,1	3028,7	4459,2	2157,2	2302,0	4031,9	1890,7	2141,2	4251,9	1835,7	2416,2	4567,7	1830,7	2737,0	5176,2	2299,4	2876,8	5501,5	2502,7	2998,8
Київська	14160,1	6924,0	7236,1	10140,3	5977,9	4162,4	7644,1	4722,3	2921,8	10164,4	5684,8	4479,6	11490,7	6753,9	4736,8	13627,8	8529,8	5098,0	14791,1	9230,7	5560,4
Кіровоградська	12344,2	6997,2	5347,0	7841,1	5336,7	2504,4	5997,3	4077,5	1919,8	8404,0	6439,2	1964,8	8505,1	6576,1	1929,0	10542,3	8659,4	1882,9	8963,9	6969,4	1994,5
Луганська	9661,1	4530,3	5130,8	5599,2	3092,8	2506,4	3984,4	2370,4	1614,0	5935,5	3967,2	1968,3	4951,6	3075,4	1876,2	6202,6	4357,3	1845,3	6280,2	4425,7	1854,5
Львівська	10352,1	4818,8	5533,3	6920,8	3559,2	3361,6	6971,6	3504,4	3467,2	7129,7	3489,5	3640,2	7370,8	3802,2	3568,6	8400,9	4904,7	3496,2	8753,4	5200,3	3553,1
Миколаївська	10621,5	5888,1	4733,4	6195,2	3897,5	2297,7	4365,9	2698,9	1667,0	6064,5	4309,8	1754,7	7462,2	5567,5	1894,7	8374,2	6443,7	1930,5	6936,5	5030,5	1906,0
Одеська	13599,8	6608,3	6991,5	7978,4	4298,1	3680,3	7914,3	4533,8	3380,5	9003,0	6492,6	2510,4	9381,1	7015,7	2365,4	10020,3	7847,5	2172,8	8046,9	5883,1	2163,8
Полтавська	16180,8	8422,5	7758,3	10732,9	6138,1	4594,8	7038,7	4275,7	2763,0	10307,6	7380,2	2927,4	10999,2	8064,7	2934,5	14922,5	11877,2	3045,3	13399,8	9959,1	3440,7
Рівненська	7746,2	3644,5	4101,7	5161,8	2563,1	2598,7	4391,3	2339,6	2051,7	4781,5	2582,9	2198,6	5401,8	3236,5	2165,3	5993,0	3842,5	2150,5	6190,1	3971,9	2218,2
Сумська	11736,0	6007,5	5728,5	7385,9	3869,8	3516,1	5968,7	3365,4	2603,3	5986,1	3360,7	2625,4	5751,8	3798,5	1953,3	7860,1	5910,4	1949,7	8227,8	6183,4	2044,4
Тернопільська	9531,4	5107,9	4423,5	6341,4	3525,4	2816,0	5273,1	3258,0	2015,1	5267,8	3178,3	2089,5	5825,6	3875,1	1950,5	7295,0	5379,0	1916,0	7949,3	5880,0	2069,3
Харківська	15632,8	8351,0	7281,8	10208,8	6614,1	3594,7	8730,0	5982,9	2747,1	11206,1	8006,7	3199,4	8946,1	5709,5	3236,6	13270,6	9999,3	3271,3	12198,8	8999,3	3199,5
Херсонська	10346,7	5035,5	5311,2	5768,0	3104,6	2663,4	5550,0	3762,5	1787,5	6435,2	4644,1	1791,1	8142,3	6327,1	1815,2	9964,3	8113,4	1850,9	8334,2	6351,3	1982,9
Хмельницька	12759,8	6854,3	5905,5	8968,9	4931,1	4037,8	7375,2	4396,3	2978,9	6995,5	4429,7	2565,8	8376,3	5647,5	2728,8	9678,3	6929,5	2748,8	11162,2	7980,2	3182,0
Черкаська	11276,5	6924,8	4351,7	7522,3	5072,4	2449,9	6532,8	4800,0	1732,8	8257,1	5733,5	2523,6	12318,3	6360,8	5957,5	14489,1	8540,5	5948,6	14028,8	8106,3	5922,5
Чернівецька	4805,8	2224,8	2581,0	3444,3	1765,3	1679,0	3044,2	1665,1	1379,1	3406,8	1813,1	1593,7	3899,1	2193,6	1705,5	4318,6	2597,4	1721,2	4363,3	2601,3	1762,0
Чернігівська	12777,6	5739,5	7038,1	8530,5	4288,4	4242,1	6255,9	3562,4	2693,5	6966,4	4121,2	2845,2	6510,5	4177,8	2332,7	8455,2	6166,2	2289,0	9151,9	6823,5	2328,4

ВП*– валова продукція сільського господарства, **Р*** – рослинництво, **Т*** - тваринництво

***Примітка:* Таблицю 3.7 розроблено автором на основі [27–28].

Частка с/г підприємств у виробництві валової продукції сільського господарства у 2013 р. зросла на 3,3 % і становила 54 %. Вклад господарств населення у загальне виробництво агропродовольчої продукції проти 2011 р. зріс на 1,1 % валової продукції і становив 49,3 % у 2012 р. А у 2013 р. такий показник знизився до рівня 46 %.

Здійснюючи аналіз таблиці 3.7, спостерігаємо зниження обсягів валової продукції сільського господарства загалом по Україні у 2000 р., порівняно із 1995 р. (з 183890,3 до 151022,2 млн грн). Хоча за даними зазначеної вище таблиці, у Волинській, Одеській та Херсонській областях спостерігається зростання обсягів продукції рослинництва у 2000 р., порівняно із 1995 р., на 37,2; 235,7; 657,9 млн грн, відповідно. Порівняльний аналіз даних 2005 та 2010 рр. засвідчує зростання обсягів валової продукції сільського господарства загалом по Україні із 179605,8 до 194886,5 млн грн, хоча у декількох регіонах України спостерігаємо зниження таких обсягів за рахунок зниження показника продукції рослинництва (Донецька, Луганська, Харківська області).

Незважаючи на зниження загального обсягу виробництва, загалом по країні у 2012 р., порівняно із 2011 р., у 13-ти регіонах спостерігаємо нарощування обсягів сільськогосподарського виробництва (від 0,6 до 12,9 %). Значний внесок у загальний обсяг валової продукції зробили аграрні товаровиробники Київської (6,6 % загального виробництва), Вінницької (6,5 %), Черкаської (6,3 %) та Полтавської (6,0 %) областей (див. табл. 3.7).

Галузь рослинництва – основна складова сільськогосподарського виробництва, її частка в загальному обсязі виробництва становила в 2012 р. 66,8 %. Проти 2011 р. виробництво продукції рослинництва зменшилося на 8,2 %, у тім числі в сільськогосподарських підприємствах – на 10,9 %, господарствах населення – на 4,6 %. Головними чинниками зменшення продукції рослинництва є високі базові показники 2011 р. (практично за всіма основними сільськогосподарськими культурами отримані рекордні врожаї), несприятливі погодні умови у зимово-весняний період, що призвели

до скорочення площі збирання й урожайності сільськогосподарських культур. Сільськогосподарські підприємства є головними виробниками продукції рослинництва у 2012 р., їхній внесок у загальний обсяг виробництва продукції рослинництва сягав 55,0 %. Відповідно, частка господарств населення становила 45,0 %.

У загальному обсязі валової продукції за 2013 р. частка продукції тваринництва становила 30,4 %. Порівняно із 2012 р., обсяг виробництва продукції тваринництва збільшився на 4,0 % і становив 76963,8 млн грн, у тім числі в аграрних підприємствах – на 8,1 % і, відповідно, становив 33463,1 млн грн, у господарствах населення – на 1,0 % та зріс до рівня 43500,7 млн грн Зауважимо, що внесок господарств населення у загальне виробництво валової продукції тваринництва у 2013 р., порівняно із 2012 р., скоротився на 1,7 % і становив 56,5 %, проте вони і надалі залишаються основними виробниками тваринницької продукції (табл. 3.8).

Таблиця 3.8

Структура валової продукції сільського господарства у 2013 р. [29, с. 13]

Валова продукція	Усі категорії господарств		У тому числі			
			Сільськогосподарські підприємства		Господарства населення	
	млн грн	у % до підсумку	млн грн	у % до підсумку	млн грн	у % до підсумку
Валова продукція - ВСЬОГО	**252859,0**	**100,0**	**136590,9**	**100,0**	**116268,1**	**100,0**
Продукція рослинництва	**175895,2**	**69,6**	**103127,8**	**75,5**	**72767,4**	**62,6**
у тому числі :						
зернові культури	66997,3	26,5	52662,2	38,6	14335,1	12,3
технічні культури	49108,6	19,4	43350,5	31,7	5758,1	4,9
картопля, овочі та баштанні культури	45762,2	18,1	3682,5	2,7	42079,7	36,2
плодоягідні та виноград	9092,8	3,6	2029,3	1,5	7063,5	6,1
кормові культури	4335,8	1,7	1252,5	0,9	3083,3	2,7
інша продукція рослинництва	598,5	0,3	150,8	0,1	447,7	0,4
Продукція тваринництва	**76963,8**	**30,4**	**33463,1**	**24,5**	**43500,7**	**37,4**
у тому числі :						
вирощування худоби та птиці	35722,8	14,1	20983,1	15,4	14739,7	12,7
молоко	29185,3	11,5	6422,7	4,7	22762,6	19,6
яйця	9127,6	3,6	5693,2	4,2	3434,4	2,9
вовна	14,9	0,0	1,9	0,0	13,0	0,0
інша продукція тваринництва	2913,2	1,2	362,2	0,2	2551,0	2,2

Також у 2013 р., порівняно із 2012 р., про що свідчать дані табл. 3.9, зросла реалізація продовольчої продукції сільськогосподарськими підприємствами за групами, а саме: зернових культур на 13,9 % (38345 тис. т), олійних культур на 13,0 % (12186 тис. т); картоплі на 5,0 % (460 тис. т); плодів та ягід на 20,4 % (342 тис. т); худоби та птиці на 12,5 % (1953 тис. т); молока та молочних продуктів на 2,1 % (2409 тис. т); яєць на 1,5 % (11322 млн шт.). Лише реалізація трьох категорій продовольчої продукції характеризується зниженням їхніх обсягів – цукрового буряку (включаючи давальницьку сировину) на 34,1 %, овочів на 7,9 % та вовни на 20,8 %.

Таблиця 3.9

Реалізація продукції сільського господарства сільськогосподарськими підприємствами у 2005–2013 рр., тис. т [289, с. 141]

Група продукції	**Рік**						
	2005	**2008**	**2009**	**2010**	**2011**	**2012**	**2013**
Зернові культури	19458	24763	31686	23662	28609	33669	38345
Олійні культури	2612	5542	7239	7757	7908	10785	12186
Цукровий буряк (включаючи давальницьку сировину)	10956	10543	6348	9767	11873	10817	7124
Картопля	117	257	306	291	349	438	460
Овочі	398	551	807	646	900	962	886
Плоди та ягоди	169	191	181	231	230	284	342
Худоба та птиця (у живій вазі)	902	1342	1448	1587	1687	1736	1953
Молоко та молочні продукти	2121	1834	1994	2004	2061	2360	2409
Яйця (млн шт.)	5700	7729	8566	9416	10790	11156	11322
Вовна (т)	547	659	722	518	544	404	320

У структурі продажу продовольчої продукції за напрямами реалізації у 2013 р., яку зображено на рис. 3.3, й надалі спостерігаємо зростання частки продажу комерційним господарюючим суб’єктам, на який припадає 79,0 % загального обсягу реалізованої продукції. Друге місце посідають переробні

підприємства, які реалізують 14,0 % усієї сільськогосподарської продукції; на ринках реалізують 4,8 % такої продукції; 2,0 % – видано пайовикам як орендну плату, і лише 0,2 % продукції сільського господарства отримано населенням як оплату праці.

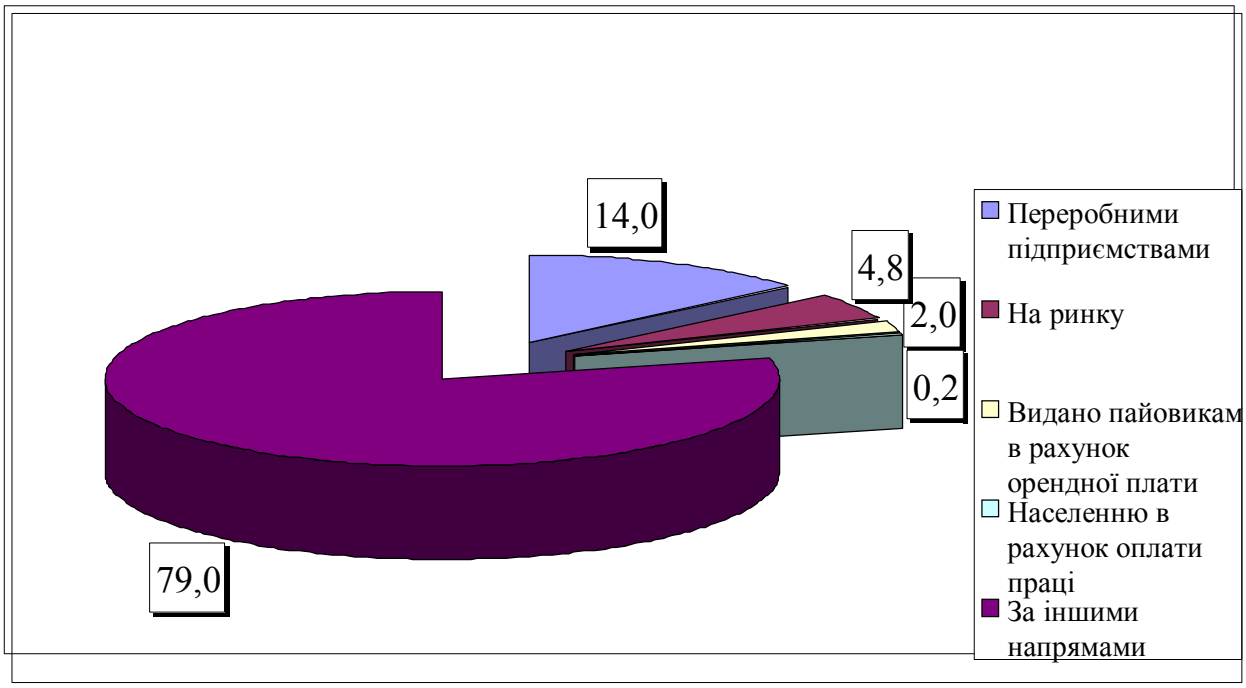

Рис. 3.3. **Частка реалізованої продукції сільського господарства сільськогосподарськими підприємствами за напрямами у 2013 р., %**

Загалом у 2013 р. сільськогосподарськими підприємствами за напрямом “Продаж комерційним господарюючим суб’єктам” (“Інші напрями”, згідно з рис. 3.3) реалізовано 86,3 % зернових культур, 91,8 % олійних культур, 85,8 % картоплі, 58,0 % плодів та ягід, 51,1 % овочів, 69,6 % худоби та птиці, 82,2 % яєць, 61,4 % вовни тощо [289, с. 144–146].

Від реалізації на ринку, через власні магазини особисто виробленої продукції сільськогосподарськими підприємствами отримано 4,5 % від усіх грошових надходжень. За цим напрямом продано 15,6 % плодів та ягід, 15,5 % яєць, 13,8 % вовни [289, с. 145].

Переробні підприємства зберегли свої позиції, як основні партнери сільгоспвиробників, у закупівлях цукрового буряку (включаючи давальницьку сировину), що становить 94,3 % загального обсягу їхньої

реалізації, молока та молочних продуктів (94,0 %), овочів (41,5 %), плодів та ягід (25,9 %), вовни (24,0 %), худоби та птиці (23,0 %) [289, с. 145].

Наведені нижче дані таблиці 3.10 демонструють ***обсяги реалізації продукції рослинництва*** сільськогосподарськими підприємствами за напрямами реалізації у 2011–2013 рр. За 2013 р. *переробним підприємствам* реалізовано 1518,8 тис. т зернових та зернобобових культур, що на 21,0 % більше, ніж у попередньому році.

Таблиця 3.10

Реалізація продукції рослинництва сільськогосподарськими підприємствами за напрямами реалізації у 2011–2013 рр., тис. т

[289, с. 142]

Рік	Зернові та зернобобові культури	Олійні культури	Цукровий буряк	Картопля	Овочі	Плоди та ягоди
Переробним підприємствам						
2011	1038,6	413,6	11025,5	27,3	400,0	64,2
2012	1246,9	531,5	10199,6	38,0	398,7	73,6
2013	1518,8	691,4	5304,8	30,1	317,1	81,4
Видано пайовикам в рахунок орендної плати за землю та майнових паїв (часток)						
2011	2371,0	50,4	0,0	0,5	1,2	0,2
2012	2018,2	42,8	-	0,5	0,9	0,1
2013	2133,9	41,2	0,0	1,0	1,1	0,1
Населенню в рахунок оплати праці						
2011	149,8	4,6	0,1	1,5	2,4	0,9
2012	95,6	3,1	0,1	1,1	2,2	1,0
2013	89,5	2,7	0,0	1,4	2,1	0,7
На ринку						
2011	1407,0	282,8	3,8	14,3	68,2	46,0
2012	1239,1	309,4	1,3	22,8	68,3	44,4
2013	1308,4	291,8	-	30,7	59,2	46,1
За іншими напрямами						
2011	23642,6	7156,1	844,0	305,7	428,2	118,8
2012	29069,0	9898,0	615,9	375,4	491,5	164,7
2013	33294,0	11159,1	328,7	396,3	506,4	213,6

Цей реалізований обсяг зернових та зернобобових культур становив 4,0 % від загального обсягу реалізації вищенаведених культур. Також переробним підприємствам у 2013 р. реалізовано 691,4 тис. т олійних культур (531,5 тис. т – у 2012 р.); 5304,8 тис. т цукрового буряку, що на 48,0 %

менше, порівняно з 2012 р.; 30,1 тис. т картоплі, обсяг реалізації якої зменшився на 21,0 %, порівняно із попереднім роком; 317,1 тис. т овочів (398,7 тис. т – у 2012 р.) та 81,4 тис. т плодів та ягодів, що на 10,0 % більше, ніж у 2012 р. [7–10, с. 5; 289, с. 142–143].

За угодами оренди земельних та майнових паїв сільськогосподарськими підприємствами в 2013 р. видано селянам 2133,9 тис. т зерна, що становило 5,6 % загального обсягу реалізації, 41,2 тис. т олійних культур (0,3 %), 1,0 тис. т картоплі (0,2 %); 1,1 тис. т овочів (0,1 %) та 0,1 тис. т плодів та ягід (0,03 %).

Найбільша частка реалізованої продукції сільськогосподарськими підприємствами належить *іншим напрямам реалізації,* а саме – комерційним господарюючим суб'єктам, яким вищезазначеними підприємствами реалізовано у 2013 р. 33294,0 тис. т зернових та зернобобових культур, що на 14,5 % більше, ніж у попередньому 2012 р.; 11159,1 тис. т олійних культур, що на 12,7 % більше обсягу попереднього 2012 р.; 328,7 тис. т цукрового буряку, що на 46,6 % менше, порівняно із попереднім роком; 396,3 тис. т картоплі, що на 5,6 % більше за обсяг реалізації 2012 р.; 506,4 тис. т овочів, що на 3,0 % більше за попередній 2012 р.; 213,6 тис. т плодів та ягід, що на 29,7 % більше за обсяг реалізації попереднього року.

Стосовно ***обсягів реалізації продукції тваринництва*** сільськогосподарськими підприємствами за напрямами**,** то протягом 2013 р. на *переробні підприємства* (табл. 3.11) загалом надійшло 467,7 тис. т живої ваги худоби та птиці, що на 17,0 % більше, ніж за відповідний період 2012 р.; 2263,6 тис. т молока та молочних продуктів (на 2,0 % більше за попередній 2012 р.); 238,0 млн шт. яєць, що на 1,8 % більше, порівняно із 2012 р., 88,2 тис. т вовни (на 9,1 % менше, ніж за 2012 р.).

В рахунок оплати праці сільськогосподарськими підприємствами у 2013 р. видано населенню 10,8 тис. т худоби та птиці (10,9 тис. т у 2012 р.); 3,9 тис. т молока та молочних продуктів (4,4 тис. т у попередньому періоді

2012 р.); 23,6 млн шт. яєць (26,7 млн шт. у 2012 р.) та 0,6 т вовни (3,4 т у 2012 р.).

Таблиця 3.11

Реалізація продукції тваринництва сільськогосподарськими підприємствами за напрямами реалізації у 2011–2013 рр., тис. т

[289, с. 143]

Рік	Худоба та птиця (у живій вазі)	Молоко та молочні продукти	Яйця, млн шт.	Вовна, т
Переробним підприємствам				
2011	408,4	1949,5	168,7	174,0
2012	399,7	2218,9	233,9	97,0
2013	467,7	2263,6	238,0	88,2
Видано пайовикам в рахунок орендної плати за землю та майнових паїв (часток)				
2011	1,1	0,5	0,6	-
2012	0,8	0,5	0,7	-
2013	0,8	0,4	0,5	-
Населенню в рахунок оплати праці				
2011	11,5	4,9	49,9	2,7
2012	10,9	4,4	26,7	3,4
2013	10,8	3,9	23,6	0,6
На ринку				
2011	115,8	37,0	1846,4	88,6
2012	115,6	37,8	1728,1	55,7
2013	128,1	36,3	1708,1	33,0
За іншими напрямами				
2011	1149,7	69,4	8724,6	278,2
2012	1209,4	98,5	9166,9	248,2
2013	1345,6	104,8	9352,2	197,9

Також сільськогосподарськими підприємствами у 2012 р. реалізовано *на ринку* 128,1 тис. т худоби та птиці у живій вазі (на 10,8 % більше, порівняно із 2012 р.); 36,3 тис. т молока та молочних продуктів, що на 4,0 % менше, ніж у 2012 р.; 1708,1 млн шт. яєць (на 1,2 % менше, порівняно із 2012 р.) та 33,0 т вовни, що на 40,8 % менше, порівняно із попереднім періодом 2012 р.

Досліджуючи динаміку зміни середніх цін продажу сільськогосподарськими підприємствами агропродовольчої продукції за 2013 р., зазначимо, що у 2013 р. ціни на продовольство, порівняно із 2012 р., зросли на 6,8 % загалом, у тім числі на продукцію рослинництва – на 5,6 %,

на продукцію тваринництва – на 5,0 %. Аналізуючи дані таблиці 3.12, спостерігаємо, що зростання цін на продукцію рослинництва відбулося насамперед за рахунок збільшення цін на картоплю на 63,3 %. Окрім того, у 2013 р. відбулося зростання цін на овочі (на 20,3 %), плоди та ягоди (на 12,2 %). Водночас, подешевшали зернові культури (на 16,0 %), олійні культури (на 13,9 %), цукровий буряк (на 6,8 %), виноград (на 5,9 %) та баштанні культури (на 37,8 %) тощо.

Таблиця 3.12

Середні ціни реалізації сільськогосподарської продукції за всіма напрямами за 2013 р., грн / т [225, с. 8]

Найменування продукції	Середні ціни реалізації		2013 р. у % до 2012 р.	У тому числі за напрямами реалізації				
	2012 р.	2013 р.		Переробним підприємствам	Населенню в рахунок оплати праці	Пайовикам в рахунок плати за землю та майнових паїв	На ринку	За іншими напрямами
Зернові культури	1547,1	1299,8	84,0	1289,7	1095,2	1218,9	1255,2	1307,8
Олійні культури	3584,0	3087,5	86,1	3005,7	1989,5	2432,0	2906,9	3100,0
Цукровий буряк	426,8	397,8	93,2	402,7	322,2	350,0	-	356,1
Картопля	1139,6	1860,9	163,3	1044,4	1287,3	870,6	1697,2	1940,1
Овочі	1956,6	2354,0	120,3	631,2	2026,6	1474,2	3276,8	3328,1
Плоди та ягоди	2707,1	3010,8	112,2	1461,2	3108,0	3348,9	3357,4	3526,1
Виноград	3963,2	3729,8	94,1	3872,9	1290,9	-	3690,9	3571,8
Баштанні культури	944,2	587,7	62,2	379,2	668,9	629,3	424,6	660,1
Худоба та птиця (у живій вазі)	13456,9	12901,3	95,9	13634,5	13707,6	14484,7	12609,9	12666,7
Молоко та молочні продукти	2662,2	3364,0	126,4	3346,3	2823,6	3139,8	3874,8	3590,7
Яйця (за тис. шт)	627,0	656,7	104,7	697,8	643,7	554,3	615,9	663,1
Вовна (за ц)	851,3	694,9	81,6	884,0	716,7	-	493,3	644,2

Зазначимо також, що зростання середніх цін реалізації продукції тваринництва у 2013 р. відбулося за рахунок зростання цін на молоко та

молочні продукти на 26,4 %, яєць − на 4,7 %. При цьому ціни на худобу і птицю та вовну знизилися на 4,1 % та 19,4 %, відповідно.

Досліджуючи питання ***ефективності продовольчого комплексу,*** варто зосередити увагу на результатах діяльності сільськогосподарських підприємств за 2000–2013 рр. Відповідно до статистичних даних за 2000–2013 рр., що представлені у таблиці 3.13, у 2000 р. простежуються збитки від реалізації продукції сільського господарства у розмірі – 121,4 млн грн, зокрема вищенаведений показник продукції тваринництва становив – 1955,9 млн грн Стосовно ж реалізації продукції рослинництва, то вона була прибутковою (1834,5 млн грн).

Таблиця 3.13

Ефективність сільськогосподарського виробництва у сільськогосподарських підприємствах за 2000-2013 рр. [289, с. 53]

Показник	**Рік**						
	2000	**2005**	**2009**	**2010**	**2011**	**2012**	**2013**
Прибутки, збитки (-) від реалізації сільськогосподарської продукції, млн грн:	- 121,4	1253,2	7120,0	12750,5	19926,0	20199,4	11804,3
- продукції рослинництва;	1834,5	900,2	6334,3	11375,9	17322,7	17029,8	8977,8
- продукції тваринництва	- 1955,9	353,0	785,7	1374,6	2603,3	3169,6	2826,5
Рівень рентабельності виробництва сільськогосподарської продукції, % *:	- 1,0	6,8	13,8	21,1	27,0	20,5	11,2
- продукції рослинництва;	30,8	7,9	16,9	26,7	32,3	22,3	11,1
- продукції тваринництва	- 33,8	5,0	5,5	7,8	13,0	14,3	11,3

*Рентабельність розраховано як відношення прибутків, збитків (-) до собівартості реалізованої продукції.

Починаючи із 2005 р. (див. табл. 3.13), спостерігається зростання *показника прибутку від реалізації сільськогосподарської продукції* аграрними підприємствами. Наприклад, у 2009 р. прибуток сільськогосподарських підприємств загалом зріс на 82,5 %, порівняно із 2005 р., зокрема, на 85, 8 %

за рахунок продукції рослинництва та на 55,1 % за рахунок тваринницької продукції; у 2010 р. вищенаведений показник зріс на 44,2 %, порівняно із 2009 р.; у 2011 р. спостерігається зростання на 36,0 %, порівняно із 2010 р., а у 2012 р. спостерігається також зростання прибутку від реалізації сільськогосподарської продукції, проте лише на 1,4 %, порівняно із попереднім 2011 р. Натомість у 2013 р. вищенаведений показник має тенденцію до зниження до рівня 11804,3 млн грн, що на 41,6 % менше за попередній 2012 р.

Аналізуючи *показник рентабельності виробництва продукції сільського господарства* протягом 2000–2013 рр., спостерігаємо тенденцію до щорічного зростання значень такого показника до 2012 р. із від'ємного значення (- 1,0 % у 2000 р.) до рівня 20,5 % у 2012 р. Проте 2013 р. характеризується зниженням цього показника на 9,3 % до рівня 11,2 %. Наприклад, у 2009 р. вищезазначений показник становив 13,8 %, порівняно із 6,8 % 2005 р., зокрема, рентабельність продукції рослинництва у 2009 р. зросла до рівня 16,9 %, порівняно зі значенням 7,9 % 2005 р. Показник рентабельності тваринницької продукції у 2009 р. зріс до рівня 5,5 %, порівняно із 5,0 % аналогічного періоду 2005 р.

Доволі високі показники рентабельності виробництва сільськогосподарської продукції простежуємо у 2011–2012 рр., щоправда цей показник у 2013 р. різко знижується до 11,2 % у загалом. Рентабельність виробництва продукції рослинництва у 2012 р. становила загалом 22,3 % проти 32,3 % у 2011 р. Було зафіксовано зниження рівня рентабельностості всіх основних видів продукції рослинництва, зокрема, прибутковість зернових і зернобобових культур скоротилася з 26,1 % у 2011 р. до 14,8 % у 2012 р., соняшнику – з 57 % до 45,1 %, ріпаку – з 32,1 % до 20,6 %. Значно погіршився фінансовий результат виробництва цукрового буряку, рівень рентабельності якого зменшився з 36,5 % у 2011 р. до 15,9 % у 2012 р. Поряд з цим, у 2012 р. стало збитковим виробництво картоплі, рентабельність якого становила - 21,4 % проти + 17,7 % у 2011 р.

У галузі тваринництва рівень рентабельності в 2012 р. склав 14,3 % проти 13,0 % у 2011 р. Стало прибутковим вирощування свиней на м'ясо, рентабельність якого зросла з - 3,7 % у 2011 р. до + 2,0 %. Як і в 2011 р., залишилося рентабельним виробництво молока та яєць. Однак, на відміну від виробництва яєць, прибутковість якого зросла з 38,8 % у 2011 р. до 52,6 % у 2012 р., прибутковість молока значно зменшилася – відповідно, з 18,5 % до 2,3 %. Також помітно зменшилася збитковість виробництва птиці на м'ясо (без промислової переробки), яка становила - 7,2 % проти - 16,8 % у 2011 р. Поряд з цим, ще збитковішим стало виробництво м'яса великої рогатої худоби (- 29,5 % проти - 24,8 %), а також вирощування овець та кіз на м'ясо (- 40,0 % проти - 39,6 %). Рівень рентабельності виробництва продукції тваринництва у 2013 р. знизився до величини 11,3 %, порівняно із 14,3 % 2012 р.

Оскільки головним економічним показником оцінки ефективності виробництва сільськогосподарської продукції є її *рентабельність,* заслуговує уваги аналіз вищезазначеного показника *за окремими видами продукції* як рослинництва, так і тваринництва упродовж 2000–2013 рр., що зображено у табл. 3.14.

Аналіз вищенаведених даних (див. табл. 3.14) засвідчує, що упродовж 2005–2013 рр. виробництво рослинницької продукції сільськогосподарськими підприємствами є рентабельним. Зокрема, найвищий рівень рентабельності спостерігаємо щодо картоплі (окрім показника 2012 р., значення якого у цьому році становить - 21,5 %), винограду, насіння соняшнику та цукрового буряку. Протилежну ситуацію спостерігаємо щодо показника рентабельності тваринницької продукції. Виробництво такої продукції є збитковою. Зокрема, мінусовий рівень рентабельності простежуємо при реалізації м'яса великої рогатої худоби, відповідно - 25,0 % у 2005 р., - 32,9 % у 2009 р., - 35,9 % у 2010 р., - 24,8 % у 2011 р., - 29,5 % у 2012 р. та - 43,3 % у 2013 р.; м'яса овець та кіз (- 32,1 %, - 31,8 %, - 29,5 %, - 39,6 %, - 40,0 %, - 42,8 %, відповідно, за період 2005–

2013 рр.), м'яса птиці та вовни. Причому ця тенденція поглиблюється з кожним роком.

Таблиця 3.14

Динаміка рентабельності виробництва сільськогосподарської продукції за її видами у 2000–1013 рр., % [289, с. 56, 59]

Вид продукції	Рік						
	2000	2005	2009	2010	2011	2012	2013
Зернові та зернобобові культури	64,8	3,1	7,3	13,9	26,1	15,2	1,5
Насіння соняшнику	52,2	24,3	41,4	64,7	57,0	45,8	28,5
Цукровий буряк	6,1	4,8	37,0	16,7	36,5	15,7	2,7
Овочі	-1,7	16,1	19,1	23,5	9,9	-6,8	7,0
Картопля	14,0	17,8	12,9	62,1	17,7	-21,5	23,0
Плоди	-1,1	12,7	16,2	14,9	17,9	8,8	154,7
Виноград	62,7	31,7	92,1	91,6	57,1	72,6	101,7
Молоко	-6,0	12,2	1,4	17,9	18,5	2,3	13,6
М'ясо великої рогатої худоби	-42,3	-25,0	-32,9	-35,9	-24,8	-29,5	-43,3
М'ясо свиней	-44,3	14,9	12,1	-7,8	-3,7	2,0	0,2
М'ясо овець та кіз	-46,4	-32,1	-31,8	-29,5	-39,6	-40,0	-42,8
М'ясо птиці	-33,2	24,9	-22,5	-4,4	-16,8	-7,2	-10,0
Яйця	10,6	23,5	13,1	18,6	38,8	52,6	47,6
Вовна	-75,8	-72,8	-79,4	-82,2	-70,6	-61,0	-72,7

Звідси, така ситуація негативно впливає на сферу виробництва сільськогосподарської продукції аграрними підприємствами, а саме:

- по-перше, послаблює дію чинника матеріального стимулювання працівників; переважають витрати на куповані ресурси, хоча у натуральному вигляді їхнє використання у декілька разів скоротилося;
- по-друге, спостерігається спрощення технології виробництва, передусім у рослинництві, що зумовлює зниження врожайності культур, а це, своєю чергою, знижує якість та конкурентоспроможність та сприяє зростанню вартості цієї продукції.

Аналіз та оцінка ефективності розвитку продовольчого комплексу та продовольчого ринку зокрема передбачають характеристику базових умов

ринку попиту та пропозиції сільськогосподарської продукції та продуктів її переробки.

Відповідно, для визначення ***рівня розвитку ефективного функціонування продовольчого комплексу та продовольчого ринку*** зокрема, пропонуємо використання таких показників, як:

- *коефіцієнт продовольчого забезпечення населення* за видами сільськогосподарської продукції *(K_{pz})*, що розраховують за формулою:

$$K_{pz} = \frac{S_f}{S_n}, \tag{3.1}$$

де S_f – фактичне споживання певного виду харчового продукту на душу населення в рік, кг;

S_n – споживання певного виду харчового продукту на душу населення в рік за нормою, кг;

- *рівень самозабезпеченості країни (K_S)*, що обчислюють як співвідношення власного виробництва певного *і-го* виду продукту у визначений проміжок часу *(P_{vt})* до обсягу його споживання на внутрішньому ринку в *t-му* періоді (зазвичай у певному році) *(H_{vt})* за формулою:

$$K_S = \frac{P_{vt}}{H_{vt}} \times 100\%, \tag{3.2}$$

- *рівень залежності держави від імпортних закупівель продовольства і-го виду (K_Z)*, що визначають як відношення обсягу зовнішніх закупівель продукту *(P_{zt})* до обсягу його внутрішнього споживання *(H_{vt})* за формулою:

$$K_Z = \frac{P_{zt}}{H_{vt}} \times 100\%, \tag{3.3}$$

- *збалансованість попиту і пропозиції певного і-го продукту в країні (K_{IT})* у визначений проміжок часу (зазвичай, у певний рік) обчислюють за формулою:

$$K_{IT} = \frac{R_{IT}}{Q_{IT}} \times 100\%, \tag{3.4}$$

де R_{IT} – обсяг пропозиції на агропродовольчому ринку держави, яка включає обсяг власного виробництва та імпортні закупівлі *і-го* виду продукції за певний проміжок часу;

Q_{IT} – загальний обсяг реального (фактичного) попиту на певний *і-ий* вид продукції, який визначають як суму його попиту на внутрішньому і зовнішньому ринках.

Показник збалансованості попиту і пропозиції певного виду агропродовольчої продукції в країні, який є більшим 100 %, означає, що на визначеному проміжку часу пропозиція продукту перевищує попит, отож відбувається збільшення перехідних залишків даного продукту, і навпаки.

Отже, на основі даних табл. 3.15, розраховано *коефіцієнти продовольчого забезпечення* населення за видами продукції рослинництва та тваринництва за 2000–2013 рр., що зображено у табл. 3.16.

Таблиця 3.15

Споживання основних продуктів харчування населенням України у 2000–2013 рр., кг / ос. [289, с. 162]

Вид продовольчої продукції	Норматив МОЗ	Фактичне споживання на 1 особу на рік, кг						
		2000	2005	2009	2010	2011	2012	2013
М'ясо і м’ясопродукти	80,0	32,8	39,1	49,7	52,0	51,2	54,4	56,1
Молоко та молочні продукти	380,0	199,1	225,6	212,4	206,4	204,9	214,9	220,9
Хлібні продукти	101,0	124,9	123,5	111,7	111,3	110,4	109,4	108,4
Картопля	124,0	135,4	135,6	133,0	128,9	139,3	140,2	135,4
Овочі та баштанні	161,0	101,7	120,2	137,1	143,5	162,8	163,4	163,3
Плоди, ягоди та виноград	90,0	29,3	37,1	45,6	48,0	52,6	53,3	56,3
Риба та рибні продукти	20,0	8,4	14,4	15,1	14,5	13,4	13,6	14,6
Цукор	38,0	36,8	38,1	37,9	37,1	38,5	37,6	37,1
Олія	13,0	9,4	13,5	15,4	14,8	13,7	13,0	13,3

Таблиця 3.16

Коефіцієнти продовольчого забезпечення населення за видами основних продуктів харчування у 2000–2013 рр.*

Види продовольчої продукції	Коефіцієнт продовольчого забезпечення населення продуктами харчування, (K_{pz})						
	2000	2005	2009	2010	2011	2012	2013
М'ясо і м'ясопродукти	0,41	0,49	0,62	0,65	0,64	0,68	0,70
Молоко та молочні продукти	0,52	0,59	0,56	0,54	0,54	0,57	0,58
Хлібні продукти	1,24	1,22	1,11	1,10	1,09	1,08	1,07
Картопля	1,09	1,09	1,07	1,04	1,12	1,13	1,09
Овочі та баштанні	0,63	0,75	0,85	0,89	1,01	1,01	1,01
Плоди, ягоди та виноград	0,33	0,41	0,51	0,53	0,58	0,59	0,63
Риба та рибні продукти	0,42	0,72	0,76	0,73	0,67	0,68	0,73
Цукор	0,97	1,00	1,00	0,98	1,01	0,99	0,98
Олія	0,72	1,04	1,18	1,14	1,05	1,00	1,02

**Примітка:* Розраховано автором на основі Статистичного збірника "Сільське господарство України" за 2013 рік.

Аналіз обчислених за період 2000–2013 рр. коефіцієнтів засвідчує, що найвищий рівень продовольчого забезпечення досягнуто за такими товарними групами, як: хлібні продукти та картопля; дещо нижчий рівень цього показника мали овочі та баштанні, цукор та олія; а найнижчий рівень – у плодів, ягід та винограду, молока та молочних продуктів, м'яса та м'ясопродуктів, риби та рибопродуктів тощо. Аналізуючи цей показник в динаміці з таблиці, бачимо що у 2013 р., порівняно з 2000 р., коефіцієнт продовольчого забезпечення населення зріс стосовно таких продовольчих товарів, як: м'ясо та м'ясопродукти – на 0,29; молоко та молочні продукти – на 0,06; овочі та баштанні – на 0,38; плоди, ягоди та виноград – на 0,30; риба та рибні продукти – на 0,31; цукор – на 0,01; олія – на 0,30. Відповідно, за цей період знизилося значення коефіцієнта продовольчого забезпечення населення щодо хлібних продуктів на 0,17 до рівня 1,0; причому значення такого коефіцієнта для картоплі за досліджуваний період не змінилося.

Таблиця 3.17

Виробництво та споживання основних продуктів харчування населенням України у 2000–2013 рр., тис. т**

Вид продовольчої продукції	Рік															
	2000		2005		2008		2009		2010		2011		2012		2013	
	Виробництво	Споживання	Виробництво	Споживання	Виробництво	Споживання	Виробництво	Споживання	Виробництво	Споживання	Виробництво	Споживання	Виробництво	Споживання	Виробництво	Споживання
М’ясо та м’ясопродукти	1663	1611	1597	1844	1906	2340	1917	2290	2059	2384	2144	2339	2210	2478	2389	2550
Молоко та молочні продукти	12658	9789	13714	10625	11761	9890	11610	9780	11249	9470	11086	9363	11378	9797	11488	10050
Яйця*	508	471	753	647	863	697	919	722	985	767	1079	818	1104	810	1138	813
Зерно та зернові продукти	24459	7748	38016	7750	53290	7021	46028	6860	39271	6808	56747	6730	46216	6653	63051	6578
Картопля	19838	6660	19462	6386	19545	6099	19666	6126	18705	5914	24248	6368	23250	6394	22259	6161
Овочі та баштанні продовольчі культури	6195	5002	7606	5663	8489	5975	8976	6312	8873	6581	10562	7440	10815	7452	10668	7431
Плоди, ягоди та виноград	1966	1439	2133	1750	1919	2010	2087	2101	2154	2203	2418	2405	2465	2432	2871	2560
Цукор	2147	1809	2139	1795	1571	1891	1275	1745	1805	1704	2586	1758	2143	1713	1263	1686
Олія	1394	461	1437	635	1966	694	2899	711	3101	680	3268	625	4067	591	3712	604

* Для перерахунку яєць із млн шт. у млн т взято середню вагу одного яйця – 57,75 г.

***Примітка:* Таблицю складено на основі даних збірників “Баланси та споживання основних продуктів харчування населенням України” за 2012–2013 рр. [10, с. 36–40; 225, с. 8].

На основі вхідних даних табл. 3.17 також нами визначено показники, що характеризують *рівень самозабезпеченості населення України* агропродовольчими продуктами упродовж 2000–2014 рр. Динаміку рівня самозабезпеченості населення України основними видами агропродовольчої продукції зображено у таблиці 3.18. Із розрахованих даних, що містяться у таблиці 3.18, доходимо до висновку, що найвищий показник рівня самозабезпеченості досягнутий щодо олії, зерна та зернопродуктів та картоплі протягом усього зазначеного періоду 2000–2014 рр.; натомість найнижчий – щодо плодів, ягід та винограду; а також м'яса та м'ясопродуктів і молока та молочних продуктів.

Таблиця 3.18

Динаміка рівня самозабезпечення населення України основними видами агропродовольчої продукції у 2000–2014 рр., %**

Вид продовольчої продукції	Рік									2014 р. щодо 2000 р.
	2000	2005	2008	2009	2010	2011	2012	2013	2014	
М'ясо та м'ясопродукти	103,23	86,61	81,45	83,71	86,37	91,66	89,18	93,69	101,51	-1,72
Молоко та молочні продукти	129,31	129,07	118,92	118,71	118,79	118,40	116,14	114,31	116,20	-13,11
Яйця	107,86	116,38	123,82	127,29	128,42	131,91	136,30	139,36	146,70	38,84
Зерно та зернові продукти	315,68	490,53	759,01	670,96	576,84	843,19	694,66	958,51	1026,01	710,33
Картопля	297,87	304,76	320,46	321,03	316,28	380,78	363,62	143,56	390,91	93,04
Овочі та баштанні продовольчі культури	123,85	134,31	142,08	142,21	134,83	141,96	145,13	143,56	147,07	23,22
Плоди, ягоди та виноград	136,62	121,89	95,47	99,33	97,78	100,54	101,36	112,15	108,27	-28,35
Цукор	118,68	119,16	83,08	73,07	105,93	147,10	125,10	74,91	131,69	13,01
Олія	302,39	226,30	283,29	407,74	456,03	522,88	688,16	614,57	878,07	575,68

* Для перерахунку яєць з млн шт. у млн т взято середню вагу одного яйця – 57,75 г.

***Примітка:* Показники рівня самозабезпечення населення України продовольчими товарами розраховані автором на основі Статистичного збірника "Баланси та споживання основних продуктів харчування населенням України " за 2014 рік [10, с. 36–40].

Здійснюючи аналіз цих показників у динаміці, зауважимо, що у 2014 р., порівняно із 2000 р., рівень самозабезпечення населення України

продовольством зріс стосовно яєць на 38,84 %, зерна та зернових продуктів – на 710,33 %, овочів та баштанних продовольчих культур – на 23,22 % та олії – на 575,68 % тощо.

Відповідно, за цей період знизився рівень самозабезпеченості населення м'ясом та м'ясопродуктами на 1,72 %, молоком та молочними продуктами – на 13,11 %, плодами, ягодами та виноградом – на 28,35 %.

Для розрахунків *рівня залежності держави від імпортних закупівель продовольства,* що визначають як відношення обсягу зовнішніх закупівель продукту (імпорту) до обсягу його внутрішнього споживання, використані дані табл. 3.19. На її основі побудовано табл. 3.20, дані якої відображають залежність внутрішнього ринку агропродовольчої продукції від імпорту упродовж 2000–2014 рр.

Отже, розраховані коефіцієнти рівня залежності вітчизняного внутрішнього ринку агропродовольчої продукції від імпорту за 2000–2014 рр. засвідчують значну залежність агропродовольчого ринку України упродовж 2013–2014 рр. від імпорту плодів, ягід та винограду – 45,78 % та 38,06 %, відповідно; олії – 49,00 % у 2013 р. та 39,75 % у 2014 р.; м'яса та м'ясопродуктів – 13,02 % у 2013 р. та 8,065 % у 2014 р.

Також внутрішній ринок агропродовольчої продукції України порівняно слабко залежить від імпортних закупівель у 2013–2014 рр.: молока та молочних продуктів – 5,45 % та 3,73 %; яєць – 0,62 % та 0,91 %; зерна та зернових продуктів – 3,68 % та 4,23 %; картоплі – 0,37 % та 0,66 %; овочів та баштанних продовольчих культур – 3,19 % та 3,21 %; цукру – 0,65 % та 0,45 % тощо.

Ще одним показником, що характеризує рівень розвитку ефективного функціонування продовольчого ринку та продовольчого комплексу загалом є коефіцієнт, який відображає *збалансованість попиту і пропозиції певного виду продовольчого продукту* зазвичай за рік та розраховується як відношення обсягу пропозиції того чи іншого продукту на

Таблиця 3.19

Імпорт (зовнішні закупівлі) та внутрішнє споживання продовольчої продукції населенням України у 2000–2013 рр., тис. т [9–10, с. 36–40]

Вид продовольчої продукції	Рік															
	2000		2005		2008		2009		2010		2011		2012		2013	
	Імпорт	Споживання	Імпорт	Споживання	Імпорт	Споживання	Імпорт	Споживання	Імпорт	Споживання	Імпорт	Споживання	Імпорт	Споживання	Імпорт	Споживання
М’ясо та м’ясопродукти	38	1611	325	1844	550	2340	439	2290	378	2384	244	2339	423	2478	332	2550
Молоко та молочні продукти	50	9789	112	10625	234	9890	455	9780	273	9470	257	9363	410	9797	548	10050
Яйця*	2	471	5	647	7	697	7	722	7	767	3	818	4	810	5	813
Зерно та зернові продукти	1010	7748	226	7750	222	7021	136	6860	175	6808	273	6730	228	6653	242	6578
Картопля	11	6660	5	6386	10	6099	15	6126	30	5914	41	6368	23	6394	23	6161
Овочі та баштанні продовольчі культури	29	5002	100	5663	356	5975	232	6312	311	6581	285	7440	213	7452	237	7431
Плоди, ягоди та виноград	179	1439	860	1750	1235	2010	1139	2101	1130	2203	1163	2405	1171	2432	1172	2560
Цукор**	123	1809	177	1795	91	1891	92	1745	90	1704	48	1758	10	1713	11	1686
Олія	180	461	264	635	480	694	316	711	319	680	249	625	231	591	296	604

* Для перерахунку яєць із млн шт. у тис. т взято середню вагу одного яйця – 57,75 г;

** Без урахування імпортної цукрової сировини, що використана для виробництва цукру.

Таблиця 3.20

Рівень залежності вітчизняного внутрішнього ринку агропродовольчої продукції від імпорту у 2000–2014 рр., %***

Вид продовольчої продукції	Рік								
	2000	**2005**	**2008**	**2009**	**2010**	**2011**	**2012**	**2013**	**2014**
М'ясо та м'ясопродукти	2,36	17,62	23,50	19,17	15,86	10,43	17,07	13,02	8,65
Молоко та молочні продукти	0,51	1,05	2,37	4,65	2,88	2,74	4,18	5,45	3,73
Яйця*	0,42	0,77	1,00	0,97	0,91	0,37	0,49	0,62	0,91
Зерно та зернові продукти	13,04	2,92	3,16	1,98	2,57	4,06	3,43	3,68	4,23
Картопля	0,17	0,08	0,16	0,24	0,51	0,64	0,36	0,37	0,66
Овочі та баштанні продовольчі культури	0,58	1,77	5,96	3,68	4,73	3,83	2,86	3,19	3,21
Плоди, ягоди та виноград	12,44	49,14	61,44	54,21	51,29	48,36	48,15	45,78	38,06
Цукор	6,80	9,86	4,81	5,27	5,28	2,73	0,58	0,65	0,45
Олія	39,05	41,57	69,16	44,44	46,91	39,84	39,09	49,00	39,75

* Для перерахунку яєць із млн шт. у тис. т взято середню вагу одного яйця – 57,75 г.
** Без урахування імпортної цукрової сировини, що використана для виробництва цукру.

****Примітка:* Залежність держави від імпортних закупівель продовольчих товарів розраховано автором на основі Статистичного збірника "Баланси та споживання основних продуктів харчування населенням України " за 2014 рік [10, с. 36–40].

агропродовольчому ринку держави, яка включає обсяг власного виробництва та імпортні закупівлі (R_{IT}) до загального обсягу реального попиту на певний вид продовольчої продукції, який визначають як суму його попиту на внутрішньому і зовнішньому ринках Q_{IT} (споживання та експорт):

$$K_{IT} = \frac{R_{IT}}{Q_{IT}} \times 100\% = \frac{Виробництво + Імпорт}{Споживання + Експорт} \times 100\%. \quad (3.5)$$

Завдяки фактичним даним Державної служби статистики України, які використовують як вхідні дані та містяться у таблиці 3.21, розраховано рівень збалансованості попиту і пропозиції на окремі види агропродовольчої продукції (табл. 3.22).

Таблиця 3.21

Вхідні дані для розрахунку рівня збалансованості попиту і пропозиції продовольчої продукції у 2000–2013 рр., тис. т [9–10, с. 36–40]

Вид продовольчої продукції	2000		2005		2008		2009		2010		2011		2012		2013	
	Виробництво + Імпорт	Споживання + Експорт	Виробництво + Імпорт	Споживання + Експорт	Виробництво + Імпорт	Споживання + Експорт	Виробництво + Імпорт	Споживання + Експорт	Виробництво + Імпорт	Споживання + Експорт	Виробництво + Імпорт	Споживання + Експорт	Виробництво + Імпорт	Споживання + Експорт	Виробництво + Імпорт	Споживання + Експорт
М’ясо та м’ясопродукти	1701	1774	1922	1926	2456	2368	2356	2330	2437	2432	2388	2418	2633	2603	2721	2732
Молоко та молочні продукти	12708	10889	13826	12526	11995	11030	12065	10699	11522	10426	11343	10327	11788	10617	12036	10819
Яйця*	510	471	758	648	870	720	926	780	992	842	1082	901	1108	892	1138	918
Зерно та зернові продукти	25469	7471	38242	18467	53512	22008	46164	31305	39446	19345	57020	19872	46444	32788	63293	34414
Картопля	19849	6661	19467	6392	19555	6102	19681	6131	18735	5922	24289	6381	23273	6401	22282	6177
Овочі та баштанні продовольчі культури	6224	5032	7706	5813	8845	6226	9208	6659	9184	6916	10847	7743	11028	7798	10905	7810
Плоди, ягоди та виноград	2145	1527	2993	2055	3154	2262	3226	2385	3284	2556	3581	2644	3636	2783	4043	2952
Цукор**	2270	2121	2316	1949	1662	1994	1367	1833	1895	1769	2634	1809	2153	1887	1274	1849
Олія	1574	1497	1701	1535	2446	2284	3215	3194	3420	3530	3517	3439	4298	4333	4008	3957

* Для перерахунку яєць із млн шт. у тис. т взято середню вагу одного яйця – 57,75 г.

** Без урахування імпортної цукрової сировини, що використана для виробництва цукру.

Таблиця 3.22

Динаміка показників збалансованості реального попиту та пропозиції на окремі види агропродовольчої продукції в Україні у 2000–2014 рр., %

Вид продовольчої продукції	Рік									2014 р. до 2000 р.
	2000	2005	2008	2009	2010	2011	2012	2013	2014	
М'ясо та м'ясопродукти	95,89	99,79	103,72	101,12	100,21	98,76	101,15	99,60	100,71	4,82
Молоко та молочні продукти	116,70	110,38	108,75	112,77	110,51	109,84	111,03	111,25	113,67	- 3,03
Яйця	108,28	116,98	120,83	118,72	117,81	120,09	124,22	123,97	123,97	15,69
Зерно та зернові продукти	340,90	207,08	243,15	147,47	203,91	286,94	141,65	183,92	161,73	- 179,17
Картопля	297,99	304,55	320,47	321,01	316,36	380,65	363,58	360,73	390,47	92,47
Овочі та баштанні продовольчі культури	123,69	132,56	142,06	138,30	132,79	140,09	141,42	139,63	144,24	20,55
Плоди, ягоди та виноград	140,47	145,64	139,43	135,26	128,48	135,44	130,65	136,96	126,63	-13,84
Цукор	107,02	118,83	83,35	74,58	107,12	145,61	114,10	68,90	128,83	21,81
Олія	105,14	110,81	107,09	100,66	96,88	102,27	99,19	101,29	100,19	- 4,95

[*] Для перерахунку яєць з млн шт. у млн т взято середню вагу одного яйця – 57,75 г.

[**] Без урахування імпортної цукрової сировини, що використана для виробництва цукру.

Аналізуючи показники збалансованості реального попиту та пропозиції на окремі види агропродовольчої продукції в Україні упродовж 2000–2014 рр., спостерігаємо, що, незважаючи на перевищення пропозиції над попитом стосовно усіх видів продовольства, збільшення обсягів їхнього споживання практично не відбувається, або відбувається незначними темпами. Першопричиною такої ситуації є низька купівельна спроможність населення України.

Отже, усе зазначене вище щодо розвитку продовольчого комплексу у системі агропромислового виробництва дає підставу зробити такі висновки:

- Сучасне функціонування продовольчого комплексу та розвиток вітчизняного продовольчого ринку пов'язані з існуванням продовольчої

проблеми, алгоритм вирішення якої слід розглядати у чотирьох площинах: зростання чисельності населення як чинника підвищення попиту на продовольство; використання і збереження землі як головного природного джерела, що забезпечує потреби людства у продовольстві; тенденції і темпи збільшення виробництва продовольства загалом і на душу населення зокрема; аграрна наука як головний чинник забезпечення зростання продовольчих ресурсів планети.

- Виконаний аналіз споживання харчових продуктів населенням України на 1 особу за 2014 рр. засвідчив, що з окремих видів продукції не досягнуто обсягів виробництва, які б забезпечили фізіологічні норми харчування населення. Аграрне виробництво країни забезпечує існуючу потребу у хлібі та хлібопродуктах, картоплі, олії, цукрі, овочах та баштанних культурах. Хоча споживання м'яса та м'ясопродуктів сягає лише 67,6 % до норми, молока та молочних продуктів – 58,6 %, риби та рибних продуктів – 55,5 %, плодів, ягід та винограду – на рівні 58,1 %, що засвідчує недовиробництво таких видів продовольства.
- Результати аналізу обсягів валової продукції сільського господарства засвідчили, що загальний обсяг продукції сільського господарства, починаючи із 1990 р. до 2000 р. різко, зменшується на 46,6 %, а саме з 282774,2 млн грн до 151022, 2 млн грн. Такий значний спад обсягів вітчизняної валової продукції сільського господарства пов'язаний зі скороченням виробництва продукції як рослинництва, так і тваринництва. Якщо брати до уваги вищезазначений показник у 2013 р., у порівняно із 2012 р., то слід наголосити на зростанні обсягів валової продукції сільського господарства на 13,3 %, що пов'язано зі зростанням обсягів валової рослинницької і тваринницької продукції.
- Дослідження обсягів реалізованої продовольчої продукції упродовж 2000–2013 рр. засвідчили, що лише реалізація трьох категорій продовольчої продукції характеризується незначним зниженням їхніх обсягів – цукрового буряку (включаючи давальницьку сировину) на 34,1 %, овочів

на 7,9 % та вовни на 20,8 %. Обсяги продажу усіх інших видів продовольства мали тенденцію до зростання.

- Досліджуючи питання ефективності продовольчого комплексу, взято до уваги показники прибутків (збитків) від реалізації продовольчої продукції та рентабельності її виробництва за 2000–2013 рр. Загалом показник прибутку за досліджуваний період має тенденцію до зростання.
- Аналізуючи показник рентабельності виробництва продукції сільського господарства протягом 2000–2013 рр., спостерігаємо тенденцію до щорічного зростання значень такого показника із від'ємного значення (-1,0 % у 2000 р.) до рівня 11,2 % у 2013 р. Хоча у розрізі окремих видів сільськогосподарської продукції виробництво м'яса та м'ясопродуктів є збитковим. Зокрема, мінусовий рівень рентабельності простежується за реалізації м'яса великої рогатої худоби, м'яса овець та кіз, м'яса птиці та вовни. Причому ця тенденція поглиблюється з кожним роком.
- Зрештою, для визначення загальної ефективності функціонування продовольчого комплексу у системі агропромислового виробництва та споживання, розраховано такі показники: коефіцієнт продовольчого забезпечення населення за видами сільськогосподарської продукції *(K_{pz})*, рівень самозабезпеченості країни *(K_S)*, рівень залежності держави від імпортних закупівель продовольства певного виду *(K_Z)* та збалансованість попиту і пропозиції певного виду продовольчої продукції *(K_{IT})*.
- За результатами обчислень з'ясовано, що найвищий рівень продовольчого забезпечення досягнуто у таких товарних групах, як хлібні продукти та картопля; дещо нижчий рівень цього показника мали овочі та баштанні, цукор та олія, а найнижчий – стосовно плодів, ягід та винограду, молока та молочних продуктів, м'яса та м'ясопродуктів, риби та рибопродуктів тощо. Також розраховано коефіцієнти рівня залежності вітчизняного внутрішнього ринку агропродовольчої продукції від імпорту упродовж 2000–2014 рр. засвідчують значну залежність агропродовольчого ринку України у 2013–2014 рр. від імпорту плодів, ягід та винограду – 45,78 % та

38,06 %, відповідно; олії – 49,00 % у 2013 р. та 39,75 % у 2014 р.; м'яса та м'ясопродуктів – 13,02 % у 2013 р. та 8,65 % у 2014 р. Визначено, що незважаючи на перевищення пропозиції над попитом стосовно усіх видів продовольства упродовж 2000–2014 рр., збільшення обсягів їхнього споживання практично не відбулося, що пояснюють низькою купівельною спроможністю населення України.

3.2. Аналітична оцінка стану ринку продовольчої продукції тваринництва та рівня споживання продовольчих благ в Україні

У сучасних умовах світової продовольчої кризи надзвичайно важливого значення набувають проблеми розвитку вітчизняного продовольчого ринку, оскільки стан продовольчого ринку країни визначає її продовольчу безпеку та місце у світовому просторі. Недостатня забезпеченість продуктами харчування іншими країнами та високий попит на сільськогосподарську сировину слугують хорошою можливістю для України розкрити та проявити свій значний аграрний потенціал. Отож від того, наскільки своєчасно та правильно Україна зможе вирішити проблеми власного агропромислового сектору, залежить і її майбутнє, і напрям розвитку країн світової спільноти.

Особливе місце серед усіх видів ринків займає продовольчий, оскільки визначає стан економіки країни, соціальну стабільність суспільства, перебіг соціально-економічних процесів, які формують добробут нації та ситуацію в агропродовольчому комплексі загалом.

Продовольчі ринки, з огляду на *характер спрямування продовольчих ресурсів,* поділяють на ринки безпосередньо для харчування, для виробництва інших видів продовольства та для забезпечення нехарчових потреб. Звідси, продовольчі ринки за видами сировини для виробництва продовольства класифіковано на чотири основні групи: ринок продуктів

рослинного походження, ринок продуктів тваринного походження, ринок рибопродуктів і продуктів моря та ринок продуктів з дикорослої сировини.

Під час класифікації продовольчих ринків *за видами продуктів* виокремлюють: ринок овочів, фруктів, баштанних тощо; ринок м'яса і м'ясопродуктів; ринок молока і молокопродуктів; ринок дикорослої продукції; ринок жирів; ринок риби, рибопродуктів і продуктів моря; ринок цукру; ринок зернових і зернобобових продуктів; ринок кондитерських виробів; ринок хлібобулочних виробів тощо. Відповідно до терміну зберігання і реалізації товарів, вирізняють ринки товарів тривалого зберігання та ринки швидкопсувних товарів.

Також, нами запропоновано класифікацію продовольчих ринків за *принципом цінової доступності товарів для кінцевих споживачів,* згідно з якою, продовольчі ринки поділяють на ринки соціального продовольства (продовольчі продукти, зачислені до мінімального споживчого кошика громадян), ринки продовольчої продукції для середнього класу (продовольство, що потрапляє в середню цінову категорію) та продовольчі ринки елітної продукції (екзотичні та високовартісні товари).

Для дослідження стану ринку продовольчої продукції тваринництва та рівня споживання продовольчих благ в Україні нами проаналізовано такі продовольчі ринки: ринок молока та молокопродуктів; ринок м'яса та м'ясопродуктів.

3.2.1. Дослідження ринку молока та молокопродуктів. Молочна галузь займає провідне місце у харчовій промисловості України, оскільки, з одного боку, молоко є одним із головних продуктів харчування українців, а з іншого – вищеозначений продукт є важливим окремим компонентом різноманітних товарів харчової промисловості.

Зазначимо, що в Україні протягом десятиріч рівень споживання й виробництва молока і продукції молочної промисловості був традиційно високим, проте за останні двадцять років він суттєво знизився внаслідок розвитку кризових явищ у цій галузі. Таку ситуацію пояснюють:

наростанням дефіциту сировини в країні; зростанням цін на молоко й молочну продукцію за одночасного зниження платоспроможного попиту; зниження якості сировини; відсутність розвиненої інфраструктури продовольчого ринку; формування несприятливої кон'юнктури світового ринку молокопродуктів тощо.

Значення молочної промисловості у народному господарстві України та важливість молокопродуктів у щоденному раціоні населення пояснюють підвищену увагу науковців до питань цієї галузі. Постійна зміна організаційно-правових умов ведення господарства у молочній промисловості потребує подальших аналітичних та практичних досліджень.

Молочний ринок – важлива складова продовольчого ринку України, оскільки молочні продукти й морозиво споживають близько 97 % дорослого населення, а за обсягами реалізації зазначена агропродовольча продукція займає перше місце серед інших харчових продуктів. Розвинений ринок молока і молокопродуктів здатний забезпечити населення відповідними товарами найоптимальнішим шляхом із найнижчими витратами, однак успішне його функціонування напряму прямо від стану молочної галузі загалом.

Зазначимо і те, що у сучасних умовах функціонування ринкових відносин в Україні розвиток вітчизняного ринку молокопродуктів характеризується спадною тенденцією. За даними Держкомстату України, обсяги виробництва молока протягом 1990–2013 рр. (рис. 3.4) скоротилися понад два рази: якщо у 1990 р. виробляли 24508,3 тис. т молока, то у 2013 р. обсяг виробленого молока всіма категоріями господарств становив лише 11488,2 тис. т.

Головною причиною зменшення обсягів виробництва на ринку молока та молокопродуктів є різке скорочення обсягів виробництва молока сільськогосподарськими підприємствами протягом вказаного періоду у понад 7 разів (7,2 раза), що простежуємо у табл. 3.23.

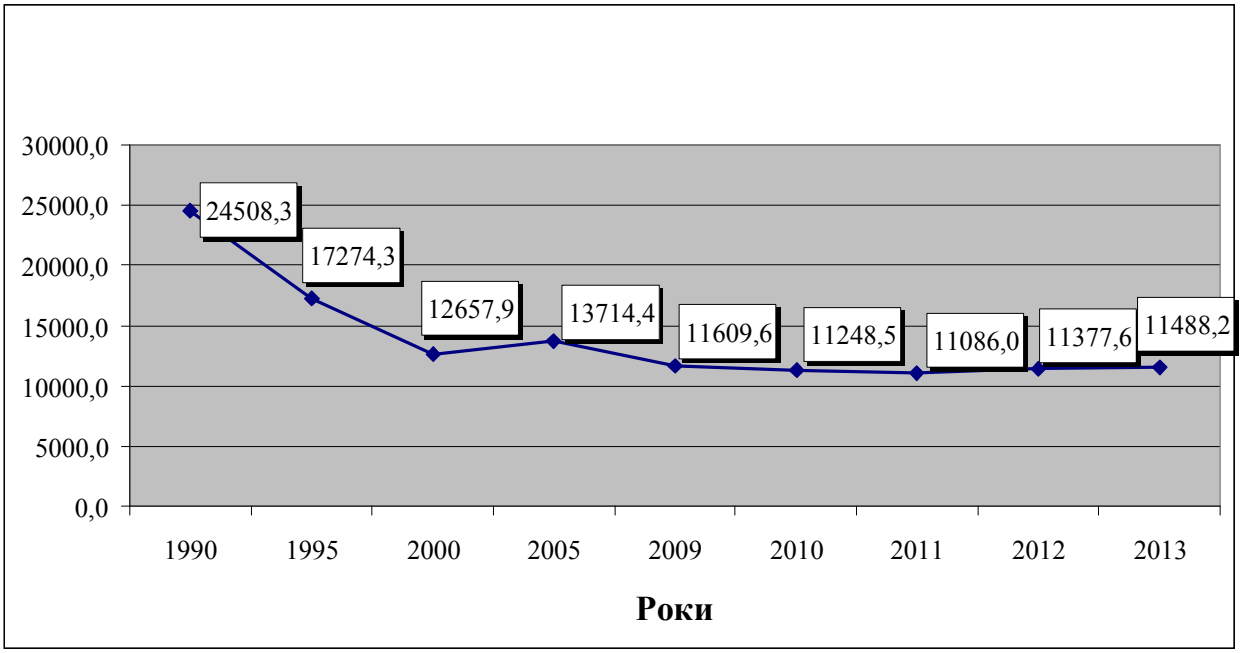

Рис. 3.4. **Динаміка обсягів виробництва молока в Україні у 1990–2013 рр., тис. т** [289, с. 125]

Таблиця 3.23

Динаміка виробництва молока за категоріями господарств у 1990–2013 рр., тис. т [289, с. 128]

Обсяги виробництва	**Рік**								
	1990	**1995**	**2000**	**2005**	**2009**	**2010**	**2011**	**2012**	**2013**
Молоко:									
сільськогосподарські підприємства;	18634,1	9443,0	3668,7	2582,5	2236,0	2216,6	2245,9	2535,3	2582,5
господарства населення	5874,2	7831,3	8989,2	11131,9	9373,6	9031,9	8840,1	8842,3	8905,7

Здійснюючи аналіз обсягів виробництва молока господарствами населення упродовж 1990–2013 рр., зазначимо, що ситуація є кращою, а саме: починаючи із 1990 р. до 2005 р. обсяги виробництва молока зростають майже вдвічі – із 5874,2 тис. т до рівня 11131,9 тис. т. Аналізуючи показники обсягів виробництва молока господарствами населення за 2009–2013 рр., спостерігаємо їхнє незначне скорочення на 467,9 тис. т із рівня 9373,6 тис. т у 2009 р. до 8905,7 тис. т у 2013 р.

Ще одну негативну тенденцію на молочному ринку України спричинило скорочення поголів'я великої рогатої худоби, що, своєю чергою, і є також причиною постійного зменшення показників обсягів виробництва молока. Наприклад, у 1990 р. в Україні у господарствах усіх категорій налічували близько 8 млн 378 тис. корів, а станом на кінець 2013 р. ця цифра зменшилася у понад втричі і становила лише 2 млн 509 тис. корів. Протягом аналізованого періоду скорочення поголів'я худоби спостерігали однаковою мірою як на сільськогосподарських підприємствах (із рівня 6191,6 тис. голів у 1990 р. до показника 565,4 тис. голів у 2013 р., що майже в 11 разів менше рівня 1990 р.), так і в господарствах населення (із рівня 2186,6 тис. голів у 1990 р. до показника 1943,4 тис. голів у 2013 р.), що відображено у табл. 3.24.

Таблиця 3.24

Динаміка поголів'я худоби (корів) за категоріями господарств у 1990–2013 рр., тис. голів [289, с. 119]

Поголів'я худоби	**Рік**								
	1990	**1995**	**2000**	**2005**	**2009**	**2010**	**2011**	**2012**	**2013**
Кількість корів:									
у сільськогосподарських підприємствах	6191,6	4595,1	1851,0	866,2	604,6	589,1	583,7	575,2	565,4
у господарствах населення	2186,6	2936,2	3107,3	2768,9	2131,9	2042,1	1998,5	1979,1	1943,4

Таку різку втрату зацікавленості до утримання корів можна пояснити: постійним зростанням цін на корми, електроенергію, техніку, паливно-мастильні матеріали; недостатньою підтримкою держави молочного тваринництва та галузі тваринництва загалом; негативною демографічною ситуацією, що виражена у щорічному зменшенні сільського населення; низьким рівнем рентабельності виробництва молока тощо.

Також зауважимо що, зважаючи на загальну тенденцію до скорочення ВРХ в Україні, існують області, які протягом тривалого періоду часу є лідерами за обсягами утримання худоби. Такими передовими областями є

Вінницька, Полтавська, Хмельницька, Львівська та Чернігівська області та інші. За даними Державного служби статистики України, найбільшу кількість корів станом на кінець 2013 р. утримують у Вінницькій області – 170,9 тис. голів, Львівській – 146,6 тис. голів та у Хмельницькій – 146,3 тис. голів [289, с. 280].

Позитивним явищем у молочній промисловості є стабільне зростання продуктивності худоби у сільськогосподарських підприємствах. Так, за тринадцять років інтенсифікації виробництва, тобто за період 2000–2013 рр., середньорічний удій молока від однієї корови збільшився практично втричі. Проте, якщо порівняти продуктивність корів в Україні із середньорічними удоями молока у розвинених країнах, стає зрозуміло, здійснила незначний поступ вітчизняна молочна промисловість за дванадцять років. Якщо в Україні у 2013 р. середньорічний удій молока від однієї корови становив 4446 кг (зокрема, 4827 кг для сільськогосподарських підприємств та 4343 кг – для господарств населення), то в Ізраїлі такий показник продуктивності худоби сягав 13000 кг, у США – 8431 кг, в Данії – 7344 кг, у Німеччині – 6281 кг [288, с. 16]. Динаміку продуктивності худоби в Україні упродовж 1990–2013 рр. відображено у таблиці 3.25.

Таблиця 3. 25

Продуктивність худоби в Україні у 1990–2013 рр., кг [308, с. 32]

Показник продуктивності	**Рік**							
	1990	**1995**	**2000**	**2005**	**2010**	**2011**	**2012**	**2013**
Середній річний удій молока від однієї корови, кг								
Категорії господарств								
Господарства усіх категорій	2863	2204	2359	3487	4082	4184	4361	4446
Сільськогосподарські підприємства	2941	1908	1588	2952	3975	4109	4676	4827
Господарства населення	2637	2722	2960	3643	4110	4192	4276	4343

Цікавим, з наукового погляду, є такий факт: незважаючи на тенденцію зниження виробництва молока в Україні існують групи молочних продуктів,

виробництво яких з кожним роком зростає. Виробництво основних категорій молочних продуктів в Україні за 2003–2013 рр. наведено у таблиці 3.26. Зокрема, виробництво обробленого рідкого молока з 2003 р. до 2013 р. зросло на 316 тис. т, або на 49,0 %. Схожа ситуація і з вершками жирністю 6 %, їхнє виробництво за вищезазначений період зросло з 9,9 тис. т до 47,9 тис. т, тобто у 4,8 раза.

Таблиця 3.26

Виробництво основних категорій молочних продуктів в Україні у 2003–2013 рр., тис. т [316, с. 59–60]

Категорії молочної продукції	**Рік**							
	2003	**2005**	**2008**	**2009**	**2010**	**2011**	**2012**	**2013**
Молоко оброблене рідке	645,0	864,0	808,0	770,0	801,0	888,0	909,0	961,0
Вершки жирністю понад 6 %	9,9	21,2	18,4	16,0	19,7	31,4	36,1	47,9
Молоко і вершки сухі	-	113,0	94,8	66,7	68,2	53,6	63,1	53,8
Масло вершкове	137,0	120,0	84,8	74,7	79,4	76,7	88,6	94,3
Сир свіжий неферментований та сир кисломолочний	57,7	83,5	91,9	84,8	78,5	76,4	78,9	83,7
Сири жирні	173,0	274,0	236,0	224,0	207,0	178,0	168,0	165,0
Продукти кисломолочні	427,0	499,0	532,0	492,0	479,0	474,0	489,0	522,0

Аналізуючи виробництво кисломолочних продуктів, зазначимо, що їхній обсяг виробництва за 2003–2013 рр. суттєво не змінювався. Станом на кінець 2003 р. обсяг виробництва цих продуктів становив 427 тис. т. А у 2008 р., порівняно з 2003 р., виробництво зросло на 25 % і становило 532 тис. т, після чого спостерігали поступове падіння виробництва аж до початку 2012 р. Однак у 2013 р. обсяги виробленої продукції з кисломолочних продуктів зросли на 33 тис. т, порівняно з попереднім роком (із 489,0 тис. т у 2012 р. до 522,0 тис. т у 2013 р.).

Щодо виробництва кисломолочного та неферментованого сиру, то їхні обсяги зросли у 2006 р. порівняно з 2003 р., на 62 %. Починаючи із 2008 р. до

2012 р. спостерігається зниження обсягів виробництва таких видів сиру до рівня 78,9 тис. т у 2012 р., що на 13,0 тис. т менше ніж у 2008 р.

Більшою мірою спад виробництва молока є головною причиною скорочення обсягів виробництва вершкового масла. Незначне зростання виробництва вершкового масла простежується лише у 2005 р., а також у 2010 р., коли зафіксовано зростання обсягів виробництва масла на 4,7 тис. т, порівняно із попереднім 2009 р., та у 2012–2013 рр. Загалом з 2003 р. до 2013 р. обсяги виробництва вершкового масла зменшилися на 31,2 %, або на 42,7 тис. т.

Здійснивши аналіз обсягів виробництва молочної продукції, доречним є дослідження сегментації такого ринку за видами такої продукції у 2013 р., що представлено на рис. 3.5.

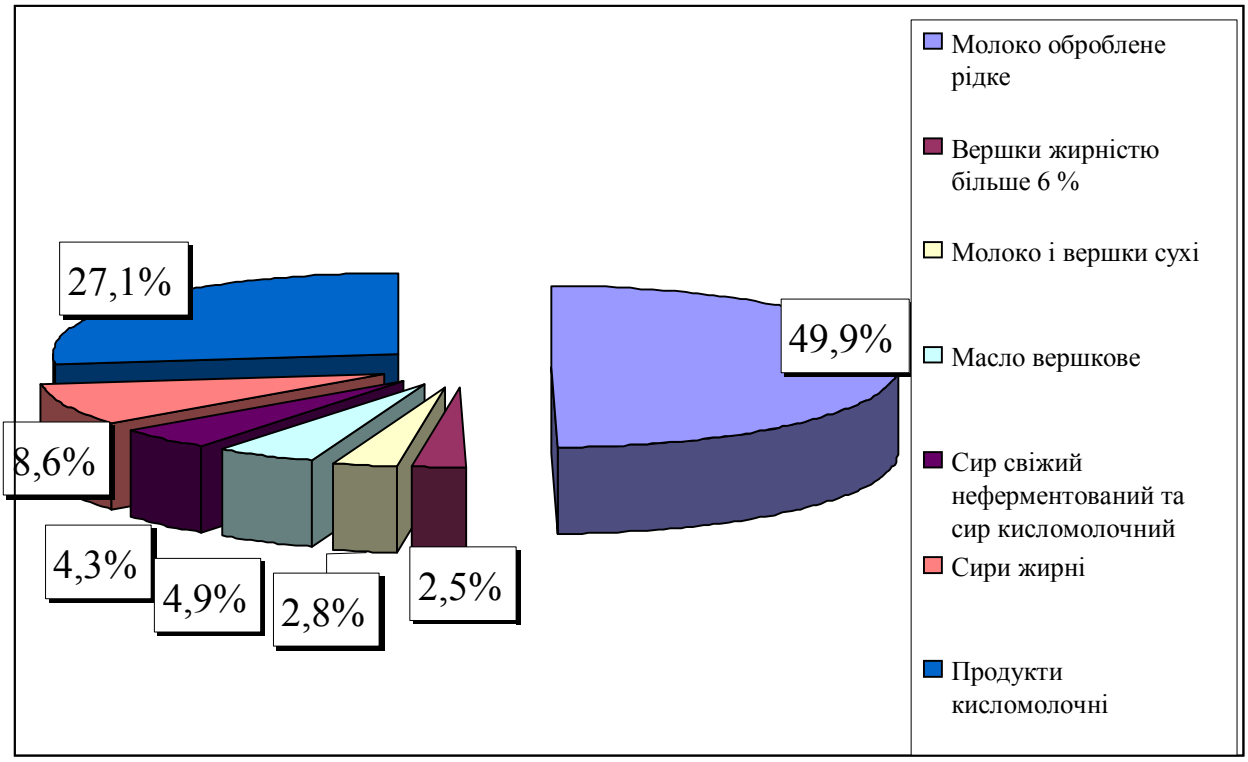

**Примітка:* Рисунок розроблено на основі даних щодо обсягів виробництва продуктів харчування за 2013 р., які взято із Статистичного збірника "Україна в цифрах" за 2013 р. [316, с. 59–60].

Рис. 3.5. **Структура виробництва основних груп молочних продуктів в Україні у 2013 р., %***

Структура виробництва основних груп молочних продуктів в Україні у 2013 р. говорить про те, що найбільшу частку ринку, а саме – 49,9 %

стосовно молочної продукції займає молоко оброблене рідке, оскільки вищезазначений продукт користується значним зростаючим попитом у населення України.

Друге місце за обсягами виробництва молочної продукції займають кисломолочні продукти, які охоплюють 27,1 % молочного ринку загалом.

Відповідно, 12,9 % ринку молочної продукції займають сири – як жирні, та і неферментовані та кисломолочні; 4,9 % – масло вершкове; 2,8 % – молоко та сухі вершки; 2,5 % – вершки жирністю понад 6 % тощо.

Отже, аналізуючи ринок молока і молокопродуктів, зазначимо, що протягом останніх років внутрішнє виробництво вищеозначеної продукції зменшується, в результаті чого споживчий ринок все більшими темпами наповнюється імпортними молочними товарами, що змушує вітчизняних товаровиробників шукати нові шляхи посилення своїх конкурентних позицій на ринку. Для підтвердження цієї ситуації розглянемо основні показники зовнішньої торгівлі України молоком і молочними продуктами, що наведено у таблиці 3.27.

Таблиця 3.27

Основні показники зовнішньої торгівлі України молоком і молочними продуктами у 1995–2013 рр., тис. т [10, с. 36]

Показник	**1995**	**2000**	**2005**	**2008**	**2009**	**2010**	**2011**	**2012**	**2013**	**2013р. у % до 1995р.**
Виробництво	17274	12658	13714	11761	11610	11249	11086	11378	11488	67
Імпорт	58	50	112	234	455	273	257	410	548	945
Експорт	1420	1100	1901	1140	919	956	964	820	769	54
Сальдо торговельного балансу	1362	1050	1789	906	464	683	707	410	221	16

Аналіз даних зовнішньої торгівлі України молоком та молокопродуктами засвідчує, що упродовж 1995–2013 рр. виробництво молока та молочної продукції скоротилося на 33 %, у результаті чого Україна втратила позицію 10-го місця та сьогодні займає лише 17-ту сходинку у

світовому рейтингу виробництва молока [310, с. 16]. Своєю чергою, імпорт продукції аналогічний період зріс практично у 9,5 рази. З одного боку зростання імпорту молокопродукції спричиняє розширення асортименту продукції на ринку та покращення її якості, що свідчить про покращення рівня життя населення. Однак, з іншого боку, розширення імпорту негативно впливає на стан вітчизняної продовольчої безпеки, оскільки українські товаровиробники, втративши свої конкурентні позиції, згортатимуть власний бізнес на молочному ринку. Щодо показників експорту молокопродукції за 1995–2013 рр., зауважимо, що Україна у світовій торгівлі молочними товарами втрачає свої позиції, оскільки такий показник у 2013 р. зменшився на 651 тис. т, порівняно із 1995 р., або на 45,8 % і становив 769 тис. т.

Здійснюючи аналіз сальдо торговельного балансу України упродовж 1995–2013 рр., зазначимо, що протягом вказаного досліджуваного періоду, попри значне розширення імпорту та падіння експорту, сальдо на кінець 2013 р. все таки залишалося позитивним, хоча й становило лише 16,2 % від сальдо 1995 р.

Важливим є і той факт, що за сучасного харчування жителів України мінімальна річна норма споживання молока і молочних продуктів становить 353, 3 кг, а раціональна – 380 кг на одну особу [17, с. 62]. Динаміку виробництва та споживання молока і молочних продуктів за 1990–2013 рр. на одну особу населенням України відображено на рис. 3.6.

Очевидним є те, що вітчизняний рівень споживання молочних продуктів в Україні, починаючи із середини 90-х років минулого століття і аж до сьогодні, не відповідає нормі. На фоні загального падіння обсягів виробництва молока спостерігаємо зменшення споживання молока й молокопродуктів приблизно на 3–4 % в рік, в той час як у європейських та країнах з розвинутою ринковою економікою цей показник щороку зростає значними темпами. Наприклад, якщо станом на 1990 р. обсяг споживання

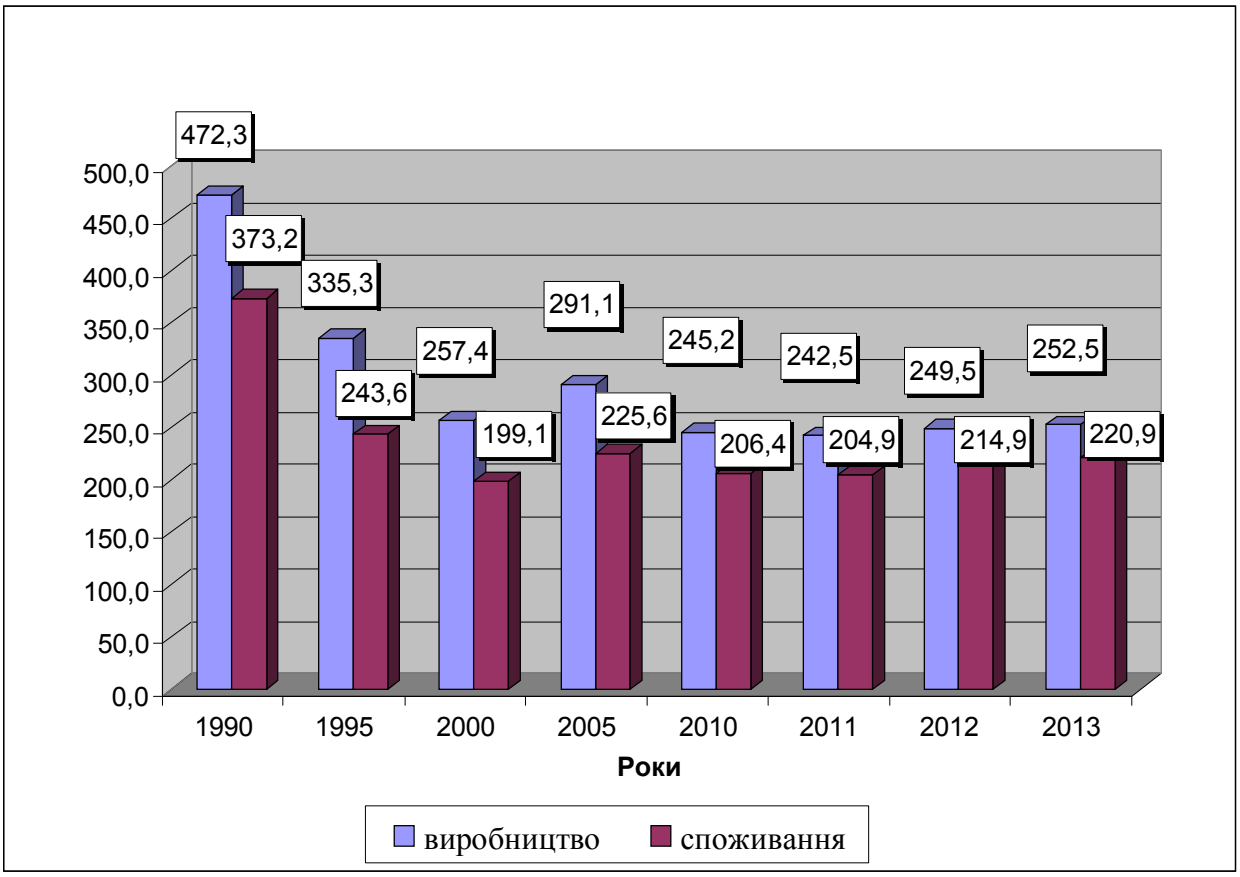

Рис. 3.6. **Динаміка виробництва та споживання молока й молочних продуктів на одну особу населенням України у 1990–2013рр., кг** [286–289; 315; 316, с. 402]

молока і молокопродуктів на одну особу становив 373,2 кг в рік, то на кінець 2013 р. він становив лише 220,9 кг, що на 41 % менше рівня 1990 р. і на 42 % менше раціональної норми споживання молока однією особою за рік.

Зауважимо, що обсяги виробництва та споживання молока та молочної продукції у різних країнах світу істотно відрізняються. Показники обсягів виробництва питного молока за 1990–2013 р. наведено у таблиці 3.28.

З огляду на означені вище дані таблиці 3.28, найвищий рівень виробництва питного молока спостерігається у США (90,9 млн т у 2012 р.), Китаю (42,7 млн т у 2012 р.), Бразилії (32,5 млн т у 2012 р.), Російській Федерації (31,8 млн т), Німеччині (30,5 млн т). Найнижчі показники рівня виробництва питного молока простежуються у таких країнах, як Болгарія, Угорщина, Греція, Фінляндія тощо.

Таблиця 3.28

Виробництво питного молока в Україні та у країнах світу у 1990–2012 рр., млн т

Країна	Роки							
	1990	**1995**	**2000**	**2005**	**2009**	**2010**	**2011**	**2012**
УКРАЇНА	**24,5**	**17,3**	**12,7**	**13,7**	**11,6**	**11,2**	**11,1**	**11,4**
Весь світ	**542,5**	**539,1**	**579,1**	**629,1**	**702,2**	**720,9**	**727,1**	**753,9**
Австрія	3,4	3,2	3,4	3,2	3,3	3,3	3,3	3,4
Аргентина	6,3	8,8	10,1	9,9	10,4	10,5	10,5	11,8
Білорусія	-	5,1	4,5	5,7	6,6	6,6	6,5	6,8
Болгарія	2,5	1,4	1,7	1,6	1,2	1,3	1,3	1,2
Бразилія	15,1	17,1	20,5	25,5	30,2	31,8	32,2	32,5
Великобританія	15,3	14,8	14,5	14,6	13,2	14,0	14,2	13,9
Греція	1,8	2,0	2,0	2,0	2,0	2,1	2,0	1,9
Данія	4,7	4,7	4,7	4,6	4,8	4,9	4,9	5,0
Іспанія	6,6	6,8	6,9	7,5	7,4	7,5	7,6	7,3
Італія	12,0	12,3	13,3	11,6	11,3	11,3	11,1	11,2
Казахстан	-	4,6	3,7	4,7	5,3	5,4	5,2	4,9
Канада	8,0	7,9	8,1	8,1	8,2	8,2	8,4	8,5
Китай	7,0	9,5	12,4	28,7	40,4	41,2	41,8	42,7
Нідерланди	11,2	11,3	11,2	10,5	11,5	11,6	11,8	11,9
Німеччина	31,3	28,6	28,4	27,6	29,2	29,7	30,3	30,5
Польща	15,8	11,6	11,9	12,4	12,5	12,3	12,4	12,7
Російська Федерація	-	39,3	32,3	30,9	32,6	32,1	31,6	31,8
Румунія	3,8	5,0	4,6	6,1	5,8	5,1	5,2	5,0
США	67,0	70,4	76,0	80,3	85,9	87,5	89,0	90,9
Угорщина	2,9	2,0	2,2	2,0	1,8	1,7	1,7	1,8
Фінляндія	2,8	2,5	2,5	2,6	2,3	2,3	2,3	2,3
Франція	26,8	26,1	25,7	26,1	23,5	24,2	25,3	24,9
Швейцарія	3,9	3,9	3,9	3,8	4,1	4,1	4,1	4,1
Швеція	3,5	3,3	3,3	3,2	3,0	2,9	2,9	2,9
Україна до всього світу, %	**4,5**	**3,2**	**2,2**	**2,2**	**1,7**	**1,6**	**1,5**	**1,5**

На нашу думку, головними причинами скорочення рівня споживання питного молока та молочних продуктів загалом в Україні є:

- низька якість вітчизняної продукції;
- низький рівень доходів населення;
- постійне зростання цін реалізації молочних товарів.

За умов зниження попиту на молокопродукцію на внутрішньому ринку вітчизняні товаровиробники змушені шукати нові ринки збуту. На жаль, сьогодні практично єдиним ринком збуту українських молочних товарів є Росія, яка, знаючи про таку експортну монозалежність України часто влаштовує їй так звані "молочні війни". Вважаємо, що незначна зростаюча динаміка обсягів споживання молока за 2009–2013 рр. стане передумовою збільшення його виробництва та реалізації молока та молокопродуктів на інших світових ринках збуту. Основою для цього є покращена якість продукції та укладення нових міжнародних договорів.

Досліджуючи питання реалізації молочної продукції, передусім зазначимо, що молоко та молочні продукти, що надходять від суб'єктів господарювання для реалізації прямим шляхом та у вільний продаж на ринки, підлягають ветеринарно-санітарній експертизі.

Відповідно до Наказу № 49 Міністерства аграрної політики України від 20.04.2004 р. "Про затвердження правил ветеринарно-санітарної експертизи молока і молочних продуктів до вимог щодо їх реалізації", реалізацію сирого коров'ячого молока з ферм (господарств) суб'єктів господарювання, незалежно від форми власності, у вільний продаж може здійснювати лише на ринках за таких умов [200]:

– відповідності молочної ферми ветеринарно-санітарним вимогам згідно з нормативно-правовими актами;

– наявності ветеринарного документа;

– наявності на кожну партію молока товарно-транспортної накладної із зазначенням показників якості молока (температура, ступінь чистоти, густина, кислотність, соматичні клітини, масова частка жиру тощо). Молоко під час виходу з господарства повинно мати температуру не вище 6°C, а під час прибуття на місце торгівлі – не вище 10°C;

– термін реалізації молока не повинен перевищувати 12 год. з моменту доїння;

– сире молоко, що реалізують у вільний продаж, має бути не нижче 1-го ґатунку за всіма показниками відповідно до ДСТУ 3662-97 “Молоко коров’яче незбиране. Вимоги при закупівлі”.

Під час реалізації сирого молока на ринку необхідно дотримуватися таких обов’язкових вимог [200]:

- продаж молока лише у спеціально виділених для цього місцях після дослідження в державній лабораторії ветеринарно-санітарної експертизи на ринку;
- місце продажу повинно бути забезпечене водою, милом, чистим рушником, столом з вологостійким покриттям, що легко піддається миттю та дезінфекції;
- особи, які продають молоко, повинні мати при собі особисті медичні книжки, дотримуватися правил особистої гігієни; їх необхідно забезпечувати санітарним одягом (білим халатом і хусткою);
- водій повинен мати санітарний паспорт на автомобіль та особисту медичну книжку;
- ємності з молоком на період транспортування опломбовують.

Для детального аналізу обсяги реалізації та середні ціни реалізації молочної продукції сільськогосподарськими підприємствами за 1990–2013 рр. представлені на рис. 3.7. та 3.8.

За даними рис. 3.7, обсяг реалізації молока та молочної продукції сільськогосподарськими підприємствами у 2005 р. сягав критично низької межі і становив 1802,5 тис. т, що на 89 % менше, порівняно з 1990 р. Починаючи з 2008 р. відбувається повільне, проте стабільне нарощування обсягів реалізації молочної продукції, що засвідчує поступовий вихід сільськогосподарських підприємств з кризи. Зокрема, у 2013 р. такий показник зріс до рівня 2263,6 тис. т, що на 2,01 % вище, порівняно із 2012 р.

Незважаючи на низьку якість сировини та зниження доходів населення, ціни на молочну продукцію у 2013 р., порівняно із 2005 р., зросли на 198,5 %.

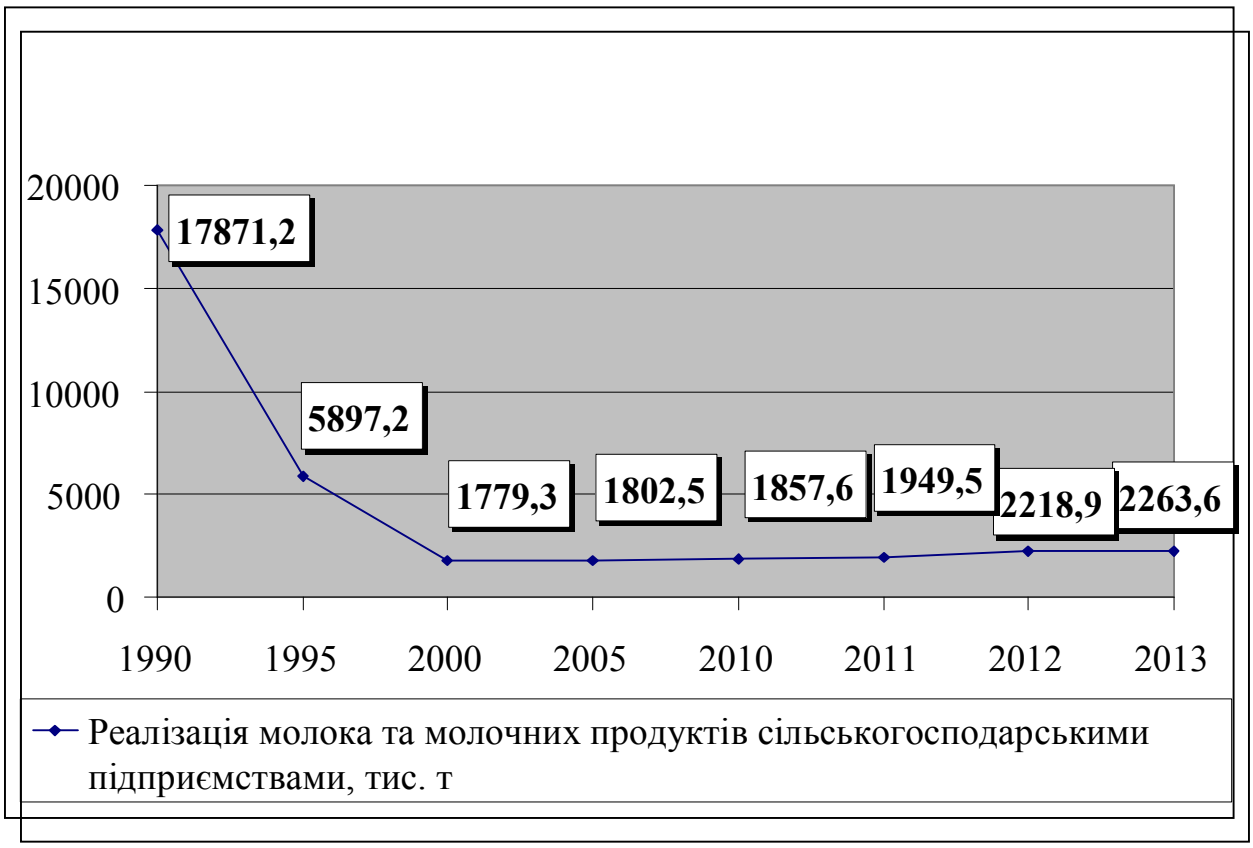

Рис. 3.7. **Динаміка реалізації молокопродукції сільськогосподарськими підприємствами у 1990–2013 рр., тис. т** [289, с. 143]

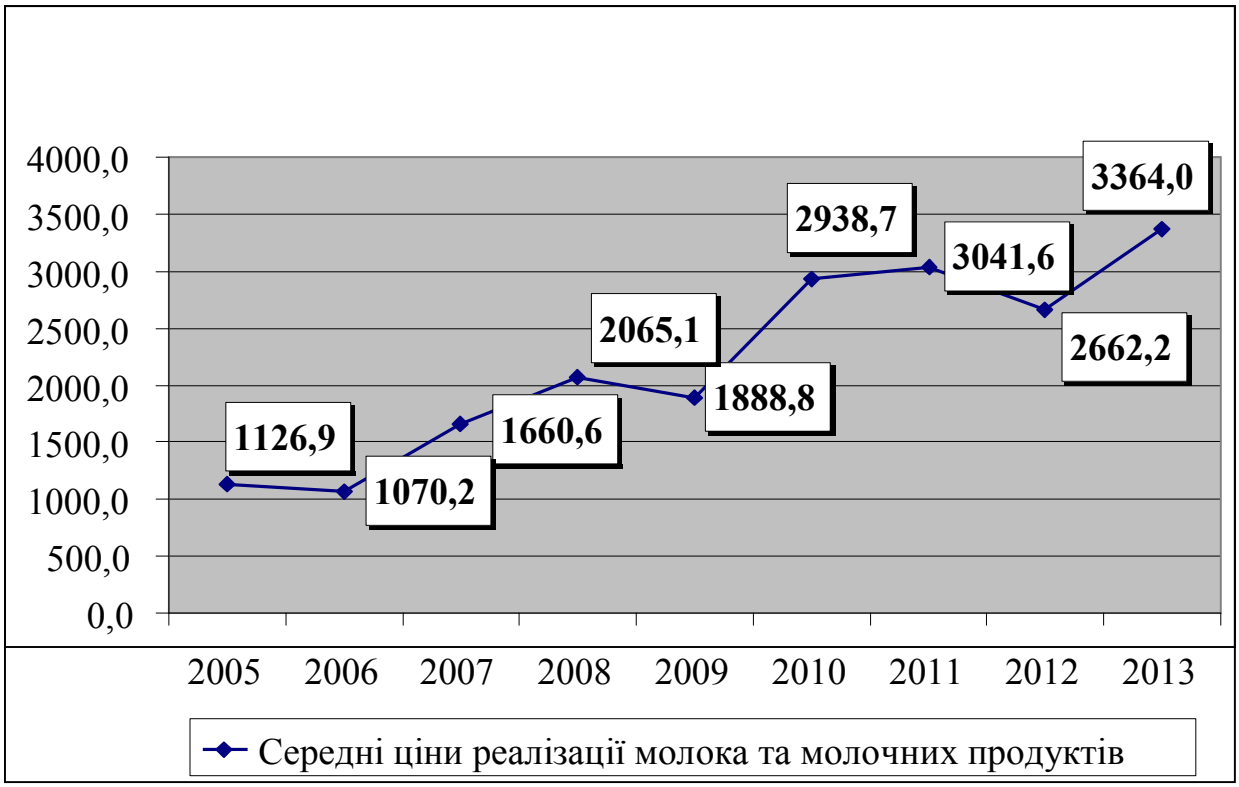

Рис. 3.8. **Динаміка середніх цін реалізації молока і молочних продуктів у 2005–2013 рр., грн / т** [289, с. 148]

Динаміка середніх цін реалізації молока і молочних продуктів за 2005–2013 рр., що відображена на рис. 3.8, вказує на стрибкоподібну тенденцію росту. Зокрема, у 2010 р. зафіксовано найбільший стрибок цін, коли останні зросли на 56 %, порівняно з 2009 р.

У структурі реалізації молочної продукції сільськогосподарськими підприємствами найбільшу частку останні реалізовують переробним підприємствам, що відображено у табл. 3.29. За 2013 р., порівняно із таким показником 2000 р., ця частка зросла на 27,7 % і становила 94,0 %.

Таблиця 3.29

Структура реалізації молока та молочної продукції сільськогосподарськими підприємствами за напрямами реалізації у 2000–2013 рр., % [289, с. 144–146]

Напрям реалізації	Рік						
	2000	2005	2009	2010	2011	2012	2013
Переробні підприємства	66,3	85,0	92,6	92,7	94,6	94,0	94,0
Пайовикам в рахунок орендної плати за землю та майнових паїв	0,2	0,1	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0
Населенню в рахунок оплати праці	7,5	1,5	0,4	0,4	0,2	0,2	0,2
На ринок	21,2	3,8	1,9	1,9	1,8	1,6	1,5
За іншими напрямами	4,8	9,6	5,1	5,0	3,4	4,2	4,3

Наступним учасником у структурі обсягів реалізації молочної продукції сільськогосподарськими підприємствами за 2000–2013 рр. є ринок. Згідно зі статистичними даними, відображеними у таблиці 3.29, через ринок сільськогосподарськими підприємствами реалізовано у 2013 р. близько 1,5 % усієї молочної продукції, що на 19,7 % менше, порівняно із 2000 р. Також зазначимо, що населенню в рахунок оплати праці реалізовано у 2013 р. 0,2 % усієї молочної продукції; інші напрями реалізації займали лише 4,3 % у 2013 р. у структурі реалізації такої продукції сільськогосподарськими підприємствами.

На основі здійсненого аналізу продовольчих ринків молока та молокопродукції, нами запропоновано заходи щодо вдосконалення функціонування такого ринку, а саме:

– Розробка стандартів на молочну продукцію, які відповідатимуть європейським вимогам, і впровадження розроблених стандартів на підприємствах галузі.

– Сприяння на законодавчому рівні розвиткові сільськогосподарських обслуговуючих кооперативів.

– Створення мережі інформаційного забезпечення виробників молока і молочної продукції.

– Удосконалення фінансового лізингу та системи пільгового кредитування молокопереробних та сільськогосподарських виробничих підприємств для закупівлі обладнання з метою модернізації виробництва.

– Сприяння концентрації виробництва молокопродукції у найсприятливіших за природно-географічними та соціально-економічними умовами районах.

– Раціоналізація системи державного дотування та субсидіювання виробників молока.

– Збільшення поголів’я великої рогатої худоби та підвищення їхньої продуктивності за рахунок підтримки особистих селянських господарств. Зокрема, Міністерство аграрної політики та продовольства України ставить перед собою завдання у перспективі до 2016 р. збільшити поголів’я корів до 2,72 млн голів, підвищити продуктивність основного стада до 5,66 тис. кг/рік, та доведення обсягів виробництва молока до 15,4 млн т на рік. Для виконання поставлених завдань необхідно спрямувати зусилля владних структур усіх рівнів на розвиток великотоварного виробництва та підтримку особистих селянських господарств [67, с. 148–150].

– Посилення державного контролю за безпечністю та якістю молочної продукції з метою підвищення довіри споживачів до вітчизняної продукції та стимулювання попиту.

– Розробка заходів щодо стимулювання експорту молочної продукції завдяки підвищенню її якості та диверсифікації ринків збуту з метою уникнення загрози демпінгових розслідувань тощо.

3.2.2. Аналіз ринку м'яса та м'ясопродуктів. На відміну від ринку молока та молочних продуктів як в Україні, так і в світі ринок м'яса та м'ясопродуктів протягом двох останніх десятиліть активно розвивається. Проте особливістю такого розвитку є те, що в Україні цей ринок більшою мірою розвивається завдяки імпорту дешевої мороженої яловичини, свинини та харчових субпродуктів, а не завдяки розширенню власного виробництва сировини та м'ясопродукції. Зокрема, статистичні дані (рис. 3.9) вказують на те, що станом на 2013 р. виробництво м'яса в Україні, порівняно з 1995 р. зросло на 4,14 %, в той час як імпорт зріс понад 17 разів.

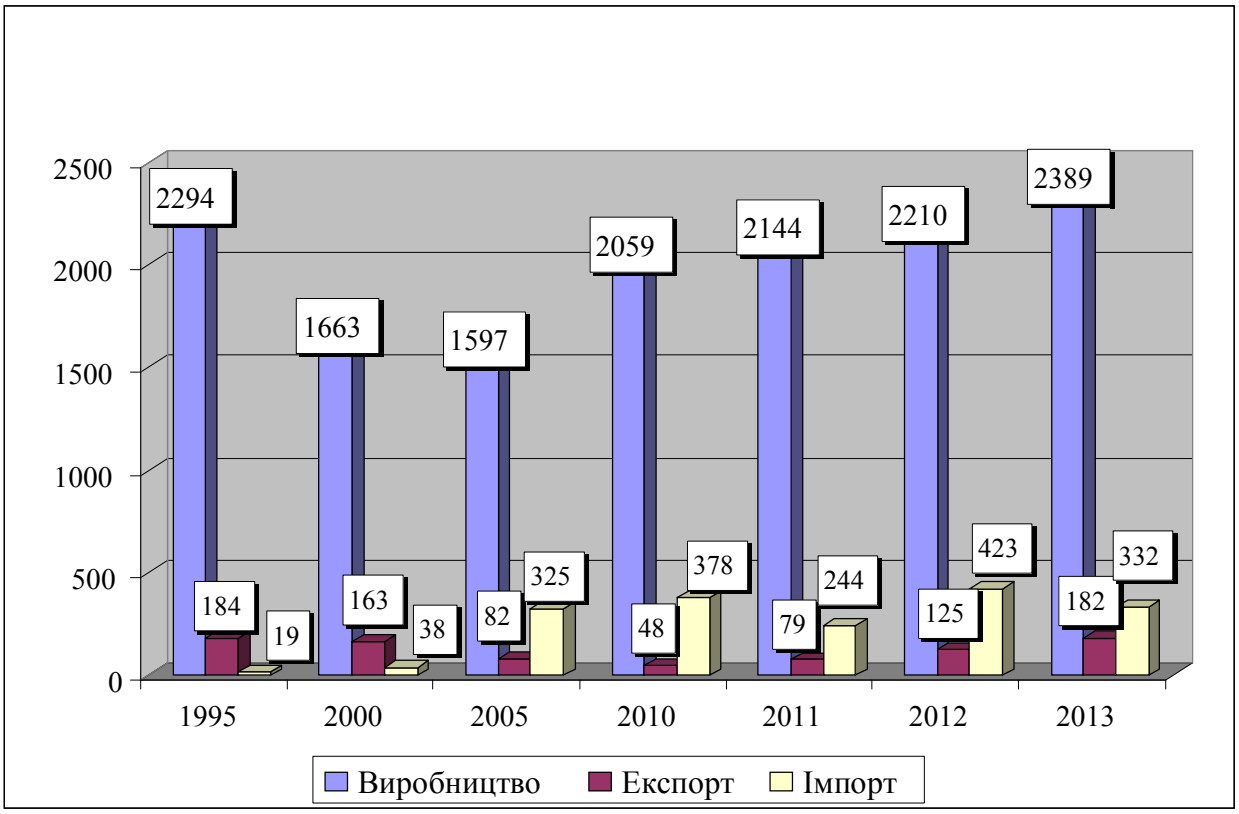

Рис. 3.9. **Динаміка обсягів виробництва, експорту та імпорту м'яса в Україні у 1995–2013 рр., тис. т** [289, с. 157]

Досліджуючи динаміку показників обсягу виробництва м'яса та його видів за 1990–2013 рр., що детально відображено у табл. 3.30, зазначимо, що протягом 1990–2005 рр. виробництво активно скорочувалося і станом на 2005 р. становило лише 36,6 % обсягу виробництва 1990 р.

Таблиця 3.30

Виробництво м’яса та його різновидів у 1990–2013 рр., тис. т [289, с. 125]

М'ясо та його різновиди	Рік								
	1990	**1995**	**2000**	**2005**	**2009**	**2010**	**2011**	**2012**	**2013**
М'ясо (у забійній вазі), тис. т	4357,8	2293,7	1662,8	1597,0	1917,4	2059,0	2143,8	2209,6	2389,4
у тому числі:									
- яловичина та телятина	1985,4	1185,9	754,3	561,8	453,5	427,7	399,1	388,5	427,8
- свинина	1576,3	806,9	675,9	493,7	526,5	631,2	704,4	700,8	748,3
- м'ясо птиці	708,4	235,2	193,2	496,6	894,2	953,5	995,2	1074,7	1168,3
- баранина та козлятина	45,8	39,5	17,2	16,2	17,8	21,0	19,6	19,7	18,7
- кролятина	30,2	19,4	13,9	13,5	13,6	13,5	14,0	14,2	14,2
- конина	11,7	6,8	8,3	15,2	11,8	12,1	11,5	11,7	12,1

З 2006 р. до 2013 р. обсяги виробництва м’яса зростають незначними темпами – в середньому на 3–7 % щорічно. Наголосимо, що у 2013 р., порівняно з 1990 р., спостерігали зростання обсягів виробництва лише м’яса птиці на 64,9 %, зниження обсягів виробництва свинини на 52,5 %, яловичини й телятини – на 78,5 %, баранини та козлятини – 59,2 %, кролятини – на 53,0 %. Отже, можна стверджувати, що протягом останніх двадцяти років відбулися активні зрушення у структурі виробництва м’яса. Якщо у 1990 р. домінуючу частку у структурі виробництва м’яса загалом займало м’ясо яловичини і телятини (близько 45,6 %), друге місце за обсягом виробництва належало свинині (36,2 %), третє – птиці (16,3 %) і, зрештою, 1,1 %, 0,7 % та 0,3 % – баранині та козлятині, кролятині та конині відповідно, то у 2013 р. ситуація кардинально змінилася. На рис. 3.10 відображено, що лідерські позиції у структурі виробництва м’яса у 2013 р. належать м’ясу птиці (48,9 %); на другому місці залишилася свинина

(31,3 %), на третьому – яловичина і телятина (17,9 %), решта – 1,9 % належить іншим видам м’яса.

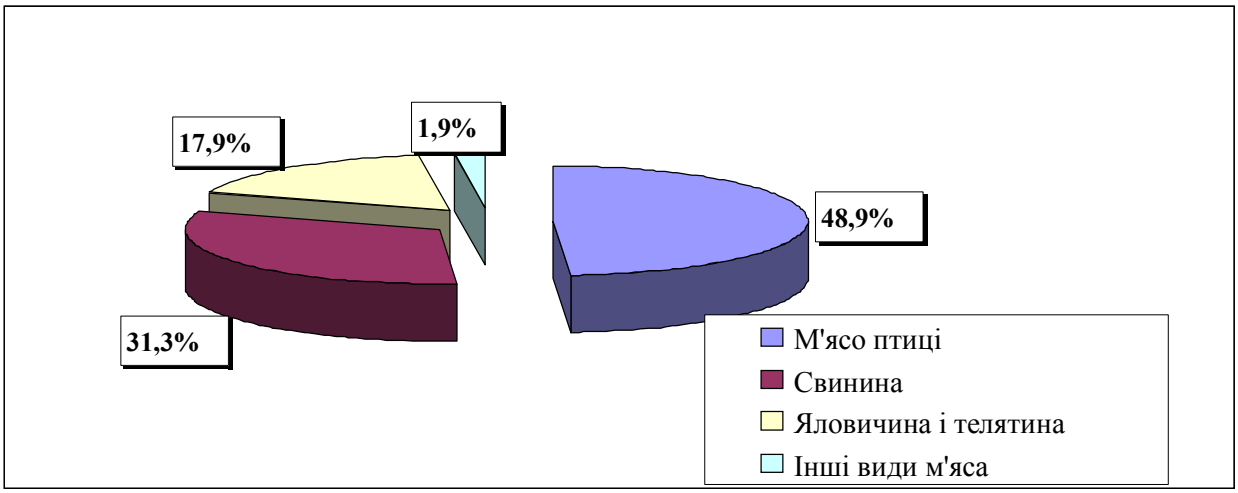

Рис. 3.10. **Структура виробництва різновидів м’яса в Україні у 2013 р., %** [289, с. 126]

Розглядаючи виробництво м’яса за категоріями господарств, зазначимо, що протягом 1990–2013 рр. відбулося скорочення виробництва м’яса як в господарствах населення, так і у сільськогосподарських підприємствах.

Таблиця 3.31

Виробництво м’яса за категоріями господарств у 1990–2013 рр., тис. т [289, с. 128]

Продовольча продукція	**Рік**								
	1990	**1995**	**2000**	**2005**	**2009**	**2010**	**2011**	**2012**	**2013**
Сільськогосподарські підприємства									
М'ясо (у забійній вазі)	3099,0	1107,3	438,1	588,1	1034,2	1134,4	1215,3	1271,2	1441,3
Господарства населення									
М'ясо (у забійній вазі)	1258,8	1186,4	1224,7	1008,9	883,2	924,6	928,5	938,4	948,1

Проте зауважимо, аналізуючи статистичні дані таблиці 3.31, скорочення виробництва м’яса у господарствах населення було значно меншим, ніж у сільськогосподарських підприємствах. Також цікавим є й те, що з 2009 р. як сільськогосподарські підприємства, так і господарства населення

демонструють сталу тенденцію до щорічного зростання обсягів виробництва м'яса. Загалом зазначимо: якщо у 1990 р. сільськогосподарські підприємства виробляли 71,1 % всього виробленого в країні м'яса, а господарства населення – 28,9 %, то у 2013 р. зазначені категорії господарств виробляють уже 60,3 % та 39,7 %, відповідно [289, с. 128]. Таке поступове збільшення виробництва м'яса пояснюємо збільшенням дотацій селянам, фермерам та кооперативам за худобу, вирощену та здану на м'ясопереробні підприємства, а також запровадженням та поступовою реалізацією масштабних інвестиційних проектів у тваринництві, зокрема в рамках Державної програми активізації розвитку економіки України на 2013–2014 рр. [67]. Сприяє цьому і реконструювання та відкриття нових тваринницьких комплексів із залученням коштів інвесторів.

Зі статистичних даних таблиці 3.32, які характеризують рівень споживання м'яса та м'ясопродуктів населенням України загалом та споживання таких продуктів на одну особу за 2000–2013 рр., зазначимо, що такі показники мають тенденцію до зростання.

Таблиця 3.32

Споживання м'яса та м'ясопродуктів населенням України у 2000–2013 рр. [10, с. 8–9]

Продовольча продукція	**Рік**							
	2000	**2005**	**2008**	**2009**	**2010**	**2011**	**2012**	**2013**
М'ясо та м'ясопродукти загалом, тис. т	1611,0	1843,9	2340,0	2290,0	2384,0	2339,4	2478,0	2550,0
М'ясо та м'ясопродукти на одну особу, кг	32,8	39,1	50,6	49,7	52,0	51,2	54,4	56,1

Так, беручи до уваги дані таблиці 3.32, зазначимо, що загальний фонд споживання м'яса та м'ясопродуктів населенням України зріс за період 2000–2013 рр. на 58, 3 % із 1611,0 тис. т до показника 2550,0 тис. т. Також значне зростання спостерігаємо і стосовно рівня споживання м'яса і м'ясопродуктів на 1 особу. Цей показник за аналогічний період зріс на 71,0 % і становив

56,1 кг у 2013 р. Вищенаведені дані щодо споживання м'яса та м'ясопродуктів на одну особу засвідчують, що сьогодні Україна ще не досягла продовольчого самозабезпечення м'ясом, оскільки фактичний рівень споживання таких продуктів на одну особу у 2013 р. становив 56,1 кг, що відповідає лише мінімальному нормативному показнику який на сьогодні є рівним 52,0 кг м'яса на особу, причому раціональну норму харчування щодо м'яса встановлено на рівні 83 кг на особу, що на 26,9 кг більше за рівень вітчизняного споживання на особу у 2013 р.

Вищезазначене недотягування обсягу споживання м'яса та м'ясопродуктів на одну особу за період 2000–2013 рр. до раціональної норми харчування, яка на сьогодні сягає 83 кг на людину, пояснюємо тим, що політична й економічна нестабільність останніх двох десятиріч негативно позначилася на тваринницькому комплексі України. Прийнята в 90-ті роки концепція переходу від крупнотоварного до дрібнотоварного виробництва негативно вплинула на стан та подальший розвиток сировинної бази м'ясної промисловості. Уже 2013 р., порівняно із 1990 р., поголів'я великої рогатої худоби скоротилося понад 5 разів, свиней – майже у 2,5 раза, овець та кіз – майже у 5 разів, коней – у 2 раза, птиці – у 1,1 раза. Як засвідчують дані Державної служби статистики України, наведені у таблиці 3.33, станом на 01.01.2014 р. в усіх категоріях господарств поголів'я великої рогатої худоби становило 4534,0 тис. гол., свиней – 7922,2 тис. гол., овець та кіз – 1735,2 тис. гол., коней – 354,2 тис. гол., птиці – 230289,8 тис. гол. Виробництво м'яса всіх видів у забійній вазі у 2013 р. ледь сягало 2389,4 тис. т проти 4357,8 тис. т у 1990 р. [289, с. 125].

Такий стан тваринництва спричинений, насамперед, негативною (зі знаком "мінус") рентабельністю тваринницької продукції, передусім, великої рогатої худоби. Розглядаючи рівень рентабельності у 2013 р., варто наголосити, що лише виробництво свинини у цьому році є рентабельним і становить 0,2 % (це пов'язано із програмою підтримки свинарства); виробництво ж усіх інших видів м'яса у 2013 р. є нерентабельним і,

відповідно, їхні показники: для м’яса великої рогатої худоби – “мінус” 43,3 %; м’яса овець та кіз – “мінус” 42,8 %; м’яса птиці – “мінус” 10,0 % [152, с. 13].

Таблиця 3.33

Динаміка поголів’я худоби та птиці у 1991–2014 рр., тис. голів*

Рік	Велика рогата худоба	Свині	Вівці та кози	Коні	Птиця
Господарства усіх категорій					
1991	24623,4	19426,9	8418,7	738,4	246104,2
1996	17557,3	13144,4	4098,6	755,9	149748,4
2001	9423,7	7652,3	1875,0	701,2	123722,0
2006	6514,1	7052,8	1629,5	554,8	161993,5
2010	4826,7	7576,6	1832,5	443,4	191446,4
2011	4494,4	7960,4	1731,7	414,2	203839,8
2012	4425,8	7373,2	1739,4	395,7	200760,6
2013	4645,9	7576,7	1738,2	376,6	214070,6
2014	4534,0	7922,2	1735,2	354,2	230289,8

**Примітка:* Станом на 1 січня

Зі статистичних даних, поданих у таблиці 3.34, яка відображає баланс м’яса та м’ясопродуктів за основними видами у 2012–2013 рр., простежується зростання обсягів експорту м’яса та м’ясопродуктів. Зокрема, у 2013 р., порівняно із 2012 р., показник експорту вищенаведеної продукції зріс на 45,6 % і сягнув рівня 182,0 тис. т; серед якого свинини – 8,0 тис. т, яловичини – 27,0 тис. т, птиці – 146,0 тис. т, інших видів м’яса – 1,0 тис. т.

Варто зазначити, що здебільшого покупцями української м’ясної продукції є Російська Федерація та Казахстан.

Здійснюючи аналіз імпорту м’яса та м’ясної продукції зазначимо, що у 2013 р. імпортовано 332,0 тис. т такої продукції, зокрема свинини – 234,0 тис. т, яловичини та телятини – 19,0 тис. т, а м’яса й харчових субпродуктів свійської птиці – 74,0 тис. т, інших видів м’яса – 5,0 тис. т. Також зауважимо, що загальний обсяг імпорту м’ясопродукції у 2013 р., порівняно з попереднім роком, знизився на 21,5 %, переважаючи тим самим обсяг експорту 2013 р. у 1,8 раза.

Таблиця 3.34

Баланс м'яса та м'ясних продуктів за основним видами у 2012–2013 рр., тис. т [10, с. 37]

Показник	2013					2012				
	М'ясо, всього	у тому числі				М'ясо, всього	у тому числі			
		яловичина і телятина	свинина	м'ясо птиці	інші види м'яса		яловичина і телятина	свинина	м'ясо птиці	інші види м'яса
Виробництво	2389	428	748	1168	45	2210	389	701	1075	45
Зміна запасів на кінець року	- 20	-1	-3	-16	0	23	1	2	20	0
Імпорт	**332**	**19**	**234**	**74**	**5**	**423**	**16**	**289**	**116**	**2**
Усього ресурсів	*2741*	*448*	*985*	*1258*	*50*	*2610*	*404*	*988*	*1171*	*47*
Експорт	**182**	**27**	**8**	**146**	**1**	**125**	**17**	**25**	**82**	**1**
Витрачено на нехарчові цілі	9	1	2	4	2	7	1	2	3	1
Фонд споживання	**2550**	**420**	**975**	**1108**	**47**	**2478**	**386**	**961**	**1086**	**45**

Наголосимо, що державними регуляторами імпорту маса та м'ясопродукції сьогодні є:

- Постанова Кабінету Міністрів України від 27 березня 2013 року № 295 "Про деякі питання перебування товарів у митному режимі переробки на митній території України, обмеження і заборони щодо поміщення окремих товарів у зазначений митний режим", якою заборонено ввезення на митну територію України товарів групи 02, згідно з Українською класифікацією товарів зовнішньоекономічної діяльності (УКТЗЕД), м'яса та їстівних субпродуктів як давальницької сировини і проведення операцій, пов'язаних з її переробкою на території України, що прийнято Урядом з метою уникнення непрозорих схем ввезення на митну територію України м'ясосировини [189];
- Постанова Кабінету Міністрів України від 19 грудня 2012 року № 1201 "Про затвердження переліків товарів, експорт та імпорт яких підлягає ліцензуванню, та квот на 2013 рік", відповідно до положень якої імпорт зазначених видів продукції, а також сало, свинячий жир і жир свійської птиці підлягають ліцензуванню, що прийнято з метою

впорядкування ввезення на митну територію України м’яса та їстівних субпродуктів свійської птиці тощо [197].

Також, згідно із Митним Кодексом України [138] та Законом України “Про митний тариф України” [202], сьогодні діють такі ставки ввізного мита (у % до митної вартості товару) на м’ясо і м’ясопродукти (група 02 за УКТЗЕД):

- м’ясо великої рогатої худоби свіже, охолоджене чи морожене – 15 %;
- свинина свіжа чи охолоджена – 12 %;
- свинина морожена – 10 %;
- субпродукти харчові ВРХ, свиней, овець, кіз свіжі, охолоджені та морожені – 10–15 %;
- м’ясо та харчові субпродукти свійської птиці свіжі, охолоджені та морожені – 5–15 %;
- сало, свинячий жир та жир свійської птиці – 15 %;
- ковбаси та аналогічні вироби з м’яса – 15 %;
- готові чи консервовані продукти з м’яса – 10–20 %.

Як бачимо, абсолютно за всіма досліджуваними видами м’ясопродукції обсяги їхнього імпорту у 2013 р., окрім яловичини, та телятини та м’яса птиці, переважають над обсягами експорту, що вважаємо негативним для України явищем, яке, своєю чергою, створює загрозу продовольчій безпеці держави.

Також статистичні дані засвідчують, що для українських громадян з найнижчими доходами фактичне споживання харчових продуктів становить половину, а м’ясопродуктів – майже одну третину фізіологічної норми харчування. Виходячи з того, що ключовим аспектом вирішення проблеми продовольчої безпеки будь-якої країни є доступність повноцінного харчування, передусім для малозабезпечених верств населення, стосовно споживання м’яса та м’ясопродуктів Україна перебуває на порозі критичного рівня. Зауважимо, що значна диференціація доходів населення країни обумовила існування двох сегментів на ринку м’ясопродуктів:

- перший сегмент – продукти високої якості та ціни, що відповідають ДСТУ; на цей сегмент припадає до 10 % усієї виробленої м'ясної продукції;
- другий сегмент – продукти невисокої якості, що вироблені відповідно до ТУ і мають відносно низькі ціни; цей сегмент доволі значний за розміром.

Розвиток продовольчої сфери стосовно м'яса та м'ясопродуктів пов'язаний також і з проблемою стандартизації продукції. Адже у 2009 р. було прийнято рішення щодо закінчення терміну дії перехідного періоду введення ДСТУ на виробництво м'яса та м'ясопродуктів та обов'язкове застосування державних стандартів у виробництві м'ясопродуктів з 1 січня 2010 року. Саме тому виникла необхідність розробки і впровадження національного стандарту України для м'ясо-рослинної продукції та продукції, що містить м'ясо. Згідно з новими вимогами, покупець знатиме, з якої сировини таку продукцію зроблено.

Підсумовуючи вище зазначене, необхідно наголосити, що стратегічним завданням для України є необхідність наздогнати розвинені країни у кількості продовольчого споживання та в економічній доступності харчування. В умовах глобалізації для вирішення цієї продовольчої проблеми щодо продукції м'ясної промисловості в Україні потрібно:

- збільшити сировинну базу, насамперед вітчизняного тваринництва за рахунок розвитку м'ясного скотарства;
- підвищити відповідальність бізнесу, вчених, технологів, економістів і політиків за якість виробленої та імпортованої м'ясної сировини, м'яса та м'ясопродуктів;
- установити необхідні стандарти щодо виробництва м'ясо-рослинних продуктів та істотної жорсткості санкцій стосовно тих, хто випускає неякісну продукцію, а саме: запровадити національний стандарт для м'ясо-рослинної продукції та продукції, що містить м'ясо;

- забезпечити зростання ролі держави щодо підвищення добробуту населення та скорочення розриву у диференціації його доходів тощо.

Отже, на основі здійсненого аналізу продовольчих ринків м'яса та м'ясопродукції, нами зроблено такі висновки щодо функціонування та розвитку цього ринку:

- Головною особливістю розвитку ринку м'яса та м'ясопродукції є те, що в Україні цей ринок більшою мірою розвивається за рахунок імпорту дешевої мороженої яловичини, свинини та харчових субпродуктів, а не за рахунок розширення власного виробництва сировини та м'ясопродукції. Доказовою базою цього факту є те, що станом на 2013 р. виробництво м'яса в Україні порівняно з 1995 р., зросло на 4,14 %, водночас імпорт зріс у понад 17 разів.

- Наявність активних зрушень у структурі виробництва м'яса. Якщо у 1990 р. домінуючу частку у структурі виробництва м'яса загалом займало м'ясо яловичини і телятини (близько 45,6 %), друге місце за обсягом виробництва належало свинині (36,2 %), третє – птиці (16,3 %), то у 2013 р. лідируючі позиції належать м'ясу птиці (48,9 %), на другому місці залишилася свинина (31,3 %), на третьому – яловичина і телятина (17,9 %), решта – 1,9 % належить іншим видам м'яса.

- Існуючий рівень споживання м'яса та м'ясопродуктів на одну особу засвідчує, що сьогодні Україна ще не досягла продовольчого самозабезпечення м'ясом, оскільки фактичний рівень споживання таких продуктів на одну особу у 2013 р. становив 56,1 кг, що відповідає лише мінімальному нормативному показнику, який сьогодні становить 52,0 кг м'яса на особу, причому раціональну норму харчування щодо м'яса встановлено на рівні 83 кг на особу, що на 26,9 кг більше від рівня вітчизняного споживання на особу у 2013 р. Ситуацію, що склалася, пояснюють тим, що політична та економічна нестабільність останніх двох десятиріч негативно позначилася на тваринницькому комплексі України. Прийнята в 90-ті роки XX ст. концепція переходу від крупнотоварного до

дрібнотоварного виробництва негативно вплинула на стан та подальший розвиток сировинної бази м'ясної промисловості. Зокрема, у 2013 р., порівняно із 1990 р., поголів'я великої рогатої худоби скоротилося у понад 5 разів, свиней – майже в 2,5 раза, овець та кіз – майже у 5 разів, коней – у 2 раза, птиці – в 1,1 раза.

- Аналізуючи статистичні дані балансу м'яса та м'ясопродуктів за основними його видами, спостерігаємо зростання обсягів їхнього експорту. Зокрема, у 2013 р., порівняно із 2012 р., показник експорту вищенаведеної продукції зріс на 45,6 % і сягнув рівня 182,0 тис. т, серед якого свинини – 8,0 тис. т, яловичини – 27,0 тис. т, а птиці – 146,0 тис. т, інших видів м'яса – 1,0 тис. т. Зауважимо, що 24 липня 2013 року затверджено перелік українських підприємств, що мають виключне право експортувати продукцію птахівництва до країн ЄС, до яких належать: "Миронівська птахофабрика", "Миронівський м'ясопереробний завод "Легко", "Птахофабрика "Снятинська Нова", куди входить агрохолдинг "МХП" та "Агромарс" (ТМ "Гаврилівські курчата") тощо.

- З'ясовано, що абсолютно за всіма досліджуваними видами м'ясопродукції обсяги їхнього імпорту у 2013 р., окрім яловичини, телятини та м'яса птиці, переважають над обсягами експорту, що вважаємо негативним для України явищем, яке, своєю чергою, створює загрозу продовольчій безпеці держави.

3.3. Дослідження перспектив розвитку продовольчого ринку продукції рослинництва

Для дослідження стану ринку продовольчої продукції рослинництва нами проаналізовано такі продовольчі ринки: зерна та зернових продуктів; цукру; харчових жирів; картоплі, овочів, плодів та ягід; кондитерських товарів тощо. Тож кожен з окреслених ринків розглянемо детально.

3.3.1. Функціонування ринків зерна, зернобобових культур і продуктів їхньої переробки. Найважливішою складовою агропромислового комплексу є зернова галузь, що визначає основу економічної безпеки країни. Зернове виробництво займає провідне місце у структурі агропродовольчого сектору економіки України. Від рівня ефективності його розвитку залежить добробут населення, гарантування національної продовольчої безпеки, експортні можливості країни. Також Україна є одним з найбільших експортерів зерна в Європі. Для утримання позицій на міжнародній арені з продажу зерна вітчизняним товаровиробникам необхідно постійно вкладати кошти у підвищення ефективності галузі, запроваджувати інноваційні технології з виробництва конкурентоспроможної продукції.

Основою функціонування зернового ринку є виробництво різних видів зернових культур, які в подальшому надходитимуть на промислову переробку.

Соціально-економічна криза в Україні кінця 90–х рр. ХХ ст. вплинула як і на розвиток сільського господарства загалом, і на виробництво зерна зокрема. Якщо до 1990-х років виробництво зерна в країні в середньому становило 47,40 млн т, то за 1991–1995 рр. – 38,00 млн т, а у 2000 р. – тільки 24,46 млн т. І лише останніми роками виробництво зерна динамічно зростає: у 2010 р. – 39,27 млн т; у 2011 р. – 56,75 млн т; у 2013 р. цей показник зростає до рівня 63,05 млн т. Таку нестабільну ситуацію пояснюють тим, що зернові культури надзвичайно чутливі до стану природно-кліматичних та погодних умов. Динаміку обсягів виробництва зернових та зернобобових культур за 1990–2013 рр. відображено на рис. 3.11.

Аналізуючи обсяги виробництва зернових за регіонами, зазначимо, що найбільше зерна протягом 1990–2013 рр. зібрали у Вінницькій, Полтавській, Кіровоградській, Дніпропетровській, Харківській та Черкаській областях [233, с. 75].

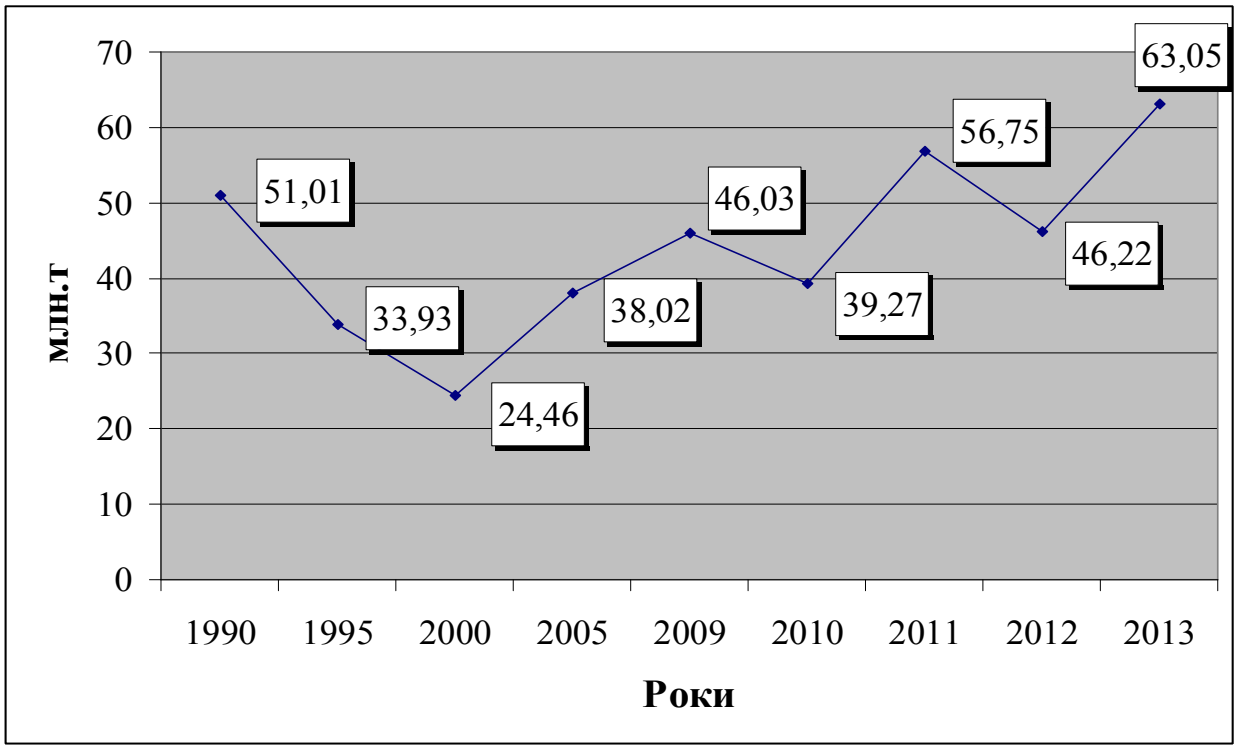

Рис. 3.11. **Динаміка обсягів виробництва зернових та зернобобових культур за 1990–2013 рр., млн т** [289, с. 86–87]

Згруповані основні статистичні показники щодо: валового збору а також площ, з яких зібрано врожай та урожайності та питомої ваги зернових культур протягом 1990–2013 рр. подано у табл. 3.35.

Аналіз статистичних даних таблиці 3.35 засвідчує, що незважаючи на високу динамічність валового збору зернових протягом 1990–2013 рр., загальна посівна площа зернових культур протягом зазначеного періоду залишалася доволі стабільною. На посів зернових відводилися в середньому близько 14,5 тис. га щорічно, що становить від 45 % до 58 % від загальної посівної площі сільськогосподарських культур 1990–2013 рр. Проте зауважимо, що у структурі загальної посівної площі зернових культур відбулися значні зміни. Протягом 1990–2013 рр. скоротилися посівні площі пшениці, жита, вівса, проса, гречки, рису та зернобобових; натомість посіви ячменю, кукурудзи і сорго зросли на 19,2 %; 294,6 % та 419,3 % відповідно.

Таблиця 3.35

Основні показники, що характеризують виробництво зернових та зернобобових культур протягом 1990–2013 рр.*

Культура / Рік	Пшениця озима і яра	Жито озиме і яре	Ячмінь озимий і ярий	Овес	Просо	Гречка	Рис	Кукурудза на зерно	Сорго	Зернобобові	**Всього:**
Площа з якої зібрано врожай, тис. га											
1990	7557,7	517,2	2712,0	485,9	196,8	362,3	27,7	1223,1	24,9	1414,2	14522,2
1995	5479,4	604,7	4413,2	560,1	157,7	447,6	22,0	1161,3	10,4	1085,0	13962,5
2000	5161,6	638,1	3689,1	481,0	366,5	528,9	25,2	1278,8	14,4	383,2	12586,8
2005	6571,0	608,9	4350,4	450,0	396,2	396,2	21,4	1659,5	20,1	401,2	14605,2
2010	6284,1	279,1	4316,9	310,8	198,6	198,6	29,3	2647,6	28,7	391,2	14575,7
2012	5629,7	297,8	3293,0	301,0	152,5	273,3	25,5	4371,9	136,9	303,4	14792,1
2013	6566,1	279,3	3233,1	241,3	78,0	168,4	24,2	4826,9	129,3	255,8	**15804,4**
Урожайність, ц/га											
1990	40,2	24,4	33,8	26,8	17,2	11,6	42,5	38,7	9,6	23,1	35,1
1995	29,7	20,0	21,8	19,9	17,0	7,6	36,4	29,2	8,9	14,5	24,3
2000	19,8	15,2	18,6	18,3	11,6	9,1	35,6	30,1	11,5	17,0	19,4
2005	28,5	17,3	20,6	17,6	11,7	6,9	43,4	43,2	26,8	18,9	26,0
2010	26,8	16,7	19,7	14,8	13,7	6,7	50,5	45,1	21,4	15,1	26,9
2012	28,0	22,7	21,1	20,9	10,3	8,7	62,1	47,9	15,2	15,6	31,2
2013	33,9	22,8	23,4	19,4	13,1	10,6	60,0	64,1	27,4	14,5	**39,9**
Валовий збір, тис. т											
1990	30373,7	1259,5	9168,9	1303,0	338,0	420,1	117,6	4736,8	24,0	3265,9	51009,0
1995	16273,3	1207,9	9633,2	1116,4	267,5	340,5	80,1	3391,8	9,3	1569,9	33929,8
2000	10197,0	968,3	6871,9	881,4	426,1	480,6	89,7	3848,1	16,5	652,0	24459,0
2005	18699,2	1054,2	8975,1	790,7	140,6	274,7	93,0	7166,6	53,9	757,5	38015,5
2010	16851,3	464,9	8484,9	458,5	117,1	133,7	148,0	11953,0	61,4	592,3	39270,9
2012	15762,6	676,8	6936,3	629,7	157,4	238,7	159,8	20961,3	208,5	473,3	46216,1
2013	22279,3	637,7	7561,6	467,3	102,0	179,0	145,1	30949,6	354,4	371,5	**63051,3**
Питома вага виробництва культури, %											
1990	59,5	2,5	18,0	2,6	0,7	0,8	0,2	9,3	0,0	6,4	100
1995	48,0	3,6	28,4	3,3	0,8	1,0	0,2	10,0	0,0	4,7	100
2000	41,7	4,0	28,1	3,6	1,7	2,0	0,4	15,7	0,1	2,8	100
2005	49,2	2,8	23,6	2,1	0,4	0,7	0,2	18,9	0,1	2,0	100
2010	42,9	1,2	21,6	1,2	0,3	0,3	0,4	30,4	0,2	1,5	100
2012	34,1	1,5	15,0	1,4	0,3	0,5	0,3	45,4	0,5	1,0	100
2013	35,3	1,0	12,0	0,7	0,2	0,3	0,2	49,1	0,6	0,5	100

**Примітка:* Таблицю розроблено на основі групування статистичних даних зі Статистичного збірника "Сільське господарство України" у 2013 р. [289, с. 90–91]

Згідно з розробленою Міністерством Аграрної політики і продовольства України та Національною академією аграрних наук України галузевою програмою “Зерно України – 2015”, посівні площі зернових культур у 2015 р. в Україні становитимуть близько 16,0 млн га, у тім числі: озимої пшениці – не менше 6,8 млн га; озимого ячменю – 1,2 млн га; озимого жита – 0,3 млн га; кукурудзи – 4,0 млн га; ярого ячменю – 4,6 млн га. Виробництво зерна на цих площах за середньої урожайності 43–45 ц/га становитиме у 2015 р. близько 71 млн т [45; 105]. Фактичні та прогнозні значення посівних площ зернових культур за 2010–2015 рр. відображено у табл. 3.36.

Таблиця 3.36

Фактичні та прогнозні значення посівних площ зернових культур у 2010–2015 рр., млн га [45; 105]

Вид зернової культури	**Засіяна площа, млн га**			
	2010	**2011**	**2012**	**2015 (прогноз)**
Озима пшениця	6,4	6,7	5,9	6,8
Озиме жито	0,3	0,3	0,3	0,3
Кукурудза	2,7	3,6	4,7	4,0
Ярий ячмінь	4,5	3,8	3,5	4,6
Просо	0,1	0,2	0,2	0,5
Гречка	0,2	0,3	0,3	0,3

Аналіз показників обсягів виробництва зернових та зернобобових культур за 1990–2013 рр., динаміку яких наведено на рис. 3.11, засвідчує, що у 2013 р. отримано рекордний за роки незалежності врожай зернових і зернобобових культур, який становив 63,05 млн т здебільшого за рахунок підвищення їхньої врожайності до середньосвітового рівня. Такий урожай зернових культур зумовлено, передусім, значним зростанням виробництва зернової кукурудзи, питома вага якої досягла 40 % у загальному валовому зборі зерна (за середнього показника за десять років 21 %).

Здійснюючи оцінку балансу зернових та зернобобових культур за 2000–2013 рр., зазначимо, що за підсумками 2013 р. експорт сільськогосподарської продукції (група 1–24 УКТ ЗЕД) сягав 27836 тис. т, імпорт – 242 тис. т, що забезпечило додаткове надходження валютної виручки в Україну у сумі

Таблиця 3.37

Баланс зернових та зернобобових культур за 2000–2013 рр., тис. т [10, с. 37]

Стаття балансу	Рік							
	2000	**2005**	**2008**	**2009**	**2010**	**2011**	**2012**	**2013**
Виробництво	24459	38016	53290	46028	39271	56747	46216	63051
Зміна запасів на кінець року	1329	-314	9952	-6079	-2054	12784	-10052	6933
Імпорт	1010	226	222	136	175	273	228	242
Всього ресурсів	**24140**	**38556**	**43560**	**52243**	**41500**	**44236**	**56496**	**56360**
Експорт	1330	12650	16668	26160	14239	14825	27798	27836
Витрачено на посів	3597	3294	3489	3558	3222	3226	2953	2890
Витрачено на корм	11056	13817	13580	13997	14787	16334	16147	16183
Втрати	309	375	1177	752	794	1570	1491	1506
Переробка на нехарчові цілі	100	670	1625	916	1650	1551	1454	1367
Витрачено зерна для споживання	**7748**	**7750**	**7021**	**6860**	**6808**	**6730**	**6653**	**6578**
Фонд споживання хлібних продуктів,	**6141**	**5817**	**5340**	**5145**	**5106**	**5047**	**4990**	**4933**
у т.ч. у розрахунку на одну особу, кг	***124,9***	***123,4***	***115,4***	***111,7***	***111,3***	***110,4***	***109,4***	***108,4***

6,5 млрд дол. США при загальному від'ємному зовнішньоторговельному сальдо країни 14,2 млрд дол. США. Такої позитивної динаміки "аграрного" зовнішньоторговельного сальдо досягнуто значною мірою завдяки активному нарощуванню експорту зерна та технічних культур. Як наслідок, рівень самозабезпеченості України зерном у 2013 р. (відношення виробництва до внутрішнього використання в Україні, %) сягав 196,9 %.

Завдяки цьому, Україна перетворюється на потужного експортера зерна на світовому ринку. Зазначимо, що останніми роками частка країни у світовій торгівлі зерном збільшилася з 1 % до 10 %. Україна входить до першої десятки експортерів пшениці, займає перше місце на світовому ринку з експорту ячменю [342]. Зауважимо, що Україна експортує зерно практично в усі країни, які його імпортують: країни СНД, ЄС, Близького Сходу, країни басейну Тихого океану (імпортерами українського зерна є 78 країн) [228].

З метою здійснення оцінки зміни обсягів валової продукції зернових і зернобобових культур зібраних протягом 1990–2012 рр., розглянемо результати виконаного нами факторного аналізу, представленого в таблиці 3.38.

Таблиця 3.38

Факторний аналіз зміни обсягів валової продукції зернових і зернобобових культур, зібраних упродовж 1990–2012 рр., тис. т*

Назва продукції	Приріст (зменшення) обсягів виробництва зернових 2012 р., порівняно з 1990 р., тис. т			Приріст (зменшення) обсягів виробництва зернових 2012 р., порівняно з 2000 р., тис. т		
	Всього	в тім числі		Всього	в тім числі	
		за рахунок зміни врожайності	за рахунок зміни посівних площ		за рахунок зміни врожайності	за рахунок зміни посівних площ
Пшениця озима і яра	-14611,1	- 9220,4	- 5390,7	+ 5565,6	+ 4255,5	+ 1310,1
Жито озиме і яре	-582,7	- 88,0	-494,7	-291,5	+ 480,2	- 771,7
Ячмінь озимий і ярий	-2232,6	-3445,1	+ 1212,5	+64,4	+ 912,1	- 847,7
Овес	-673,3	- 287,5	- 385,8	-251,7	+ 123,9	- 375,6
Просо	-180,6	- 135,3	- 45,3	-268,7	- 48,6	- 220,1
Гречка	-181,4	-104,9	- 76,5	-241,9	- 20,5	- 221,4
Рис	+42,2	+54,4	- 12,2	+70,1	+ 66,8	+ 3,3
Кукурудза на зерно	+16224,5	+1121,8	+15102,7	+17113,2	+ 2277,4	+ 14835,8
Сорго	+184,5	+13,8	+ 170,7	+192	+ 5,4	+ 186,6
Інші зернові й зернобобові	-2792,6	- 1059,7	- 1732,9	-178,7	- 54,2	- 124,5
Зернові та зернобобові всього:	**-4792,9**	**- 5699,7**	**+ 906,8**	**+21757,1**	**+14811,8**	**+ 6945,3**

**Примітка:* Таблицю розроблено на основі статистичних даних зі Статистичного збірника "Сільське господарство України" у 2012 р. [288, с. 90–91].

Вищенаведений факторний аналіз ще раз ілюструє стрімке скорочення обсягів виробництва зернової та зернобобової продукції протягом 1990–2012 рр. Також він дає змогу зробити висновок щодо кількісного впливу того чи іншого чинника на валовий збір продукції.

Згідно із даними табл. 3.39 бачимо, що виконаний факторний аналіз

зміни обсягів валової продукції зернових і зернобобових культур, зібраних протягом 1990–2012 рр., засвідчує про зміну таких обсягів за рахунок зміни врожайності та за рахунок зміни посівних площ.

Під час зіставлення даних 1990 р. і 2012 р. спостерігаємо зменшення обсягів виробництва пшениці, жита, ячменю, вівса, проса, гречки та зернобобових і збільшення обсягів виробництва рису, кукурудзи на зерно та сорго. Зазначимо, що зниження валових зборів пшениці загалом, проса та гречки відбувалося більшою мірою за рахунок зниження врожайності, а зменшення виробництва жита, вівса та зернобобових – за рахунок скорочення посівних площ. Також зазначимо, що нарощування виробництва кукурудзи на зерно та сорго відбувалося завдяки розширенню посівних площ, а збільшення виробництва рису – завдяки підвищенню врожайності.

Порівнюючи дані 2000 р. із 2012 р., спостерігаємо нарощування обсягів виробництва пшениці, ячменю, кукурудзи на зерно, сорго, рису та скорочення обсягів жита, вівса, проса, гречки та зернобобових. Загальний збір усіх зернових і зернобобових сприяв позитивному приросту, що засвідчує поступовий вихід галузі із кризи.

Зазначимо, що вагомим чинником, який найбільше впливає на обсяги валового збору зернових та зернобобових культур, є врожайність. До прикладу, за найвищих валових зборів зернових у 1990 р. та 2012 р. рівень урожайності становив 35,1 та 31,2 ц/га, а за найнижчих – у 1995 р. та 2000 р. – лише 24,3 і 19,4 ц/га, відповідно.

Наголосимо, що протягом 1990–2012 рр. у структурі зернових і зернобобових культур переважає виробництво пшениці, ячменю та кукурудзи, питома вага яких станом на 2012 р. становить 34,1 %, 15,0 % та 45,4 %, відповідно. Зазначимо, що частка пшениці у загальному зборі зернових у 2012 р., порівняно з 1990 р., зменшилася на 43 %, ячменю – на 17 %, а частка кукурудзи протягом цього періоду зросла з 9,3 % до 45,4 %. Отже, можна стверджувати, що за останні двадцять років відбулися суттєві зміни у структурі виробництва зернових. Свою традиційну першість у

виробництві втратила пшениця, яка протягом 1986–1990 рр. становила майже 50 % валового збору усіх зернових, а кукурудза, що зазвичай займала невелику частку валового збору, стрімко стала лідером у структурі валового збору [288, с. 90].

Для оцінки ефективності функціонування підприємств зернової галузі проаналізовано показники рентабельності виробництва, що дає змогу зіставити ефективність роботи різних підприємств і прибутковість різних видів продукції. Динаміку показників рентабельності виробництва зернових та зернобобових культур у 2008–2013 рр. відображено у табл. 3.39.

Таблиця 3.39

Рівень рентабельності виробництва зернових та зернобобових культур у сільськогосподарських підприємствах у 2008–2013 рр., % [159, с. 13–14]

Рослинна продукція	Рентабельність (%)						Абсолютне відхилення між max і min значенням
	2008	2009	2010	2011	2012	2013	
Пшениця озима і яра	17,6	5,8	9,6	17,6	11,8	2,4	15,2
Жито озиме і яре	13,4	-15,5	-18,0	11	5,5	- 15,3	31,4
Ячмінь озимий і ярий	19,8	- 4,9	-0,4	16	11,4	0,6	24,7
Овес	20,0	-14,4	-15,1	21,8	9,9	- 2,6	36,9
Кукурудза на зерно	10,6	21,5	29,9	38,6	19,8	1,5	37,1
Просо	14,2	-21,2	11	32,8	-12,5	3,0	54,0
Гречка	-0,7	-2,1	70,2	58,9	24,5	- 1,3	72,3
Сорго	-24,2	-40,4	7,1	2,9	-11,4	- 23,4	47,5
Рис	39,1	61,7	26,4	12	12,3	18,1	49,7
Інші зернові й зернобобові	14,7	37,3	20,1	12,9	9,3	- 5,0	42,3
Середнє значення за всіма зерновими і зернобобовими	**16,4**	**7,3**	**13,9**	**26,1**	**15,2**	**1,5**	**24,6**

Аналіз статистичних даних таблиці 3.39 засвідчив наявність прогалин та проблемних місць у системі виробництва та реалізації сільськогосподарської продукції, оскільки можна стверджувати, що ні ринковий механізм, ні система державного регулювання економіки протягом 2008–2013 рр. не змогли забезпечити стабільний рівень рентабельності виробництва

зернобобових культур та зернової продукції.

Упродовж зазначеного періоду спостерігали значні коливання рівня рентабельності, передусім це проявилося щодо таких зернових, як жито, овес, просо, гречка, сорго та рис. Також зазначимо, що рівень рентабельності виробництва жита та гречки є доволі нестабільним показником. Збиткове виробництво гречки протягом 2008–2009 рр. різко стає надприбутковим. Наприклад, упродовж 2010–2013 рр. рівень рентабельності виробництва вищезазначеної культури сягав 70,2 %, 58,9 %, 24,5 % та - 1,3 %, відповідно.

Зазначимо, що найстабільніший рівень рентабельності протягом 2008–2013 рр. має пшениця. Наголосимо також, що в середньому протягом 2008–2013 рр. найрентабельнішим є виробництво рису, а найзбитковішим – виробництво сорго. Загалом середня рентабельність виробництва зернових і зернобобових культур протягом розглянутого періоду була додатною і коливалася в межах від 1,5 % до 26,1 %.

Головними причинами зниження рівня прибутковості зернової галузі останніми роками є нерозвиненість аграрного ринку й інфраструктури збуту зерна, відсутність дієвого механізму державного регулювання ціноутворення на зернову продукцію в умовах як надвиробництва зерна, так і неврожаю, високий рівень кредитних ставок і недосконаліть бюджетної підтримки галузі тощо.

Здійснений аналіз статистичних даних обсягів реалізації зернової та зернобобової продукції (табл. 3.40) засвідчив, що загальні обсяги реалізації цієї продукції у 2013 р., порівняно з 2000 р., зросли у понад три рази, а саме – із 10725,6 тис. т до 38344,6 тис. т. Причому обсяг реалізації пшениці у 2013 р., порівняно із 2000 р., зріс на 152,93 % та становив 13567,9 тис. т; жита – зменшився на 28,84 % та становив 311,2 тис. т; кукурудзи – збільшився на 1847,47 % і становив 20378,3 тис. т; ячменю – збільшився на 9,04 % та становив 3172,9 тис. т.

Таблиця 3.40

Динаміка обсягів реалізації зернових та зернобобових культур за 2000–2013 рр., тис. т [225, с. 5]

Найменування продукції	Рік							
	2000	2005	2008	2009	2010	2011	2012	2013
Зернові культури у тім числі:	10725,6	19458,4	24763,1	31686,3	23661,7	28609,0	33668,8	38344,6
пшениця	5364,2	10045,2	13193,9	15675,4	10397,9	12055,0	12573,0	13567,9
жито	437,3	479,1	376,9	580,1	389,4	208,2	337,4	311,2
кукурудза	1046,4	4029,6	4963,8	8178,7	7069,1	12231,7	16568,8	20378,3
ячмінь	2909,9	3857,2	5504,5	6085,8	4870,0	3343,4	3249,0	3172,9

Виходячи із того, реалізація зернових за рахунок переробних підприємств у 2013 р. знизилася на 8 %, реалізація зернових на ринку скоротилася на 89 %, реалізація товару населенню за рахунок оплати праці та пайовикам за рахунок орендної плати знизилася на 82 %, а за рахунок інших напрямів – зросла у 3,3 раза. Розглядаючи видову структуру реалізації зернових, зазначимо, що у 2013 р., порівняно з 2000 р., знизилися обсяги реалізації жита, вівса, проса, гречки, а обсяги реалізації інших видів зернових зросли [225, с. 7].

Розглядаючи та аналізуючи структуру експорту та імпорту за видами зернових упродовж 2010–2014 рр., що наочно відображено у табл. 3.41, зазначимо, що протягом зазначеного періоду спостерігаємо стабільне нарощування експорту пшениці, обсяг експорту якої у 2013 р., порівнянні з 2010 р., зріс до 14120,14 тис. т. Наголошено, що головними конкурентами України на світовому ринку пшениці є Китай, Індія, Росія та Франція.

Також протягом аналізованого періоду відбулося збільшення обсягів експорту кукурудзи, гречки та сорго у 4,3; 2,2 та 5,1 раза відповідно. Натомість експорт таких культур, як жито, ячмінь, овес, просо та рис, скоротився за вищезазначений період.

Таблиця 3.41

Структура вітчизняного експорту та імпорту за видами зернових протягом 2010–2014 рр., тис. т [76–80; 90–95]

І частина					
Назва товару	**Рік**	**Обсяг експорту, тис. т**	**Провідний імпортер**	**Обсяг імпорту, тис. т**	**Провідний експортер**
Пшениця тверда	2010	0,44	Росія	20,76	Чеська Республіка
	2011	1201,02	Білорусь	20,26	США
	2012	11287,67	Білорусь	10,19	Німеччина
	2013	14120,14	Ємен	1,29	Німеччина
	2014	-	-	-	-
Жито	2010	93314,47	Єгипет	1970,19	Білорусь
	2011	6325,61	Польща	13,29	Німеччина
	2012	10487,36	Польща	39,17	Німеччина
	2013	15827,86	Ізраїль	183,76	Німеччина
	2014	58893,99	Іспанія	148,48	Польща
Ячмінь	2010	4785240,15	Саудівська Аравія	10549,48	Росія
	2011	2144736,21	Саудівська Аравія	39833,05	Швеція
	2012	2582017,76	Саудівська Аравія	25203,07	Аргентина
	2013	2339529,77	Саудівська Аравія	10071,57	Росія
	2014	4165877,14	Саудівська Аравія	6902,46	Росія
Овес	2010	19670,62	Пакистан	8,21	Німеччина
	2011	398,45	Пакистан	3786,50	Росія
	2012	1624,50	Пакистан	5068,61	Росія
	2013	2789,81	Об’єднані Арабські Емірати	0,00	-
	2014	8984,06	Пакистан	-	-
Кукурудза на зерно	2010	4052445,97	Єгипет	30477,61	Угорщина
	2011	7806040,26	Єгипет	45829,69	Угорщина
	2012	15630888,42	Єгипет	49176,70	Угорщина
	2013	16729467,14	Єгипет	49558,66	Угорщина
	2014	17556531,20	Єгипет	54948,00	Румунія
Просо	2010	51285,45	Німеччина	0,00	-
	2011	35960,38	Ірак	0,00	-
	2012	49711,67	Німеччина	0,08	Італія
	2013	40197,78	Південна Африка	867,86	Росія
	2014	-	-	-	-
Гречка	2010	882,58	Польща	0,00	-
	2011	1303,01	Молдовська Республіка	0,84	Китай
	2012	383,73	Молдовська Республіка	4658,96	Росія
	2013	540,86	Сербія	9406,63	Росія
	2014	1960,61	Польща	9098,54	Росія
Сорго	2010	38421,67	Ізраїль	14,53	Франція
	2011	53120,82	Єгипет	161,10	Франція
	2012	125424,51	Італія	997,72	США
	2013	180398,14	Іспанія	753,82	США
	2014	195594,67	Італія	361,87	Франція
Рис	2010	3902,27	Білорусь	63517,63	Пакистан
	2011	3012,26	Молдовська Республіка	61360,32	Пакистан
	2012	32972,56	Лівійська Арабська Джамахірія	42253,28	Пакистан
	2013	28918,58	Лівійська Арабська Джамахірія	67856,77	Пакистан
	2014	3879,16	Лівійська Арабська Джамахірія	84173,99	Пакистан
Інші зернові культури	2010	75,54	Польща	17,16	США
	2011	66,16	Польща	19,20	США
	2012	352,09	Польща	14,27	США
	2013	32,93	Росія	33,61	США
	2014	-	-	-	-

ІІ частина			
Загальний обсяг експорту зернових (млн дол. США)		***Загальний обсяг імпорту зернових (млн дол. США)***	
2010	2467,1	2010	145,6
2011	3617,1	2011	219,9
2012	7008,4	2012	249,1
2013	6371,3	2013	306,5
2014	6594,1	2014	301,5

Здійснюючи аналіз основних покупців вітчизняного зерна зазначимо, що протягом розглянутого періоду провідними імпортерами є Польща, Єгипет, Білорусь, Пакистан, Саудівська Аравія та Молдовська Республіка тощо. Зокрема, загальний вартісний показник обсягу імпорту зерна протягом 2010–2013 рр. зріс до 306,5 млн дол. США у 2013 р., що у 2,1 раза більше, порівняно із 145,6 млн дол. США у 2010 р. Розглядаючи натуральні показники обсягів імпорту зернових за основними їхніми видами у 2010–2014 рр., зазначимо, що вони знижується за такими культурами як пшениця, жито, ячмінь, овес, та зростають за такими культурами як: кукурудза, просо, гречка, сорго та рис. Головними імпортерами України є Німеччина, США та Угорщина.

Зважаючи на усе вищесказане, зазначимо, що на зерновий ринок України у сучасних умовах розвитку ринкової економіки на глобальному рівні впливають такі головні чинники:

1. *Демографічний.* За даними ООН, населення планети в найближчі 100 років збільшиться до 12–13 млрд, тобто майже вдвічі. Сьогодні у світі виробляють понад 600 млн т пшениці [289, с. 383]. Тобто в найближчі 100 років у світовому масштабі необхідно збільшити виробництво пшениці на 500–600 млн т. Виконання такого завдання під силу таким країнам, як Україна, які мають відповідні земельні ресурси та нереалізований на сьогодні потенціал збільшення виробництва зерна (передусім, за рівнем урожайності).

2. *Енергетичний.* Зернові культури використовують у біопаливній промисловості за виробництва енергоресурсів, причому зменшується їхнє використання на продовольчі цілі, що спричиняє до збільшення дефіциту зерна і, відповідно, скорочення світових запасів.

3. *Транснаціональний.* Ринок зерна в Україні характеризується наявністю значної кількості ТНК, які збільшують свою присутність на ньому. В країні працює близько 10 потужних транснаціональних зернотрейдерів, які уміло використовують відсутність потужних конкурентів на внутрішньому ринку

[122]. Звідси – часто невиправдано низькі закупівельні ціни на зерно, що знижує прибутки сільгоспвиробників.

Також варто наголосити і на нормативно-правовому забезпеченні державного регулювання ринку зерна в Україні. Головними законодавчими актами у цій галузі є:

- *Закон України "Про зерно та ринок зерна в Україні"* – визначає державну політику щодо розвитку ринку зерна як пріоритетного сектору економіки агропромислового комплексу України, спрямованого на створення правових, економічних та організаційних умов конкурентоспроможного виробництва і формування ринку зерна для забезпечення внутрішніх потреб держави у продовольчому, насіннєвому та фуражному зерні, нарощування його експертного потенціалу [201].

- *Програма "Зерно України – 2015",* розроблена Національною академією аграрних наук України та Міністерством аграрної політики та продовольства України, в якій визначено шляхи нарощування виробництва зерна, розкрито технологічні, економічні та нормативно-правові засади вирішення зернової проблеми. У Програмі визначено прогнозні значення щодо зростання посівних площ [45; 105], а саме: посівні площі зернових культур у 2015 р. в Україні мають становити близько 16,0 млн га, у тому числі озимої пшениці – не менше 6,8 млн га, озимого ячменю – 1,2 млн га, озимого жита – 0,3 млн га, кукурудзи – 4,0 млн га, ярого ячменю – 4,6 млн га. Виробництво зерна на цих площах за середньої урожайності 43–45 ц/га становитиме у 2015 р. близько 71 млн т.

Ще одним напрямом, завдяки якому реально підвищиться стан господарської діяльності зернозаготівельних господарств, як зазначено у вищезгаданій програмі, є впровадження заходів, що сприяють підвищенню якості зерна, а саме: запровадження ліцензування діяльності щодо приймання, зберігання, переробки та реалізації зерна та продуктів його переробки; внесення змін і доповнень до чинних стандартів з метою їхнього

удосконалення та адаптації державних стандартів України на основні сільськогосподарські культури до стандартів Європейського Союзу.

Однак реалізація існуючих положень вищенаведених нормативно-правових документів доволі часто не відповідає належному рівню, а недостатня системність та неузгодженість законодавства України, а також його вибіркове виконання, негативно впливають на зерновиробництво і потребують вдосконалення механізмів державного регулювання ринку зерна.

Отож, на наш погляд, політико-правовий та організаційно-інформаційний механізми державного регулювання ринку зерна необхідно реалізовувати за такими основними напрямами:

- створення системи моніторингу та прогнозування ринку зернових;
- пошук та просування зерна на зовнішні ринки;
- стимулювання ринкового попиту на зерно як на внутрішньому, так і на зовнішньому ринках;
- формування та розвиток інфраструктури зернового ринку, включаючи інформаційно-аналітичну систему, товарні біржі й оптові ринки, сільськогосподарські заготівельно-збутові та обслуговуючі кооперативи, агроторгові доми, ф'ючерсна торгівля тощо;
- зростання ролі державної підтримки зернового ринку, в тому числі за рахунок посилення ролі державних агентів (Аграрний фонд, Держрезерв, ДАК "Хліб України"). Посилення ролі Аграрного фонду у фінансовій підтримці зерновиробництва (через укладання строкових контрактів на поставку майбутнього урожаю) передбачає його фінансування з державного спеціального фонду, загального фонду та доходів від розміщення облігацій внутрішньої державної позики. Отож для виконання зазначених функцій та ефективнішого впливу на цінову ситуацію на ринку в умовах прогнозованої нестабільності світових цін на сільськогосподарську продукцію і, передусім, на зерно, фінансування Аграрного фонду необхідно збільшувати до 18,0 млрд грн в 2015 р., з яких 6,0 млрд грн – за рахунок коштів спеціального фонду державного бюджету (надходження від реалізації об'єктів державного

цінового регулювання), та 2,0 млрд грн – за рахунок коштів загального фонду, а 10 млрд грн – за рахунок ОВДП [45];

- вдосконалення системи кредитування за рахунок комерційних банків, створення умов для полегшеного доступу до кредитних ресурсів, введення системи складських свідоцтв, які можна використовувати для отримання кредитів під заставу. Адже вітчизняним виробникам зерна важко конкурувати із закордонними через наявність значної різниці у вартості кредитних ресурсів для аграрного сектора. Зокрема, кредити в ЄС, які надають аграрному сектору, коштують від 2 до 4 %, у США – 0 %, в Україні – до 25–30 % річних [333, с. 5–9];

- захист інтересів вітчизняних виробників зерна на внутрішньому ринку та під час зовнішньоекономічної діяльності;

- фінансове, науково-технічне та інноваційне забезпечення розвитку ринку зерна. Оптимізація структури фінансового забезпечення програм розвитку зерновиробництва передбачає посилення залучення ресурсів на міжнародних фондових ринках IPO (IPO – публічне розміщення акцій на спеціалізованих фондових майданчиках). IPO в найближчій перспективі слугуватиме ефективним інструментом залучення фінансових ресурсів для великотоварних аграрних формувань, зокрема агрохолдингів. Використання IPO може забезпечити аграрним компаніям доступ до серйозних за розмірами капіталів міжнародних інвесторів;

- формування необхідної законодавчої та нормативно-правової бази та її гармонізація з вимогами Світової організації торгівлі.

3.3.2. Ринок цукру. Провідне місце у системі продовольчих ринків належить ринку цукру, оскільки цукор, відповідно до концепції національної безпеки, зачислено до категорії стратегічних продуктів, які забезпечують економічну безпеку країни.

Зауважимо, що у період функціонування Радянського Союзу вітчизняна цукрова галузь була дуже добре розвиненою. Виробництво українського цукру з цукрового буряку становило близько 60 % виробництва

колишнього СРСР та 10 % світового виробництва бурякового цукру. Кількість зайнятих у бурякоцукровому комплексі сягала понад 1,5 млн осіб, а виробнича інфраструктура становила 192 цукрових заводи, які переробляли в середньому 40 млн т цукрового буряку на рік. Проте, на превеликий жаль, після здобуття Україною незалежності відбувся розрив основних господарських зв'язків України із країнами колишнього Союзу, внаслідок чого цукрова галузь зменшила свої виробничі потужності. За даними Національної асоціації цукровиків України, із 192-х цукрових заводів у 1998 р. працювало 176, у 1999 р. – 170, у 2000 р. – 165, а у 2010 р. – 73, у 2011 р. – 77 цукрових заводів [311, с. 23]. Протягом 2012 р. в Україні працювало лише 63 цукрових заводи, сумарною виробничою потужністю 212,88 тис. т переробки цукрового буряку на добу, які за рік переробили 17,17 млн т цукрового буряку, виробивши при цьому лише 2226,4 тис. т цукру, а у 2013 р. кількість таких заводів скоротилася майже удвічі – 38 [227; 311, с. 23–25]. Скорочення останніми роками чисельності цукропереробних заводів пояснюємо перевищенням обсягів виробництва цукру над його споживанням, що, своєю чергою, спричинило до формування значного обсягу перехідних запасів цукрової продукції.

Зауважимо, що обсяг виробництва цукру здебільшого залежить від валового збору цукрового буряку, врожайності та розміру посівних площ. Варто зазначити й те, що у 2013 р. обсяги виробництва цукру знизилися до 1,263 млн т (на 41,1 %), що є наслідком зменшення посівних площ із показника 458 тис. га у 2012 р. до рівня 280 тис. га у 2013 р. Головні показники виробництва цукрового буряку в Україні упродовж 1990–2013 рр. наведено в табл. 3.42.

Зазначимо, що починаючи з 1990 р. (див. табл. 3.42), спостерігаємо спадання щодо усіх показників виробництва цукрового буряку. Посівні площі у 2013 р., порівняно з 1990 р., скоротилися у 5,7 раза. Незначне їхнє розширення спостерігалося лише у 2001 р., коли вони зросли на 13 %,

порівняно з попереднім 2000 р.; у 2006 р. – коли зафіксували зростання посівних площ на 25 %, порівняно із 2005 р., та упродовж 2010–2011 рр.

Таблиця 3.42

Головні показники виробництва цукрового буряку в Україні у 1990–2013 рр. [159, с. 13; 227; 233, с. 9–32]

Рік	Посівні площі, тис. га	Площі, з яких зібрано врожай, тис. га	Урожайність, ц/га	Валовий збір буряку, тис. т	Рентабельність, %
1990	1607	1605	276	44264,5	29,5
1995	1475	1448	205	29650,4	31,2
2000	856	747	177	13198,8	6,1
2001	970	853	183	15574,6	1,5
2002	897	763	189	14452,5	- 8,6
2003	773	666	201	13391,9	6,2
2004	732	697	238	16600,4	-0,8
2005	652	624	248	15467,8	4,8
2006	815	787	285	22420,7	11,1
2007	610	578	294	16977,7	-11,1
2008	380	377	356	13437,7	7,1
2009	322	320	315	10067,5	37,0
2010	501	492	279	13749,2	16,7
2011	532	516	363	18740,5	36,5
2012	458	449	411	18439,0	15,7
2013	280	270	399	10789,4	2,7
Темп приросту (%) 2013 / 1990	-82,5	-83,2	+44,6	-75,6	-90,8

Зауважимо також, що показник посівних площ та площ, з яких зібрано врожай цукрового буряку за 1990–2013 рр., є дещо відмінними. Вони, своєю чергою, станом на 2013 р. скоротилися у 5,9 раза порівняно з 1990 р. Однак наголосимо, що показники врожайності цукрового буряку з 1990 р. до 2000 р. мають спадну динаміку, лише у 2006 р. рівень врожайності перевищив аналогічний показник 1990 р. і почав зростати, досягаючи позначки 411 ц/га у 2012 р. Що стосується показників рентабельності вирощування цукрового буряку за період 1990–2013 рр., то, зазначимо, що найвищий рівень цього

показника спостерігаємо у 2009 р. – "+ 37" %, коли показник валового збору цукрового буряку становив лише 10067,5 тис. т і був найнижчим за досліджуваний період 1990–2012 рр. Найзбитковішим для виробників цукрового буряку був рівень рентабельності 2007 р., який становив "-11,1" %. Така ситуація зумовлена різким зниженням оптових цін на цукровий буряк за відносно невеликих валових зборів, унаслідок чого показник рентабельності досяг від'ємного значення.

Аналізуючи динаміку виробництва цукру в Україні (рис. 3.12) зауважимо: що за даними Держкомстату, протягом 2004–2013 рр. такі обсяги скоротилося в 1,7 раза із рівня 2147 тис. т у 2004 р. до 1263 тис. т. у 2013 р.

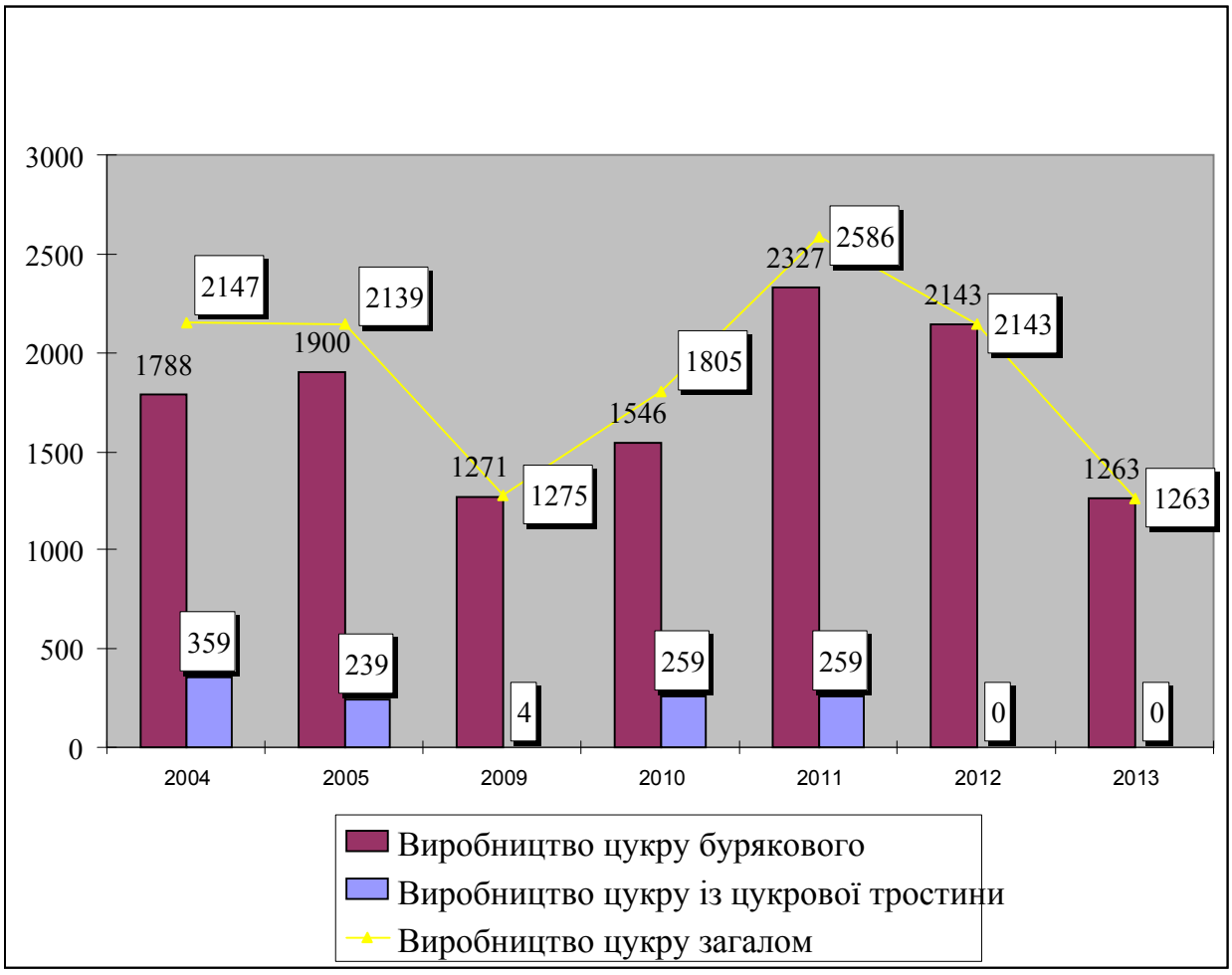

Рис. 3.12. **Динаміка виробництва цукру в Україні у 2004–2013 рр., тис. т** [10, с. 41]

Зауважимо також, що зниження обсягів виробництва цукру в Україні у 2013 р. до рівня 1263 тис. т, є наслідком зменшення посівних площ з 732 тис. га (2004 р.) до 280 тис. га (2013 р.).

Зображений на рис. 3.12 маятникоподібний розвиток ринку цукру пояснюємо тим, що дефіцит останнього в одному році породжує його перевиробництво в наступному. Падіння цін на цукор, унаслідок високої пропозиції товару спричиняє скорочення посівів наступного виробничого циклу, що є причиною його нового дефіциту.

Зауважимо, що протягом усього аналізованого періоду 2004–2013 рр. в Україні традиційно переважає виробництво саме бурякового цукру, а виробництво тростинного цукру займає незначну частку у загальному його виробництві (від 10 до 20 %), яку іноді, навіть, прирівнюють до нуля.

Аналізуючи діяльність суб'єктів цукрового ринку України, зауважимо, що на вітчизняного ринку цукру присутні яскраво виражені тенденції до укрупнення, злиття і поглинання виробників цукру, а також відбувається активна вертикальна інтеграція виробників цукру з виробниками сировини. Із наведених даних у таблиці 3.43 бачимо, що з 56–ти заводів, які працювали у 2010 р., та 73–х, які працювали у 2011 р., 26 та 32 заводи, відповідно, були інтегровані в компанії. Агрокомпанія "Кернел Трейд" у 2012-2013 рр. придбала групу компаній "Укррос", а компанія "Укрлендфармінг" придбала Західну компанію "Дакор" та "Райз-цукор" [227–228].

Досліджуючи структуру виробників цукру, що зображено на рис. 3.13, зауважимо, що станом на 2013 р. заводи, інтегровані в компанії, виробили близько 71 % цукру від загального виробництва галузі. Найбільша частка у 2013 р. припадає на компанію ТОВ "Астарта-Київ", якій належить майже 25,3 % обсягу загального виробництва цукру. Друге місце належить ТзОВ "Радехівський цукор" із часткою 15,1 %, а третє ділять між собою холдинг "Т-Цукор" та агрофірма "Світанок", виробляючи 6,7 % та 6,2 % цукру, відповідно [228].

Таблиця 3.43

Основні показники роботи виробників бурякового цукру в Україні у 2010–2013 рр. [23; 227–228]

Компанія	Кількість цукрових заводів, шт				Переробка цукрового буряку, тис. т				Виробництво цукру, тис. т			
	2010	**2011**	**2012**	**2013**	**2010**	**2011**	**2012**	**2013**	**2010**	**2011**	**2012**	**2013**
ТОВ “Астарта-Київ”	5	5	7	7	1552,7	1556,5	2567,4	3109,3	225,3	198,0	370,9	429,9
Група компаній “Укррос”*	3	6	X	X	946,5	1030,1	X	X	130,2	116,4	X	X
ТОВ “Кернел Трейд”	X	X	4	3	X	X	1216,6	918,8	X	X	161,7	119,4
ТОВ “Агропродінвест”	2	2	2	2	667,1	982,8	1314,3	1089,3	103,1	120,4	189,3	162,3
ТОВ “Райз-цукор”**	1	1	X	X	691,4	534,6	X	X	101,3	76,1	X	X
ПрАТ “Західна компанія Дакор”**	1	1	X	X	326,6	481,2	X	X	47,2	56,6	X	X
ТОВ “Укрлендфармінг”	X	X	2	2	X	X	1285,1	1532,7	X	X	186,7	207,7
Група компаній “Мрія-Центр”	6	7	7	7	714,7	907,6	1309,2	1455,5	74,9	91,3	157,6	167,4
ТзОВ “ Радехівський цукор”	1	1	1	1	484,4	676,1	841,0	1083,0	61,9	78,8	111,9	134,9
Агрофірма “Світанок”	2	2	2	2	313,6	314,2	522,9	486,1	52,5	45,2	81,6	68,4
ТОВ “Панда”	1	3	3	3	279,0	452,2	742,6	789,0	32,9	50,3	90,9	100,9
ТОВ “Галс ЛТД”	2	2	2	2	217,0	267,2	333,1	360,6	29,7	32,8	43,7	44,7
ТОВ “Подільські цукроварні”	2	3	3	3	161,5	398,8	525,5	513,4	22,4	41,7	74,6	69,4
ПАТ “Теофіпольський ц.з.”	1	1	1	1	280,4	451,8	560,0	538,4	36,2	52,5	76,9	66,5
Всього інтегровані компанії	**26**	**32**	**34**	**33**	**6607,9**	**8054,2**	**11217,7**	**11876,1**	**917,6**	**960,1**	**1545,8**	**1571,5**
Заводи не інтегровані в компанії	30	41	43	30	2598,1	4976,5	6146,9	5287,0	349,5	586,1	785,15	654,9
Разом по Україні	**56**	**73**	**77**	**63**	**9206,0**	**13030,7**	**17364,6**	**17163,1**	**1267,1**	**1546,2**	**2331,0**	**2226,4**

* Компанія куплена у 2011р. компанією “Кернел Трейд”.

** Компанії куплені у 2011р. агрокомпанією “Укрлендфармінг”.

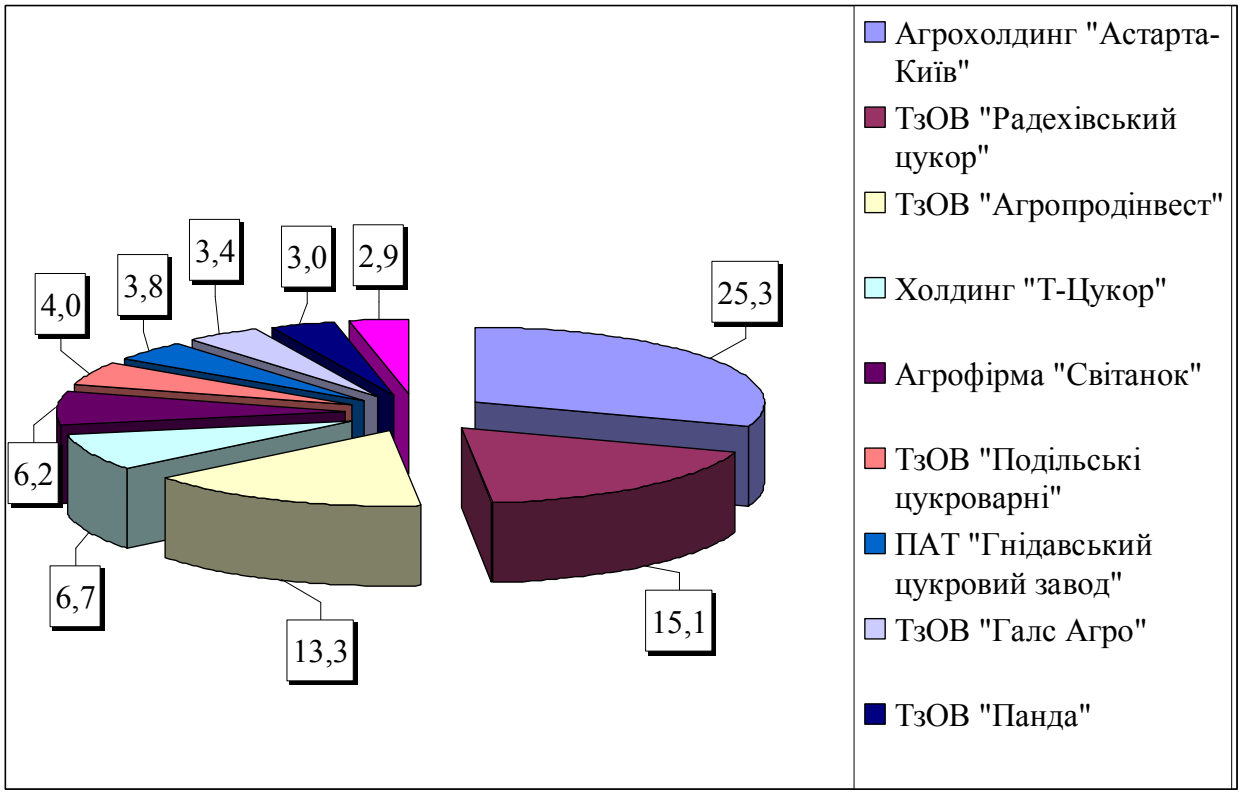

Рис. 3.13. **Структура виробників цукру в Україні у 2013 р., %** [320, с. 8]

За даними Державної служби статистики України, у 2013 р. головними споживачами цукру в Україні були населення та виробники кондитерських виробів (близько 70 %), виробники лікеро-горілчаної продукції та молочних консервів (10 %), виноробні підприємства і виробники хлібобулочних виробів, виробники пива (3,5 % щодо кожного споживача), виробники безалкогольної продукції та соусів і майонезу (2,3 % щодо кожного), виробники соків (2,2 %), виробники кисломолочної продукції та морозива (1,9 %) та інші (менше 1 %) [24].

Аналізуючи структуру виробництва та споживання цукру на особу, згідно із даними рис. 3.14, зауважимо, що протягом 2004–2012 рр. вітчизняне виробництво могло задовольнити потреби внутрішнього ринку. Виняток становили лише 2008–2009 рр., коли внутрішній попит був покритий лише на 83 % та 73 %, відповідно.

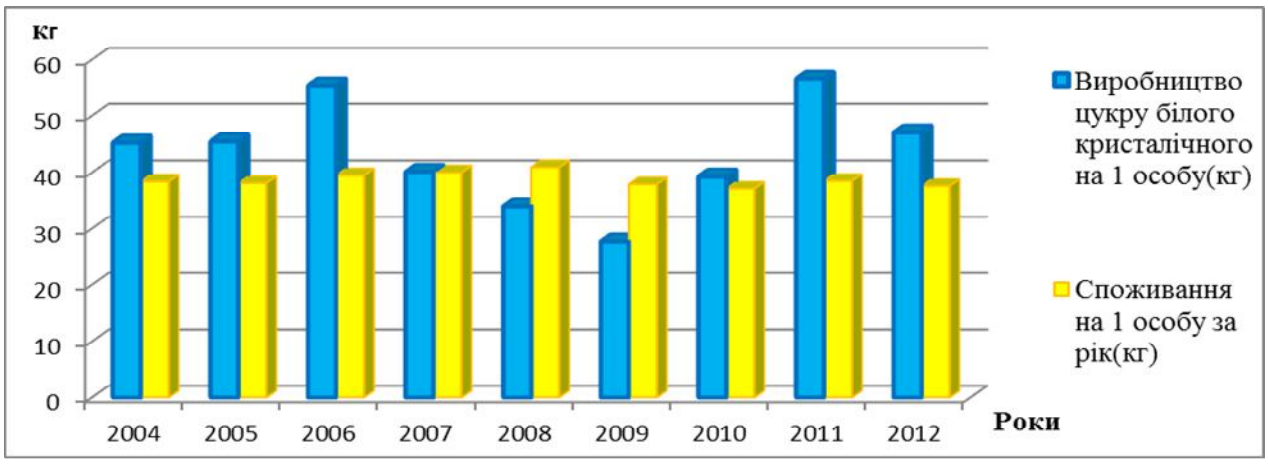

Рис. 3.14. **Динаміка виробництва і споживання цукру на особу у 2004–2012 рр.**, **кг** [9, с. 40; 288, с. 88]

Вважаємо, що вагомий вплив на вітчизняний ринок цукру здійснює зобов'язання України щорічно імпортувати 268 тис. т цукру-сирцю без застосування при цьому будь-яких імпортних обмежень. Таке зобов'язання є умовою членства України у Світовій організації торгівлі, проте воно негативно впливає на економіку вітчизняних цукровиків [227]. Українські виробники цукру спроможні максимально задовольнити весь внутрішній попит самостійно, а надлишок цукру, який виникає в результаті примусового імпорту, тисне на ціну товару, що, знижуючи рентабельність бізнесу, змушує вітчизняних виробників цукру шукати інші канали розподілу на зовнішньому ринку, скорочувати потужності або, в гіршому випадку, банкрутувати та покидати ринок.

Згідно з даними таблиці 3.44, яка відображає баланс цукру (включаючи основні цукромісткі продукти, в перерахунку на цукор) у 2004–2013 рр., варто зазначити, що протягом аналізованого періоду 2004–2011 рр. обсяги експорту знизилися майже у шість разів.

Зростання експорту простежуємо лише упродовж 2012–2013 рр., коли такі показники досягли рівня 174 та 163 тис. т, відповідно. Головними покупцями українського цукру є Казахстан, Грузія та Киргизстан. Обсяги імпорту цукру упродовж 2004–2013 рр. різко зменшилися від показника 123 тис. т цукру у 2004 р. до 11 тис. т цукру у 2013 р. Така ситуація пов'язана

Таблиця 3.44

Баланс цукру (включаючи основні цукромісткі продукти, в перерахунку на цукор) за 2004–2013 рр., тис. т [9–10, с. 40]

Показник	2004	2005	2008	2009	2010	2011	2012	2013
Виробництво цукру-піску – всього	**2147**	**2139**	**1571**	**1275**	**1805**	**2586**	**2143**	**1263**
у тім числі:								
з цукру-сирцю бурякового	*1788*	*1900*	*1571*	*1271*	*1546*	*2327*	*2143*	*1263*
з цукру-сирцю тростинного	*359*	*239*	*0*	*4*	*259*	*259*	*0*	*0*
Зміна запасів на кінець року	27	247	- 477	-561	32	743	161	-680
Імпорт*	123	177	91	92	90	48	10	11
Всього ресурсів	**2243**	**2069**	**2139**	**1928**	**1863**	**1891**	**1992**	**1954**
Експорт	297	154	103	88	65	51	174	163
Витрачено на корм та втрати	122	120	145	95	94	82	105	105
Фонд споживання	**1824**	**1795**	**1891**	**1745**	**1704**	**1758**	**1713**	**1686**
у розрахунку на 1 особу, кг	*38,4*	*38,1*	*40,9*	*37,9*	*37,1*	*38,5*	*37,6*	*37,1*

* Без урахування імпортної цукрової сировини використаної для виробництва цукру

із тим, що у 2013 р., після вступу України до СОТ, вперше не використовували квоту на імпорт за пільговим 2-відсотковим тарифом. Отож було імпортовано мінімальний об’єм бурякового цукру, а саме – лише 11 тис. т, а імпорт цукру-сирцю був практично відсутній (5,6 тис. т). Також зазначимо, що провідна роль у структурі українського імпорту традиційно належить Білорусії.

Аналізуючи показники зовнішньої торгівлі України щодо цукру у 2014 р. зазначимо, що головними імпортерами українського цукру (рис. 3.15) є країни СНД та Близького Сходу. Зауважимо, що лідером серед імпортерів цукру з України у зазначеному 2014 р. є Киргизстан, питома вага якого у структурі становила 46,61 %. Також головними імпортерами вітчизняного цукру є Молдова, якій імпортовано 35,94 % усього солодкого продукту, Польща (7,06 %), Грузія (5,63 %) та Румунія (2,72 %).

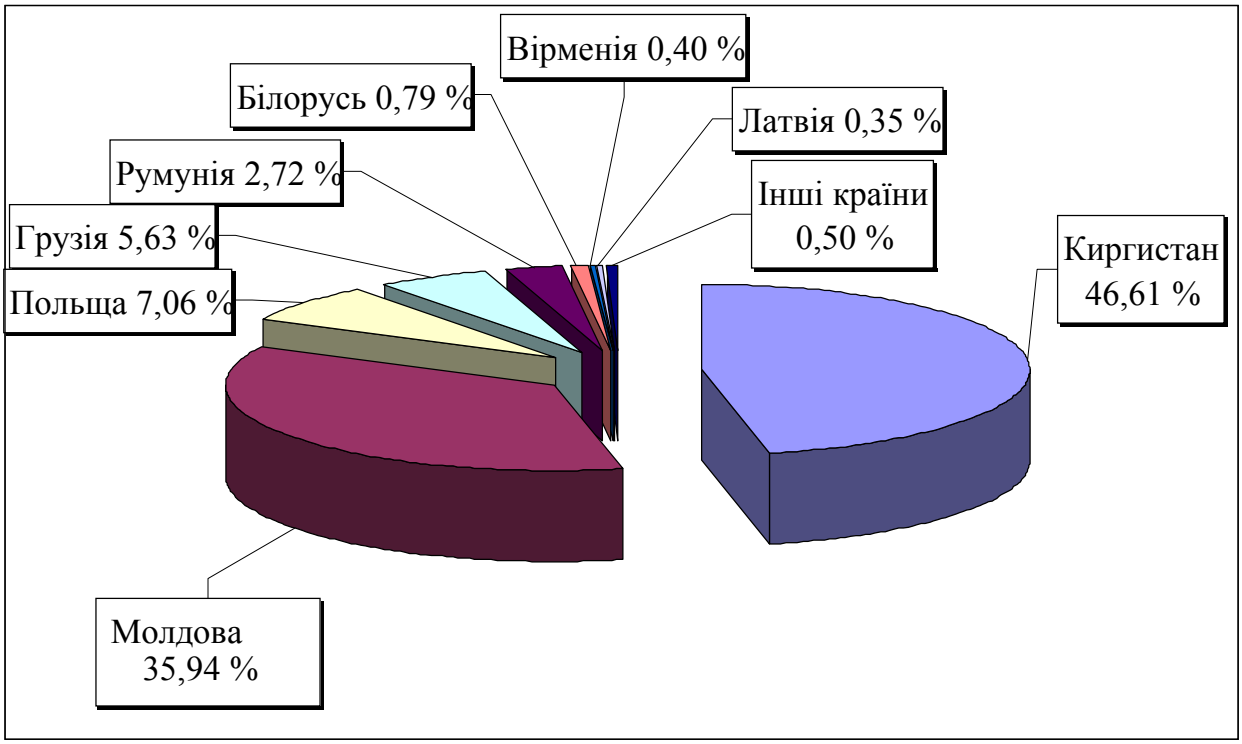

Рис. 3.15. **Географія експорту цукру з України у 2014 р., %** [80]

Імпортний цукор, як уже зазначено вище, в Україну здебільшого надходив із Данії, частка якої у 2014 р. становила 35,23 %, з Держави Маврикій – 16,8 %; Польщі – 13,73 %; Німеччини – 6,74 %; Білорусі – 6,46 % та інших країн – 9,00 %, відповідно, у 2014 р., що відображено на рис. 3.16.

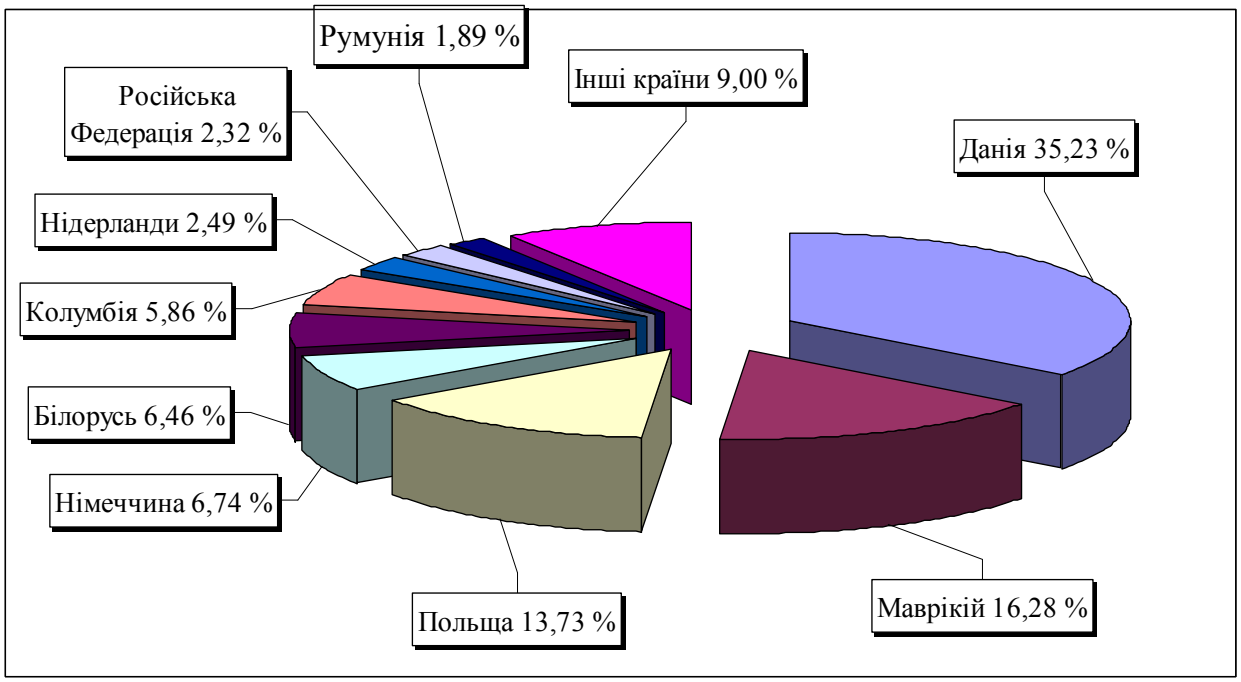

Рис. 3.16. **Географія імпорту цукру в Україну у 2014 р., %** [80]

Отже, детальний аналіз вітчизняного ринку цукру упродовж 1990–2013 рр., дав підставу виокремити такі його тенденції: поступове укрупнення компаній-виробників цукру; закриття заводів, не інтегрованих у компанії, та збільшення кількості вертикально інтегрованих підприємств; збільшення витрат на вирощування цукрового буряку; зменшення прибутковості виробництва; зниження конкурентоспроможності бурякового цукру внаслідок розвитку низькозатратного виробництва цукру із цукрової тростини тощо.

Вищеозначене дало змогу нам зробити такі висновки:

- зважаючи на тенденцію поступового укрупнення компаній-виробників цукру, в Україні упродовж 2014–2016 рр. очікується скорочення кількості працюючих цукрових заводів на третину, а також подальше зниження задіяних у виробництво потужностей;
- зменшення посівних площ під цукровий буряк до 270 тис. га та зниження його валового збору спричинить до зниження виробництва цукру в країні на 33 %, що допоможе стабілізувати ситуацію на ринку попиту та пропозиції солодкого продукту;
- збереження зростаючої тенденції експорту цукру та розширення його географії сприятиме розвантаженню внутрішнього ринку та формуванню переліку країн – постійних ринків збуту для українського продукту;
- за зменшення обсягу цукру на внутрішньому ринку очікується зростання цін до економічно обґрунтованого рівня;
- введення обов’язкової 5 % норми вмісту біоетанолу в бензині з 1 січня 2014 р. дасть поштовх до перепрофілювання частини цукрових заводів з виробництва цукру на виробництво біоетанолу; залежно від ситуації на ринку, підприємства зможуть обирати, що виробляти – цукор чи біоетанол, що також диверсифікує ризик перевиробництва цукру в межах країни (зауважимо, що на перепрофілювання таких заводів у 2014 р. Уряд планував виділити 140,2 млн грн).

3.3.3. Ринок харчових жирів. Провідне місце у продуктовій структурі продовольчого ринку України займає ринок харчових жирів. Такі жири відіграють важливу роль у харчуванні людини, забезпечуючи її раціон усіма замінними і незамінними біологічно активними речовинами. В Україні головними культурами, які застосовують для виробництва жирів, є соняшник, ріпак та соя. Динаміку їхнього виробництва протягом 1990–2013 рр. відображено на рисунку 3.17 та у таблиці 3.45, де подано головні показники виробництва вищезазначених технічних культур у 1990–2013 рр.

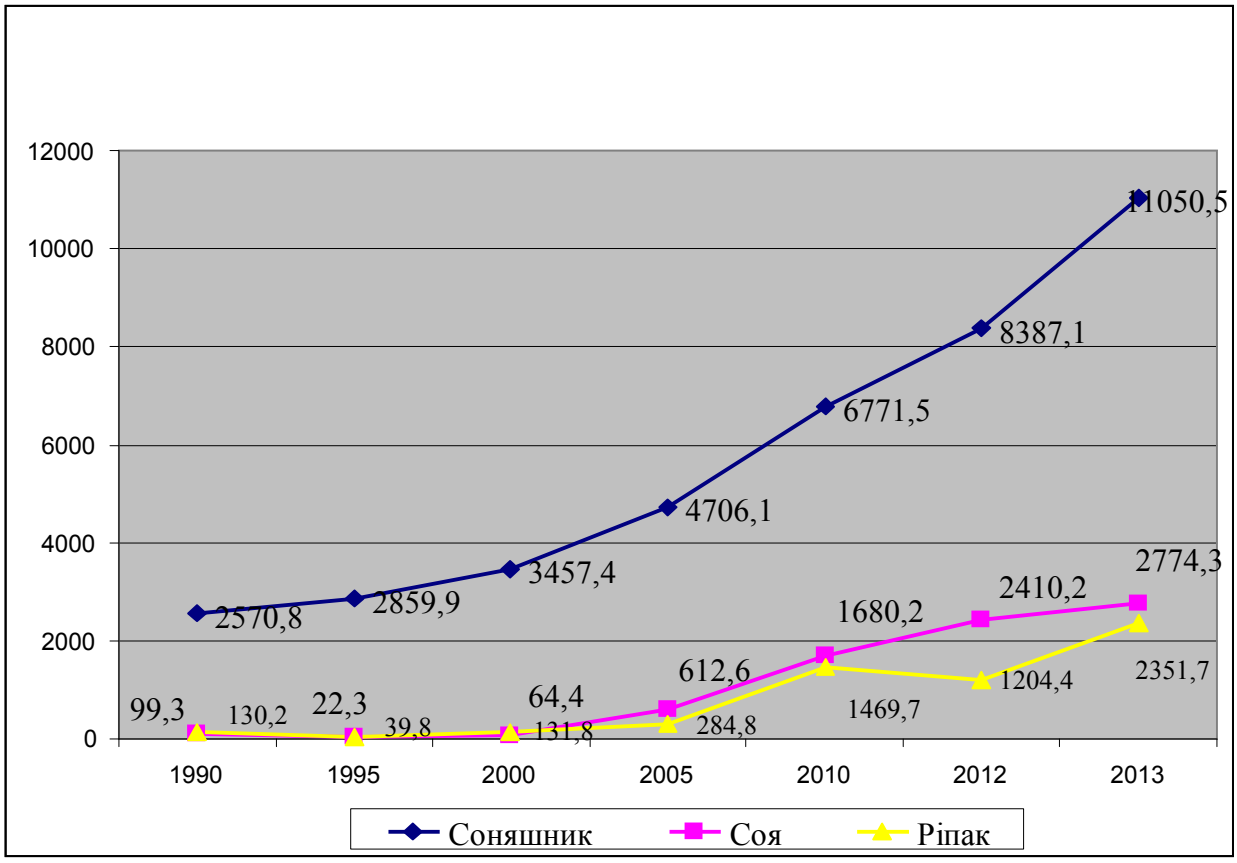

Рис. 3.17. **Динаміка обсягів виробництва олійних культур в Україні у 1990–2013 рр., тис. т** [233, с. 108–112]

Як бачимо з рис. 3.17, у динаміці обсягів виробництва олійних культур переважає соняшник. Обсяг виробництва такої культури упродовж 1990–2013 рр. зріс у 4,3 раза, а його питома вага у структурі олійних культур скоротилася з 92 % до 70 %. Зазначимо, що головною причиною зниження частки виробництва соняшнику у структурі олійних культур є зростання за

період 1990–2013 рр. валових зборів ріпаку та сої у 18,1 та у 27,9 раза, відповідно.

Аналіз статистичних даних таблиці 3.45 засвідчує, що незважаючи на високу динамічність валового збору олійних культур упродовж 1990–2013 рр., загальна посівна площа таких культур протягом зазначеного періоду також зростає. На посів соняшнику відводили в середньому близько 3585,22 тис. га щорічно; на сою – 596,87 тис. га щорічно; на ріпак – 468,05 тис. га щорічно.

Таблиця 3.45

Головні показники, що характеризують виробництво олійних культур в Україні у 1990–2013 рр. [233, с. 92]

Культура	1990	1995	2000	2005	2009	2010	2011	2012	2013
Валовий збір, тис. т									
Соняшник	2570,8	2859,9	3457,4	4706,1	6364,0	6771,5	8670,5	8387,1	11050,5
Соя	99,3	22,3	64,4	612,6	1043,5	1680,2	2264,4	2410,2	2774,3
Ріпак	130,2	39,8	131,8	284,8	1873,3	1469,7	1437,4	1204,4	2351,7
Урожайність, ц/га									
Соняшник	15,8	14,2	12,2	12,8	15,2	15,0	18,4	16,5	21,7
Соя	11,3	9,7	10,6	14,5	16,8	16,2	20,4	17,1	20,5
Ріпак	14,5	8,5	8,4	14,6	18,5	17,0	17,3	22,0	23,6
Площа, з якої зібрано врожай, тис. га									
Соняшник	1626,3	2007,6	2841,6	3689,1	4193,0	4525,8	4716,6	5081,7	5090,1
Соя	87,8	23,0	60,6	421,7	622,5	1036,6	1110,3	1412,4	1351,0
Ріпак	89,6	46,9	156,7	195,2	1013,7	862,5	832,8	547,0	996,1

Здійснений аналіз показників урожайності цих технічних культур засвідчує позитивну тенденцію до зростання такого показника стосовно кожної із них. Зокрема, вищенаведений показник урожайності соняшнику зріс на 37,34 % у 2013 р., порівнянно із 1990 р.; сої – на 81,42 %; ріпаку – на 62,76 %, відповідно.

Оскільки за показником валового збору, безперечно, переважає насіння соняшнику, проаналізуємо виробництво олії в Україні протягом 2004–2013 рр. Зазначимо, що у структурі всієї рослинної олії, безперечно переважає виробництво соняшникової олії, питома вага якої в середньому становить 97 %. Друге місце у вітчизняному виробництві олій займає олія з

соєвих бобів, частка якої у загальному виробництві коливається від 2,8 до 1,7 %. Динаміку виробництва рослинної олії, її експорт, імпорт та споживання характеризується балансом олії, який відображено у таблиці 3.46.

Таблиця 3.46

Баланс олії за 2004–2013 рр., тис. т [10, с. 41; 289]

Показники	2004	2005	2008	2009	2010	2011	2012	2013
Виробництво олій рослинних - всього	**1394**	**1437**	**1966**	**2899**	**3101**	**3268**	**4067**	**3712**
у тому числі:								
соняшникова	1343	1382	1867	2796	3030	3177	3939	3539
соєва	29	25	39	82	69	60	93	113
Зміна запасів на кінець року	34	114	117	-30	-151	33	-75	10
Імпорт	180	264	480	316	319	249	231	296
у тому числі:								
пальмова	130	204	413	266	280	190	172	238
кокосова	19	27	31	28	32	31	27	29
Всього ресурсів	**1540**	**1587**	**2329**	**3245**	**3571**	**3484**	**4373**	**3998**
Експорт	882	900	1590	2483	2850	2814	3742	3353
у тому числі:								
соняшникова	869	852	1340	2327	2701	2683	3614	3209
соєва	3	8	10	38	46	38	58	82
Втрати, витрати не на харчові цілі	43	52	45	51	41	45	40	41
Фонд споживання:	**615**	**635**	**694**	**711**	**680**	**625**	**591**	**604**
у розрахунку на 1 особу, кг	13,0	13,5	15,0	15,4	14,8	13,7	13,0	13,3

Досліджуючи основні показники виробництва й використання рослинних олій, зауважимо, що протягом 2004–2013 рр. обсяг виробництва зріс практично утричі, обсяг експорту – у 4 рази, обсяг імпорту збільшився на 64,44 %, а фонд споживання майже не змінився. Причому зазначимо, що у структурі експорту лідируючі позиції займає соняшникова олія, обсяги експорту якої стрімко зросли у 2013 р. на 269,28 %, порівняно із 2004 р. Стосовно обсягів імпорту рослинної олії, зазначимо, що у 2012 р. в Україну імпортували 172,0 тис. т пальмової та 27,0 тис. т кокосової олії, а у 2013 р. – 238,0 і 29,0 тис. т, відповідно.

Найбільшими світовими експортерами соняшникової олії у 2013 р. є Україна (50 %), Росія (22 %) та Аргентина (12 %). Зауважимо також, що загалом Україна експортує соняшникову олію до 88-ми країн світу. Наприклад, у 2014 р. найбільшими покупцями вітчизняної олії є Білорусь, Російська Федерація, Узбекистан – серед країн СНД; Нідерланди, Іспанія та Італія – серед європейських країн. Провідними продавцями пальмової та кокосової олії є Індонезія, Малайзія та Бельгія, оливкової олії – Туреччина, Іспанія та Греція, соняшникової та ріпакової олії – Росія, а рицинової олії – Індія тощо.

Дослідження вищезазначеного дало підставу зробити такі висновки:

- Автором визначено, що у динаміці обсягів виробництва олійних культур переважає соняшник. Обсяг виробництва такої культури упродовж 1990–2013 рр. зріс у 4,3 раза, хоча його питома вага у структурі олійних культур скоротилася з 92 % до 70 %. Зазначимо, що головною причиною зниження частки виробництва соняшнику у структурі олійних культур є зростання за період 1990–2013 рр. валових зборів ріпаку та сої у 18,1 та у 27,9 раза, відповідно.

- Упродовж 2003–2013 рр. спостерігається активне зростання виробництва соняшникового насіння, внаслідок чого Україна протягом останніх років займає перше місце у світі за його виробництвом.

- З’ясовано, що у структурі експорту лідируючі позиції займає соняшникова олія, обсяги експорту якої стрімко зросли у 2013 р. на 269,28 %, порівняно із 2004 р. Досліджено, що найбільшими світовими експортерами соняшникової олії у 2013 р. була Україна (50 %), Росія (22 %) та Аргентина (12 %).

3.3.4. Ринок картоплі, овочів, плодів та ягід. Попри те, що плодоовочева галузь України є однією із провідних сільськогосподарських галузей, а валовий збір картоплі, овочів, плодів та ягід останніми роками стабільно зростає, річний фонд споживання плодоовочевої продукції є

недостатнім для забезпечення потреб населення, що простежуємо у таблиці 3.47.

Таблиця 3.47

Фонд споживання картоплі, овочів та баштанних продовольчих культур, плодів, ягід та винограду у 2000–2013 рр. на одну особу, кг [10, с. 38–40]

Плодоовочева продукція	2000	2005	2008	2009	2010	2011	2012	2013
Картопля	135,4	135,6	131,8	133,0	128,9	139,3	140,2	135,4
Овочі і баштанні продовольчі культури	101,7	120,2	129,2	137,1	143,5	162,8	163,4	163,3
Плоди, ягоди та виноград	29,3	37,1	43,5	45,6	48,0	52,6	53,3	56,3

Зокрема, за даними Державної служби статистики України, річний фонд споживання картоплі на 1 особу у 2013 р. сягав рівня 135,4 кг, що перевищує науково обґрунтовані норми споживання (такий показник, згідно з МОЗ, становить 124 кг) на 11,4 кг; такий фонд овочів і баштанних на 1 особу у 2013 р. (за норми МОЗ 161 кг) становив 163,3 кг, вищезазначений фонд для плодів, ягід та винограду у цьому ж році становив менше 56,3 кг (науково обґрунтована норма МОЗ 90 кг). Вважаємо, що недостатній фонд споживання плодів, ягід та винограду пояснити сезонністю та переважно низькою здатністю до зберігання свіжої плодоовочевої продукції, недосконалими технологіями збирання, післязбиральної обробки, зберігання та логістики і, як наслідок, втратою плодів та ягід.

Зазначимо, що в Україні споживання картоплі в розрахунку на 1 особу є одним з найвищих у Європі. Крім цього, протягом останніх дванадцяти років фактичне споживання картоплі українцями активно перевищує його раціональну норму. Цей факт пояснюємо тим, що у зв’язку зі зниженням доходів населення протягом останніх років дорожчі продукти харчування замінювали дешевшою картоплею.

З метою визначення сучасного стану розвитку ринку овочів, картоплі, плодів та ягід нами проаналізовано основні показники виробництва продуктів, перелічених у таблиці 3.48.

На основі даних таблиці 3.48 зазначимо, що за останні два десятиліття істотних змін у виробництві картоплі, овочів, плодів та ягід не відбулося.

Таблиця 3.48

Головні показники виробництва картоплі, овочів, плодів та ягід у 1990–2013 рр. [233, с. 116]

Назва продукції	Рік							
	1990	1995	2000	2005	2010	2011	2012	2013
Валовий збір, тис. т								
Картопля	16732	14729	19838	19462	18705	24248	23250	22259
Овочі	6666	5879,8	5821,3	7295,0	8122,4	9832,9	10017	9873
Плоди та ягоди	2902	1897	1453	1690	1747	1896	2009	2295
Урожайність, ц/га								
Картопля	117	96	122	128	133	168	161	160
Овочі	149	120	112	157	174	195	199	200
Плоди та ягоди	43	30	38	64	78	85	90	104
Площі з яких зібрано врожай, тис. га								
Картопля	1433	1531	1631	1516	1412	1443	1444	1394
Овочі	447	489	519	464	468	504	503	494
Плодово-ягідні насадження	504	637	378	266	223	223	223	222

Протягом досліджуваного періоду спостерігаємо незначні зміни стосовно посівних площ картоплі та овочів. Що стосується площ плодово-ягідних насаджень, то останні скоротили на 56,0 % за період 1990–2013 рр. – із 504 тис. га у 1990 р. до 222 тис. га у 2013 р.

Аналізуючи валове виробництво картоплі у 2013 р., порівняно з 1990 р., такий показник зріс на 33,03 %. При цьому зауважимо, що, починаючи з 2006 р., за рахунок впровадження нових технологій у рамках окремих інвестиційних проектів та деякою мірою через погодні умови й підвищення урожайності спостерігаємо тенденцію до зростання валових зборів картоплі. Аналізуючи структуру виробників картоплі у 2013 р., наголосимо, що близько 97 % усієї продукції вироблено у господарствах населення, порівняння з аналогічним показником 1990 р., який становив лише 71 % [233, с. 27–28]. Також зазначимо, що у 2013 р. сільськогосподарськими підприємствами реалізовано 432,7 тис. т картоплі, а за наслідками господарської діяльності року було досягнуто додатний рівень

рентабельності – “23,0 %”, на відміну від рівня “ - 21,5 %” у 2012 р. [159, с. 44; 160, с. 43].

Досліджуючи виробництво овочів протягом періоду 1990–2013 рр., зазначимо, що валові збори зросли на 48,11 % із 6666 тис. т у 1990 р. до 9873 тис. т у 2013 р., при чому урожайність зросла на 34,23 % до рівня 200 ц/га у 2013 р., а посівні площі в аналогічному періоді лише на 10,51 % і становили у 2013 р. 494 тис. га. Також зауважимо, що вирощування овочів у 2013 р. для сільськогосподарських підприємств було прибутковим – рівень рентабельності становив “4,9 %”, на відміну від збиткового попереднього 2012 р., коли такий показник сягав “ - 2,4 %”.

На відміну від обсягів виробництва картоплі та овочів, виробництво плодів та ягід у 2013 р. досягло рівня 2295 тис. т, що на 20,92 % нижче від рівня 1990 р. У структурі виробництва плодово-ягідних культур найбільшу частку займають плоди яблуні, вишні та груші, а найменшу – плоди малини, смородини, аґрусу та айви. Також зазначимо, що площі плодово-ягідних насаджень мають тенденцію до зменшення. За досліджуваний період їх скоротили на 55,95 % із рівня 504 тис. га у 1990 р. до показника 222 тис. га.

Для аналізу зовнішньоекономічної діяльності ринку картоплі та овочів нами досліджено динаміку експортно-імпортних обсягів продажу картоплі та овочів упродовж 2000–2013 рр., які представлено на рис. 3.18.

Зауважимо, що протягом 1995–2013 рр. обсяги експорту картоплі у 2013 р., порівняно із 2000 р., зросли на 129 %, а обсяги імпорту у цьому ж році залишилися незмінними, порівняно із 2012 р. Натомість обсяги експорту та імпорту овочів і баштанних за аналогічний досліджуваний період зросли на 10 % та 11 %, відповідно. Також слід зауважити позитивну тенденцію перевищення обсягів експорту вітчизняних овочів над обсягами імпорту за 2000–2013 рр. Зокрема, у 2013 р. обсяги експорту овочів (379 тис. т)

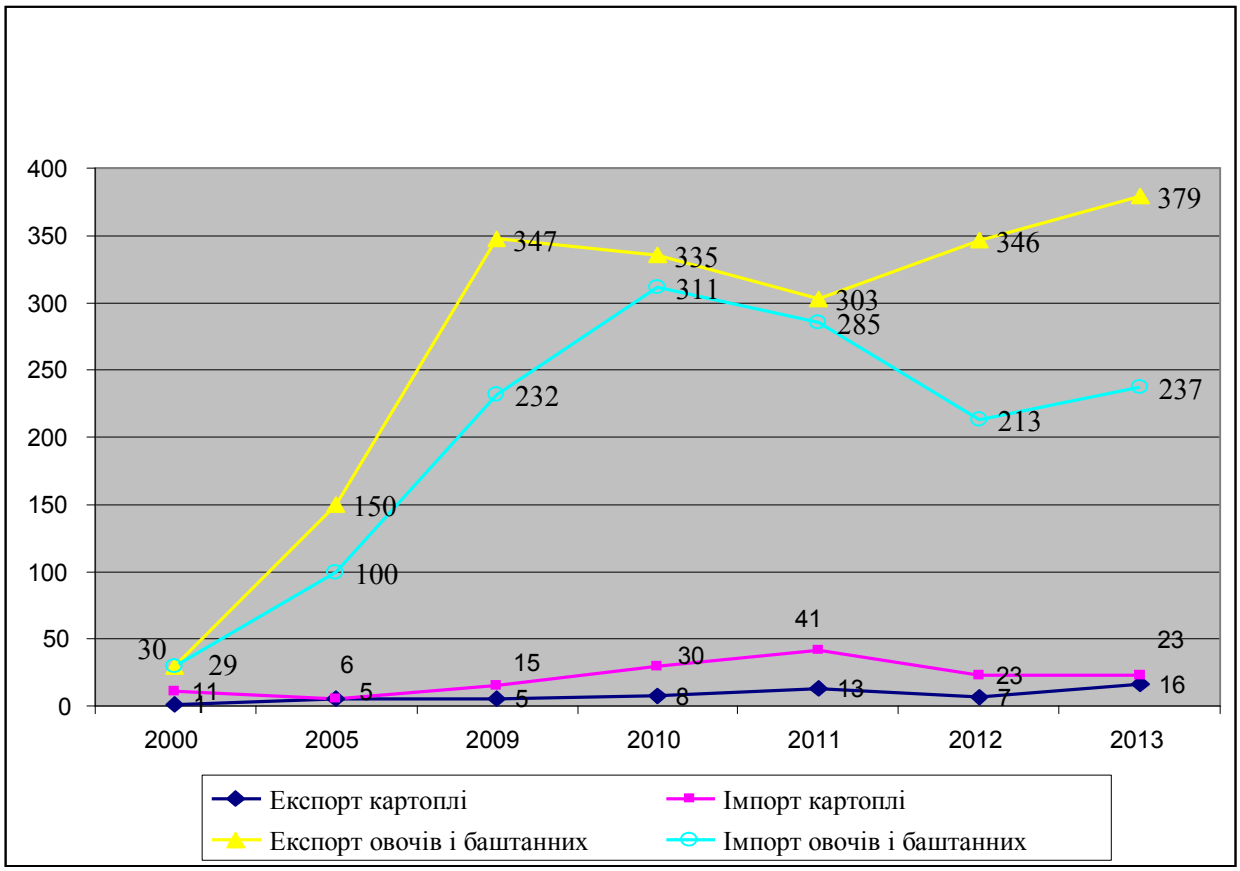

Рис. 3.18. **Динаміка обсягів імпорту-експорту картоплі та овочів і баштанних продовольчих культур у 2000–2013 рр., тис. т** [10, с. 38–39]

перевищували обсяги їхнього імпорту (237 тис. т) на 142 тис. т. Аналізуючи структуру експортно-імпортних операцій України у 2013 р., зазначимо, що головними покупцями вітчизняної картоплі була Грузія, Білорусь та Російська Федерація, а головними постачальниками – Нідерланди, Єгипет та Німеччина.

Досліджуючи експорт свіжих овочів, необхідно зазначити, що у 2013 р. провідним покупцем капусти, салату, огірків і корнішонів була Росія, цибулі, часнику, моркви й буряку – Росія та Молдова, баклажанів – Росія та Білорусія, а бобових овочів – Іспанія і Туреччина.

Щодо імпорту свіжих овочів зазначимо, що найбільшим постачальником цибулі й часнику на внутрішній ринок України у 2013 р. був Китай, капусти – колишня югославська республіка Македонія, салату – Іспанія, моркви – Ізраїль, огірків – Туреччина, а баклажанів – Іспанія і Туреччина. Вітчизняні

заморожені овочі найбільше постачали в Росію, консервовані – в Італію та Німеччину, а сушені – в Росію та Німеччину. Натомість провідним постачальником заморожених овочів в Україну у 2013 р. була Польща, а беззаперечним лідером зі збуту сушених овочів – Китай.

Виходячи зі статистичних даних балансу плодів, ягід і винограду за період 2000–2013 рр., що відображено у таблиці 3.49 під час аналізу експортно-імпортних операцій України на цьому ринку, зауважимо, що протягом досліджуваного періоду експорт зріс у 4,5 раза, а імпорт – у 6,5 раза.

Таблиця 3.49

Баланс плодів, ягід і винограду (включаючи консервовану та сушену продукцію в перерахунку на свіжу) за 2000–2013 рр., тис. т [10, с. 39]

Показник	**2000**	**2005**	**2008**	**2009**	**2010**	**2011**	**2012**	**2013**
Виробництво	1966	2133	1919	2087	2154	2418	2465	2871
Зміна запасів на кінець року	201	297	245	131	10	76	8	105
Імпорт	*179*	*860*	*1235*	*1139*	*1130*	*1163*	*1171*	*1172*
Всього ресурсів	**1944**	**2696**	**2909**	**3095**	**3274**	**3505**	**3628**	**3938**
Експорт	*88*	*305*	*252*	*284*	*353*	*239*	*351*	*392*
Витрачено на корм та втрати	81	191	161	173	170	221	210	277
Переробка на вино	336	450	486	537	548	640	635	709
Фонд споживання:	**1439**	**1750**	**2010**	**2101**	**2203**	**2405**	**2432**	**2560**
у розрахунку на 1 особу, кг	29,3	37,1	43,5	45,6	48,0	52,6	53,3	56,3

Структурний розріз експорту–імпорту плодів та ягід у 2013 р. представлено у таблиці 3.50.

Таблиця 3.50

Основні категорії продукції у структурі експорту–імпорту плодів та ягід у 2013 р., тис. т [80]

Назва товару	**Експорт**		**Імпорт**	
	Обсяг, тис. т	**Провідний імпортер**	**Обсяг, тис. т**	**Провідний експортер**
1	*2*	*3*	*4*	*5*
Банани, свіжі або сушені	0,3	Молдова	203	Еквадор
Фініки, інжир, ананаси, авокадо, манго, свіжі або сушені	0,006	Молдова	17,8	Іран, Коста-Рика
Цитрусові, свіжі або сушені	0,03	Словаччина, Панама	382,8	Туреччина
Виноград, свіжий або сушений	0,06	Молдова, Росія	63,1	Італія, Туреччина
Дині, кавуни і папая, свіжі	15,2	Польща, Латвія	0,36	Казахстан, Коста-Рика
Яблука, груші та айва, свіжі	19,3	Росія	100,8	Польща

Закінчення табл. 3.50

1	*2*	*3*	*4*	*5*
Абрикоси, вишні та черешні, персики, сливи та терен, свіжі	3,7	Росія	84,4	Греція, Туреччина
Суниця й полуниця	0,2	Росія, Молдова	1,3	Туреччина, Іспанія
Малина, ожина, плоди шовковиці	0,001	Білорусь	0,06	Мексика, Нідерланди
Журавлина, чорниця	8,9	Польща	0,04	Іспанія
Ківі	0,8	Панама, Росія	24,2	Чилі, Греція, Італія
Плоди та горіхи, сирі, морожені	20,1	Польща, Італія	5,3	Росія, Польща

Отже, найбільшим попитом користуються українські плоди та ягоди у наших найближчих сусідів – Росії, Молдови та Польщі. Україна ж найбільше імпортує плодів та ягід із таких країн, як Туреччина, дещо менше – з Еквадору, Італії, Іспанії та Польщі тощо.

Досліджуючи питання продовольчої безпеки, проаналізовано імпортозалежність України щодо картоплі, овочів та плодів, ягід і винограду протягом 2010–2013 рр., результати чого представлено у табл. 3.51.

Таблиця 3.51

Імпортозалежність за групами продовольства у 2010–2013 рр.*

Назва продукції	**Ємність внутрішнього ринку, тис. т**				**Відсоток імпортозалежності, %**			
	2010	**2011**	**2012**	**2013**	**2010**	**2011**	**2012**	**2013**
Картопля	5913,8	6368,3	6392,2	6161,0	0,5	0,7	0,4	0,4
Овочі	6581,3	7440,0	7449,9	7431,0	4,7	3,8	2,9	3,2
Плоди, ягоди та виноград	2203,2	2405,0	2432,0	2560,0	51,3	48,4	48,2	45,8

**Примітка:* Таблицю розраховано на основі статистичних даних Статистичного збірника “Баланси та споживання основних продуктів харчування населенням України” у 2013 р. [10, с. 38–39].

Отже, доволі вразливою позицією щодо імпортозалежності володіють плоди, ягоди та виноград, частка імпорту яких у загальному фонді споживання протягом 2010–2013 рр. коливалася у межах від 51,3 % до 45,8 %. Розраховані значення імпортозалежності плодів, ягід та винограду засвідчують залежність таких продуктів від імпорту. Водночас зауважимо, що вищезазначені показники щодо таких продуктів перевищують порогове (критичне) їхнє значення – 30 %.

Вищеозначене питання залежності плодів та ягід від імпорту деякою мірою вирішує розроблена Національною академією аграрних наук України на вимогу Міністерства аграрної політики та продовольства України галузева Програма “Плоди і ягоди України – 2017”. Зокрема, такою Програмою передбачено виробництво 53-х кг плодів і ягід на одну особу в рік до 2015 р., що становить 67 % від науково обґрунтованої норми споживання і створить підґрунтя для виробництва у 2020 р. 79 кг плодів та ягід на особу, повністю забезпечивши потреби населення, а у 2025 році – близько 93 кг на одну людину в рік [44]. Цікавим є те, що зростання виробництва плодів і ягід буде досягнуто насамперед за рахунок зерняткових порід шляхом збільшення садибних площ та урожайності, характеристики чого наведено у таблиці 3.52.

Таблиця 3.52

Прогнозна динаміка площі плодоносних насаджень, урожайності та валового збору плодів зерняткових культур у всіх категоріях господарств у 2015–2025 рр. [44]

Показник	Рік			
	2015	2016	2017	2025
Площа, тис. га	135,4	141,6	148,4	233,7
Урожайність, ц/га	118,7	121,2	123,4	141,5
Валовий збір, тис. т	1607,3	1716,2	1831,7	3307,9

Згідно з галузевою Програмою “Плоди і ягоди України – 2017”, горіхоподібні культури характеризуються тенденцією до зниження урожайності (табл. 3.53), яка своєю чергою, пов’язана із тривалим нарощуванням площ і продуктивністю новостворених садів (від 12-ти до 20-ти років, залежно від культури) та необхідністю проведення ротації насаджень у домогосподарствах, на які припадає 93 % загальних площ. Зважаючи на це, повна продуктивна віддача новостворених садів горіхоподібних культур, з урахуванням динаміки їхнього закладання і вибуття, припаде на 2044–2056 рр. [44].

Таблиця 3.53

Прогнозна динаміка площі насаджень, урожайності та валового збору плодів горіхоподібних культур у всіх категоріях господарств у 2015–2025 рр. [44]

Показник	Роки			
	2015	2016	2017	2025
Площа, тис. га	14,1	14,2	14,5	23,7
Урожайність, ц/га	57,5	56,9	55,7	39,2
Валовий збір, тис. т	81,1	80,8	80,7	92,9

Усе вищенаведене дало нам підставу зробити такі висновки:

- Аналізуючи показники фонду споживання картоплі, овочів, плодів та ягід на 1 особу за 2000–2013 рр., автором визначено, що в Україні споживання картоплі в розрахунку на 1 особу є одним з найвищих у Європі та перевищує його раціональну норму. Цей факт пояснюємо тим, що у зв'язку зі зниженням доходів населення протягом останніх років, дорожчі продукти харчування замінюють дешевшою картоплею.

- Простежено динаміку експортно-імпортних обсягів продажу картоплі та овочів за 2000–2013 рр., у результаті чого виявлено, що протягом досліджуваного періоду обсяги експорту картоплі у 2013 р., порівняно із 2000 р., зросли на 129 %, а обсяги імпорту у цьому ж році залишилися незмінними, порівняно із 2012 р. Натомість обсяги експорту та імпорту овочів і баштанних за аналогічний досліджуваний період зросли на 10 % та 11 %, відповідно.

- Досліджуючи питання імпортозалежності вищеозначеного ринку упродовж 2010–2013 рр., зазначено, що доволі вразливою позицією володіють плоди, ягоди та виноград, частка імпорту яких у загальному фонді споживання протягом аналізованого періоду коливалася у межах від 51,3 % до 45,8 %. Така ситуація засвідчує їхню залежність від імпорту, при чому вищезазначені показники щодо таких продуктів перевищують порогове (критичне) їхнє значення – 30 %.

Висновки до розділу 3

Здійснивши соціально-економічну оцінку функціонування та розвитку продовольчого комплексу України як основи побудови соціально-економічних прогнозів, автором зроблено такі висновки:

Сучасне функціонування продовольчого комплексу та розвиток вітчизняного продовольчого ринку пов'язані з існуванням продовольчої проблеми, алгоритм вирішення якої слід розглядати у чотирьох площинах: зростання чисельності населення як чинника підвищення попиту на продовольство; використання і збереження землі як головного природного джерела, що забезпечує потреби людства у продовольстві; тенденції і темпи збільшення виробництва продовольства загалом і на душу населення зокрема; аграрна наука як головний чинник забезпечення зростання продовольчих ресурсів планети.

У результаті чого, виконаний аналіз споживання харчових продуктів населенням України на 1 особу за 2013 рр. засвідчив, що з окремих видів продукції не досягнуто обсягів виробництва, які б забезпечили фізіологічні норми харчування населення. Аграрне виробництво країни забезпечує існуючу потребу у хлібі та хлібопродуктах, картоплі, олії, цукрі, овочах та баштанних культурах. Хоча споживання м'яса та м'ясопродуктів сягає лише 70,1 % до норми, молока та молочних продуктів – 58,1 %, риби та рибних продуктів – 73 %, плодів, ягід та винограду – на рівні 62,6 %, що засвідчує недовиробництво таких видів продовольства.

Для визначення загальної ефективності функціонування продовольчого комплексу у системі агропромислового виробництва та споживання, розраховано такі показники: коефіцієнт продовольчого забезпечення населення за видами сільськогосподарської продукції, рівень самозабезпеченості країни, рівень залежності держави від імпортних закупівель продовольства певного виду та збалансованість попиту і пропозиції певного виду продовольчої продукції.

За результатами обчислень з'ясовано, що найвищий рівень продовольчого забезпечення досягнуто у таких товарних групах, як хлібні продукти та картопля; дещо нижчий рівень цього показника мали овочі та баштанні, цукор та олія, а найнижчий – стосовно плодів, ягід та винограду, молока та молочних продуктів, м'яса та м'ясопродуктів, риби та рибопродуктів тощо. Також розраховано коефіцієнти рівня залежності вітчизняного внутрішнього ринку агропродовольчої продукції від імпорту упродовж 2000–2013 рр. засвідчують значну залежність агропродовольчого ринку України у 2011–2013 рр. від імпорту плодів, ягід та винограду; м'яса та м'ясопродуктів. Визначено, що незважаючи на перевищення пропозиції над попитом стосовно усіх видів продовольства упродовж 2000–2013 рр., збільшення обсягів їхнього споживання практично не відбулося, що пояснюють низькою купівельною спроможністю населення України.

Аналітична оцінка стану ринку продовольчої продукції тваринництва засвідчила, що головною особливістю розвитку ринку м'яса та м'ясопродукції є те, що в Україні цей ринок більшою мірою розвивається за рахунок імпорту дешевої мороженої яловичини, свинини та харчових субпродуктів, а не за рахунок розширення власного виробництва сировини та м'ясопродукції. Доказовою базою цього факту є те, що станом на 2013 р. виробництво м'яса в Україні порівняно з 1995 р., зросло на 4,14 %, водночас імпорт зріс у понад 17 разів. Проте, у результаті досліджень перспектив розвитку продовольчого ринку продукції рослинництва виявлено дещо інші характеристики. Аналізуючи показники фонду споживання картоплі, овочів, плодів та ягід на 1 особу за 2000–2013 рр., автором визначено, що в Україні споживання картоплі в розрахунку на 1 особу є одним з найвищих у Європі та перевищує його раціональну норму. Цей факт пояснюємо тим, що у зв'язку зі зниженням доходів населення протягом останніх років, дорожчі продукти харчування замінюють дешевшою картоплею.

Досліджуючи питання імпортозалежності продовольчого ринку продукції рослинництва упродовж 2010–2013 рр., зазначено, що доволі

вразливою позицією володіють плоди, ягоди та виноград, частка імпорту яких у загальному фонді споживання протягом аналізованого періоду коливалася у межах від 51,3 % до 45,8 %. Така ситуація засвідчує їхню залежність від імпорту, при чому вищезазначені показники щодо таких продуктів перевищують порогове (критичне) їхнє значення – 30 %.

Результати дослідження цього розділу дисертаційної роботи опубліковані у роботах автора [249; 251; 262; 265–268; 272; 276–277; 279–280; 284].

РОЗДІЛ 4
СОЦІАЛЬНО-ЕКОНОМІЧНЕ ПРОГНОЗУВАННЯ РОЗВИТКУ ПРОДОВОЛЬЧОГО КОМПЛЕКСУ УКРАЇНИ ЯК УМОВИ ЗМІЦНЕННЯ ВНУТРІШНЬОЇ ПРОДОВОЛЬЧОЇ БЕЗПЕКИ

4.1. Пріоритетне значення продовольчої безпеки у процесі формування системи національної безпеки країни

Проблема продовольчої безпеки України в умовах становлення ринкової економіки є тією сферою суспільного буття, що не втрачає актуальності на будь-яких етапах економічного розвитку суспільства. Наявність як позитивних, так і негативних тенденцій у сільському господарстві та рівень споживання продовольства безпосередньо впливають на стан добробуту і рівень життя населення.

Необхідність визначити стратегічні напрями агропродовольчої політики держави, що забезпечує ефективний розвиток агропромислового комплексу як основи продовольчого забезпечення населення відповідно до раціональних норм харчування на основі підвищення фізичної та економічної доступності продуктів харчування різних соціальних груп населення, вимагає розроблення відповідних теоретико-методологічних основ продовольчої безпеки, формування її концепції, кількісних та якісних параметрів продовольчої безпеки, організаційно-економічних і соціальних механізмів забезпечення.

Саме ці складові зумовлюють необхідність комплексного системного обґрунтування базових теоретико-методологічних підходів до формування стійкої системи продовольчої безпеки в умовах формування ринкового господарства та визначають актуальність теми дослідження.

Окремі питання організаційно-економічного механізму забезпечення продовольством, формування та функціонування ринків агропромислової продукції знайшли відображення в наукових працях О. М. Алімова, В. Г. Андрійчука, О. Ф. Балацького, Г. І. Башнянина, І. К. Бистрякова,

П. П. Борщевського, З. Ф. Бриндзи, П. Ф. Веденічева, В. Г. В'юна, Д. І. Гнатковича, Б. М. Данилишина, С. І. Дем'яненка, Л. В. Дейнеко, Д. С. Добряка, Р. А. Івануха, Я. В. Коваля, В. І. Криворучка, І. І. Лукінова, Є. Й. Майовця, Л. Г. Мельника, І. Р. Михасюка, В. С. Міщенка, В. М. Нелепи, В. В. Немченка, Л. Я. Новаковського, Я. Б. Олійника, О. М. Онищенка, О. М. Паламарчука, В. О. Паламарчука, Б. Й. Пасхавера, Д. К. Прейгера, І. А. Розумного, П. П. Руснака, П. Т Саблука, В. М. Трегобчука, А. М. Третяка, М. А. Хвесика, В. Я. Шевчука, Л. О. Шепотько, О. М. Шестопаля, О. М. Шпичака, І. Д. Якушика та інших.

Питаннями, пов'язаними із вирішенням теоретико-методологічних основ та прикладних аспектів продовольчої безпеки, займалась потужна когорта вчених-аграрників, серед яких вирізняють: П. П. Борщевського, О. Д. Гудзинського, О. І. Гойчук, Б. М. Данилишина, М. І. Долішнього, С. І. Дорогунцова, Р. А. Івануха, А. С. Лисецького, І. І. Лукінова, М. М. Паламарчука, М. Д. Пістуна, Д. К. Прейгера, П. Т Саблука, М. Й. Хорунжого, О. М. Шпичака, Л. Г. Чернюк, М. Г. Чумаченко, В. В. Юрчишина та інших. Серед зарубіжних науковців слід відзначити В. Агаєва, Л. Абалкіна, І. Богданова, А. Богомолова, З. Ільїну, Б. Кумахова та інших.

У сучасних умовах розвитку ринкових відносин продовольчій безпеці присвячено чимало наукових праць вітчизняних та зарубіжних вчених. Проте як у науковій літературі, так і в офіційних документах відсутня єдина точка зору на дане поняття, а визначення терміна є узагальненим і не відображає усього комплексу проблем, пов'язаних із забезпеченням продовольчої безпеки.

Серед найпоширеніших визначень можна виокремити такі трактування:

- стан продовольчої безпеки характеризується певним рівнем забезпеченості країни продуктами харчування вітчизняного виробництва [106, с. 18–19];

- стан продовольчої безпеки визначається за наявністю на національному продовольчому ринку достатньої кількості продовольства (незалежно від місця виробництва цієї продукції);

- стан продовольчої безпеки держави характеризується двома критеріями: наявністю на продовольчому ринку країни продуктів харчування в достатній кількості для підтримки активного і здорового способу життя всього населення та доступністю продуктів харчування для всіх верств населення [51, с. 23–24].

Етимологічно поняття “продовольча безпека” походить від англійського терміна “food safety” чи “food security”, що перекладають як “продовольча безпека” або “продовольче забезпечення”. Варто зауважити і те, термін “продовольча безпека” введений у міжнародну практику після зернової кризи 1972–1973 рр. Продовольчою і сільськогосподарською організацією ООН – ФАО (Food and Agriculture Organization), у результаті було створено Комітет з гарантування продовольчої безпеки. Офіційно прийнятий у світовій практиці термін сьогодні використовують для характеристики стану продовольчого ринку та економіки країни чи групи країн загалом, а також світового ринку продовольства [350].

У науковій літературі продовольчу безпеку будь-якої держави, згідно з визначенням Всесвітньої організації охорони здоров’я (ВООЗ), трактують як спроможність держави забезпечити фізичну й економічну доступність продуктів харчування всім громадянам і соціальним групам країни, яка гарантована наявністю власного виробництва продовольства і прийняттям соціальної політики, що забезпечує достатній прожитковий мінімум.

Вивчаючи історію вітчизняного та зарубіжного досвіду з зазначеного питання, Ю. В. Ткаченко, та Л. В. Громоздова дійшли висновку, що бачення продовольчого забезпечення, продовольчої безпеки, нормативи споживання продовольства в різні часи, в різних країнах та у різних соціальних групах різняться. З погляду сухої економічної теорії, забезпечення продовольством є, насамперед, процесом відтворення мускульної та розумової енергії

продуктивної сили суспільства, накопиченням потенційної трудової енергії в підростаючих трудових ресурсах – молодому поколінні, а також гідним продовольчим забезпеченням при виході на пенсію, що є мотивацією до праці в період працездатності. Автори переконані, що продовольчу проблему завжди вирішували з перекосами: наявність грошей у населення не забезпечувала достатнє продовольче покриття або, навпаки, перевиробництво продуктів харчування не підкріплювалося грошовою масою в руках населення, що робило ці продукти недоступними для користувача [312, с. 153].

Цікавою є думка відомих учених-економістів у сфері продовольства О. І. Гойчук та В. І. Курило, які трактують продовольчу безпеку як гарантовану здатність держави на принципах самозабезпечення основними харчовими продуктами за їхньої економічної та фізичної доступності, незалежно від впливу зовнішніх і внутрішніх чинників, задовольняти потреби населення в особі кожного громадянина продуктами харчування в необхідному обсязі, асортименті та якості на рівні, що забезпечує його здоров'я та інтелектуальних розвиток [50, с. 3–5]. Також у монографії "Продовольча безпека" автор О. І. Гойчук розглядає національну продовольчу безпеку в широкому розумінні, яку трактуючи її стан економіки загалом [52, с. 27].

На думку О. В. Шубравської, термін "продовольча безпека" відображає захищеність населення країни, в тому числі його найбідніших верств, за рівнем і якістю спожитого продовольства. А досягнення продовольчої безпеки науковець визначає як вирішення триєдиної проблеми: забезпечення сталості обсягів, раціональної (з фізіологічної точки зору) структури та якісної безпеки продовольчого споживання [337, с. 108–109].

Згідно з екологічним підходом, який підтримують відомі вчені О. М. Царенко, П. О. Тархов [329, с. 51–52], Б. М. Міркін, Р. М. Хазнахметов [137, с. 7–9], під продовольчою безпекою розуміють забезпечення населення екологічно чистою, тобто безпечною для здоров'я їжею, яка не містить

речовин, здатних заподіяти шкоду здоров'ю споживачів і майбутніх поколінь.

Системний підхід щодо продовольчої проблеми відображено у працях О. І. Гойчук [50–52] – відомого ученого-економіста, про погляди якого щодо трактувань терміна "продовольча безпека" уже зазначено вище, що у своїх публікаціях запропонував власне бачення системної моделі формування продовольчої безпеки, рівні та критерії їхнього забезпечення. Беручи до уваги системний аналіз, він підходить до теоретичної побудови системи продовольчої безпеки.

Питання кількісного визначення стану продовольчої безпеки держави досліджують науковці у сфері вивчення продовольчої безпеки О. В. Кочетков і Р. В. Марков [120, с. 36]. Вони побудували графічну модель стану національного продовольчого ринку. Також у їхніх працях згадано про систему індикаторів продовольчої безпеки, у розробці якої брали участь вищезгаданий науковець О. І. Гойчук та М. І. Хорунжий [327, с. 132–188].

З огляду на вищезазначені думки відомих науковців, загальноприйнято вважати, що країна перебуває у стані продовольчої безпеки, якщо вона здатна забезпечити достатнє харчування всім своїм громадянам за нормальних умов та мінімально необхідне − за надзвичайних обставин.

Проте продовольчу безпеку не можна розглядати тільки з позиції забезпечення продуктами харчування. В умовах глобалізації наслідки втрати продовольчої безпеки необхідно оцінювати комплексно, тобто з позицій економіки та політики, законодавчого поля, соціальної та етичної складових життєзабезпечення населення загалом.

Базові засади правового забезпечення національної продовольчої безпеки закріплені в Конституції України. Відповідно до ч. 1. ст 17 вищенаведеного документа, захист суверенітету і територіальної цілісності України, забезпечення її економічної та інформаційної безпеки є найважливішими функціями держави, справою всього українського народу [114]. Зокрема, ст 1 Закону України "Про безпечність та якість харчових

продуктів” від 23 грудня 1997 року наголошено, що безпечним є харчовий продукт, який не створює шкідливого впливу на здоров’я людини безпосередньо чи опосередковано за умов його виробництва та обігу з дотриманням вимог санітарних заходів та споживання за призначенням [183, с. 98]. Відповідно до п. 2.13. ст. 2 Закону України “Про державну підтримку сільського господарства України” від 24 червня 2004 року, продовольчу безпеку визначено як захищеність життєвих інтересів людини, яка виражена у гарантуванні державою безперешкодного економічного доступу людини до продуктів харчування з метою підтримання її звичайної життєвої діяльності [188, с. 527]. У Наказі Міністерства економіки України “Про затвердження методики розрахунку рівня економічної безпеки України” від 2 березня 2007 року продовольчу безпеку трактують як рівень продовольчого забезпечення населення, який гарантує соціально-економічну та політичну стабільність у суспільстві, стійкий та якісний розвиток нації, сім’ї, особи, а також сталий економічний розвиток держави загалом [195].

На основі вищеозначеного вважаємо, що продовольча безпека є важливим складовим елементом національної державної безпеки та характеризує економічну стійкість і політичну незалежність існуючої системи, її здатність забезпечувати первинні потреби громадян, не створюючи перешкод національно-державним інтересам.

На нашу думку, доцільно виокремити три аспекти трактування поняття “продовольча безпека”.

Перший – соціально-економічний – характеризує здатність держави забезпечити своїм громадянам споживання основних продуктів харчування відповідно до прийнятих стандартів і норм. Цей аспект у Римській декларації щодо всесвітньої продовольчої безпеки трактують як необхідність забезпечувати “право кожного на доступ до безпечних для здоров’я і повноцінних продуктів харчування відповідно до права на адекватне споживання та основного права на життя” [226]. Отже, для досягнення

продовольчої безпеки існують такі альтернативи – імпорт або самозабезпечення, причому між ними не вбачають істотної різниці.

Другий аспект – політико-економічний – характеризує здатність держави до мобілізації внутрішніх резервів і агроекополітичного потенціалу країни для організації постачання населення продовольством переважно за рахунок власного виробництва, що гарантує економічну самостійність і політичний суверенітет. Відповідно до цього підходу, досягнення продовольчої безпеки передбачає реалізацію таких головних напрямів вирішення зазначеної проблеми [88, с. 108–110]:

- підтримання постачання продовольства на рівні, достатньому для здорового харчування;
- забезпечення належного рівня платоспроможного попиту населення;
- усунення залежності від імпорту та захист інтересів вітчизняних товаровиробників.

Третій аспект – превентивний: тобто продовольча безпека включає готовність держави до запобігання та ліквідації порушень системи забезпечення країни та окремих її регіонів продуктами харчування за стихійних випадків або інших надзвичайних ситуацій. Для цього необхідні достатня кількість і ефективні системи відновлення та використання стратегічних запасів продовольства.

Досліджуючи проблему продовольчого забезпечення в Україні, варто звернути увагу на світові масштаби недоїдання протягом 1990–2013 рр. Згідно з даними Продовольчої і сільськогосподарської організації ООН – ФАО (The Food and Agriculture Organization of the United Nations – FAO), питання забезпечення населення продуктами харчування залишаються актуальними для усіх регіонів світу [350].

Незважаючи на успіхи у боротьбі із голодом у 2011–2013 рр., кожна восьма людина у світі страждала від недоїдання. Як свідчать статистичні дані табл. 4.1, упродовж 2011–2013 рр. кількість голодуючого населення становило 842,3 млн осіб (12 % населення світу), що на 4,09 % менше за

попередній період 2008–2010 рр. (878,2 млн осіб). На нашу думку, така ситуація пов'язана із економічним зростанням країн, що розвиваються, яке спричинило до підвищення доходів населення. Проте, незважаючи на зниження рівня недоїдання, все ж таки у світі простежуються регіональні відмінності у зниженні голоду.

Таблиця 4.1

Динаміка кількості недоїдаючого населення світу (млн чол.) та їхня структура (%) у 1990–2013 рр. [361]

Регіон	1990–1992	2000–2002	2005–2007	2008–2010	2011–2013
Світ	***1015,3***	***957,3***	***906,6***	***878,2***	***842,3***
	18,9 %	***15,5 %***	***13,8 %***	***12,9 %***	***12,0 %***
Розвинені країни	19,8	18,4	13,6	15,2	15,7
	<5 %	< 5 %	< 5 %	< 5 %	< 5 %
Країни, що розвиваються	995,5	938,9	892,9	863,0	826,6
	23,6 %	18,8 %	16,7 %	15,5 %	14,3 %
Африка	***177,6***	***214,3***	***217,6***	***226,0***	***226,4***
	27,3 %	***25,9 %***	***23,4 %***	***22,7 %***	***21,2 %***
Північна Африка	4,6	4,9	4,8	4,4	3,7
	<5 %	<5 %	<5 %	<5 %	<5 %
Південь Сахари	173,1	209,5	212,8	221,6	222,7
	32,7 %	30,6 %	27,5 %	26,6 %	24,8 %
Азія	***751,3***	***662,3***	***619,6***	***585,5***	***552,0***
	24,1 %	***18,3 %***	***16,1 %***	***14,7 %***	***13,5 %***
Кавказ та Центральна Азія	9,7	11,6	7,3	7,0	5,5
	14,4 %	16,2 %	9,8 %	9,2 %	7,0 %
Східна Азія	278,7	193,5	184,8	169,1	166,6
	22,2 %	14,0 %	13,0 %	11,7 %	11,4 %
Південно-Східна Азія	140,3	113,6	94,2	80,5	64,5
	31,1 %	21,5 %	16,8 %	13,8 %	10,7 %
Південна Азія	314,3	330,2	316,6	309,9	294,7
	25,7 %	22,2 %	19,7 %	18,5 %	16,8 %
Західна Азія	8,4	13,5	16,8	19,1	20,6
	6,6 %	8,3 %	9,2 %	9,7 %	9,8 %
Латинська Америка і країни Карибського басейну	***65,7***	***61,0***	***54,6***	***50,3***	***47,0***
	14,7 %	***11,7 %***	***9,8 %***	***8,7 %***	***7,9 %***
Країни Карибського басейну	8,3	7,2	7,5	6,8	7,2
	27,6 %	21,3 %	21,0 %	18,8 %	19,3 %
Латинська Америка	57,4	53,8	47,2	43,5	39,8
	13,8 %	11,0 %	9,0 %	8,0 %	7,1 %
Океанія	***0,8***	***1,2***	***1,1***	***1,1***	***1,2***
	13,5 %	***16,0 %***	***12,8 %***	***11,8 %***	***12,1 %***

Зокрема, у країнах Африки на південь від Сахари відсутнє зниження рівня недоїдання. Як бачимо із даних таблиці 4.1, саме цей континент є регіоном із найвищим рівнем недоїдання, де кожна четверта людина (приблизно 24,8 % населення) голодує. Проте скорочення голодуючого населення, та рівня їхнього недоїдання спостерігають здебільшого у країнах Південної Азії (294 млн осіб упродовж 2011–2013 рр., порівняно із показником 309,9 млн осіб упродовж 2008–2010 рр.), Південно-Східної (64,5 млн осіб упродовж 2011–2013 рр., порівняно з 80,5 млн осіб упродовж 2008–2010 рр.) Азії і Латинській Америці (39,8 млн осіб упродовж 2011–2013 рр., порівняно з 43,5 млн осіб упродовж 2008–2010 рр.).

Отже, питання забезпечення продовольчої безпеки надзвичайно актуальне у світовому масштабі, оскільки спостерігається нерівномірність між виробництвом і споживанням продуктів харчування, а їхнє перевиробництво в розвинутих країнах супроводжується недоїданням населення низькорозвинутих країн [107, с. 50; 359]. Про наявність серед населення України депривацій у сфері харчування свідчать результати досліджень Державної служби статистики України.

Таблиця 4.2

Оцінка домогосподарствами ознак бідності та нестатків в Україні у 2009–2013 рр., % [241]

Ознаки бідності та нестатків	**Частка домогосподарств**				**Частка міських домогосподарств**				**Частка сільських домогосподарств**			
	які вважали ознаками бідності		які потерпали від нестатків		які вважали ознаками бідності		які потерпали від нестатків		які вважали ознаками бідності		які потерпали від нестатків	
	2009	2013	2009	2013	2009	2013	2009	2013	2009	2013	2009	2013
Харчування - недостатня кількість коштів для того, щоб не відмовити собі в найнеобхідніших дешевих продуктах харчування	99,7	99,6	11,0	8,5	99,8	99,9	10,2	8,4	99,4	99,2	13,0	8,8

За результатами самооцінки домогосподарствами доступності окремих товарів та послуг з'ясовано, що в 2013 р. 8,5 % українських домогосподарств відчували нестатки у сфері харчування [241]. Порівняно із 2009 р., цей показник зменшився на 2,5 %. Тобто кожне десяте домогосподарство не мало вдосталь коштів для щоденного споживання недорогих продуктів харчування. Цікавим є той факт, що частка міських домогосподарств, що відчувають позбавлення у сфері харчування, становила 8,4 %, що на 1,8 % менше, ніж у 2009 р., а сільських домогосподарств – 8,8 % [241]. Результати такого аналізу представлено у таблиці 4.2.

В Україні основна частка витрат домогосподарств припадає саме на продукти харчування (рис. 4.1). З 1999 р. до 2001 р. показник частки витрат на продукти харчування у структурі сукупних витрат домогосподарств перевищував 60-відсотковий граничний критерій економічної доступності продуктів харчування [36; 37].

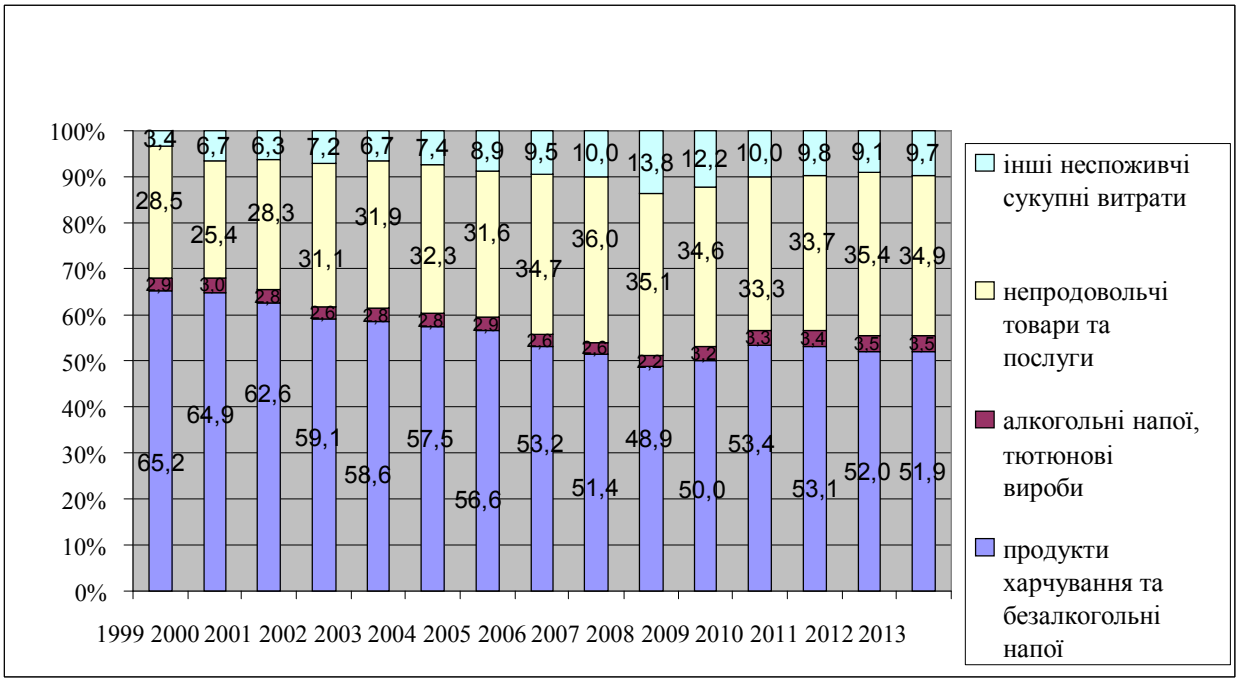

Рис. 4.1. **Структура сукупних витрат домогосподарств в Україні у 1999–2013 рр., %** [36; 37]

Загалом за період з 1999 р. до 2013 р. спостерігаємо позитивну тенденцію зменшення частки витрат домогосподарств на продукти харчування з 65,2 % до 51,9 %, тобто понад на 13 %.

Результати аналізу грошових витрат домогосподарств на харчування за регіонами України та їхньої структури у 2013 р. (додаток А) засвідчили, що найбільші грошові витрати на харчування загалом здійснили домогосподарства (одне домогосподарство у середньому за місяць, грн): м. Києва: 2433,54 грн (з них втрати на хліб та хлібопродукти – 283,74 грн (10,8 %); м'ясо та м'ясопродукти – 602,49 грн (22,9 %); рибу – 182,40 грн (6,9 %); молоко, сир та яйця – 377,56 грн (14,3 %); фрукти – 237,54 грн (9,0 %); овочі – 230,55 грн (8,8 %) тощо); м. Севастополя – 2010,70 грн; Донецької обл.. – 1881,29 грн (з них втрати на хліб та хлібопродукти – 252,36 грн (13,0 %); м'ясо та м'ясопродукти – 497,50 грн (25,6 %); рибу – 122,69 грн (6,3 %); молоко, сир та яйця – 265,52 грн (13,6 %); фрукти – 122,96 грн (6,3 %); овочі – 177,43 грн (9,1 %) тощо), Львівської обл. – 1830,81 грн та Закарпатської обл. – 1722,48 грн. Найменші ж витрати у 2013 р. понесли домогосподарства Сумської обл. – 1179,83 грн (з них втрати на хліб та хлібопродукти – 216,56 грн (17,7 %); м'ясо та м'ясопродукти – 266,62 грн (21,7 %); рибу – 95,75 грн (7,8 %); молоко, сир та яйця – 152,73 грн (12,4 %); фрукти – 67,34 грн (5,5 %); овочі – 51,69 грн (4,2 %)); Івано-Франківської обл. – 1296,24 грн; Тернопільської обл. – 1325,74 грн; Кіровоградської обл. – 1336,57 грн [37]. Саме ці вищеозначені області характеризуються найнижчою купівельною спроможністю домогосподарств, а, отже, і низькими їхніми доходами.

Аналізуючи саме структуру сукупних витрат домогосподарств на продукти харчування та безалкогольні напої за регіонами України у 2013 р., варто зазначити, що найбільшу частину таких витрат несло у середньому за місяць одне домогосподарство Волинської (59,2 %) та Одеської (58,9 %) областей; найменшу – у м. Києві (40,7 %). Зазначимо також, що здебільшого у розвинутих країнах частка витрат на харчування становить 10–20 %, порівняно із середнім значенням України – 51, 9 % у 2013 р. [36; 37].

Аналіз структури та власне сукупних витрат домогосподарств в Україні на продукти харчування у 2010–2013 рр. дає змогу визначити основні групи

продуктів, яким належить найбільша частка витрат домогосподарств (табл. 4.3). Зауважимо, що у домогосподарствах України 21–22 % з витрат на продукти харчування становлять витрати на м'ясо та м'ясопродукти упродовж 2010–2013 рр. Значну частку харчових витрат займають такі групи продовольчих товарів, як овочі, включаючи картоплю; хліб і хлібопродукти; молоко, сир та яйця, відповідно, 12,4 %, 13,0 %, 13,8 % у 2013 р.

Таблиця 4.3

Сукупні витрати домогосподарств на харчування у 2010–2013 рр. та їхня структура [36; 37]*

Продукти харчування	**Загалом домогосподарства**							
	у середньому на домогосподарство, грн				**у % до сукупних витрат домогосподарств на харчування**			
	2010	**2011**	**2012**	**2013**	**2010**	**2011**	**2012**	**2013**
Продукти харчування	**1586,09**	**1773,58**	**1802,01**	**1913,52**	**96,7**	**96,6**	**96,5**	**96,5**
у тому числі:								
хліб і хлібопродукти	209,88	245,47	245,47	256,29	12,8	13,3	13,2	13,0
м'ясо та м'ясопродукти	354,25	386,79	425,51	444,90	21,5	21,1	22,8	22,4
риба та рибопродукти	94,12	100,97	111,83	118,90	5,7	5,5	6,0	6,0
молоко, сир та яйця	209,23	234,66	253,94	273,05	12,8	12,8	13,7	13,8
олія та жири	127,51	146,52	155,40	158,70	7,8	8,0	8,2	8,0
фрукти	97,66	115,35	125,82	128,20	6,0	6,3	6,7	6,5
овочі, включаючи картоплю	247,36	268,43	207,37	246,69	15,1	14,6	11,1	12,4
цукор та цукровмісні продукти	131,18	144,87	135,27	139,55	8,0	7,9	7,2	7,0
інші продукти харчування	33,19	38,28	40,02	42,19	2,0	2,1	2,2	2,1
безалкогольні напої	81,71	92,24	101,38	105,05	5,0	5,0	5,4	5,3
Харчування поза домом	***53,83***	***63,11***	***64,73***	***68,65***	***3,3***	***3,4***	***3,5***	***3,5***
Сукупні втрати на харчування	**1639,92**	**1836,69**	**1866,74**	**1982,17**	**100,0**	**100,0**	**100,0**	**100,0**

**Примітка:* Розраховано у середньому на місяць

Зазначимо, що витрачання значних коштів у 2010–2013 рр. на таку групу харчових продуктів, як м'ясо і м'ясопродукти, в середньому за місяць, відповідно, 425,51 грн у 2012 р. та 444,90 грн у 2013 р., не забезпечує населенню України їхнє достатнє споживання, що простежуємо із даних таблиць 4.3 та 4.4.

Для зіставлення частки витрат на окремі групи продовольчих товарів та значень індикаторів достатності споживання продуктів харчування упродовж 2010–2013 рр., нами розраховано такі індикатори та проаналізовано їхні значення, що зображено у табл. 4.4.

Таблиця 4.4

Розрахункові значення індикаторів достатності споживання продуктів харчування на одну особу у 2010–2013 рр.**

Харчові продукти	Раціональна норма*, кг	Фактичне споживання, кг			Індикатор достатності споживання			
		2011	2012	2013	2011	2012	2013	середнє значення
Хліб та хлібопродукти	101	110,4	109,4	108,4	1,09	1,08	1,07	1,08
М'ясо та м'ясопродукти	80	51,2	54,4	56,1	0,64	0,68	0,70	0,67
Молоко і молокопродукти	380	204,9	214,9	220,9	0,54	0,57	0,58	0,56
Риба і рибопродукти	20	13,4	13,6	14,6	0,67	0,68	0,73	0,69
Яйця, шт	290	310	307	309	1,07	1,06	1,07	1,07
Овочі та баштанні	161	162,8	163,4	163,3	1,01	1,01	1,01	1,01
Плоди, ягоди та виноград	90	52,6	53,3	56,3	0,58	0,59	0,63	0,60
Картопля	124	139,3	140,2	135,4	1,12	1,13	1,09	1,11
Цукор	38	38,5	37,6	37,1	1,01	0,99	0,98	0,99
Олія рослинна всіх видів	13	13,7	13,0	13,3	1,05	1,00	1,02	1,02

* За термінологією МОЗ України "Орієнтований набір продовольчої сировини і харчових продуктів для забезпечення у середньому на душу населення на 2005–2015 рр."

***Примітка:* Індикатори достатності споживання продуктів харчування на одну особу розраховано автором на основі даних [9; 10].

Розрахунок індикаторів достатності споживання основних продовольчих продуктів населенням України, тобто визначення співвідношення між фактичним споживанням і раціональними нормами споживання засвідчує, що фактичні рівні споживання населенням країни протягом 2011–2013 рр. із більшості видів продовольства перебували нижче рекомендованих показників. Протягом досліджуваного періоду найбільше відставання фактичного споживання від раціонального спостерігали щодо: молока і

молочних продуктів; плодів, ягід і винограду; м’яса і м’ясопродуктів; риби і рибних продуктів тощо. Водночас стосовно деяких продовольчих групах (зокрема: хліба та хлібопродуктів, яєць, овочів та баштанних, картоплі, цукру та олії) фактичне споживання останніми роками перевищило раціональні норми. Це засвідчує незбалансованість харчових раціонів населення України, яке намагається забезпечити власні енергетичні потреби за рахунок дешевої економічно доступної їжі (насамперед, хлібопродуктів). Окрім того, зазначені тенденції можуть бути обумовлені і зниженням норм споживання на деякі продукти.

Невідповідність сільськогосподарського виробництва потребам населення в продуктах харчування сприяє зростанню їхнього імпорту (табл. 4.5). Загалом протягом 2005–2013 рр. в Україні спостерігали стійку тенденцію до імпортування значних обсягів м’яса та м’ясної продукції. Зокрема, зафіксовано перевищення імпорту над експортом вищезазначеної продукції упродовж усього періоду 2005–2013 рр. Звідси, як уже зазначено, потреби населення України в м’ясній продукції залишаються задоволеними нижче рівня раціональних норм споживання (табл. 4.4). Також подібна ситуація простежується із картоплею, плодами, ягодами та виноградом.

Важливим елементом забезпечення продовольчої безпеки країни є своєчасна адекватна та якісна оцінка стану продовольчої безпеки на основі індикаторів, що здатні забезпечити її об’єктивність та всебічність згідно з комплексною методикою. Правильно підібрані індикатори даватимуть змогу кількісно оцінити стан продовольчої безпеки та передбачатимуть майбутню небезпеку, що даватиме змогу відповідним органам державної влади вчасно здійснити необхідні програмно-цільові заходи щодо стабілізації економічної ситуації загалом.

Таблиця 4.5

Динаміка показників імпорту та експорту продовольчої продукції у 2005–2013 рр., тис. т [10, с. 157–161]

Вид продовольчої продукції	2005		2008		2009		2010		2011		2012		2013	
	Імпорт	Експорт	Імпорт	Експорт	Імпорт	Експорт	Імпорт	Експорт	Імпорт	Експорт	Імпорт	Експорт	Імпорт	Експорт
М’ясо та м’ясопродукти	325	82	550	28	439	40	378	48	244	79	423	125	332	182
Молоко та молочні продукти	112	1901	234	1140	455	919	273	956	257	964	410	820	548	769
Яйця*	5	1	7	23	7	58	7	75	3	83	4	82	5	105
Зерно та зернові продукти	226	12650	222	16668	136	26160	175	14239	273	14825	228	27798	242	27836
Картопля	5	6	10	3	15	5	30	8	41	13	23	7	23	16
Овочі та баштанні продовольчі культури	100	150	356	251	232	347	311	335	285	303	213	346	237	379
Плоди, ягоди та виноград	860	305	1235	252	1139	284	1130	353	1163	239	1171	351	1172	392
Цукор**	177	154	91	103	92	88	90	65	48	51	10	174	11	163
Олія	264	900	480	1590	316	2483	319	2850	249	2814	231	3742	296	3353

* Для перерахунку яєць із млн шт у тис. т взято середню вагу одного яйця – 57,75 г;

** Без урахування імпортної цукрової сировини, що використана для виробництва цукру.

Зазначимо, що здійснено нами оцінку стану продовольчої безпеки відповідно до “Методики визначення основних індикаторів продовольчої безпеки”, затвердженої Постановою Кабінету Міністрів України від 5 грудня 2007 р. № 1379 “Деякі питання продовольчої безпеки” [66]. Вищезазначеними індикаторами, які загалом характеризують стан економічної безпеки країни, є:

1) добова енергетична цінність раціону людини (сума добутків одиниці маси окремих видів продуктів, які споживає людина протягом доби, та їхньої енергетичної цінності);

2) забезпечення раціону людини основними видами продуктів (співвідношення між фактичним споживанням окремого продукту та його раціональною нормою);

3) достатність запасів зерна у державних ресурсах (співвідношення між обсягами продовольчого зерна у державному продовольчому резерві та обсягами внутрішнього споживання населенням хліба і хлібопродуктів у перерахунку на зерно);

4) економічна доступність продуктів (частка сукупних витрат на харчування у загальному підсумку сукупних витрат домогосподарств);

5) диференціація вартості харчування за соціальними групами (співвідношення між вартістю харчування 20 % домогосподарств з найбільшими доходами та вартістю харчування 20 % домогосподарств з найменшими доходами);

6) ємність внутрішнього ринку окремих продуктів (добуток споживання певного продукту та середньорічної чисельності населення);

7) продовольча незалежність за окремим продуктом (співвідношення між обсягом імпорту окремого продукту у натуральному виразі та ємністю його внутрішнього ринку).

Відповідно до зазначеної методики, індикатори, що характеризують стан продовольчої безпеки держави (регіону), розраховують за такими основними групами харчових продуктів: хліб і хлібопродукти; картопля; овочі, баштанні;

фрукти, ягоди і виноград; цукор; олія; м’ясо і м’ясопродукти; молоко і молокопродукти; риба і рибопродукти; яйця тощо.

Необхідно зазначити, що Законом України “Про основи національної безпеки України” від 19 червня 2003 р. № 964–IV (ст. 7) наголошено: що критичний стан із продовольчим забезпеченням населення є загрозою національним інтересам і національній безпеці України в економічній сфері. Перелічимо основні загрози продовольчій безпеці України [204]:

– незбалансоване споживання продуктів харчування населенням;

– низький рівень споживання продуктів тваринного походження в енергетичному раціоні населення;

– висока частка витрат домогосподарств на продукти харчування у структурі їхніх загальних витрат;

– висока диференціація вартості харчування за соціальними групами;

– низька ємність внутрішнього ринку за окремими продуктами харчування;

– імпортозалежність країни за окремим продуктом;

– сировинний характер експорту сільськогосподарської продукції;

– зростання цін на сільськогосподарську продукцію на внутрішньому ринку;

– повільне запровадження міжнародних стандартів і систем якості продуктів харчування;

– відсутність контролю за безпечністю продуктів харчування тощо.

Беручи до уваги затверджену Кабінетом Міністрів України Методику визначення основних індикаторів продовольчої безпеки та вищеперелічені її загрози, проаналізуємо стан продовольчої безпеки країни протягом 2007–2013 рр., зосереджуючи увагу на кожному з семи індикаторів.

1. Добова енергетична цінність раціону людини. Відповідно до даних Державної служби статистики України, протягом періоду незалежності України середньодобова поживність раціону українців була вищою в середньому на 17 % від порогового (граничного) критерію (2500 ккал).

Беручи до уваги досліджуваний період 1990–2014 рр. (рис. 4.2), середньодобова поживність раціону коливалася в межах від 2661 до 2998 ккал.

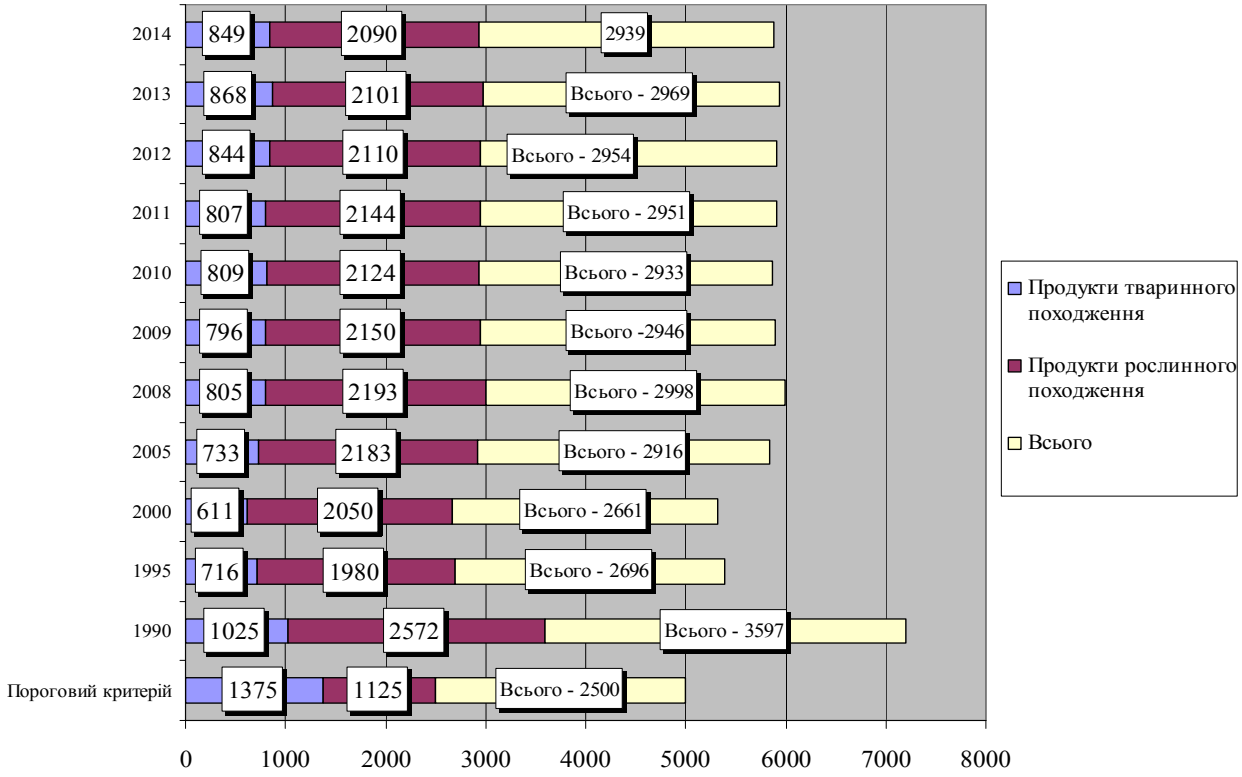

Рис. 4.2. **Динаміка калорійності середньодобового споживання продуктів харчування населенням України у розрахунку на одну особу у 1990–2014 рр., ккал** [10, с. 11]

Зауважимо, що у 2014 р., порівняно із 1990 р., спостерігається скорочення калорійності середньодобового споживання продуктів харчування населенням на 17,46 %. При цьому наголосимо, що у 2014 р. близько 70,76 % добової енергетичної цінності раціону забезпечували за рахунок споживання продукції рослинного походження, перевищуючи пороговий критерій у 1,87 раза. Натомість показник калорійності середньодобового споживання харчових продуктів тваринного походження у 2014 р. становив лише 849 ккал, що сягає лише 61,75 % порогового критерію споживання. Такий показник у 2014 р., порівнянні із 2013 р., зменшився на 2,19 %.

2. Забезпечення раціону людини основними видами продуктів.

Значення фактичної та мінімальної норм споживання продуктів харчування населенням України (на одну особу) протягом 2007–2013 рр. та розрахунок індикаторів достатності споживання наведено в табл. 4.6.

Таблиця 4.6

Розрахунок індикаторів достатності споживання продуктів харчування населенням України на одну особу у 2007–2013 рр.

Продукти харчування	Раціональна норма, кг*	Мінімальна норма, кг**	Фактичне споживання, кг					Індикатор достатності				
			2007	2009	2011	2012	2013	2007	2009	2011	2012	2013
Хліб і хлібопродукти (у перерахунку на борошно)	101,0	123,4	115,9	111,7	110,4	109,4	108,4	1,15	1,11	1,09	1,08	1,07
М'ясо і м'ясопродукти	80,0	53	45,7	49,7	51,2	54,4	56,1	0,57	0,62	0,64	0,68	0,70
Молоко і молокопродукти	380,0	148,5	224,6	212,4	204,9	214,9	220,9	0,59	0,56	0,54	0,57	0,58
Риба і рибопродукти	20,0	13	15,3	15,1	13,4	13,6	14,6	0,77	0,76	0,67	0,68	0,73
Яйця (шт)	290	220	252	272	310	307	309	0,87	0,94	1,07	1,06	1,07
Овочі та баштанні	161,0	110	118,4	137,1	162,8	163,4	163,3	0,74	0,85	1,01	1,01	1,01
Плоди, ягоди та виноград	90,0	64	42,1	45,6	52,6	53,3	56,3	0,47	0,51	0,58	0,59	0,63
Картопля	124,0	95	130,4	133,0	139,3	140,2	135,4	1,05	1,07	1,12	1,13	1,09
Цукор	38,0	37	40,0	37,9	38,5	37,6	37,1	1,05	0,99	1,01	0,99	0,98
Олія рослинна всіх видів	13,0	7,1	14,3	15,4	13,7	13,0	13,3	1,10	1,19	1,05	1,00	1,02

* За розрахунками МОЗ України.
** Норми мінімального споживчого кошика.

На основі вищезазначених даних зауважимо, що протягом аналізованого періоду 2007–2013 рр. споживання продуктів харчування населенням України на одну особу наближається до їхніх раціональних норм. Зокрема, середньостатистичний українець у 2013 р. недоїв 23,9 кг м'яса, 159,1 кг молокопродуктів, 5,4 кг риби і рибопродуктів, 33,7 кг плодів, ягід та винограду та 0,9 кг цукру. Натомість, населення спожило надмірну кількість хліба і хлібопродуктів (на 7,4 кг більше від раціональної норми), яєць (більше на 19 шт) та картоплі (більше на 11,4 кг). Окрім цього, споживання цукру, олії, овочів та баштанних знаходиться в межах раціональних норм.

Наведемо також споживання продуктів харчування населенням України на одну особу, порівняно із попереднім 2012 р.:

- м’яса і м’ясопродуктів зросло на 3,13 %, або на 1,7 кг на одну особу. Вважаємо, що збільшення споживання відбулося за рахунок нарощування реалізації худоби та птиці вітчизняними виробниками (на 3,1 %);

- молока і молокопродуктів збільшилося на 2,79 %, або на 6,0 кг на особу, що обумовлено зростанням вітчизняного виробництва молочної сировини на 1,0 %;

- риби і рибопродуктів підвищилося на 7,35 %, або на 1,0 кг на особу.

Також наголосимо, що рівень споживання населенням України у 2013 р. плодів, ягід та винограду є нижчим на 12,03 % навіть від мінімальної норми споживання, яку встановлено як норму мінімального споживчого кошика на рівні 64,0 кг на одну особу, що розраховано для забезпечення населення на випадок виникнення надзвичайних ситуацій. Недоспоживання вищезгаданої групи харчових продуктів, що вважають основним джерелом вітамінів, та надмірне споживання крохмалевмісних продуктів є причиною погіршення здоров’я нації. Проте, порівняно із 2012 р., все ж у 2013 р. зберігалась позитивна тенденція до поступового збільшення споживання населенням України плодово-ягідної продукції, тобто вищезгадане зростання становило 5,63 %, порівняно із 2012 р.

Негативним, на наш погляд, є те, що як і в попередні роки, так і в 2013 р. фактичне споживання за продовольчими групами “хліб і хлібопродукти” та “картопля” перевищує раціональну норму, що є свідченням незбалансованості харчування населення України, яке намагається забезпечити власні енергетичні потреби за рахунок економічно доступніших продуктів.

3. Достатність запасів зерна у державних ресурсах. Розрахунок індикатора забезпечення зерновими продовольчими ресурсами здійснено як співвідношення між обсягами продовольчого зерна у державному продовольчому резерві та обсягами внутрішнього споживання населенням

хліба і хлібопродуктів у перерахунку на зерно, що, відповідно, виражено формулою [195]:

$$З = \frac{Н}{Х} \times 100\%, \qquad (4.1)$$

де, *З* – індикатор забезпечення зерновими продовольчими ресурсами;

Н – наявність продовольчого зерна у державному продовольчому резерві;

Х – середньорічне внутрішнє споживання хліба і хлібопродуктів у перерахунку на зерно.

Відповідні обчислення індикатора забезпечення зерновими продовольчими ресурсами здійснено у табл. 4.7. Зауважимо, що упродовж 2008–2014 рр. (окрім 2010 р.) індикатор забезпечення зерновими продовольчими ресурсами знаходився вище свого порогового значення (17 %[1]), встановленого ст. 9 п. 3 Закону України "Про державну підтримку сільського господарства України" [188].

Таблиця 4.7

Розрахунок індикатора достатності запасів зерна у державних ресурсах у 2007–2014 рр.*

Показник	Рік							
	2007	2008	2009	2010	2011	2012	2013	2014
Обсяги продовольчого зерна в державному продовольчому резерві, тис. т**	472	1593	1536	1105	1558	1680	1316	1245
Середньорічне внутрішнє споживання хліба і хлібопродуктів у перерахунку на зерно, тис. т***	7090	7021	6860	6808	6730	6653	6578	6224
Індикатор забезпечення зерновими продовольчими ресурсами (%)	6,7	23	22	16	23	25	27	27
Визначений Законом України "Про державну підтримку сільського господарства України" обсяг державного інтервенційного фонду, % до обсягів внутрішнього споживання	12	14	16	20	20	20	20	20

** – Розраховано шляхом добутку обсягу державного інтервенційного фонду (%) протягом 2007–2014 рр. та обсягів внутрішнього споживання продовольчого зерна у цьому ж періоді.

*** – Дані взято із [9, с. 37; 10].

**Примітка:* Розраховано автором на основі статистичних даних із [10, с. 37].

Статтею 9 (п. 3) цього Закону чітко визначено, що державний інтервенційний фонд має бути сформованим у обсязі не менше 20 % від внутрішнього споживання (2010–2014 рр.) [188]. Натомість у 2007 р. та

[1] Методика розрахунку індикатора не враховує обсягів зерна, яке знаходиться у державному матеріальному резерві, зважаючи на те, що така інформація складає державну таємницю.

2010 р. кількість зерна у державному інтервенційному фонді була недостатньою. Зокрема, у 2007 р. заготовили лише 55,83 % необхідного обсягу зерна, а у 2010 р. вимоги положення цього закону виконали на 80,00 %.

4. Економічна доступність продуктів харчування. Такий індикатор визначають як частку сукупних витрат на харчування домогосподарств України у загальному підсумку сукупних витрат таких домогосподарств, що виражено формулою [66]:

$$E = \frac{B_X}{B_C} \times 100\%, \qquad (4.2)$$

де E – індикатор економічної доступності продуктів харчування;

B_X – сукупні витрати домогосподарств на харчування;

B_C – загальні сукупні витрати домогосподарств.

Зазначимо, що протягом 2007–2014 рр. індикатор економічної доступності продуктів харчування вітчизняних домогосподарств не перевищував свого гранично допустимого рівня – 60 % (табл. 4.8).

Таблиця 4.8

Розрахунок індикатора економічної доступності продуктів харчування домогосподарств України у 2007–2014 рр. у середньому на місяць у розрахунку на одне домогосподарство*

Показник	Рік							
	2007	**2008**	**2009**	**2010**	**2011**	**2012**	**2013**	**2014**
Загальні сукупні витрати домогосподарств**, грн/ місяць	1722	2590	2754	3073	3456	3592	3814	4049
Ланцюговий темп приросту сукупних витрат, %	–	50,4	6,3	11,6	12,5	3,9	6,2	6,2
Сукупні витрати домогосподарств на харчування***, грн / місяць	916	1316	1426	1640	1837	1867	1969	2170
Ланцюговий темп приросту витрат на харчування, %	–	43,7	8,4	15,0	12,0	1,6	5,5	10,2
Індикатор економічної доступності, %	53,2	50,8	51,8	53,4	53,1	52,0	52,0	54,0
Абсолютний ланцюговий приріст індикатора економічної доступності, %	–	- 2,4	+ 1	+1,6	- 0,3	- 1,1	0,0	+ 2,0

, * Статистичні дані взято із [37].

**Примітка:* Розраховано автором на основі [37, с. 137].

Зауважимо, що упродовж 2009–2010 рр. витрати домогосподарств на харчування зростали вищими темпами, ніж сукупні витрати, внаслідок чого

індикатор доступності продуктів харчування домогосподарств України зріс у 2010 р. до 53,4 %. Натомість у 2008 р., та упродовж 2011–2014 рр. темпи зростання загальних сукупних витрат переважали над темпами зростання витрат на харчування і, як наслідок, значення такого індикатора у цих роках покращилися. Зокрема, у 2008 р. зазначений показник покращився на 2,4 %, порівняно з попереднім 2007 р.; у 2011 р. – на 0,3 %, порівняно з попереднім 2010 р.; у 2012 р. – на 1,1 %, порівняно із показником 2011 р.; а у 2013 р. – залишився на рівні 2012 р., а у 2014 р. – зріс на 2 % і становив 54 %.

Отже, в середньому в Україні питома вага сукупних витрат домогосподарств на харчування у загальних сукупних витратах становить 51–54 %, а в країнах Європи цей показник знаходиться в межах від 20 до 25 %.

Аналізуючи структуру витрат домогосподарств на продукти харчування у 2013 р., зазначимо, що протягом досліджуваного періоду вона суттєво не змінювалася (рис. 4.3). Як бачимо із рис. 4.3, традиційно близько 22,4 % всіх витрат домогосподарств на харчування в середньому за 1 місяць належить м'ясу і м'ясопродуктам, 11,3 % займають молоко і молочні продукти, 12,4 % – овочі та картопля, 13,0 % – хліб і хлібопродукти, близько 6,0 % належить рибі та рибопродуктам; на фрукти, зазвичай, припадає 6,5 % від сукупних витрат домогосподарств. Окрім цього, цукор та цукровмісні продукти, зазвичай, не перевищують більше 7,0 % у сукупних витратах на харчування; на олію та інші рослинні жири відводиться не більше 8,0 %, яйця займають близько 2,5 %, а частка витрат домогосподарств на безалкогольні напої, зазвичай, не перевищує 5,3 %. Зауважимо, що в Україні, на відміну від розвинених країн, витрати на харчування поза домом у середньому за 1 місяць внаслідок незростання доходів населення становлять лише 3–4 %. На всі інші продукти харчування, що не входять у перелічені вище продуктові групи, припадає близько 2,1 %.

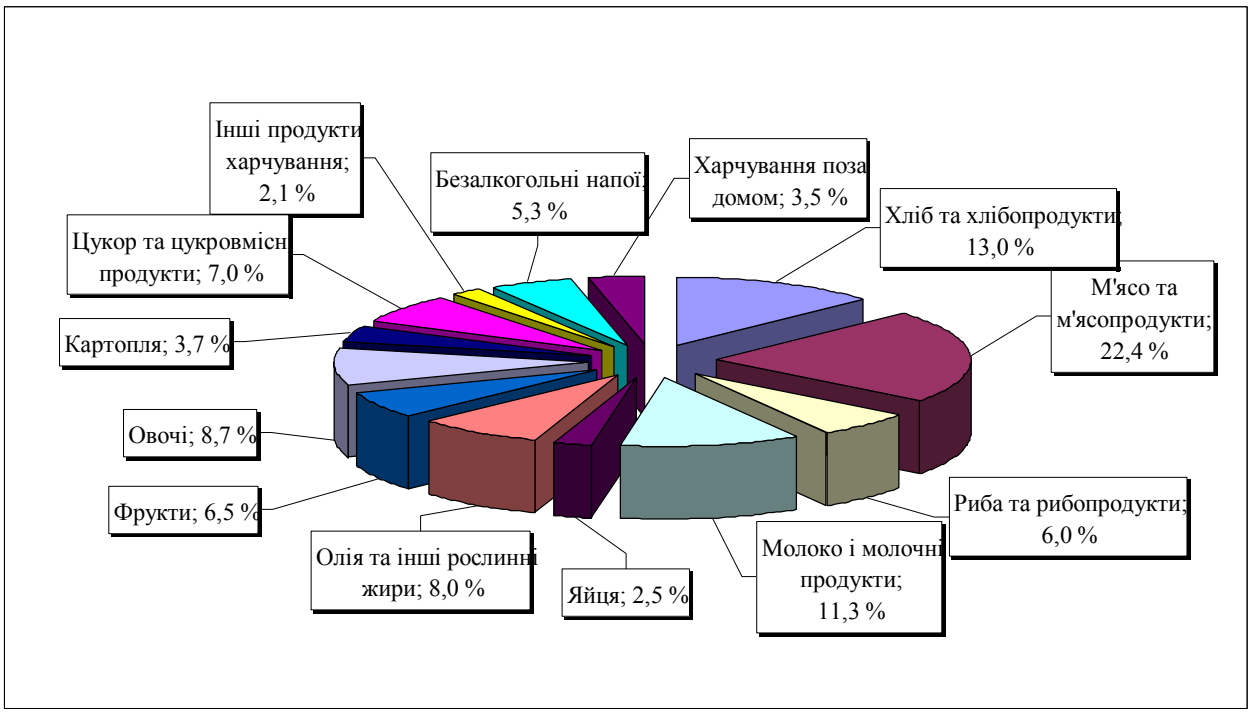

Рис. 4.3. **Структура сукупних витрат домогосподарств України на харчування в середньому за 1 місяць у 2013 р., %** [37, с. 175]

Здійснюючи аналіз питомої ваги витрат на харчування у структурі сукупних витрат домогосподарств у 2013 р. у регіональному розрізі, що зображено на рис. 4.4, зазначимо, що найменшу частину сукупних витрат (до 50 %) витратили на придбання продуктів харчування домогосподарства 10–ти регіонів України, а саме: Івано-Франківської (47,6 %), Запорізької (44,2 %), Харківської (47,5 %), Хмельницької (49,9 %), Дніпропетровської (49,6 %), Кіровоградської (49,1 %), Сумської (49,4 %), Миколаївської (49,4 %), Чернівецької (47,3 %) областей та міста Києва (42,6 %).

Водночас у Рівненській області у досліджуваний період 2013 р. частка витрат на харчування у сукупних витратах домогосподарств становила 61,1 %, що на 1,1 % перевищує встановлений граничний критерій для цього індикатора.

5. Диференціація вартості харчування за соціальними групами, що відстежують у динаміці та розраховують як співвідношення між вартістю харчування 20 % домогосподарств з найбільшими доходами та вартістю харчування 20 % домогосподарств з найменшими доходами. Вищенаведений

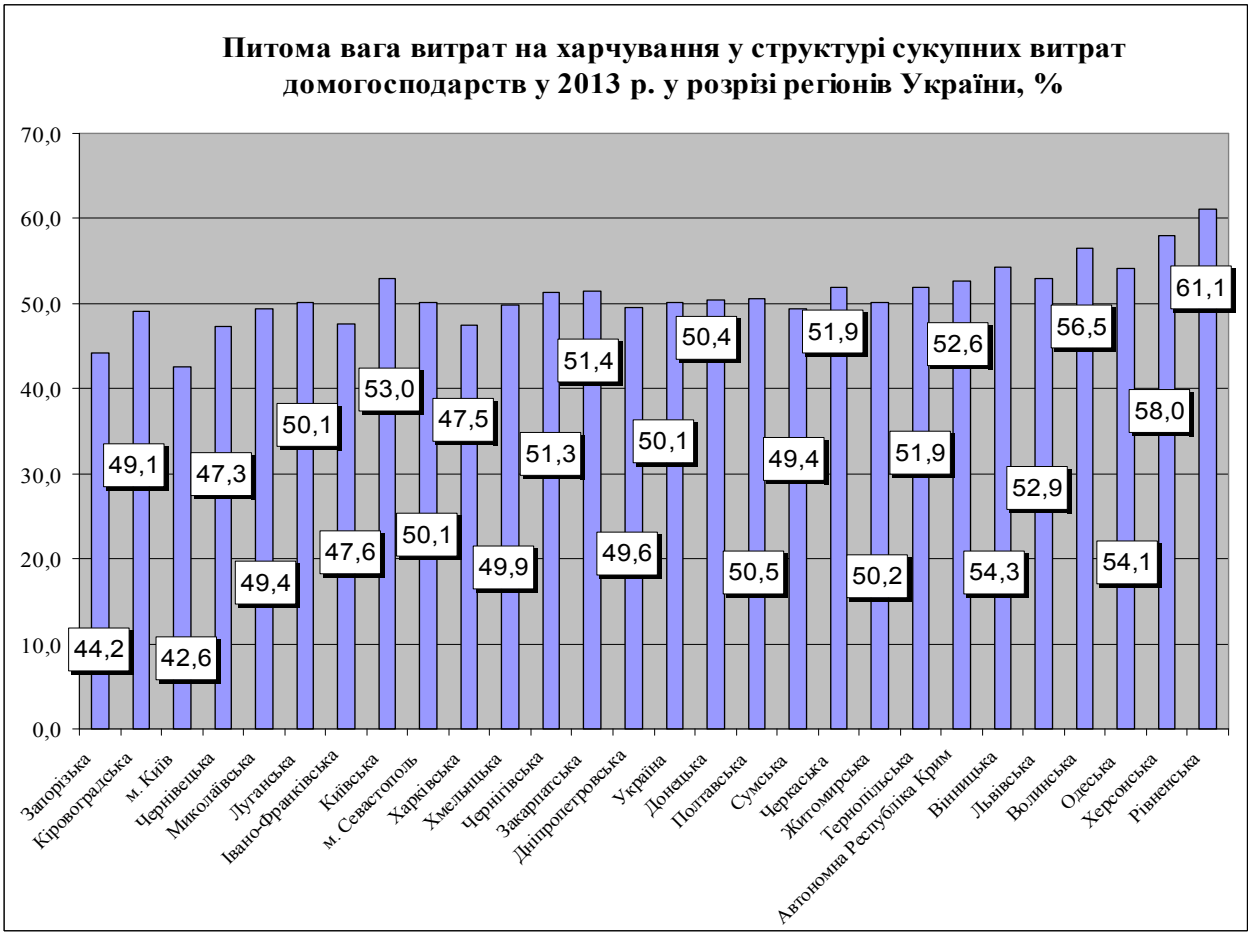

Рис. 4.4. **Питома вага витрат на харчування у структурі сукупних витрат домогосподарств України у 2013 р. у регіональному розрізі, %** [37, с. 171]

індикатор розраховують за формулою [66]:

$$Д = \frac{Д_В}{Д_М}, \qquad (4.3)$$

де $Д$ – індикатор диференціації вартості харчування;

$Д_В$ – показник вартості спожитих продуктів у 20 % домогосподарств з найбільшими доходами;

$Д_М$ – показник вартості спожитих продуктів у 20 % домогосподарств з найменшими доходами.

Аналізуючи доходи на харчування 20 % найбагатших та 20 % найбідніших домогосподарств України протягом 2007–2013 рр., зазначимо, що протягом 2007–2009 рр. коефіцієнт диференціації вартості харчування за соціальними групами становив, відповідно: 1,41 – у 2007 р.; 1,37 – у 2008 р. та

Таблиця 4.9

Диференціація обсягів продовольчого споживання за квінтильними 20 % групами відповідно до розміру сукупних доходів населення України у 2007–2013 рр., в середньому на 1 місяць на особу, кг [316, с. 188–190]

Харчові продукти	2007			2008			2009			2010			2011			2012			2013		
	Обсяги споживання		Співвідношення *k2/k1*	Обсяги споживання		Співвідношення *k2/k1*	Обсяги споживання		Співвідношення *k2/k1*	Обсяги споживання		Співвідношення *k2/k1*	Обсяги споживання		Співвідношення *k2/k1*	Обсяги споживання		Співвідношення *k2/k1*	Обсяги споживання		Співвідношення *k2/k1*
	1 квінтиль (нижчий), *k1*	Останній квінтиль (вищий), *k2*		1 квінтиль (нижчий), *k1*	Останній квінтиль (вищий), *k2*		1 квінтиль (нижчий), *k1*	Останній квінтиль (вищий), *k2*		1 квінтиль (нижчий), *k1*	Останній квінтиль (вищий), *k2*		1 квінтиль (нижчий), *k1*	Останній квінтиль (вищий), *k2*		1 квінтиль (нижчий), *k1*	Останній квінтиль (вищий), *k2*		1 квінтиль (нижчий), *k1*	Останній квінтиль (вищий), *k2*	
М'ясо і м’ясопродукти	3,5	6,7	1,91	3,4	6,9	2,03	3,3	6,7	2,03	3,6	6,9	1,92	3,7	6,9	1,86	3,7	6,6	1,78	3,7	6,8	1,84
Молоко і молочні продукти	16,9	27,0	1,60	17,6	27,4	1,56	14,9	25,4	1,70	14,3	24,5	1,71	14,3	24,1	1,69	15,0	24,0	1,60	15,3	25,3	1,65
Яйця, шт	17,0	22,0	1,29	17,0	22,0	1,29	17,0	22,0	1,29	18,0	22,0	1,22	18,0	23,0	1,28	18,0	22,0	1,22	18,0	23,0	1,28
Риба і рибопродукти	1,4	2,5	1,79	1,6	2,7	1,69	1,4	2,4	1,71	1,3	2,3	1,77	1,3	2,2	1,69	1,3	2,1	1,62	1,3	2,2	1,69
Цукор	2,7	3,6	1,33	3,0	3,7	1,23	2,8	3,6	1,29	2,5	3,4	1,36	2,6	3,5	1,35	2,6	3,4	1,31	2,7	3,4	1,26
Олія і інші рослинні жири	1,5	1,8	1,20	1,6	1,9	1,19	1,7	2,0	1,18	1,6	1,9	1,19	1,6	2,0	1,25	1,7	1,8	1,06	1,6	1,9	1,19
Картопля	8,1	8,1	1,00	8,3	7,9	0,95	7,7	7,9	1,03	7,2	7,6	1,06	7,1	8,0	1,13	7,6	7,2	0,95	6,6	6,9	1,05
Овочі та баштанні	6,7	10,6	1,58	7,4	10,9	1,47	7,9	12,4	1,57	7,6	11,3	1,49	7,9	12,2	1,54	8,3	11,5	1,39	8,0	11,8	1,48
Фрукти, ягоди, горіхи та виноград	2,2	5,6	2,55	2,3	5,8	2,52	2,2	5,6	2,55	2,4	5,5	2,29	2,4	5,5	2,29	2,5	5,5	2,20	2,7	5,9	2,19
Хліб та хлібні продукти	8,8	9,4	1,07	9,4	9,2	0,98	9,0	9,1	1,01	8,8	9,2	1,05	8,6	9,3	1,08	8,7	9,0	1,03	8,5	9,1	1,07

1,43 – у 2009 р. Тобто протягом зазначеного періоду не відбувалося суттєвих змін витрат на харчування у структурі квінтильних груп. Натомість у 2010 р. відбулося скорочення диференціації соціальних груп за показником продовольчих витрат на 6,5 % і коефіцієнт диференціації досяг найнижчого за весь досліджуваний період значення – 1,29. Вже упродовж 2012–2013 рр. відбулося посилення диференціації соціальних груп за показником продовольчих витрат і коефіцієнт диференціації досяг значення 1,62 та 1,64, відповідно. Крім цього, протягом 2009 р., 2011 р., 2012 р. та 2013 р. спостерігаємо зменшення чисельності осіб у нижчому квінтилі та її зростання у верхньому, а у 2008 р. та 2010 рр. – навпаки.

6. Ємність внутрішнього ринку окремих продуктів, що відстежується в динаміці та визначається у натуральному виразі як добуток споживання певного продукту та середньорічної чисельності населення за формулою [66]:

$$Є_i = Ф_i \times Ч, \tag{4.4}$$

де $Є_i$ – ємність внутрішнього ринку *i*-го продукту;

i – вид продукту харчування;

$Ф_i$ – річне середньодушове споживання *i*-го продукту;

$Ч$ – середньорічна чисельність населення.

Оцінку ємності внутрішнього ринку за основними групами продуктів протягом 2007–2013 рр. представлена в табл. 4.10.

Виконаний аналіз показників ємності внутрішнього ринку упродовж 2007–2013 рр. засвідчує, що протягом досліджуваного періоду вищеозначений показник зріс стосовно таких продуктів харчування: м’яса і м’ясопродуктів – на 20,00 %; яєць – на 19,90 %; овочів та баштанних – на 34,89 %; плодів, ягід, винограду – на 30,75 %; картоплі – на 1,58 %. Водночас простежуємо щорічне зниження ємності ринку хліба і хлібопродуктів – на 8,51 %, молока і молокопродуктів – на 3,81 %, риби і рибопродуктів – на 6,62 %, цукру – на 9,35 % та олії – на 9,04 %.

Таблиця 4.10

Динаміка ємності внутрішнього ринку у 2007–2013 рр., тис. т [9; 10]

Назва продукції	Ємність внутрішнього ринку, тис. т							Темп приросту, % 2012 / 2007
	2007	2008	2009	2010	2011	2012	2013	
Хліб і хлібопродукти (у перерахунку на борошно)	5392	5340	5145	5106	5047	4990	4933	-8, 51
М'ясо і м'ясопродукти (у перерахунку на м'ясо)	2125	2340	2290	2384	2340	2478	2550	20,00
Молоко і молокопродукти (у перерахунку на молоко)	10448	9890	9780	9470	9363	9797	10050	-3,81
Риба і рибопродукти	710	811	697	667	614	620	663	-6,62
Яйця (млн шт.)	11740	12069	12504	13280	14165	14020	14076	19,90
Овочі та баштанні	5509	5975	6312	6581	7440	7452	7431	34,89
Плоди, ягоди та виноград	1958	2010	2101	2203	2405	2432	2560	30,75
Картопля	6065	6099	6126	5914	6368	6394	6161	1,58
Цукор	1860	1891	1745	1704	1758	1713	1686	-9,35
Олія рослинна всіх видів	664	694	711	680	625	591	604	-9,04

7. Продовольча незалежність за окремим продуктом, що визначають як співвідношення між обсягом імпорту окремого продукту у натуральному виразі та ємністю його внутрішнього ринку за формулою [66]:

$$П_i = \frac{I_i}{Є_i} \times 100\%, \qquad (4.5)$$

де $П_i$ – частка продовольчого імпорту *i*-го продукту;

i – вид продукту харчування;

I_i – імпорт *i*–го продукту;

$Є_i$ – ємність внутрішнього ринку *i*-го продукту.

Зауважимо, що протягом досліджуваного періоду 2008–2013 рр. задоволення потреб населення у продуктах харчування здійснювали здебільшого завдяки продукції власного виробництва. Стосовно таких продовольчих груп, як "риба та рибопродукти", "плоди, ягоди та виноград" і "олія рослинна", зазначимо, що останні не є забезпечують вітчизняний

Таблиця 4.11

Динаміка показників продовольчої незалежності за групами продовольства у 2008–2013 рр., %*

Назва продукції	Продовольча незалежність, %					
	2008	2009	2010	2011	2012	2013
Хліб і хлібопродукти (у перерахунку на борошно)	4,16	2,64	3,43	5,41	4,57	4,91
М'ясо і м'ясопродукти (у перерахунку на м'ясо)	23,50	19,17	15,86	10,43	17,07	13,02
Молоко і молокопродукти (у перерахунку на молоко)	2,37	4,65	2,88	2,74	4,18	5,45
Риба і рибопродукти	71,10	65,30	71,60	66,70	71,10	77,1
Яйця	1,00	0,97	0,91	0,37	0,49	0,62
Овочі та баштанні	5,96	3,68	4,73	3,83	2,86	3,19
Плоди, ягоди та виноград	61,44	54,21	51,29	48,36	48,15	45,78
Картопля	0,16	0,24	0,51	0,64	0,36	0,37
Цукор	4,81	5,27	5,28	2,73	0,58	0,65
Олія рослинна всіх видів	69,16	44,44	46,91	39,84	39,09	49,01

**Примітка:* Розраховано автором на основі [37, с. 36–40].

продовольчий ринок, оскільки відсоток імпортозалежності за такими групами харчових продуктів перевищує гранично допустиме (порогове) значення 30 %, а це ставить під загрозу продовольчу незалежність України.

Зокрема, у 2013 р. частка імпорту риби та рибопродуктів у загальному споживанні становила 77,1 %, плодів, ягід та винограду – 45,78 %, олії рослинної всіх видів – 49,01 %.

Зазначимо, що значний відсоток імпорту по групі "олія рослинна всіх видів" обумовлений ввезенням тропічних олій, які не виробляються в Україні (пальмова, кокосова олії тощо), проте широко використовують у виробництві продовольчих та непродовольчих товарів вітчизняні підприємства. При чому внутрішній попит на олію соняшникову на 100 % забезпечували за рахунок власного виробництва [86].

Значну частину імпорту плодово-ягідної продукції становлять екзотичні види фруктів (цитрусові, банани, фініки, ананаси тощо), питома вага яких у загальному обсязі імпорту плодово-ягідної продукції у 2013 р. сягала майже 70 % [86].

Досліджуючи питання продовольчої безпеки у системі національної безпеки держави, варто наголосити, що загрозою продовольчій безпеці України є також і сировинний характер експорту сільськогосподарської продукції. У структурі експорту сільськогосподарської та харчової продукції частка готової продукції становить лише 25,9 %, а частка сільськогосподарської продукції значно вища і становить 47,8 % [229]. Окрім цього, негативним є зростання цін на сільськогосподарську продукцію, що також вважають загрозою продовольчій безпеці держави, оскільки останнє спричиняє зростання загального показника інфляції в країні.

Вивчаючи проблему продовольчої безпеки держави, слід зважати на повільне запровадження міжнародних стандартів та систем якості продуктів харчування. Складність такої проблеми полягає в тому, що здебільшого сільськогосподарську продукцію виробляють невеликі приватні господарства населення, які не лише фінансово, а й матеріально та технологічно обмежені щодо запровадження міжнародних стандартів якості продуктів харчування, оскільки процес одержання сертифікатів системи ISO надзвичайно трудомісткий і капіталозатратний. Як наслідок цього, значна кількість показників продовольчої безпеки України знаходиться за межами їхніх критичних (порогових) значень, що відображено у табл. 4.12.

За результатами здійсненої оцінки продовольчого ринку на основі законодавчо закріпленої методики, можна зробити висновок, що у досліджуваному періоді 2007–2014 рр. здебільшого стан індикаторів продовольчої безпеки покращився. Зокрема, середньодобова поживність раціону наближається до своєї раціональної норми, питома вага продукції тваринного походження поступово зростає, продукти харчування стали доступнішими, зерно у державних резервах почали зберігати у достатніх кількостях, а імпортозалежність за певними продуктовими групами знизилася. Проте подамо перелік негативних змін стосовно такого питання – це і посилення диференціації соціальних груп за показником продовольчих витрат, і зниження ємності внутрішнього ринку за певними видами продовольства; крім того, надалі зберігається нераціональна структура споживання продуктів

харчування українцями з яскраво вираженим недоїданням м'яса, молокопродуктів, риби і рибопродуктів, плодів, ягід та винограду.

Таблиця 4.12

Індикатори та порогові значення індикаторів стану продовольчої безпеки України у 2007–2014 рр.*

Назва індикатора	Порогове значення**	Фактичне значення					
		2007	2009	2011	2012	2013	2014
Добова калорійність харчування людини, ккал	Не менше 2500	2940	2946	2951	2954	2969	2939
Споживання м'яса і м'ясопродуктів (за рік/особу), кг	Не менше 80	45,7	49,7	51,2	54,4	56,1	54,1
Споживання молока і молочних продуктів (за рік/особу), кг	Не менше 380	224,6	212,4	204,9	214,9	220,9	222,8
Споживання яєць (за рік/особу), *шт.*	Не менше 290	252	272	310	307	309	310
Споживання риби і рибопродуктів (за рік/особу), кг	Не менше 20	15,3	15,1	13,4	13,6	14,6	11,1
Споживання цукру (за рік/особу), кг	Не менше 38	40,0	37,9	38,5	37,6	37,1	36,3
Споживання олії та інших рослинних жирів (за рік/особу), кг	Не менше 13	14,3	15,4	13,7	13,0	13,3	13,1
Споживання картоплі (за рік/особу), *кг*	Не менше 124	130,4	133,0	139,3	140,2	135,4	141,0
Споживання овочів та баштанних (за рік/особу), кг	Не менше 161	118,4	137,1	162,8	163,4	163,3	163,2
Споживання фруктів, ягід, горіхів та винограду (за рік/особу), кг	Не менше 90	42,1	45,6	52,6	53,3	56,3	52,3
Споживання хліба і хлібопродуктів (за рік/особу), кг	Не менше 101	115,9	111,7	110,4	109,4	108,4	108,5
Рівень перехідних запасів зерна, % від річного споживання	Не менше 17	6,7	22	23	25	27	27
Індикатор доступності продуктів харчування, %	Не більше 60	53,2	51,8	53,1	52,0	52,0	54,0

** Порогові значення індикаторів стану продовольчої безпеки держави визначено методикою розрахунку рівня економічної безпеки України, затвердженою наказом Міністерства економіки України "Про затвердження Методики розрахунку рівня економічної безпеки України" від 2 березня 2007 року № 60.

**Примітка:* Розраховано автором на основі статистичних даних Державної служби статистики України [9; 10; 37; 86; 289; 316].

Здійснюючи оцінку продовольчої безпеки України, порівняно з іншими країнами світу, зауважимо, що Україна у світовому рейтингу Global Food Security Index займає посередні позиції. Зокрема, у 2012 р. Україна за рівнем продовольчої безпеки посіла 44 місце серед 107 досліджуваних країн світу, а у 2013 р. показник погіршився на 4 одиниці, перемістивши Україну на 48 місце. Зазначимо також, що за трьома основними показниками, що їх беруть до уваги експерти Economist Intelligence Unit publication, – наявність, доступність, а також якість і безпека харчування, Україна посідає, відповідно, 51, 43 та 44

місця [229]. Однак сильними сторонами України у сфері забезпечення власного населення продуктами харчування у світовому рейтингу Global Food Security Index можна вважати такі аспекти: низький рівень недоїдання (5 %); невелика кількість людей, що перебувають за межею бідності (0,08 %); безпека харчування; змінність продукції сільськогосподарського сектора; достатність забезпечення продуктами харчування; присутність соціальних програм із гарантування безпеки харчування; доступ фермерів до фінансування та ін. До недоліків вітчизняного продовольчого виробництва зачислено: корупцію ("найвищий ризик"), низький рівень ВВП (7,4 $ на душу населення) та значна частка продуктів харчування у складі витрат домашніх господарств (55,7 %).

Порівнюючи рівень продовольчої безпеки України з країнами СНД, зауважимо, що Україна у цьому рейтингу випереджає Азербайджан, Казахстан, Узбекистан, Таджикистан. Щодо Росії та Білорусії то, що вони знаходяться вище у рейтингу, займаючи 40 та 46 місця, відповідно. Інші сусіди України – Польща, Угорщина, Румунія та Словаччина – займають 27, 28, 33 та 37 позиції рейтингу, відповідно [229].

Отже, сьогодні для України головним пріоритетом забезпечення належного рівня продовольчої безпеки є насичення ринку власною сільськогосподарською та продовольчою продукцією. Цьому сприятиме запровадження складових стратегії агропродовольчого протекціонізму. Власне тому, погоджуємося із думкою провідних фахівців-аналітиків Національного інституту стратегічних досліджень і вважаємо, що пріоритетними напрямам розвитку продовольчого комплексу у контексті забезпечення продовольчої безпеки України є [229]:

1. *Забезпечення ефективності внутрішнього ринку та цінового регулювання.* У зв'язку з посиленням дії чинників зростання цін на сільгосппродукцію необхідно розвинути інфраструктуру та посилити конкурентність ринку, що запобігатиме необґрунтованому підвищенню цін, зловживанню недобросовісними методами конкуренції, знижуватиме непродуктивні та накладні витрати виробників, а саме:

– запровадити механізми запобігання різким стрибкам цін через діяльність Аграрного фонду на ринку продовольства, здійснення закупівель до Держрезерву;

– активізувати відстеження та протидію проявам монопольної поведінки у сферах матеріально-технічного постачання агросектору, закупівлі сільгоспсировини, оптової та роздрібної торгівлі сільськогосподарською та харчовою продукцією;

– створити сприятливі умови для розвитку ринкової інфраструктури в агропродовольчому комплексі, зокрема, товарних бірж, оптових ринків сільськогосподарської та харчової продукції, заготівельних і збутових кооперативів та інших об'єднань, у тому числі за фінансової участі держави на загальнодержавному та місцевому рівнях;

– забезпечити розбудову транспортної та логістичної інфраструктури аграрного ринку шляхом реалізації положень Державної цільової програми розвитку українського села на період до 2015 року, якою передбачено відновлення перевезень сільськогосподарської продукції річковим транспортом; виготовлення спеціалізованих великогабаритних автотранспортних засобів для сільськогосподарських вантажів; створення мережі кооперативних елеваторів, у тім числі портових, за участю зернових трейдерів і держави на засадах асоційованого членства, підтримку розвитку інформаційних систем; створення умов для вільного доступу всіх учасників ринку до інформації, результатів аналізу та прогнозування тощо;

– продовжувати політику розвитку роздрібної мережі продажу продовольчої продукції виробниками;

– сформувати дієву систему контролю якості та безпеки сільськогосподарської продукції та продуктів харчування за сучасними європейськими нормами і правилами, впорядкування та зменшення частки стихійної торгівлі у загальному продажі сільгосппродукції.

2. *Сприяння підвищенню ефективності та конкурентоспроможності агровиробництва, захисту інтересів вітчизняних товаровиробників на зовнішніх ринках.* Утримання конкурентних переваг українських

агровиробників і на світовому, і на вітчизняному ринках вже у середньотерміновому періоді вимагатиме суттєвого організаційного та технологічного оновлення виробництва, посилення його крупнотоварності та індустріалізації, приведення технологічних процесів відповідно до міжнародних ветеринарних і фітосанітарних вимог тощо.

Способами реалізації цих завдань є:

– сприяння вертикальній інтеграції агропродовольчого сектору, інвестуванню капіталів переробних підприємств у розвиток їхньої сировинної бази;

– надання інформаційної та методичної підтримки інвестуванню в розвиток сільгоспвиробництва, спрощення процесів реєстрації аграрних інвестицій, надання гарантій землекористування інвесторам у період до скасування мораторію на продаж сільгоспземель;

– сприяння залученню інвестицій для переходу на інтенсивний тип розвитку сільського господарства шляхом комплексної механізації та автоматизації виробництва, запровадження ресурсозберігаючих технологій і біотехнологій, меліорації земель, вдосконалення організації праці та матеріального стимулювання, поглиблення спеціалізації виробництва та досягнення його раціональної концентрації;

– забезпечення прозорості та ефективності використання державної підтримки продовольчого комплексу шляхом оптимізації кількості та змісту державних цільових і бюджетних програм, їхньої концентрації на заходах “зеленої скрині” СОТ зі створенням відповідних механізмів використання цієї допомоги, поступового переходу від надання державної підтримки сільськогосподарським підприємствам до сприяння розвитку сільської місцевості, ринкової інфраструктури аграрного ринку, здійснення природоохоронних заходів і розвитку депресивних територій;

– сприяння організації на регіональному рівні системи професійної підготовки (у сферах продовольчого виробництва та економіки агробізнесу) в професійно-технічних училищах і технікумах агропродовольчого комплексу, стажування в базових, найуспішніших аграрних господарствах;

– здійснення моніторингу світового та вітчизняного агропродовольчого ринку, розроблення механізму виявлення та попередження зовнішніх і внутрішніх загроз продовольчій безпеці України.

3. *Забезпечення цільового спрямування коштів від продажу сільгосппродукції на розвиток агропродовольчого комплексу економіки.* Необхідно подолати тенденцію, за якої через значне відставання в реформуванні агропродовольчого комплексу значна частка доходу від реалізації сільгосппродукції кінцевому споживачеві (передусім це стосується експорту) осідає у торговельно-посередницькому секторі та не використовується для розвитку виробництва. Цьому сприятимуть:

✓ стимулювання експорту продуктів сільськогосподарського походження з максимальним рівнем доданої вартості;

✓ зменшення числа посередників у процесах оптової та роздрібної реалізації продукції;

✓ спрощення можливостей укладання експортних контрактів безпосередньо сільгоспвиробниками; перехід від квотування експорту сільгосппродукції до запровадження тимчасових експортних мит відповідно до дозволених СОТ режимів захисту внутрішнього ринку від надмірного експорту;

✓ укладання багатосторонніх міжурядових торговельних угод щодо експорту Україною сільськогосподарської продукції та продуктів харчування, у тім числі в межах участі у програмах міжнародної продовольчої допомоги;

✓ посилення в системі посольств і дипломатичних місій України роботи економічних блоків щодо просування агропродовольчої продукції на ринки іноземних країн.

4. *Активізацію інвестиційної діяльності у сільськогосподарському виробництві* необхідно спрямовувати на оновлення матеріально-технічної бази підприємств і запровадження новітніх технологій виробництва сільськогосподарської продукції на інноваційній основі, поліпшення інфраструктури аграрного виробництва. Вважаємо, що першочерговими напрямами державної політики мають будуть:

– запровадження іпотечного кредитування сільськогосподарських виробників (після скасування мораторію на продаж земель сільськогосподарського призначення);

– створення сприятливих умов для залучення інвестицій на виробництво біопалива, екологічно чистої та органічної продукції, формування системи сільськогосподарських і обслуговуючих кооперативів;

– розвиток мережі закладів, які надають консультаційні послуги щодо можливостей вкладення капіталів в агропродовольчий комплекс;

– забезпечення контролю за виконанням державних цільових програм у сільському господарстві та використанням бюджетних коштів на їхню реалізацію;

– розроблення інвестиційних проектів з розбудови оптових ринків сільськогосподарської продукції та логістичної інфраструктури.

5. *Оновлення матеріально-технічної бази агропродовольчих підприємств* сприятиме нарощуванню виробництва конкурентоспроможної сільськогосподарської продукції та підвищенню рівня власної продовольчої безпеки, зростанню ефективності агропродовольчої галузі як одного з основних локомотивів розвитку національної економіки. На нашу думку, необхідно здійснити такі першочергові заходи:

✓ запровадження механізмів пільгового довготермінового кредитування сільськогосподарських товаровиробників при придбанні ними сільськогосподарської техніки; будівництві тваринницьких комплексів (передусім м’ясо-молочного напряму);

✓ сприяння залученню промислового капіталу в розвиток сільськогосподарського виробництва через формування вертикально інтегрованих агропромислових структур;

✓ сприяння кооперуванню сільськогосподарських підприємств у спільному придбанні сільськогосподарської техніки та її використанні; створення регіональних та місцевих об’єднань з надання техніки в операційну оренду для виконання певних технологічних операцій;

✓ розвиток лізингу в сільському господарстві через збільшення обсягів фінансування Національної акціонерної компанії “Укрaгролізинг” для прискореного оновлення основних засобів агропродовольчих підприємств;

✓ удосконалення механізму ціноутворення на продукцію сільського господарства завдяки врахуванню норми прибутку та визнанню землі складовою авансованого у виробництво основного капіталу, що передбачено міжнародними та вітчизняними положеннями (стандартами) бухгалтерського обліку та Податковим кодексом України.

6. *Реформування земельних відносин і заснована на ньому перебудова всієї системи організації агропродовольчого виробництва* мають особливе значення і щодо створення умов для ефективного використання потужного ресурсу зростання національної економіки, і щодо поліпшення умов життя та праці значного прошарку населення України. Перелічимо принципи реформування земельних відносин і запровадження прозорого ринку землі:

– поступове долучення приватних сільськогосподарських угідь до ринкового обігу;

– диференційований підхід до соціальних груп суб’єктів земельного ринку, до їхньої участі в укладанні угод купівлі-продажу землі;

– чітке державне регулювання ринку землі, створення системи цінових і податкових важелів впливу держави на ринковий обіг землі;

– обмеження спекулятивно-тіньових угод щодо земельних ділянок;

– першочерговість формування інструментів державної політики регулювання ефективності та напрямів використання земель сільгосппризначення.

7. *Підвищення якості продуктів харчування та їхньої відповідності міжнародним стандартам* має забезпечити виробництво стандартизованої продукції сільського господарства та наповнення внутрішнього ринку високоякісними продуктами харчування. З цією метою доцільним є:

✓ сприяння створенню незалежних сертифікованих центрів оцінки якості та безпечності продуктів харчування, які на основі відповідного аналізу матимуть змогу маркувати продукцію відповідним знаком якості;

✓ адаптація вітчизняного законодавства до європейських санітарних і фітосанітарних вимог стосовно продуктів харчування та кормів, умов утримання тварин;

✓ удосконалення чинних і розроблення нових державних програм підтримки розвитку сільського господарства, насамперед тваринництва, що забезпечить формування високоефективних господарюючих структур, здатних виробляти високоякісну стандартизовану продукцію;

✓ удосконалення діяльності державних контролюючих органів з метою недопущення корупційних явищ у сфері сертифікації та стандартизації продуктів харчування;

✓ забезпечення державного фінансування центрів стандартизації продуктів харчування в обсягах, необхідних для проведення планових і позапланових перевірок виробників продуктів харчування та місць реалізації останніх;

✓ стимулювання розвитку органічного виробництва продовольчої продукції.

8. *Охорону земель і підвищення родючості ґрунтів* необхідно спрямовувати на стимулювання землекористувачів до ведення раціонального використання сільськогосподарських угідь, запровадження систем ґрунтозахисних систем ведення землеробства. Основними заходами державної політики у цьому напрямі вважаємо:

– контроль за використанням та охороною земель сільськогосподарського призначення, що полягає у забезпеченні дотримання земельного законодавства під час укладання земельно-правових угод, запобіганні забрудненню земель і зниженню родючості ґрунтів, накладанні відповідальності за приховування від обліку та подання неповної інформації землекористувачами про стан угідь;

– запровадження альтернативних ресурсозберігаючих і безпечних технологій та систем землеробства, що даватиме змогу землекористувачам знизити рівень забруднення земель і підвищити їх якість;

– ведення екологічного моніторингу та контролю за ефективністю використання земельних ресурсів з метою своєчасного виявлення зміни

якісного стану земель і властивостей ґрунтів унаслідок нераціонального їхнього використання; оцінка здійснення заходів щодо охорони земель, збереження та відтворення родючості ґрунтів; попередження негативного впливу на ґрунтовий покрив та усунення його наслідків;

– введення санкцій за неефективне сільськогосподарське землекористування, незаконне вилучення земель зі зміною їхнього цільового призначення, а також за застосування екологічно небезпечних технологій обробітку та вирощування сільгоспкультур, забруднення та засмічення земель, погіршення якості ґрунтового покриву.

Отже, стан продовольчої безпеки України за вищенаведеними висновками і пропозиціями не є критичним, простежується тенденція до його поступового покращення. Проте, на нашу думку, для України, як для агропродовольчої держави, важливо не лише забезпечити достатній рівень виробництва основних видів продовольства в країні, а й створити потужний експортний потенціал продовольчої продукції, за допомогою якого можна було б вирішити проблему голоду в світі, а також підвищити рівень власної економіки.

4.2. Соціальний розвиток села як умова досягнення продовольчої безпеки України

Аналіз динаміки процесів, що визначають рівень життя сільського населення сьогодні, вказує на незадовільний стан соціально-економічного розвитку сільських територій, для яких на сучасному етапі розвитку ринкових перетворень характерні глибока демографічна криза, брак мотивації до праці, безробіття, витік трудових ресурсів, занепад соціальної інфраструктури та “вимирання” населених пунктів тощо.

Останніми роками проблемам соціального розвитку села та їхньому впливу на агропродовольче підприємництво присвячено низку досліджень. Насправді відбувається дискусія навколо таких питань: які характеристики більшою

мірою впливають одні на одних – соціальні процеси на селі на аграрну економіку чи агропродовольче підприємництво на соціальний розвиток села.

Незважаючи на різноманітність підходів стосовно причин і наслідків сучасної соціально-економічної кризи на селі, усі автори висловлюють однакову думку стосовно такого твердження: агропродовольча політика матиме перспективу, загальне визнання та підтримку лише тоді, коли остання стосуватиметься не лише селянства загалом, а й кожного селянина зокрема, його добробуту, звичок, традицій, духовності тощо. Адже соціальне спрямування агропродовольчого підприємництва зумовлене тим, що у сільській місцевості проживає близько третини населення України, зосереджено четверту частину виробничих фондів, п'яту частину працюючих та задіяно одне із найбільших багацтва країни – землю [129, с. 282].

Прагнення України до інтеграції у європейське співтовариство потребує нагального коригування ситуації, що склалася на селі, та швидкого ухвалення оптимальних управлінських рішень у цій сфері розвитку людського потенціалу держави.

Вирішення та розв'язання таких питань, що передусім пов'язані із негативними тенденціями розвитку сільських територій, сприяє ефективному конкуруванню з економічними системами інших розвинених країн, в яких рівні життя сільського та міського населення максимально зближені. Отож диференціація рівнів життя сільського та міського населення в Україні загрожує відпливом найактивнішої, працездатної частини сільського населення до міст, активізує зовнішню трудову міграцію, що робить занепад сільських територій самовідтворювальним процесом.

Несприятливі тенденції щодо погіршення рівня та якості життя в сільській місцевості спостерігають у ***демографічній сфері, на ринку праці, у сфері розвитку соціальної інфраструктури*** тощо.

Варто зауважити, що у ***демографічний*** сфері відбувається випереджаюче *зменшення чисельності населення* в сільській місцевості. Це, своєю чергою, є причиною поступового зменшення частки сільського та зростання частки міського населення України, що проілюстровано у табл. 4.13. Причому

зауважимо, що цей процес спричинений як природним скороченням за рахунок дисбалансу народжуваності та смертності, так і міграцією. За період 2002–2013 рр. середньорічні темпи зменшення чисельності сільського населення становили близько 1,3 % або близько 200 тис. осіб щороку. У таблиці 4.13 зазначено, що чисельність сільського населення у 2013 р. зменшилась на 1,7 млн осіб, або на 10,69 %, порівняно із 2002 р.

Таблиця 4.13

Чисельність населення України у 2002–2013 рр., млн осіб [316, с. 168]

Населення	2002	2006	2009	2010	2011	2012	2013
Наявне населення	***48,5***	***46,9***	***46,1***	***46,0***	***45,8***	***45,6***	***45,6***
міське	32,6	31,9	31,6	31,5	31,5	31,4	31,4
сільське	15,9	15,0	14,5	14,5	14,3	14,2	14,2
відсотків до усього населення							
міське	67,2	67,9	68,5	68,6	68,7	68,8	68,9
сільське	32,8	32,1	31,5	31,4	31,3	31,2	31,1

Позитивною тенденцією у 2008–2012 рр. є те, що в сільській місцевості спостерігали покращення показника народжуваності: якщо у 2008 р. такий показник становив 180,0 тис. осіб, то упродовж 2011–2012 рр. показники народжуваності становили 173,7 тис. осіб та 179,1 тис. осіб, відповідно. Проте досліджуваний період 2000–2012 рр. характеризується високим рівнем смертності, що перевищує рівень народжуваності за цей період, отож показники природного приросту населення набувають від'ємного значення, що є головною причиною депопуляції сільського населення України. Хоча рівень смертності у сільській місцевості упродовж 2005–2012 рр. мав чітку тенденцію до скорочення: якщо у 2000 р. останній становив 301,0 тис. осіб, то уже у 2012 р. такий показник дорівнював 251,3 тис. осіб., що на 49,7 тис. осіб менше (табл. 4.14).

Скорочення сільської частини населення, спричинене вищезгаданими чинниками, зумовлює *збільшення демографічного навантаження* в сільській місцевості, що посилює ресурсні потреби для вирішення економічних та

соціальних проблем, пов'язаних з соціальним забезпеченням непрацездатної частини населення та лягає додатковим тягарем на бюджети сільських районів.

Таблиця 4.14

Показники природного руху населення України у 2000–2012 рр., тис. осіб*

Показник	2000	2005	2008	2009	2010	2011	2012
Кількість народжених	*385,1*	*426,1*	*510,6*	*512,5*	*497,7*	*502,6*	*520,7*
у тому числі							
у сільській місцевості	147,1	141,8	170,0	173,0	171,1	173,7	179,1
Кількість померлих	*758,1*	*782,0*	*754,5*	*706,7*	*698,2*	*664,6*	*663,1*
у тому числі							
у сільській місцевості	301,0	310,4	291,6	274,4	267,1	253,6	251,3
Природний приріст (скорочення) населення	*- 373,0*	*- 355,9*	*-243,9*	*- 194,2*	*- 200,5*	*- 162,0*	*- 142,4*
у тому числі							
у сільській місцевості	- 153,9	- 168,6	- 121,6	- 101,4	- 96,0	- 79,9	- 72,2
Кількість шлюбів	*274,5*	*332,1*	*322,0*	*318,2*	*305,9*	*355,9*	*278,3*
у тому числі							
у сільській місцевості	80,1	79,3	77,2	78,9	74,3	85,6	66,5
Кількість розлучень	*197,3*	*183,5*	*166,8*	*145,4*	*126,1**	*61,9**	*49,8**
у тому числі							
у сільській місцевості	34,8	41,5	37,9	32,8	27,5	11,2	8,1

**Примітка:* За даними органів державної реєстрації актів цивільного стану без урахування розірвань шлюбів, здійснених у судовому порядку.

Отже, під демографічним навантаженням розуміють узагальнену кількісну характеристику вікової структури населення, яка ілюструє навантаження на суспільство та економіку невиробничим населенням [196].

В Україні демографічне навантаження розраховують відповідно до чинних законодавчих актів про працю, при чому працездатним віком вважають для чоловіків та жінок 16–59 років.

Для розрахунку загального демографічного навантаження нами використано формулу [196]:

(4.6)

де S_{0-14}, S_{65+} – чисельність дітей до 14 років та осіб віком 65 років і старших, що не належать до працездатного населення, осіб;

S_{15-64} – чисельність працездатного населення віком 15–64 роки, осіб.

Вхідні дані для розрахунку вищеозначеного показника у 2013 р. надано у табл. 4.15.

На основі зроблених нами розрахунків загального демографічного навантаження та демографічного навантаження у сільській місцевості осіб молодшого віку та старшого за працездатний вік за регіонами у 2013 р., нами побудовано рис. 4.6. та 4.7.

Зокрема на рис. 4.6 відображено, що загальне демографічне навантаження станом на 01.01.2013 р. є вищим у сільський місцевості і становить 510 непрацездатних осіб (з них 244 особи віком 0-14 років та 266 – віком 65 років і старших) на 1000 осіб у працездатному віці. Це слугує основою посилення ресурсних потреб щодо вирішення економічних та соціальних проблем, пов'язаних з соціальним забезпеченням непрацездатної частини сільського населення та лягає додатковим тягарем на бюджети сільських районів.

Таблиця 4.15

Вхідні статистичні дані чисельності постійного населення за віковими групами станом на 01.01.2013 р., осіб [316]

Населення у певному віці	**Кількість населення, осіб**		
	усього	**міське**	**сільське**
Усе населення	**45453282**	**31125243**	**14328039**
у тому числі у віці, років			
до 1	498975	326843	172132
1-4	1973342	1310693	662649
5-9	2086091	1385484	700607
10-14	1973123	1214108	759015
15-19	2538145	1669702	868443
20-24	3385823	2317953	1067870
25-29	3847761	2829353	1018408
30-34	3407203	2474468	932735
35-39	3284411	2321585	962826
40-44	3064563	2106409	958154
45-49	3201777	2216738	985039
50-54	3505998	2468929	1037069
55-59	3068133	2198604	869529
60-64	2689497	1927280	762217
65-69	1618170	1077257	540913
70 і старші	5310270	3279837	2030433
із загальної кількості населення у віці, років			
0-14	6531531	4237128	2294403
15-64	31993311	22531021	9462290
65 і старші	6928440	4357094	2571346

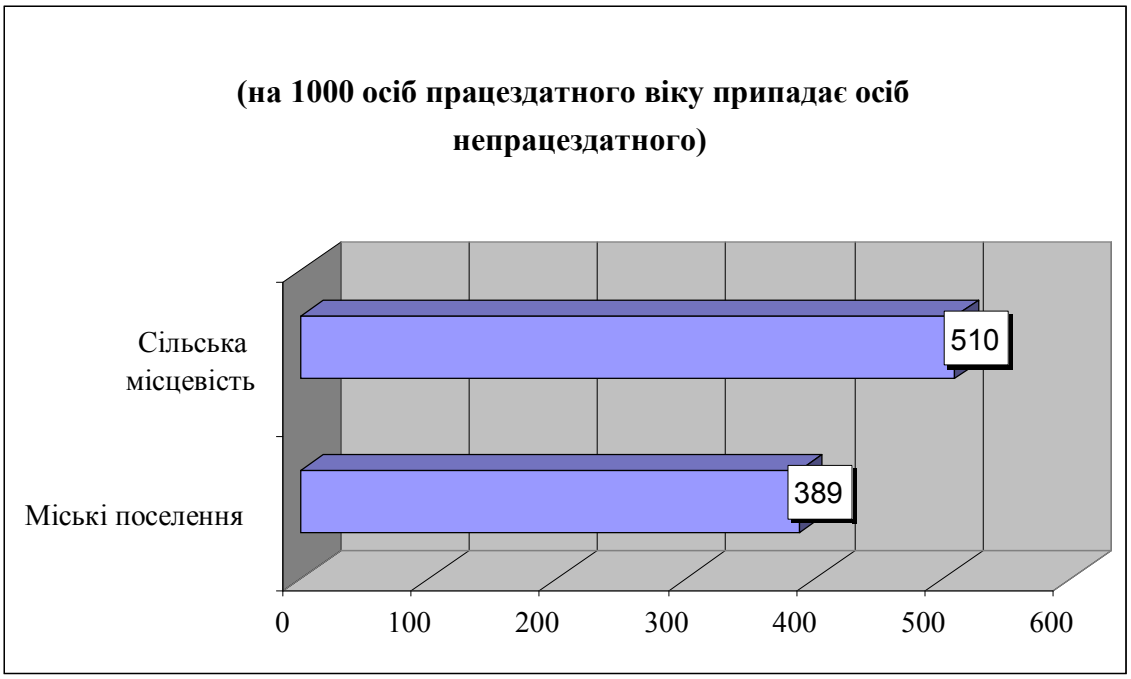

Рис. 4.6. **Загальне демографічне навантаження на осіб працездатного віку у сільській місцевості та міських поселеннях станом на 01.01.2013 р., осіб***

**Примітка:* Розраховано автором на основі статистичних даних [316, с. 169]

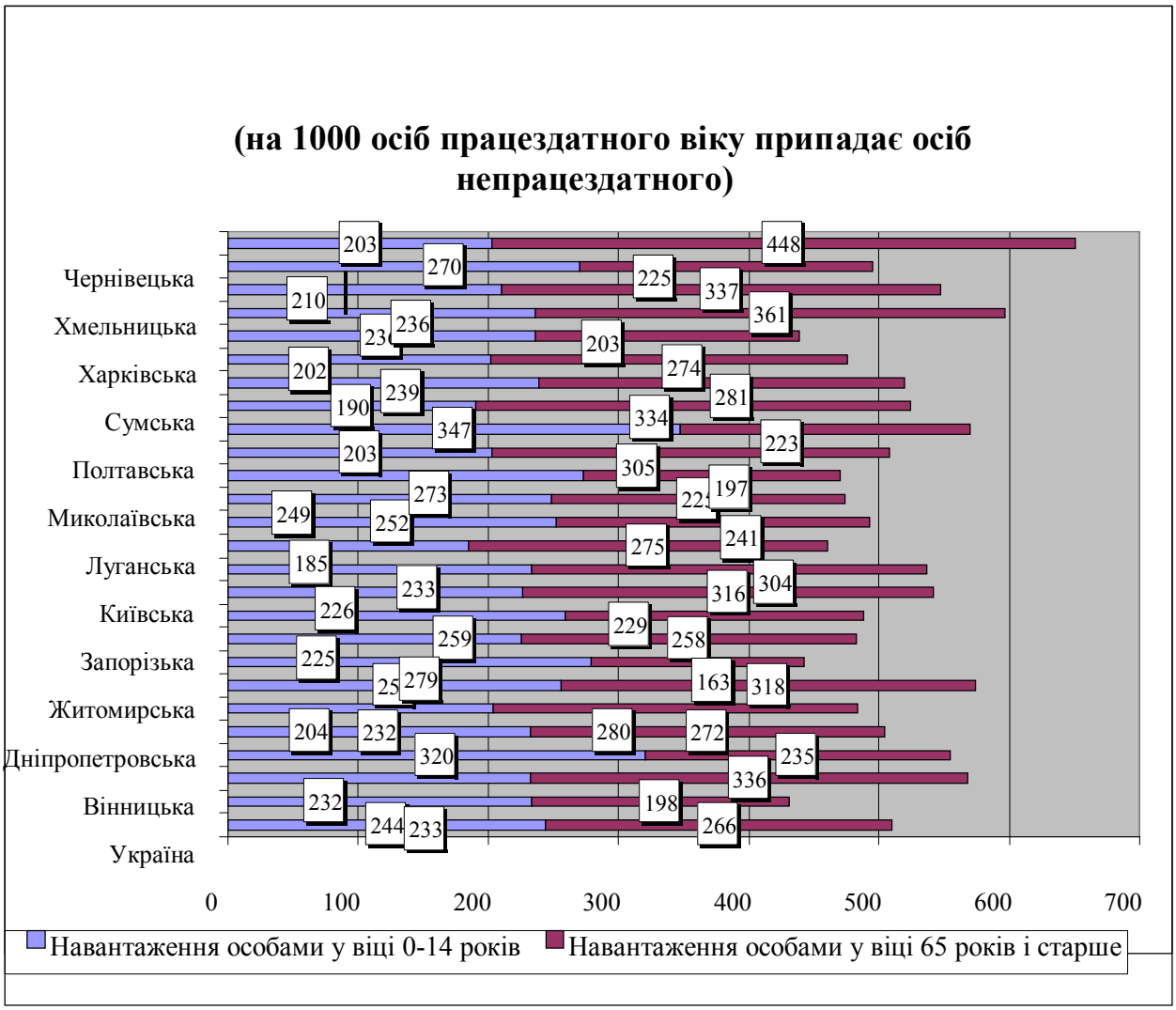

Рис. 4.7. **Демографічне навантаження на осіб працездатного віку у сільській місцевості станом на 01.01.2013 р. за регіонами України, осіб***

Аналіз рис. 4.7, засвідчує, що рівень демографічного навантаження у сільській місцевості станом на 01.01.2013 р. суттєво відрізняється за регіонами України. Зокрема, найбільше навантаження на осіб віком 65 років і старших спостерігаємо у Чернігівській (448 осіб), Черкаській (337 осіб), Хмельницькій (361 особа), Сумській (334 особи), Полтавській (305 осіб), Кіровоградській (304 особи), Київській (316 осіб), Житомирській (318 осіб) та Вінницькій (336 осіб) областях. Доходимо до висновку, що з усіх вікових груп сільського населення найбільше навантаження припадає на людей віком понад 65 років, однак у Чернівецькій (270 осіб віком 0–14 років, порівняно з 225 особами віком 65 років і більше), Херсонській (236, порівняно з 203), Рівненській (347, порівняно з 223), Одеській (273, порівняно з 197), Миколаївській (249, порівняно із 225), Львівській (252, порівняно з 241), Івано-Франківській (259, порівняно з 229), Закарпатській (279, порівняно з 163) та Волинській (320, порівняно з 235) областях навантаження молодшого за працездатний вік, а саме на осіб віком 0–14 років перебільшує такий показник осіб віком 65 років і старших. Відтак значну частку соціальних видатків у більшості регіонів країни вже не можна розглядати як прямі інвестиції в людський капітал.

Отож вважаємо, що виправлення демографічної ситуації, що склалася, вимагає вироблення цілком нових підходів у соціальній сфері, насамперед у галузі охорони здоров'я та пенсійного забезпечення населення.

Також вважаємо необхідно наголошуємо на *проблемі диспропорційності структури сільського населення щодо до міського за статтю*. Зазначимо, що зміни у статевій структурі населення міських та сільських жителів мають неоднаковий характер: у міських поселеннях з 2009 р. співвідношення між чоловіками та жінками майже не змінюється і коливається в межах 1183 чоловіки на 1184 жінки. Дещо іншу ситуацію спостерігаємо у сільській місцевості, де "навантаження" на чоловіків щорічно зменшується. Зокрема, у 2009 р. в сільській місцевості на 1000 чоловіків припадала 1141 жінка, а у 2013 р. – 1126 жінок [84]. Таке перевищення кількості жінок над чоловіками вказує на значний відплив жінок фертильного віку до міста навіть за даними офіційної статистики, яка не враховує значну частку міграційних потоків

всередині країни. Порушення статевого співвідношення загрожує погіршенням процесу відтворення сільської частини населення та є причиною розмивання відтворювального потенціалу для заміщення поколінь батьків поколіннями дітей.

Також зазначимо, що зниження відтворення сільського населення супроводжується насамперед відносно *низькою кількістю шлюбів* та *стабільною ситуацією щодо процесів розлучень* упродовж 2005–2012 рр.

Детальний аналіз табл. 4.16 засвідчує про зниження як загальної кількості зареєстрованих шлюбів у сільській місцевості упродовж 2005–2012 рр. (із 79254 у 2005 р. до 66457 у 2012 р.), так і кількості таких шлюбів на 1000 осіб наявного населення (або загальний коефіцієнт шлюбності у сільській місцевості) у досліджуваний період – з 5,2 одиниць у 2005 р. до 4,7 одиниць у 2012 р.

Таблиця 4.16

Чисельність шлюбів та розлучень у сільській місцевості у 2005–2012 рр., од.*

Показник	2005	2006	2007	2008	2009	2010	2011	2012
Кількість зареєстрованих шлюбів, одиниць	79254	84455	98786	77160	78921	74253	85635	66457
на 1000 наявного населення	5,2	5,6	6,7	5,3	5,4	5,2	6,0	4,7
Кількість зареєстрованих розлучень, одиниць	41484	40130	39734	37936	32758	27500	11220	8055
на 1000 наявного населення	2,7	2,7	2,7	2,6	2,3	1,9	0,8	0,6

**Примітка:* Таблицю побудовано на основі Банку даних "Статистика населення України" Державної служби статистки України та Інституту демографії та соціальних досліджень імені М. В. Птухи Національної академії наук України [www. database. ukrcensus. gov.ua/Mult/Dialog/Saveshow.asp]

Досліджуючи показники загальної кількості зареєстрованих розлучень та кількості розлучень на 1000 осіб наявного населення в аналізованому періоді 2005–2012 рр. (рис. 4.8), спостерігаємо тенденцію до зниження останніх, що пов'язано насамперед зі скороченням кількості сільського населення України, а також значною міграцією до міських поселень. Зокрема, коефіцієнт розлучень

(тобто кількість розлучень на 1000 осіб наявного населення) у 2012 р., порівняно із 2005 р., зменшився у 4,5 раза.

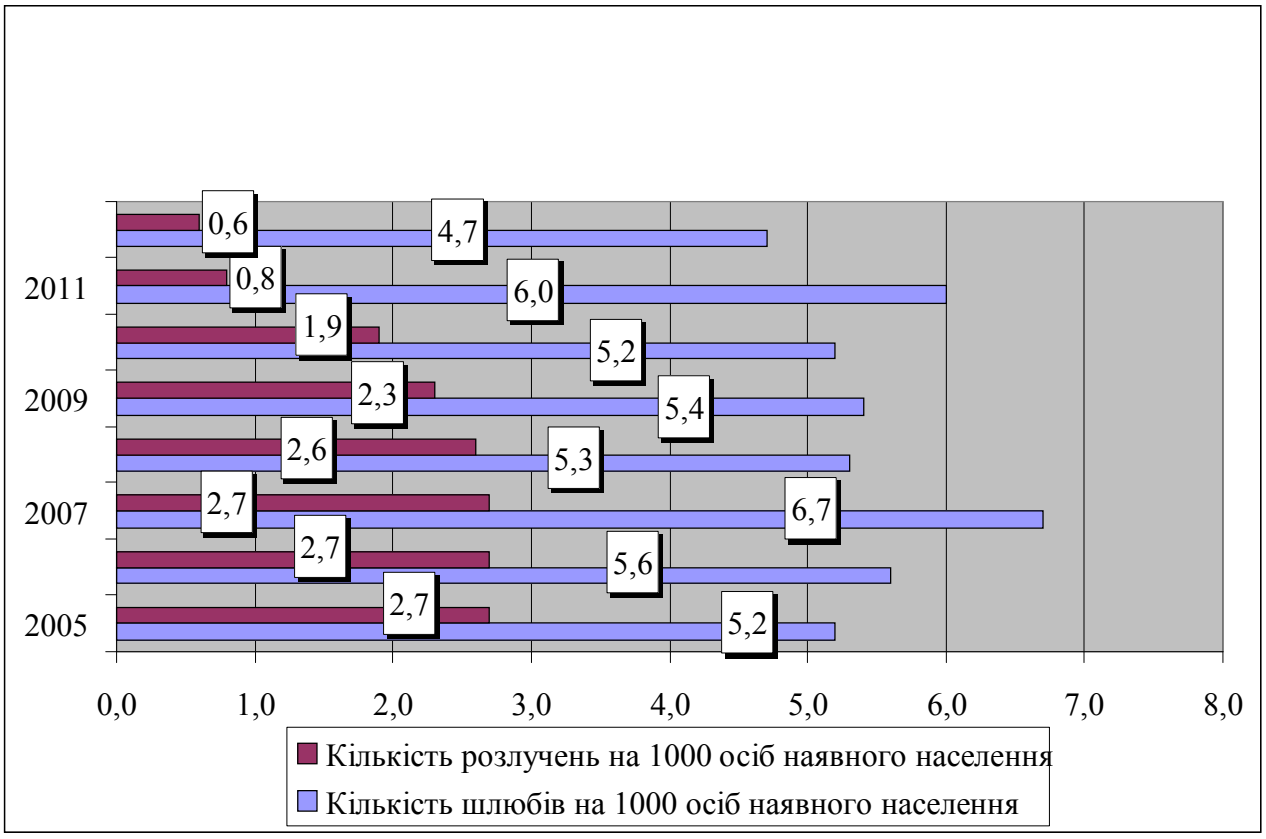

Рис. 4.8. **Кількість зареєстрованих шлюбів та розлучень у сільській місцевості на 1000 осіб наявного населення у 2005–2012 рр., од.**

Доволі чітким індикатором економічного і соціального стану села є внутрішньорегіональний, міжрегіональний та міждержавний *міграційні рухи,* які також є причиною скорочення чисельності сільського населення. Внутрішньодержавна та міждержавна міграція сільського населення змінює кількісні та якісні його характеристики, посилює непривабливість проживання (передусім для молоді) на сільських територіях.

Незважаючи на помітне сьогодні зниження темпів міграції сільського населення, показовим цей процес назвати не можемо, оскільки, на нашу думку, це зниження пов’язане з тим, що найактивніша, працездатна частина населення, що не знаходила можливостей для реалізації свого потенціалу в сільській місцевості, вже виїхала. Населення, що залишилися сьогодні в селі, або не має

змоги виїхати, або адаптувалося до сучасної ситуації, відтак нездатне до активної міграції, яку фіксували раніше.

Також зауважимо, що сьогодні однією із особливостей сучасної зайнятості сільського населення є масштабна *трудова міграція.* Значні масштаби зовнішньої трудової міграції сільського населення підтверджують різні соціологічні опитування. За даними вибіркового обстеження населення з питань трудової міграції, яке провадились у червні 2012 р. (охоплювало період з 1.01.2009 р. до 1.06.2012 р.), сільські мешканці становлять 46 % зовнішніх трудових мігрантів. Рівень участі сільського населення у трудових міграціях удвічі перевищує рівень міського – до них залучено 8 % сільського населення працездатного віку (проти 4 % міського населення працездатного віку) [83]. Це спричинено тим, що сільське населення більшою мірою вмотивоване щодо пошуку роботи за кордоном, оскільки у нього значно менше можливостей працевлаштуватися за місцем проживання. Найпоширенішими видами економічної діяльності трудових мігрантів з сільського населення було будівництво (59,8 %), робота домашньої прислуги (16,8 %) та сільське господарство (9,1 %) тощо. Наголосимо, що майже половину трудових мігрантів з сільської місцевості (47,5 %) становила молодь (15–34 роки) [83].

Дослідження рівня та якості життя населення в сільській місцевості ***на ринку праці*** засвідчили, що чисельність економічно активного населення сільської місцевості України віком 15–70 років у 2012 р. становила 6878,6 тис. осіб і зменшилась на 16 тис. осіб, порівняно з 2000 р., що відображено на рис. 4.9. Згідно зі статистичними даними (рис. 4.9) чисельність економічно активного населення працездатного віку після скорочення (у 2000–2005 рр.) надалі почала зростати і у 2012 р. становила 6125,1 тис. осіб. Упродовж 2000–2012 рр. спостерігали зростання рівня економічної активності сільського населення віком 15–70 років, який збільшився за цей період з 61,5 % до 67,7 %. Після зниження рівня економічної активності населення працездатного віку з 73,4 % у 2000 р. до 71,8 % у 2005 р., упродовж 2005–2012 рр. значення цього показника зростало та 2012 р. становило 73,5 % [236, с. 95–99].

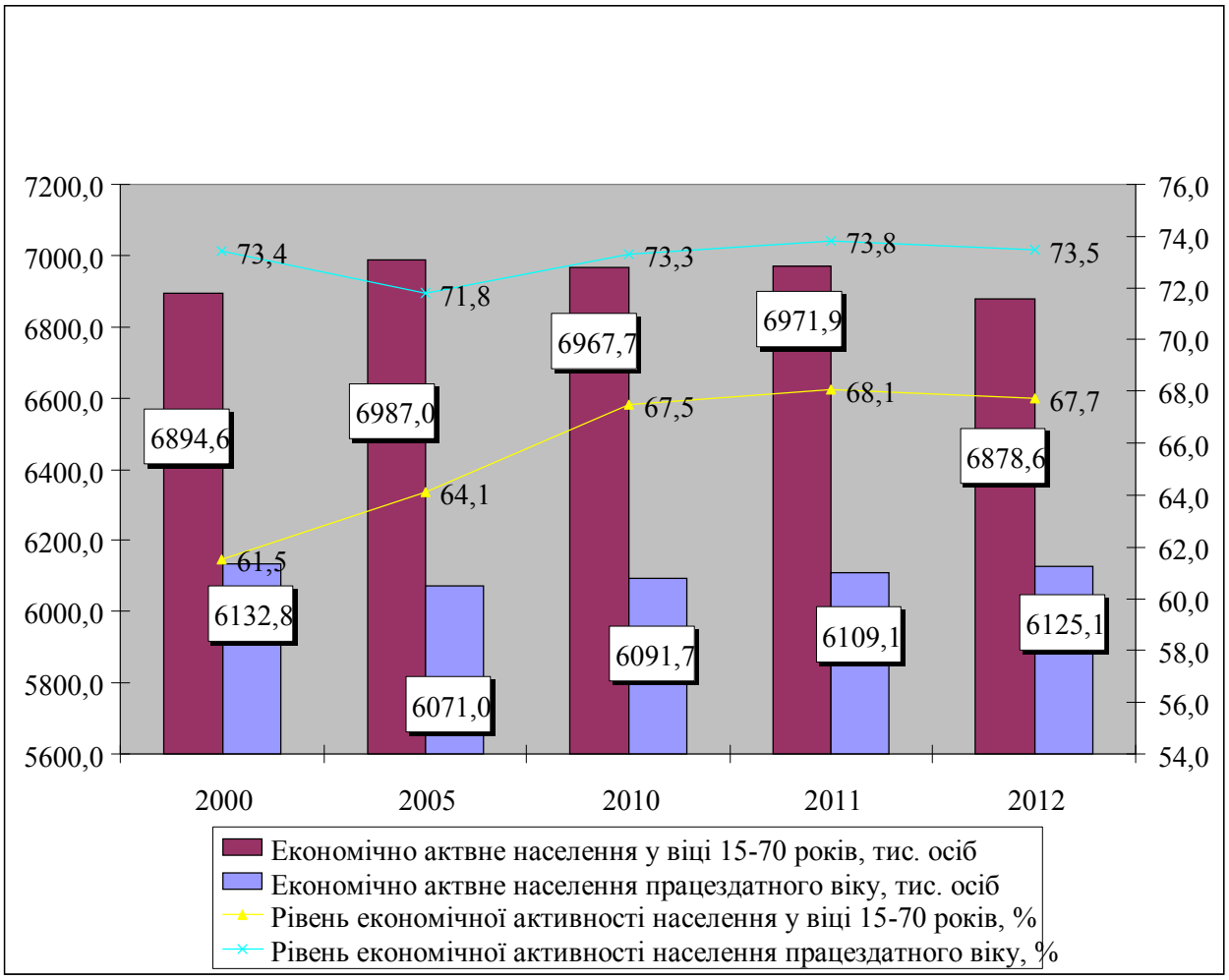

Рис. 4.9. **Динаміка кількості та рівня економічної активності сільського населення України у 2000–2012 рр.** [295, с. 350]

Зауважимо, що для сільської місцевості характерним є високий рівень економічно неактивного населення. В Україні у 2012 р. з 12,1 млн економічно неактивних осіб (тих, хто не є ані зайнятим, ані безробітним) віком 15–70 років 3,3 млн осіб (або 27,2 %) становило населення, яке проживає у сільській місцевості [111, с. 51]. Майже кожна друга економічно неактивна особа серед сільського населення є пенсіонером, кожна четверта особа належить до категорії студентів та учнів. Цікавим є те, що виконання домашніх обов'язків є найвагомішою причиною економічної неактивності в усіх вікових групах, за винятком наймолодшої, де переважають учні та студенти, і найстаршої, де економічно неактивними є пенсіонери. У складі економічно неактивних, які виконують домашні (сімейні) обов'язки, здебільшого жінки. Це, зокрема, пов'язано з тим, що підвищення стандартів організації побуту і виховання дітей

робить недоцільним заміщення роботи жінки у домашньому господарстві низькооплачуваною найманою працею при її виході на роботу.

На наш погляд, виразніше спостерігається негативна динаміка щодо *рівня зайнятості* сільського населення працездатного віку. Зокрема, чисельність зайнятого сільського населення (віком 15–70 років) в Україні у 2012 р., порівняно з 2000 р., зменшилась на 58,6 тис. осіб і становила 6370,7 тис. осіб, у тім числі чисельність працездатного населення зменшилася на 52,8 тис. осіб і становила 5617,2 тис. осіб.

Аналізуючи рівень зайнятості сільського населення віком 15–70 років, зауважимо, що у 2012 р., порівняно з 2000 р., останній зріс з 57,3 % до 62,7 %, що відображено на рис. 4.10. За цей період приріст рівня зайнятості для сільського населення становив 5,4 %, тоді як для міського – 3,4 %. За період 2000–2012 рр. зростання рівня зайнятості сільського населення зафіксовано у таких вікових групах: 15–24 років – з 36,8 % до 40,3 %; 50–59 років – з 60,3 % до 66,4 %; 60–70 років – з 24,7 % до 39,8 %. Також у вищезазначений період відбулося зниження рівня зайнятості сільського населення у групах 25–29 років – з 74,8 % до 72,5 %; 30–34 років – з 77,8 % до 75,5 %; 35–39 років – з 81 % до 78,3 %; 40–49 років – з 80,9 % до 79,5 %.

Структура зайнятості сільського населення віком 15–70 років за професійними групами характеризується значною часткою працівників найпростіших професій: у 2012 р. майже кожен другий працівник у сільській місцевості займався діяльністю, що не потребувала спеціальної підготовки та освіти. Частка зайнятих, яких зачислено до групи “найпростіші професії”, становила 50,7 % у загальній чисельності зайнятого сільського населення, водночас як у місті такий показник становив лише 11,1 %. Хоча, порівнюючи останній показник 2012 р. із 2007 р., зауважимо, що частка зайнятих у сільській місцевості, яких зачислено до групи “найпростіші професії”, у 2012 р. скоротилася на 4,3 %, порівняно із 55,0 % 2007 р.

Динаміку зайнятого сільського населення віком 15–70 років за професійними групами упродовж 2007–2012 рр. на рівні розділу Класифікатора професій відображено у табл. 4.17.

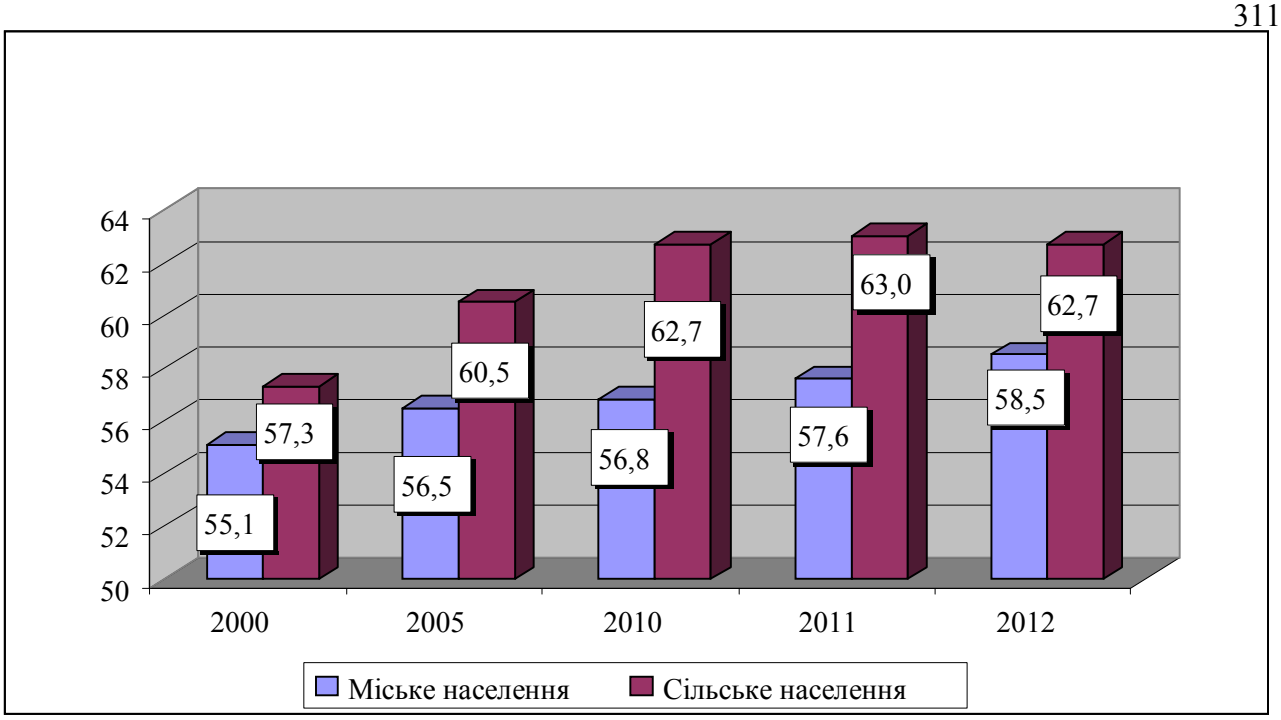

Рис. 4.10. **Динаміка рівня зайнятості населення України віком 15–70 років у 2000–2012 рр., %** [295, с. 351]

Таблиця 4.17

Динаміка зайнятого сільського населення віком 15–70 років за професійними групами у 2007–2012 рр., % [75, с. 80]

Професійні групи	**2007**	**2008**	**2009**	**2010**	**2011**	**2012**
Усього, тис. осіб	**6595,0**	**6555,5**	**6506,7**	**6474,2**	**6450,3**	**6370,7**
у т.ч. за професійними групами, %:						
- законодавці, вищі державні службовці, керівники, управителі;	3,2	3,2	3,2	3,2	3,2	3,3
- професіонали;	5,6	5,9	6,0	5,9	6,3	6,3
- фахівці;	6,1	6,7	7,3	7,4	7,2	7,2
- технічні службовці;	1,9	2,0	2,2	2,2	1,8	1,8
- працівники сфери торгівлі та послуг;	8,2	9,1	10,0	10,1	10,2	10,8
- кваліфіковані робітники сільського господарства;	3,2	2,7	2,4	2,5	2,2	2,1
- кваліфіковані робітники з інструментом;	6,8	8,3	7,7	6,9	7,1	7,3
- робітники з обслуговування технологічного устаткування;	10,0	10,7	10,8	10,6	10,3	10,5
- найпростіші професії	55,0	51,4	50,4	51,2	51,7	50,7

Проте, характеризуючи динаміку структурних зрушень зайнятості сільського населення віком 15–70 років за професійними групами, можна спостерігати і такі позитивні тенденції. Зокрема, у 2012 р. у сільській місцевості відбулося деяке підвищення частки професіоналів, фахівців та працівників сфери торгівлі та послуг, порівняно з 2007 р., на 0,7 %; 1,1 % та 2,6 %, відповідно. Незважаючи на певні позитивні зрушення, загалом професійна структура зайнятості сільського населення залишається ще далеко не раціональною.

Підготовку фахівців для агропродовольчого сектору економіки здійснюють у 20-ти вищих навчальних закладах III–IV рівнів акредитації. Загальна чисельність студентів аграрних вищих навчальних закладів III–IV рівнів акредитації за 2011–2012 н. р. становила близько 147 тис. осіб, з них понад 65 тис. осіб навчалося за державним замовленням; сільська молодь, зокрема, становила близько 68 % від загальної їхньої кількості.

Важливо також, що з метою розширення можливостей зарахування на навчання сільської молоді у ВНЗ III–IV рівнів акредитації, відповідно до Постанови Кабінету Міністрів України “Про підготовку фахівців для роботи в сільській місцевості” [207], здійснюють цільовий прийом сільської молоді. Установлена квота не повинна перевищувати 75 % обсягу державного замовлення на підготовку фахівців з кожної спеціальності у сільськогосподарських ВНЗ; 50 % – педагогічних ВНЗ та ВНЗ залізничного транспорту, митної служби; 25 % – в інших ВНЗ. Однак зауважимо, що організація підготовки кадрів для села за державним замовленням суттєво не впливає на забезпечення сільського господарства висококваліфікованими спеціалістами. Майже половина випускників, що отримують скерування на роботу в сільське господарство, звільнюється упродовж першого року роботи і переходить в інші сфери виробництва чи поповнює список безробітних.

Зазначимо, що з набуттям чинності 1.01.2013 р. Закону України “Про зайнятість населення” [190] передбачено державну підтримку молодих працівників, залучених до роботи в селах і селищах. Зокрема, ст. 28 Закону передбачено, що з метою залучення до роботи за відповідною професією

(спеціальністю) в селах і селищах молодому працівнику, який уклав трудовий договір на строк не менше, ніж три роки, з підприємствами, установами та організаціями, що розташовані у таких населених пунктах, надається житло на строк його роботи та одноразова адресна допомога у десятикратному розмірі мінімальної заробітної плати за рахунок коштів Державного бюджету України у порядку та за переліком професій (спеціальностей), затверджених Кабінетом Міністрів України. У разі, якщо молодий працівник пропрацює в такому населеному пункті не менше десяти років, житло передають йому у власність. Проте перелік таких професій (спеціальностей) Кабінетом Міністрів України не затверджено ще й сьогодні.

Позитивною тенденцією є зменшення *рівня безробіття* сільського населення. Кількість безробітних (за методологією МОП) віком 15–70 років серед сільського населення у 2012 р., порівняно з 2011 р., зменшилася на 13,7 тис. осіб, або на 2,6 %, та становила 507,9 тис. осіб. Динаміку кількості безробітного сільського населення України віком 15–70 років упродовж 2008–2012 рр. відображено на рис. 4.11.

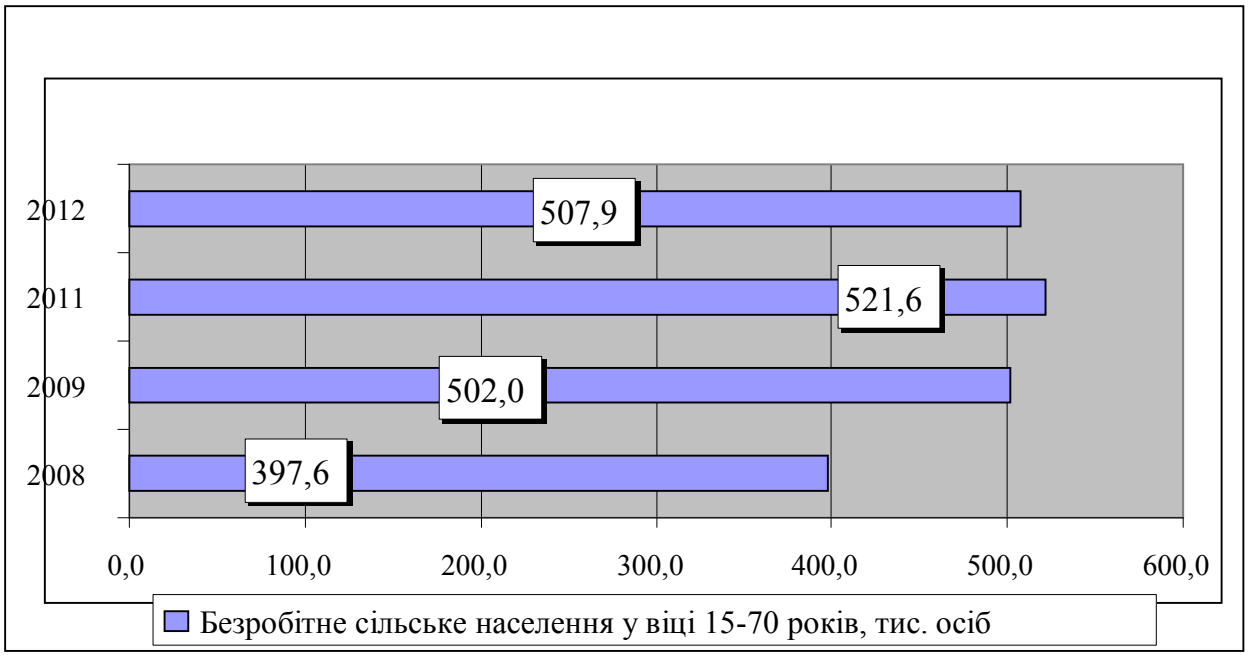

Рис. 4.11. **Динаміка безробітного сільського населення України віком 15-70 років у 2008–2012 рр., тис. осіб** [75]

Рівень безробіття населення віком 15–70 років знизився на 0,1 % у 2012 р., порівняно з 2011 р., та становив 7,4 % економічно активного населення

зазначеного віку. За даними державної служби зайнятості, у 2012 р. на обліку перебувало 555,2 тис. безробітних з числа сільських мешканців (41 % всіх безробітних на обліку). Здебільшого у регіонах України серед зареєстрованих безробітних кожен другий – мешканець сільської місцевості. При чому кількість вакансій для таких осіб залишається вкрай обмеженою.

Станом на кінець 2012 р. на обліку перебувало 135 тис. працівників сільського господарства, для яких існувало лише 2,5 тис. вільних робочих місць. Якщо в середньому по країні станом на кінець 2012 р. на одне вільне робоче місце претендувало 11 осіб, то серед працівників сільського господарства – 55 осіб (у 2011 р. – 43 особи) [180].

Головною причиною безробіття сільського населення слід вважати, на нашу думку, структурні чинники, пов'язані з різким падінням обсягів сільськогосподарського виробництва, про що свідчать різке зменшення посівних площ та поголів'я великої рогатої худоби (табл. 4.18), а також повільність впровадження ринкових перетворень у сільській місцевості та диверсифікації економіки села.

Таблиця 4.18

Динаміка поголів'я худоби та птиці станом на 1 січня 1991–2013 рр., тис. гол. [289]

Рік	Велика рогата худоба	Свині	Вівці та кози	Коні	Птиця
Господарства усіх категорій					
1991	24623,4	19426,9	8418,7	738,4	246104,2
1996	17557,3	13144,4	4098,6	755,9	149748,4
2001	9423,7	7652,3	1875,0	701,2	123722,0
2006	6514,1	7052,8	1629,5	554,8	161993,5
2010	4826,7	7576,6	1832,5	443,4	191446,4
2011	4494,4	7960,4	1731,7	414,2	203839,8
2012	4425,8	7373,2	1739,4	395,7	200760,6
2013	4645,9	7576,7	1738,2	376,6	214070,6

Зокрема, у 2012 р., порівняно із 1990 р., поголів'я великої рогатої худоби скоротилося у понад 5 разів, свиней – майже у 3 рази, овець та кіз – майже у 5 разів, коней – у 2 рази, птиці – в 1,1 раза. Як засвідчують дані Державної служби статистики України, наведені у таблиці 4.18 станом на 01.01.2013 р., в

усіх категоріях господарств поголів'я великої рогатої худоби становило 4645,9 тис. гол., свиней – 7576,7 тис. гол., овець та кіз – 1738,2 тис. гол., коней – 376,6 тис. гол., птиці – 214070,6 тис. гол.

Здійснивши аналіз рівня та якості життя населення в сільській місцевості ***у сфері розвитку соціально-культурної та побутової інфраструктур*** **(**роздрібна торгівля та сфера послуг; будівництво; житлово-комунальне господарство; освіта; культура; охорона здоров'я; фізична культура та спорт; туристичні послуги), зауважимо, що скрутне становище економіки села, тривале недофінансування соціальної сфери спричинили загрозу фізичного руйнування її матеріально-технічного потенціалу.

Аналізуючи показники середнього розміру загальної площі *житла* населення України на одну особу упродовж 2000–2013 рр., що відображено на рис. 4.12 загалом, можна стверджувати, що як у містах, так і у сільській місцевості, спостерігаємо зниження середнього рівня загальної житлової площі на особу із 21,2 м^2 у 2005 р. до 14,6 м^2 у 2013 р. щодо міських поселень та із 24,5 м^2 у 2005 р. до 17,2 м^2 у 2013 р. – у сільській місцевості. Хоча, починаючи із 2010 р., такий показник має тенденцію до зростання, відповідно, на 2,1 % та 2,6 % у 2013 р., порівняно з 2010 р.

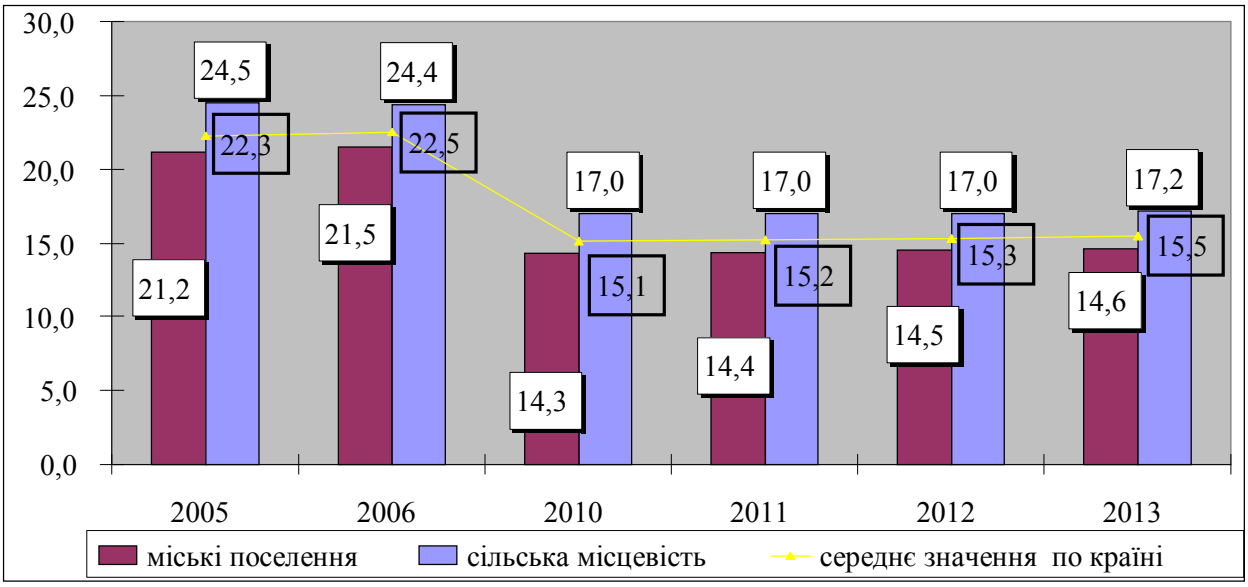

Рис. 4.12. **Середній розмір загальної площі житла населення України залежно від типу населеного пункту на одну особу у 2005–2013 рр., м^2** [293, с. 27–28]

Важливим аспектом дослідження умов проживання населення України є проведення порівняльної оцінки фактичної площі житла із загальноприйнятими нормативними значеннями або житловими стандартами. На жаль, сьогодні в Україні немає визначених житлових норм. Єдиним Законом, який регулює вищеозначені питання стосовно наймачів житла та членів їхньої сім'ї, є Закон України "Про приватизацію державного житлового фонду" [208]. У ст 3 цього Закону наведено єдину норму санітарної (мінімальної) площі – 21 м^2 загальної площі на наймача і кожного члена його сім'ї та додатково 10 м^2 на сім'ю.

Наголосимо, що до 1992 р. в Україні діяла санітарна норма – 9 м^2 житлової площі на особу. А норма, за якою ставили на квартирний облік до цього часу, навіть не відповідає санітарній площі вікової давності. При цьому зазначимо, що для кожного окремого регіону України є свої житлові норми, вони коливаються від 5 до 7 м^2 житлової площі. Наприклад, у місті Києві встановлено межу, за якою ставлять на облік для поліпшення житлових умов, яка рівна 7 м^2 на особу, у Тернополі остання становить 6 м^2 на особу тощо.

Необхідно відзначити, що Державна служба статистики України для дещо глибшого аналізу умов проживання домогосподарств пропонує розбити житлову площу на такі групи: житлова площа до 7,5 м^2, від 7,5 м^2 до 9,0 м^2, від 9,1 м^2 до 13,65 м^2, понад 13,65 м^2. За таким статистичним розподілом значна частина домогосподарств забезпечена житловою площею недостатньою мірою. Зокрема, у 2013 р. житлова площа 39,0 % домогосподарств була нижчою від санітарної норми 13,65 м^2 на одну особу; з них житлова площа 8,8 % домогосподарства менша від 7,5 м^2 на одну особу. У сільській місцевості цього ж 2013 р. житлова площа 31,6 % домогосподарств була нижчою від санітарної норми 13,65 м^2 на одну особу; з них житлова площа 6,8 % домогосподарств менша від 7,5 м^2 на одну особу (рис. 4.13).

Отже, у сільській місцевості України рівень забезпеченості житловою площею у розрахунку на одну особу у 2013 р. є кращим, ніж у містах.

Поряд із проблемою забезпечення сільського населення житловою площею на одну особу, виокремимо і проблему якості існуючого на сьогодні житлового фонду. Адже здебільшого житловий фонд в Україні, насамперед у

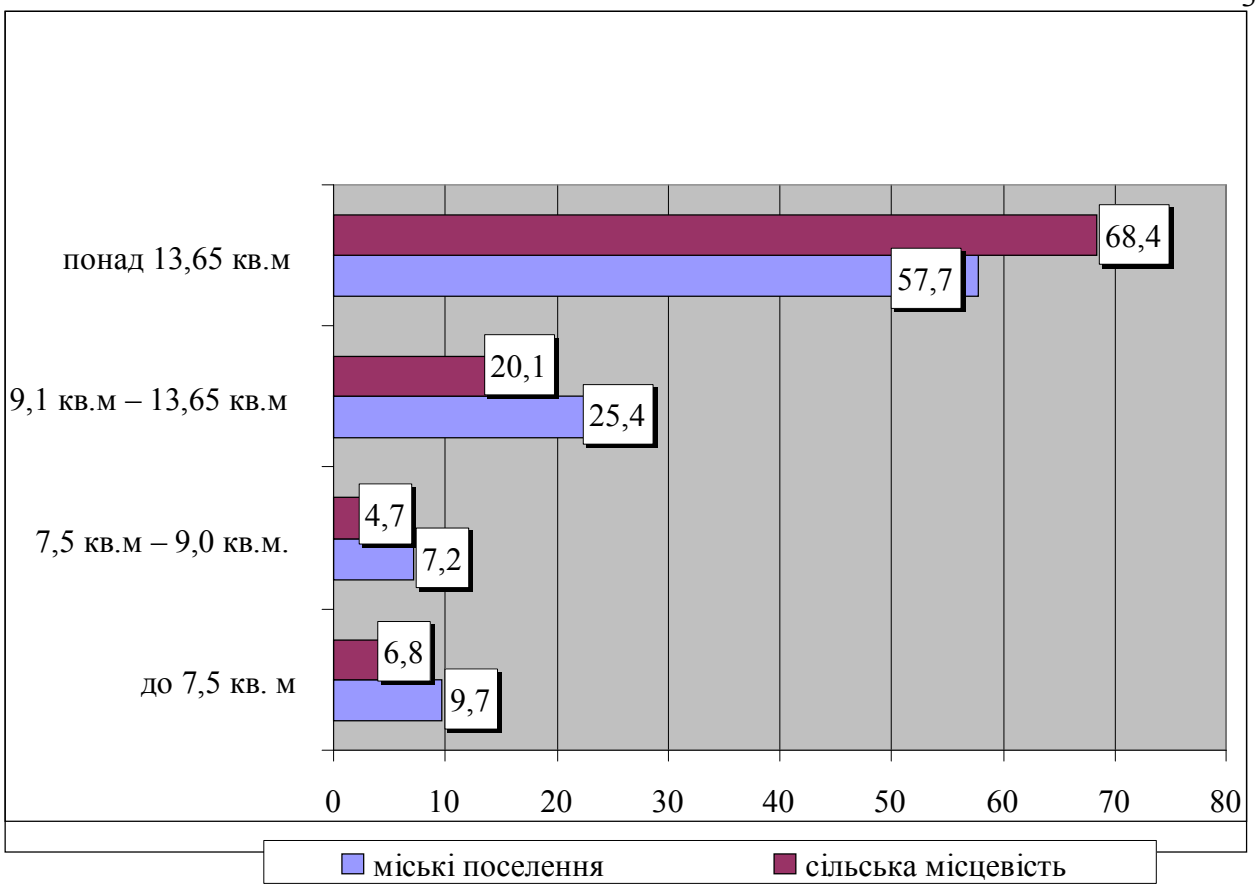

Рис. 4.13. **Розподіл міських та сільських домогосподарств у 2013 р. за розміром житлової площі на одну особу, %** [293]

сільській місцевості, перебуває у критичному стані. Значну кількість наявного житлового фонду домогосподарств, що проживають у сільській місцевості (майже 90,8 %) побудовано у період до 1980 р. Причому 25,2 % сільських домогосподарств мають у своєму розпорядженні житло, побудоване до 1960 р., 47,2 % усього житлового фонду побудовано протягом 60–70-х рр., 18,4 % – протягом 80-х рр. і лише 9,2 % – після 80-х рр. А протягом 1991–2000 р. побудовано лише 7,1 % житлового фонду сільських домогосподарств; упродовж останніх тринадцяти років побудовано лише 2,1 % житлового фонду загалом у сільській місцевості (рис. 4.14).

Зауважимо, що загалом, четверту частину житла сільських домогосподарств (25,2 %) побудовано у період до 1960 р. Отже, значна кількість житлового фонду у сільській місцевості є фізично застарілою та потребує негайної заміни, або ж термінового капітального ремонту.

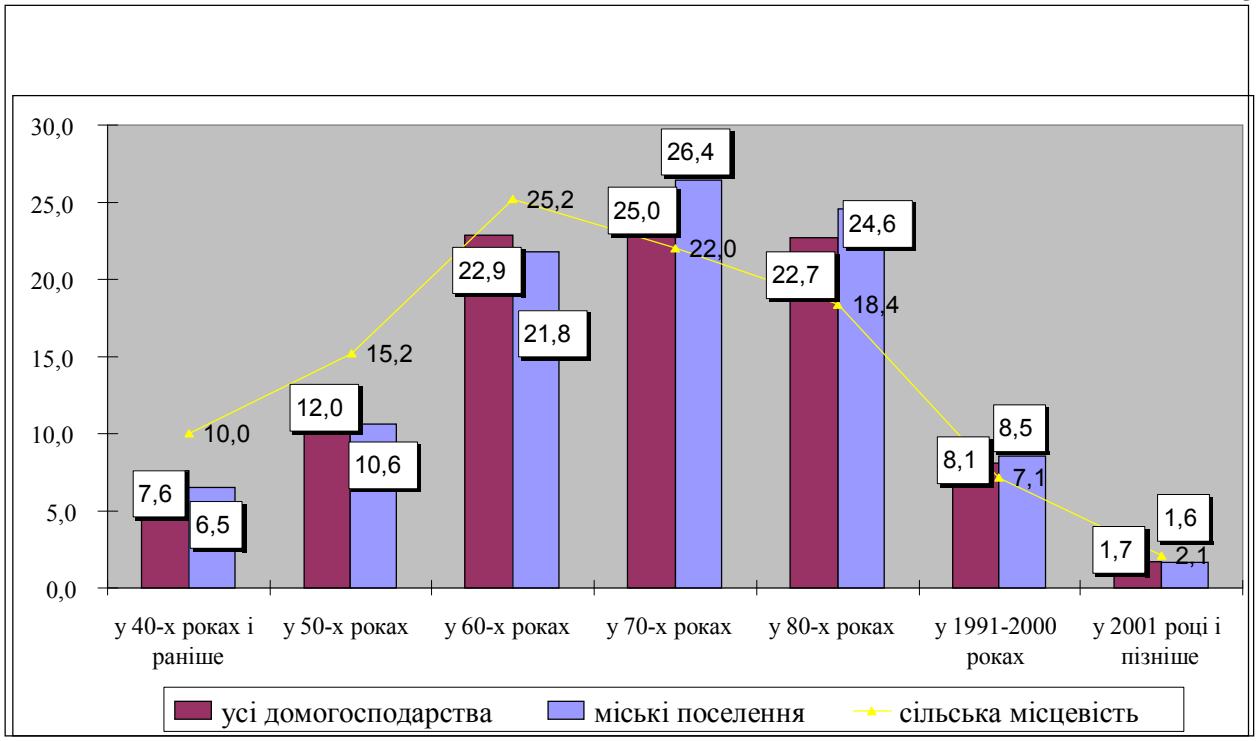

Рис. 4.14. **Розподіл домогосподарств України за часом будівництва їхнього житла у 2013 р., %** [293]

Важливого значення у цьому контексті дослідження відіграє аналіз розподілу сільських домогосподарств за часом проведення останнього *капітального ремонту*. Зазначимо, що 32,8 % господарств сільської місцевості до 2013 р. капітальний ремонт житлових приміщень взагалі не проводили жодного разу. Водночас, до 1970 р. капітальний ремонт проводили у 1,0 % житлових приміщень господарств сільської місцевості; упродовж 1970–1980 рр. – у 1,4 %; упродовж 1981–1990 рр. – у 4,9 %; упродовж 1991–2000 рр. – у 18,0 % ; упродовж 2001 р. та пізніше капітальний ремонт освоїли 41,9 % господарств сільської місцевості, відповідно (рис. 4.15).

Негативним вважаємо те, що у третині домогосподарств у сільській місцевості взагалі капітального ремонту не проводили. Така ситуація є свідченням низького рівня матеріального добробуту сільського населення, що, відповідно, не дає змоги сільським мешканцям осучаснювати власне житло. Адже сукупний середньомісячний дохід на 1 сільське домогосподарство у 2012 р. є доволі низьким – 454 дол. США [36, с. 197]. Проблема доступності житла посилюється дорожнечею кредитного ресурсу: ставка за іпотечними

кредитами на початок 2013 р. становила у середньому 17,6 % [148]. Це є істотним обмеженням для розвитку житлового будівництва.

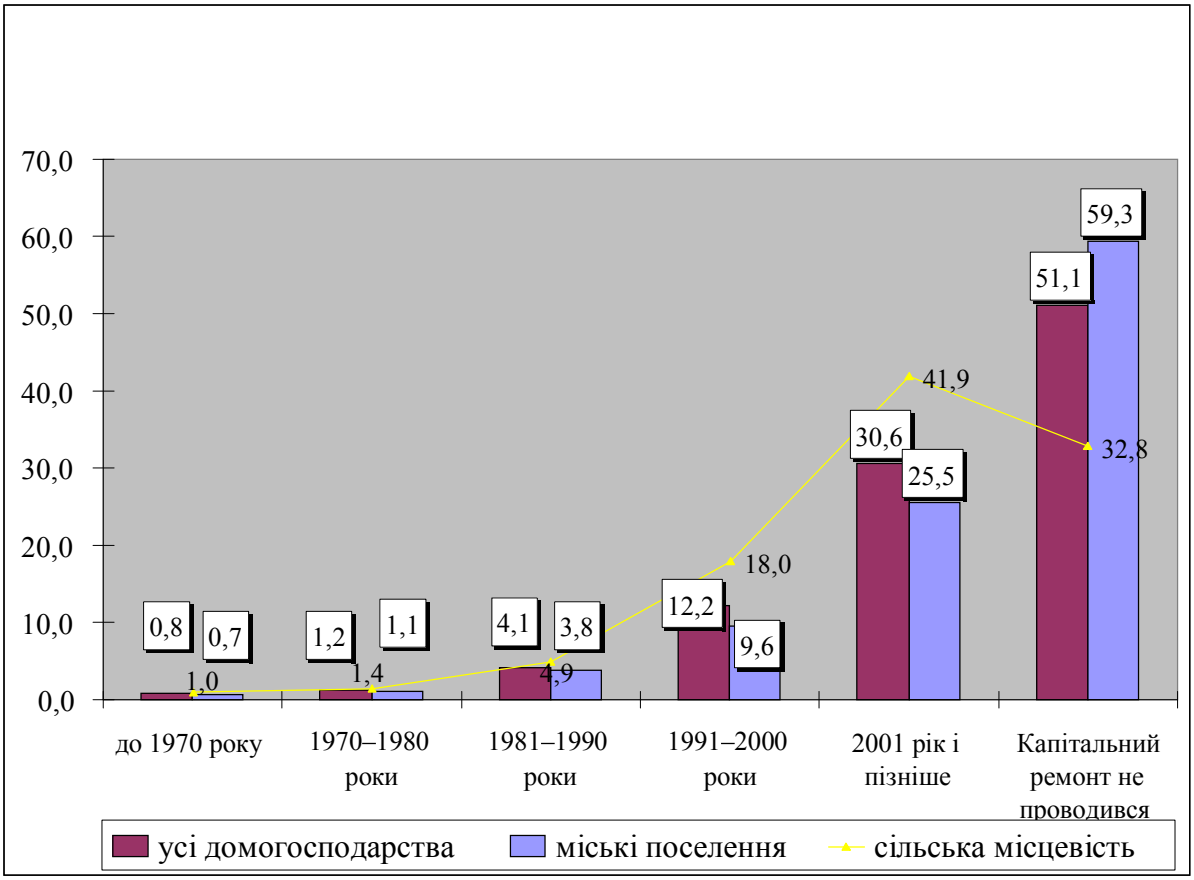

Рис. 4.15. **Розподіл домогосподарств України за часом проведення останнього капітального ремонту їхнього житла у 2013 р., %** [293]

Вважаємо, що вищезазначений статистичний аналіз доцільно доповнити характеристиками та економічною оцінкою показників *благоустрою* житлового фонду у сільській місцевості. Показники розподілу домогосподарств у сільській місцевості за наявності в їхньому житлі певних зручностей за 2010–2013 рр. відображено у табл. 4.19.

Аналіз статистичних даних табл. 4.19 засвідчує поступове покращення якісних індикаторів умов проживання саме сільських домогосподарств. Зауважимо, що упродовж 2010–2013 рр. значна частина сільських домогосподарств перейшла із центрального опалення на індивідуальну систему опалення; звідси спостерігаємо зменшення частки домогосподарств, які користувалися центральним опаленням на 0,9 % із 1,5 % у 2010 р. та до 0,6 % у 2013 р., а також зростання частки домогосподарств сільської місцевості, які все

більше використовують індивідуальну систему опалення із 50,7 % у 2010 р. до 53,5 % у 2013 р.

Таблиця 4.19

Облаштування сільського житлового фонду у 2010–2013 рр., %

[293, с. 38–39]

Розподіл домогосподарств за наявністю в їхньому житлі обладнання	**2010**	**2011**	**2012**	**2013**
Центральне опалення	1,5	1,0	0,7	0,6
Індивідуальна система опалення	50,7	51,4	53,0	53,5
Водопровід	31,0	34,4	35,6	40,5
Каналізація	29,8	32,4	34,4	38,1
Гаряче водопостачання	4,7	5,7	5,7	7,9
Газова колонка	7,4	9,1	9,9	9,5
Централізоване газопостачання	52,4	54,3	55,6	56,2
Балонний газ	39,1	37,8	34,6	35,3
Електроплита підлогова	0,3	1,0	1,2	1,0
Ванна або душ	24,9	27,7	29,8	33,6
Телефон	27,0	24,9	24,8	23,1
Сміттєпровід	-	-	-	0,1

Що стосується таких необхідних комунальних зручностей, як водопровід, каналізація, гаряче водопостачання, то відсоток сільських домогосподарств, що має їх у своєму розпорядженні, відчутно поступається домогосподарствам, які проживають у містах. Зокрема, аналіз рис. 4.16 засвідчує, що у 2013 р. лише 40,5 % сільських домогосподарств мали у своєму розпорядженні водопровід, тоді як у великих містах такий показник сягав 97,4 %, а у малих містах – 82,8 %. Аналогічна ситуація склалася із наявністю каналізації: лише 38,1 % сільських домогосподарств мають таку зручність; у великих містах – 96,8 %, у малих містах – 81,9 %. Отже, станом на 2013 р. водопроводом було обладнано лише менше ніж половину сільських приміщень, що у 2,5 раза менше, ніж у великих містах.

Щодо наявності в домогосподарствах ванни або душу, сільська місцевість також характеризується вкрай низьким рівнем забезпеченості таких видів комунальних зручностей. За даними вибіркового обстеження умов життя домогосподарств України у 2013 р., лише 33,6 % сільських домогосподарств мали у своєму розпорядженні ванну або душ. Загалом, така ситуація засвідчує

вкрай низький рівень забезпеченості селян основними видами комунальних зручностей.

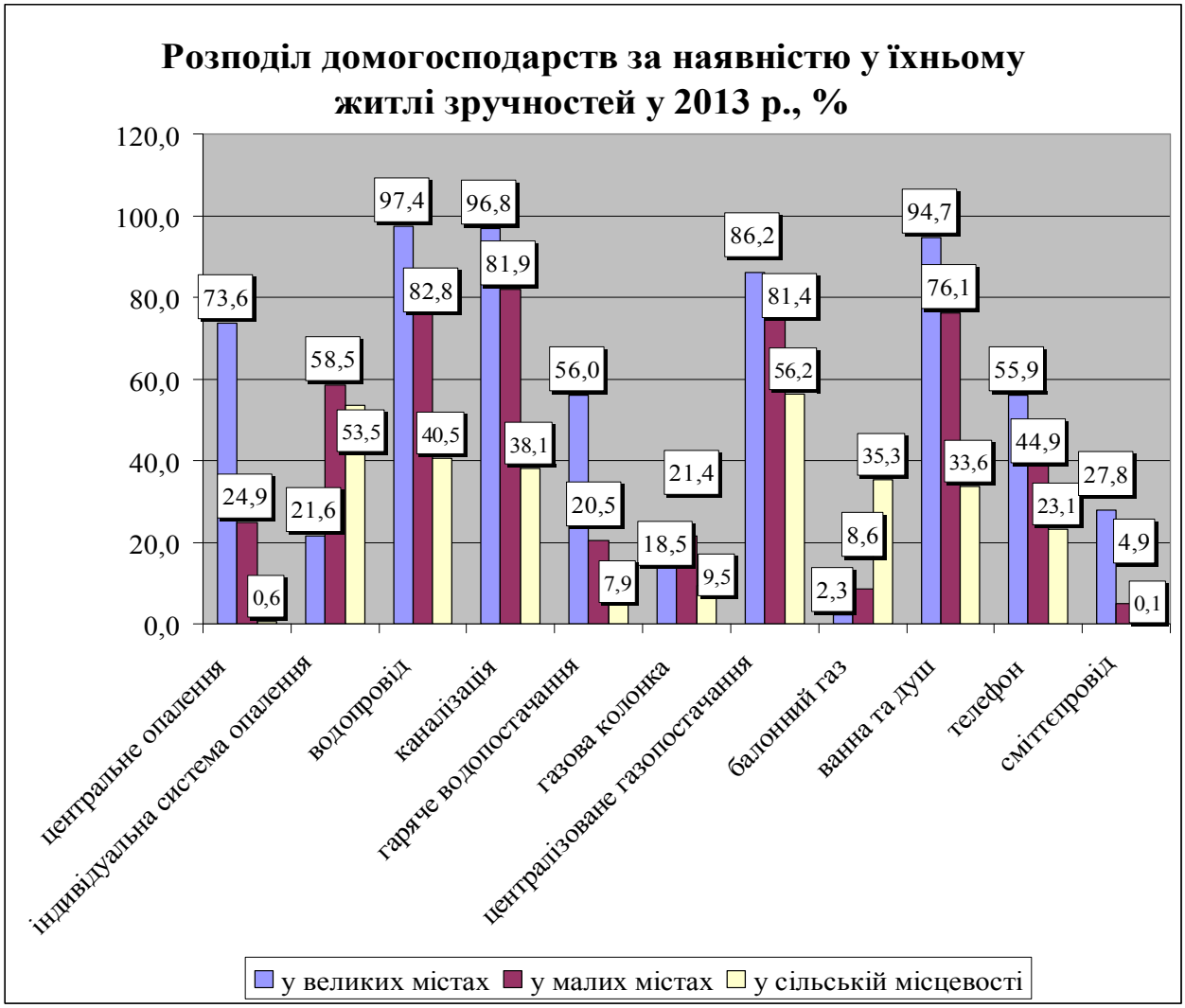

Рис. 4.16. **Розподіл домогосподарств за наявністю у їхньому житлі зручностей у 2013 р., %** [293, с. 39]

Слід зазначити, що лише 23,1 % сільських домогосподарств мають домашній телефон. Такий низький рівень їхньої забезпеченості домашнім телефонами є одним із негативних аспектів умов їхнього проживання. Адже очевидно, що існуючі умови проживання сільських домогосподарств характеризують низький рівень матеріального добробуту сільського населення України.

У незадовільному стані у сільській місцевості перебувають об’єкти *соціально-культурного призначення*. Матеріальна база культурно-побутових об’єктів не відповідає нормам. Зокрема, у сільській місцевості об’єкти сфери

освіти здебільшого не мають сучасного технічного обладнання для навчання. Не вистачає також педагогічного персоналу, а рівень його фахової освіти нижчий, ніж у міських поселеннях. Незважаючи на це, необхідно зазначити зростаючу динаміку сільських дошкільних навчальних закладів. Зокрема у 2012 р. введено близько 1079 місць, що у 4 рази більше, ніж у 2000 р., та на 2,88 % менше за попередній період 2011 р. Водночас, кількість введених учнівських місць загальноосвітніх навчальних закладів знизилася у 2012 р. і становила 4,5 тис. місць як щодо 2000 р. (8,6 тис. місць), так і щодо 2011 р. (6,7 тис. місць) (табл. 4.20).

Таблиця 4.20

Введення в експлуатацію об'єктів соціально-культурного призначення у сільській місцевості у 2000–2012 рр. [315, с. 118]

Об'єкти соціально-культурного призначення	2000	2005	2009	2010	2011	2012
Дошкільні навчальні заклади, к-сть місць	265	358	429	320	1111	1079
Загальноосвітні навчальні заклади, тис. учнівських місць	8,6	5,2	2,6	3,6	6,7	4,5
Лікарняні заклади, к-сть ліжок	65	21	265	8	21	-
Амбулаторно-поліклінічні заклади, відвідувань на зміну	800	317	341	522	586	507
Клубні заклади, к-сть місць	1000	350	450	150	1421	676

До негативних наслідків у соціальному плані призводить руйнування інфраструктури сільських лікувальних установ. Потенціал сільських дільничних лікарень скорочується із року в рік. Якщо у 2000 р. введено у дію 65 лікарняних ліжок, у 2009 р. – 265, то із 2010 р. їхня кількість різко скоротилась до 21-го у 2011 р., а у 2012 р. в експлуатацію не введено жодного лікарняного ліжка. Поспіль було практично припинено виїзні форми медичного обслуговування, знизилися обсяги та якість профілактичних медичних заходів.

Зазначимо, що за доволі низького рівня введення в експлуатацію установ культурної сфери зі значною швидкістю старіють та зношуються їхні основні фонди, збільшується число об'єктів, що закривають без подальшого відновлення їхнього функціонування. Чисельність введення в експлуатацію

місць закладів клубного типу у сільській місцевості скоротилася у 2012 р. у понад 2 рази і становила 676 місць, порівняно із 1421 місцем у 2011 р.

Наголосимо, що через високий рівень зношеності основних фондів фактичні втрати потенціалу інфраструктури сільських територій істотно перевищують офіційні дані Державної служби статистики України. Подолання вищеозначених проблем, що склалися у цій галузі, вимагає безпосереднього втручання держави шляхом фінансування та виконання конкретних цільових програм соціального розвитку села.

З огляду на вищевикладене, вважаємо, що державна політика щодо вирішення соціально-економічних проблем сільського населення має бути складовою державної агропродовольчої політики, спрямованої на розвиток сільської місцевості, подолання бідності й безробіття, поліпшення умов проживання у сільській місцевості, якісне нарощення людського капіталу. ***З цією метою необхідно:***

1. Створити передумови для стабільного розвитку сільських територій як основи забезпечення належних соціально-економічних умов проживання на селі, а саме:

- завершити паспортизацію сільських населених пунктів, що даватиме змогу визначити необхідну кількість об’єктів соціальної інфраструктури для створення цивілізованих умов життя в кожному сільському населеному пункті;

- здійснити інвентаризацію державних програм стимулювання розвитку сільських територій України з метою гарантування забезпечення їхнього належного фінансування у разі потреби, коригування переліку заходів, видалення дублюючих заходів та укрупнення таких програм.

Постановою Кабінету Міністрів України від 19 вересня 2007 року № 1158 затверджено Державну цільову програму розвитку українського села на період до 2015 року. У ній визначено шляхи і способи розв’язання проблем села, встановлено завдання і заходи та очікувані результати [193], однак вона не містить жодного завдання, яке б зосереджували саме на збереженні та розвитку соціальної складової життєдіяльності сільських територій, що, своєю чергою, відображає загальний підхід до соціальних питань як до другорядних.

Програмою затверджено джерела та обсяги її фінансування, проте, за інформацією Міністерства аграрної політики України, у 2011 р. профінансовано лише 71 % від передбачених у ній запланованих завдань і заходів.

Незважаючи на відносно непогані кількісні (фінансові) показники виконання програми в 2008–2011 рр. (60–80 % від запланованого), якісні (структурні) параметри її реалізації є значно гіршими. Зокрема, упродовж 2008–2009 рр. Програма не фінансувала 32, у 2010 р. – 35; у 2011 р. – 40 заходів, переважна частина яких стосується саме розвитку соціальної сфери села та сільських територій. Проте змін до Програми в частині уточнення завдань і заходів, обсягів і джерел фінансування, строків її виконання (відповідно до Постанови Кабінету Міністрів України від 22.06.2011 р. № 794) на період 2011–2015 рр. не внесено [339].

Наголосимо, що за роки виконання програми не профінансовано:

- ✓ проведення паспортизації сільських населених пунктів;
- ✓ компенсацію витрат, понесених підприємствами агропромислового комплексу з будівництва об’єктів соціальної сфери у сільських населених пунктах;
- ✓ забезпечення житлом працівників освіти, культури, охорони здоров’я, працівників бюджетних установ та організацій АПК, які проживають у сільській місцевості;
- ✓ поліпшення матеріально-технічного оснащення навчально-спортивних баз, баз олімпійської підготовки та спортивних споруд державного значення;
- ✓ стимулювання розвитку депресивних територій.

2. Введення системи моніторингу демографічної ситуації у сільській місцевості, визначення конкретних пріоритетів та адресних заходів демографічної політики щодо кожного із сільських регіонів з урахуванням особливостей демографічних показників у регіонального розвитку. З метою зниження рівня демографічного навантаження у селі – сприяти покращенню стану соціального забезпечення пенсіонерів за віком, розвитку системи сервісних служб та спеціалізованих закладів для літніх людей, створенню умов

для ефективного використання трудового потенціалу людей пенсійного віку у сільській місцевості.

3. Сприяти розбудові соціальної сфери села, що створить умови для розширення сфери застосування праці у сільській місцевості, підвищення рівня доходів селян і якості проживання на селі.

З цією метою необхідно вжити таких заходів:

У сфері охорони здоров'я:

- забезпечити рівний доступ сільських жителів до об'єктів охорони здоров'я для отримання первинної медичної допомоги відповідно до формування мережі закладів охорони здоров'я, що надають первинну медичну допомогу;

- сприяти формуванню та забезпеченню функціонування на селі системи охорони здоров'я на засадах сімейної медицини;

- сприяти забезпеченню потреб центрів первинної медичної допомоги в основних видах оснащення;

- розробити та затвердити місцеві програми закріплення на селі медичних працівників первинної медико-санітарної допомоги з метою укомплектування вакантних посад у сільській місцевості, зокрема, шляхом їхнього забезпечення земельними ділянками під забудову, службовим житлом тощо.

У сфері освіти:

- прийняти Закон України "Про внесення змін до Закону України "Про загальну середню освіту" щодо реорганізації та ліквідації загальноосвітніх навчальних закладів, розташованих у селах, селищах, та наповнюваності класів", внаслідок чого ст. 14 Закону України "Про загальну середню освіту" набуде такої редакції: "У загальноосвітніх навчальних закладах, розташованих у селах та селищах, кількість учнів у класах визначається демографічною ситуацією, проте повинна становити не менше трьох осіб";

- забезпечити відновлення, реконструкцію та будівництво мережі дошкільних навчальних закладів;

- удосконалити форми підготовки, перепідготовки та підвищення кваліфікації фахівців для виробничої та соціальної сфери села, сприяти

належному матеріально-технічному забезпеченню навчальних закладів, які готують таких фахівців;

- сприяти запровадженню опорних шкіл[2], які слугуватимуть центрами освітніх округів.

У сфері житла:

- нарощувати обсяги будівництва житла та гуртожитків для сільської інтелігенції та молоді, що сприятиме притоку кваліфікованих молодих кадрів на село;

- сприяти розвитку індивідуального житлового будівництва шляхом збільшення обсягів та розширення можливостей житлового кредитування, передусім пільгового для молодіжного житлового будівництва.

4. Розробити засоби заохочення інвесторів сільськогосподарських підприємств в інвестуванні у розвиток комунальної та транспортної інфраструктури, соціальної сфери сільських населених пунктів, зокрема – у вигляді укладання інвестиційних угод з органами місцевої влади та отримання податкових канікул щодо сплати місцевих податків і зборів.

5. Під час розробки та затвердження Державного бюджету України передбачати виділення бюджетних коштів у сферах охорони здоров'я, освіти, культури, житлово-комунального господарства для сільської місцевості відповідно до вимог Закону України "Про пріоритетність соціального розвитку села та агропромислового комплексу в народному господарстві" [209] в частині дотримання обсягів мінімального фінансування розвитку села (не менше 1 % ВВП), будівництва об'єктів невиробничого призначення у сільській місцевості (50 % капіталовкладень за цією статтею) та надання переваги селу порівняно з містом (у розрахунку на одну особу) у спорудженні житла, об'єктів освіти, культури і спорту, охорони здоров'я, побуту, торгівлі, водо- і електропостачання тощо.

---

[2] Опорний заклад – навчальний заклад, що надає повну загальну середню освіту, забезпечений кваліфікованими педагогічними кадрами, має сучасну матеріально-технічну і навчально-методичну базу, зручне розташування і забезпечує допрофільну підготовку та профільне навчання, поглиблене вивчення окремих предметів // Постанова КМУ "Про затвердження Положення про освітній округ" від 27.08.2010 р. № 777 // Урядовий кур'єр. – 2010. – № 170.

4.3. Світовий досвід державної підтримки розвитку агропродовольчого комплексу та перспективи його застосування в Україні

Проблеми продовольчого забезпечення в різних країнах мають як загальні риси, так і істотні розбіжності, пов'язані з менталітетом мешканців, національними традиціями, рівнем розвитку продуктивних сил і виробничих відносин, а також місцем, яке посідає країна у світовій політиці. Загалом надійне продовольче забезпечення населення за рахунок власного виробництва має важливе стратегічне значення і слугує головною функцією держави, оскільки від цього залежить не тільки продовольча, а й національна безпека країни.

Вивчення монографічних джерел з питань удосконалення механізму державної підтримки продовольчого комплексу доводить, що у провідних країнах світу державна підтримка агропродовольчого комплексу є важливим напрямом їхньої економічної політики. Згідно з даними, наведеними спеціалістами Організації економічної співпраці (ОЕСП), упродовж 2001–2010 рр. бюджетні асигнування, надані сільському господарству в 24-х провідних країнах-членах ОЕСП, становили 404 млрд дол. США. При цьому левова частка витрат припала на країни ЄС (213 млрд дол.) та США (101 млрд дол.) [106, с. 11]. Такий рівень державної підтримки засвідчує позитивний вплив інституційних чинників довготермінового впливу на адаптивну систему сільгоспвиробників.

У вітчизняній економічній літературі приділено достатньо уваги адаптації агропродовольчої політики зарубіжних країн до ринкової економіки [51; 119; 141; 152; 242; 330, 322]. Проте чимало питань стосовно напрямків застосування в Україні світового досвіду державного регулювання розвитку агропродовольчого комплексу в умовах інтеграції країни до світового продовольчого ринку залишаються недостатньо дослідженими.

Досліджуючи питання світового досвіду та напрямів його застосування в Україні, варто зосередити увагу на аналізі існуючих механізмів державної підтримки вітчизняного агропродовольчого сектору та сільськогосподарського

виробництва та з урахуванням цього під час розгляду світового досвіду розвинених країн та країн, що розвиваються, запропонувати конкретні заходи щодо розбудови зазначених нижче механізмів.

Зазначимо, що сьогодні головними нормативно-правовими актами, що визначають державну підтримку агропродовольчої галузі та сільськогосподарських товаровиробників в Україні, є: Закони України: "Про державну підтримку сільського господарства України"; "Про основні засади державної аграрної політики на період до 2015 року"; Державна цільова програма розвитку українського села на період до 2015 року та інші.

Згідно із переліченими вище нормативними актами, державну підтримку агропродовольчого сектора України здійснюють за такими напрямами:

1. Бюджетне фінансування, яке сьогодні в агропродовольчому секторі економіки України здатне забезпечити не більше 10–20 % загальної потреби. Відтак постійне недофінансування галузі на рівні 80–90 % спричиняє суттєве зниження ефективності використання бюджетних коштів та не сприяє стрімкому підвищенню показників розвитку галузі.

Дослідження статей фінансування розвитку агропродовольчого комплексу показали, що Державний бюджет України на 2013 р., порівняно з останніми п'ятьма роками, найбільше стримує розвиток аграрних ринків. Водночас частка витрат на сільське господарство у сукупних державних видатках і ВВП країни найменші за останні 6 років.

Заплановані сукупні державні витрати на програми підтримки сільського господарства та розвитку сільських територій у 2013 р. становлять 9,8 млрд грн, що на 2 % менше, ніж у 2012 р. Ці видатки розподілено між різними міністерствами. Частка витрат, що розподіляється через Міністерство аграрної політики та продовольства України, майже не змінилась, порівняно із попередніми роками, і сягала 84 %, або 8,7 млрд грн [186–187].

Проаналізовано державні витрати на сільське господарство та розвиток сільських територій відповідно до їхнього впливу на виробництво і торгівлю. Зокрема, йдеться про видатки, що спотворюють та не спотворюють ринок, або ті, що стримують та стимулюють розвиток. Цей розподіл загалом відповідає

класифікації СОТ заходів державної підтримки, де чітко виокремлено "жовту скриньку" (тобто заходи підтримки, що стримують розвиток) та "зелену скриньку" (заходи, що стимулюють розвиток). Отож, за статтями витрат Державного бюджету України на 2013 р., сукупний обсяг витрат, що стримують розвиток, становить близько 3,6 млрд грн (приблизно на 79 % більше, ніж у 2012 р.) та перевищує встановлений на рівні 3 млрд грн сукупний вимір підтримки. Загальний обсяг видатків, що стимулюють розвиток, становить, відповідно, 6,2 млрд грн. До найбільших категорій заходів підтримки, що стримують розвиток продовольства та сільського господарства, у 2013 р. зачислено заходи фінансової підтримки сільського господарства, а саме: державні субсидії тваринництву та рослинництву, підтримки садівництва, виноробства та виноградарства та Аграрного фонду [123, с. 135].

Серед заходів, що стимулюють розвиток, у 2013 р. адміністративні витрати отримали найбільшу частку (4699484,1 тис. грн, або 46,11 %), а заходи на проведення земельної реформи та на освіту посіли наступні два місця.

Згідно із даними додатка з Закону України "Про Державний бюджет України на 2013 рік", до ключових заходів прямої державної підтримки агропродовольчого сектору зачислено: фінансову підтримку заходів (яких саме, не вказано) в агропромисловому комплексі – 96777,9 тис. грн, що у 8,5 раза менше показника 2012 р.; державну підтримку розвитку хмелярства, закладки молодих садів, виноградників та ягідників і догляд за ними – 100000 тис. грн, що майже в 11 разів менше, порівняно із 2012 р.; державну підтримку галузі тваринництва – 650000,0 тис. грн, що на 11,2 % менше, ніж аналогічний показник 2012 р. Зазначимо і те, що останні два заходи фінансували зі спеціального фонду, на відміну від першого, фінансування якого здійснювали із загального фонду Державного бюджету 2013 р. Загалом, обсяг аграрного бюджету у 2013 р. затверджено на рівні 8721178,7 тис. грн [187].

Наочне відображення видатків щодо державної підтримки (фінансування) розвитку сільськогосподарського виробництва та розподілу кредитів, що надавали з державного бюджету на різні потреби сільського господарства упродовж 2012–2013 рр., відображено у табл. 4.21.

Таблиця 4.21

Державна підтримка сільськогосподарського виробництва у 2012–2013 рр., тис. грн [186–187]

Найменування статей згідно з відомчою і програмною класифікаціями видатків та кредитування державного бюджету	2012			2013		
	Загальний фонд	Спеціальний фонд	Разом	Загальний фонд	Спеціальний фонд	Разом
Фінансування						
Заходи по боротьбі зі шкідниками та хворобами сільськогосподарських рослин, запобігання розповсюдженню збудників інфекційних хвороб тварин	34000,0	-	34000,0	25500,0	-	25500,0
Державна підтримка розвитку хмелярства, закладення молодих садів, виноградників та ягідників і нагляд за ними	-	1075000,0	1075000,0	-	100000,0	100000,0
Часткова компенсація вартості електроенергії, використаної для поливу на зрошуваних землях	50000,0	-	50000,0	-	-	-
Фінансова підтримка створення оптових ринків сільськогосподарської продукції	200000,0	-	200000,0	-	-	-
Державна підтримка галузі тваринництва	-	732000,0	732000,0	-	650000,0	650000,0
Кредитування						
Надання кредитів фермерським господарствам	-	27800,0	27800,0	-	27900,0	27900,0
Фінансова підтримка заходів в агропромисловому комплексі на умовах фінансового лізингу	25000,0	5024,2	30024,2	-	8842,5	8842,5

Отже, аналізуючи вищенаведені показники, стверджуємо, що державну фінансову політику у сфері агропродовольства в умовах обмеженості ресурсами необхідно орієнтувати на побудову самодостатнього фінансово незалежного аграрного сектору економіки. Відсутність кореляційного зв’язку між бюджетним фінансуванням агропродовольчого сектору економіки та показниками його діяльності потребує системного вивчення досвіду провідних сільськогосподарських підприємств в усіх регіонах України, які за сучасних умов демонструють показники стабільного розвитку, з метою поширення цього досвіду в усій галузі, у тому числі й за допомогою порадницьких служб. Бюджетне фінансування варто зосередити на заходах “зеленої скриньки”, насамперед, на заходах з охорони навколишнього природного середовища та

створенні державних резервів для забезпечення продовольчої безпеки. Необхідно відходити від практики виплат бюджетних допомог потерпілим від стихійних лих господарствам, а розвивати та удосконалювати в агропродовольчому комплексі страхові відносини.

2. Агрокредитування. Зазначимо, що потреба у кредитних лініях для агропродовольчих підприємств була і залишається дуже високою. Згідно з експертними оцінками, сільське господарство для нормального функціонування потребує від 10 до 25 млрд грн кредитних коштів [112].

Сьогодні найдоступнішими кредитними продуктами для аграріїв є кредити на поповнення оборотних коштів. Зазначений вид кредитування дає змогу сільгосппідприємствам покрити дефіцит коштів на проведення посівної та збиральної кампаній, тобто фактично бере участь у формуванні виробничої собівартості сільгосппродукції. Кредити на інвестиційні цілі використовують для придбання сільськогосподарської техніки й устаткування, будівництва елеваторів, розширення земельного банку. У структурі наданих кредитів у 2008–2012 рр. переважну частку становлять короткотермінові. Наприклад, у 2012 р. частка короткотермінових кредитів у загальній структурі кредитів агропродовольчої сфери становила 70,6 %, порівняно з 67 % у 2008 р. Водночас частка довготермінових кредитів традиційно займала 3–5 % протягом досліджуваного періоду 2008–2012 рр., що негативно впливало на їхню ресурсно-технічну базу. Структуру кредитів за їхнім поділом на короткотермінові, середньотермінові та довготермінові агропродовольство упродовж 2008–2012 рр. відображено на рис. 4.17.

Відсутність ринку довготермінових кредитів не дає змоги спрогнозувати одержання фінансових результатів та відпрацювати довготермінову стратегію розвитку кожного суб`єкта господарювання.

Із вищенаведених тверджень доходимо до висновку, що банківське кредитування залишається одним із суттєвих джерел фінансових ресурсів аграрної галузі України, а компенсація частини розміру відсоткових ставок одним з постійних видів державної підтримки.

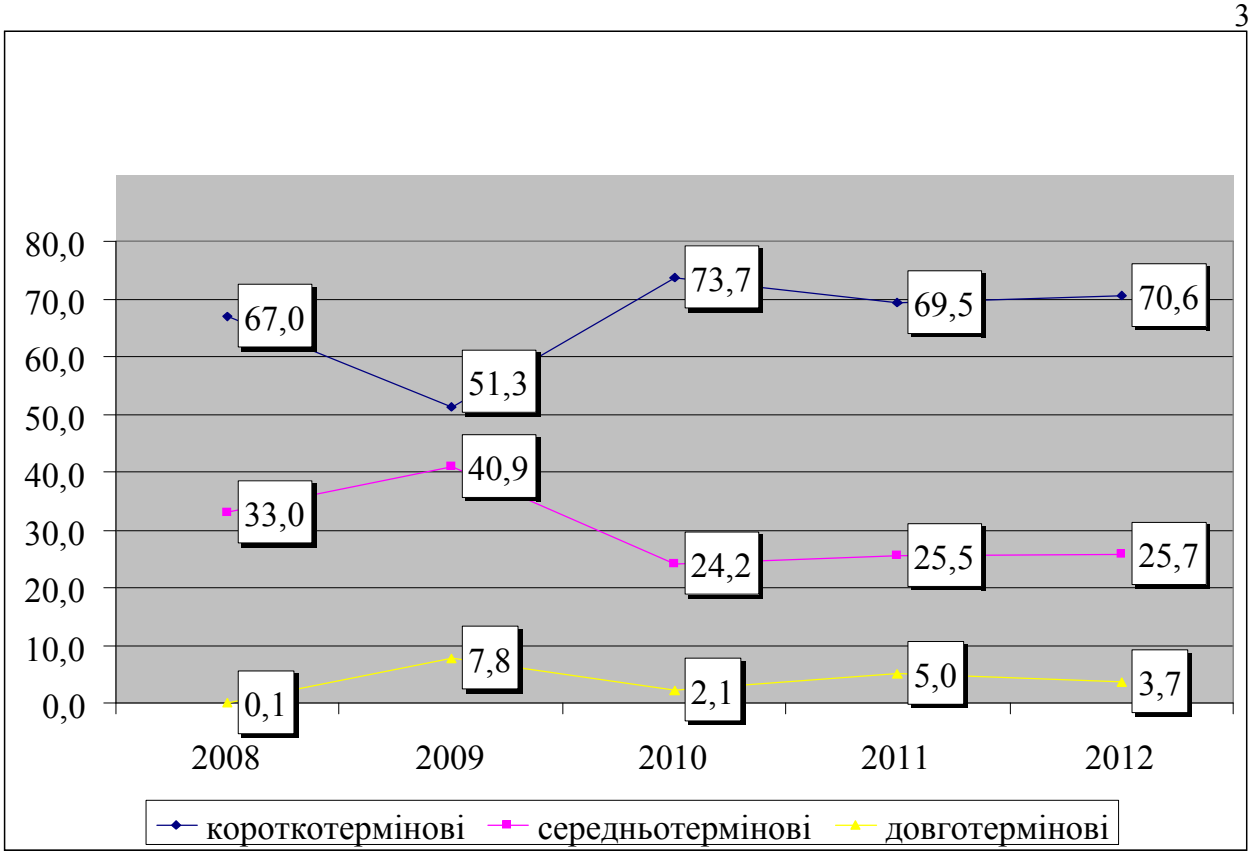

Рис. 4.17. **Структура кредитів за видами в агропродовольчій сфері у 2008–2012 рр., %***

**Примітка:* Рисунок побудовано на основі даних Міністерства аграрної політики та продовольства України за 2008–2012 рр.

Зауважимо, що головним принципом пільгового кредитування у більшості країн є часткова компенсація діючої відсоткової ставки з бюджетних коштів. Механізм його застосування в окремих країнах змінюється залежно від конкретних умов. Наприклад, в Австралії розміри пільгової ставки кредиту та бюджетної компенсації прямо залежать від відсоткової ставки банку, у Франції – пільгова ставка фіксована, і ставка банку впливає лише на обсяг бюджетної компенсації [112].

Світова практика засвідчує, що пільгове кредитування охоплює всі види сільськогосподарської діяльності, стимулюючи розвиток найперспективніших галузей і напрямів. Наприклад, в Австрії до 40 % загальної суми пільгового кредиту використано на вдосконалення організаційної структури ферм, 27 % – на будівництво і реконструкцію житлових і господарських будівель, 12 % – на механізацію сільськогосподарського виробництва, 5 % – на сприяння реалізації

продукції. У Франції понад 70 % загального обсягу пільгових кредитів спрямовано на модернізацію господарств [118].

Для України досвід пільгового кредитування агропродовольчого комплексу є відносно новим, що приблизно охоплює період із 2000 р. і до сьогодення, що пояснює недосконаліть нормативно-правової бази цього процесу. За даними Міністерства аграрної політики та продовольства України, в 2012 р. 601 підприємство із різних галузей сільського господарства отримало компенсацію відсотків за залученими в 2012 р. кредитами. Крім того, 422 господарства отримали компенсацію за перехідними кредитами, залученими упродовж 2008–2012 рр. Із загального обсягу коштів, спрямованих аграрним компаніям для часткової компенсації відсоткової ставки, 208,3 млн грн (40,6 %) призначили для розвитку галузі тваринництва [145].

Проаналізуємо статистичні дані табл. 4.22. За останні 5 років частка компенсації відсоткової ставки в структурі бюджетної підтримки у 2012 р. досягла 23,6 % (див. табл.. 4.22).

Таблиця 4.22

Державна підтримка підприємств агропродовольчого комплексу через механізм здешевлення кредитів у 2007–2012 рр., млн грн, %

Показник	2007	2008	2009	2010	2011	2012
Міністерство аграрної політики України, млн грн	8001,8	9677,6	6352,3	7339,6	7487,1	8005,5
Здійснення фінансової підтримки підприємств АПК через механізм здешевлення кредитів, млн грн	667,0	1021,0	383,3	621,6	619,8	1885,7
Частка підтримки через механізм здешевлення кредитів у структурі підтримки, %	8,3	10,5	6,0	8,5	8,3	23,6

**Примітка:* Таблицю розроблено на основі даних пояснювальних записок до звітів про виконання Державного бюджету за 2007-2012 рр.

Порядок використання коштів, виділених із держбюджету на компенсацію відсоткової ставки за кредитами, затверджено відповідною Постановою Кабінету Міністрів України “Про затвердження Порядку використання коштів, передбачених у державному бюджеті для здійснення фінансової підтримки суб’єктів господарювання агропромислового комплексу через

механізм здешевлення кредитів та компенсації лізингових платежів" [198]. Компенсацію надають позичальникам за кредитами, залученими у національній валюті у розмірі подвійної облікової ставки НБУ, що діє на дату нарахування відсотків за користування кредитами, та в іноземній валюті у розмірі 10 % річних, однак не вище розмірів, передбачених кредитними договорами. Відбір господарств, яким надають компенсацію, здійснюється спеціальними комісіями на конкурсній основі. Однак особливістю такої Постанови є те, що кредити надають не лише сільськогосподарським підприємствам, а й цукровим заводам, рибальським, хлібозаготівельним та борошномельним підприємствам, оптовим ринкам сільськогосподарської продукції тощо.

Наприклад, у 2010 р. компенсацію за кредитами, залученими у національній валюті, виплачували у розмірі подвійної облікової ставки НБУ, а в іноземній валюті повернення становило до 10 % річних. Однак зазначено, що сама кредитна угода не повинна перевищувати 21 % річних у національній валюті, та 16 % – в іноземній. Позичальники у 2011 р. отримали відшкодування відсотків у розмірі до 15,5 %; у 2012 р. – 15,0 %; у 2013 р. – 13 %.

Натомість сьогодні актуальним вважаємо питання визначення відсотків за кредити для аграрних підприємств. Наприклад, у Чехії до кризи кредити аграріям видавали під 6–7 %, сьогодні їх зменшили до 3–4 %; у Німеччині – з 4 % до 1,5 %. В Україні, навпаки, відсотки за кредити зросли до 30–32 % у 2011 р.; до 20–24 % – за 2012–2013 рр. Проте навіть на цих умовах банки не бажають співпрацювати з аграріями, обґрунтовуючи це ризиком. Однак практика засвідчує зворотнє: в 2011 р. аграрії не повернули лише 5 % від одержаних кредитів, що вказує на про високий рівень їхньої фінансової дисципліни [112].

3. Цінове регулювання. Зазначимо, що Законом України "Про державну підтримку сільського господарства України" [188] запроваджено цінове регулювання ринку найважливіших видів сільгосппродукції через уведення мінімальних закупівельних цін (на зернові, насіння соняшнику, тваринницьку продукцію тощо). Також цікавими формами державної підтримки, згідно з вищезазначеним Законом, є застосування мінімальних та максимальних інтервенційних цін та механізму товарної та фінансової інтервенцій. Також для

здійснення ефективної цінової політики у 2005 р. створено Аграрний фонд. Згідно зі ст. 9 вищезазначеного Закону, Аграрний фонд є державною спеціалізованою установою, уповноваженою Кабінетом Міністрів України провадити цінову політику в агропромисловій галузі економіки України.

Таблиця 4.23

Мінімальні та максимальні інтервенційні ціни на об'єкти державного цінового регулювання у 2012–2013 рр., грн/т [172]

Об'єкт державного цінового регулювання	Мінімальна інтервенційна ціна	Максимальна інтервенційна ціна
Пшениця м'яка групи "А"		
- 1-го класу	2096,0	2521,0
- 2-го класу	1909,0	2289,0
- 3-го класу	1800,0	2154,0
Пшениця м'яка групи "Б"		
- 4-го класу	1729,0	2066,0
- 5-го класу	1535,0	1911,0
Пшениця тверда		
- 1-го класу	2181,0	2688,0
- 2-го класу	1925,0	2371,0
- 3-го класу	1813,0	2232,0
- 4-го класу	1786,0	2199,0
- 5-го класу	1529,0	1880,0
Жито		
- 1-го класу	1725,0	2139,0
- 2-го класу	1643,0	2037,0
- 3-го класу	1565,0	1941,0
Ячмінь		
- 1-го класу (для продовольчих цілей)	1725,0	2140,0
- 2-го класу (для виробництва солоду у спиртовому виробництві)	1600,0	2008,0
- 3-го класу (для кормових цілей)	1567,0	1968,0
Кукурудза		
- для продуктів дитячого харчування	1709,0	2119,0
- для харчових концентратів і продуктів	1611,0	1998,0
- для виробництва крупи і борошна	1556,0	1929,0
- для виробництва крохмалю і патоки		
- для кормових потреб	1500,0	1860,0
Гречка	3450,0	4140,0
Цукор-пісок (буряковий)	4900,0	5880,0
Молоко сухе	20000,0	25000,0
Масло вершкове	35000,0	45000,0
Борошно пшеничне		
- вищого ґатунку	2615,8	3198,8
- першого ґатунку	2494,1	3050,0
- другого ґатунку	2190,0	2678,0
Борошно житнє	2111,2	2650,9

Наголосимо, що мінімальні та максимальні інтервенційні ціни на окремі види сільськогосподарської продукції (так звані об'єкти державного цінового регулювання) встановлює на відповідний маркетинговий період Міністерство аграрної політики та продовольства України. Зокрема, у таблиці 4.23 наведено мінімальні та максимальні інтервенційні ціни на окремі види продовольчої продукції з урахування податку на додану вартість.

Для кращого дослідження цін та здійснення порівняльного аналізу мінімальних та максимальних інтервенційних цін із середніми цінами реалізації продовольчої продукції сільськогосподарськими підприємствами, представимо їх у табл. 4.24 за досліджуваний період 2010–2012 рр.

Таблиця 4.24

Середні ціни реалізації продукції сільськогосподарськими підприємствами у 2010–2012 рр., грн/т [288; 295]

Найменування продукції	Середня ціна реалізації		
	2010	2011	2012
Пшениця	1085,8	1333,1	1550,2
Жито	792,7	1281,5	1313,7
Кукурудза	1246,1	1366,1	1515,2
Ячмінь	955,1	1349,0	1578,2
Насіння соняшнику	3018,7	3243,2	3571,7
Соя	2604,3	2929,7	3422,3
Ріпак	2933,0	4137,9	3923,4
Цукровий буряк	478,5	516,0	426,8
Картопля	2131,0	2032,8	1139,6
Овочі	2551,6	2139,1	1956,6
Плоди та ягоди	2419,8	3175,9	2707,1
Виноград	3638,2	3571,1	3963,2
Баштанні культури	311,3	555,4	944,2
Велика рогата худоба на м'ясо	9415,0	12096,1	12556,4
Свині на м'ясо	12527,2	13715,4	16144,5
Птиця на м'ясо	10494,5	11279,3	12614,8
Молоко та молочні продукти	2938,7	3041,6	2662,8
Олія	5858,3	8048,0	8175,0
Цукор	5717,3	6019,1	4643,7

У табл. 4.23 мінімальні та максимальні інтервенційні ціни встановлені на рівні держави і стосуються переважно продукції рослинництва. Статистичні дані таблиці 4.24 засвідчують, що середні ціни реалізації рослинницької продукції сільськогосподарськими підприємствами у 2012 р., (зокрема, ціни на:

пшеницю (1550,2 грн/т), жито (1313,7 грн/т), кукурудзу (1515,2 грн/т), ячмінь (1578,2 грн/т) та цукор (4643,7 грн/т)) є нижчими або майже рівними рівню мінімальних інтервенційних цін на ці продовольчі групи.

4. Субсидії та дотації на виробництво та придбання ресурсів. Для підтримки тваринницької галузі у 2003 р. введено доплати сільськогосподарським товаровиробникам за збереження поголів'я корів м'ясного та молочного напряму, овець та кіз тощо, у 2004 р. – бюджетні субсидії сільськогосподарським товаровиробникам за продані ними тварини переробним підприємствам. У рослинництві у 2006 р. запроваджено виробничі дотації – бюджетні виплати на гектар зернових, ріпаку, льону. Загалом бюджетна підтримка виробників продукції рослинництва та тваринництва упродовж 2006–2008 рр. (погектарні виплати, виплати на наявне поголів'я та доплати за здану худобу) сягала у середньому 1,6–2,7 млрд грн, у 2009 р. скоротилась до 370,0 млн грн, а у 2010 р. – до менш ніж 100,0 млн грн Субсидії на придбання ресурсів передбачають компенсацію вартості добрив (діяла лише у 2004 р.) і компенсацію 30 % вартості придбаної вітчизняної техніки (діє з 2002 р.). Вже у 2013 р., згідно з Законом України "Про державний бюджет України на 2013 рік", передбачено 468,0 млн грн дотаційних виплат на розвиток молочного скотарства. Окрім того, протягом цього ж періоду у Державному бюджеті виділено 301,0 млн грн на відшкодуванням вартості будівництва тваринницьких комплексів, закуплених установок індивідуального доїння та племінного поголів'я худоби [314].

Для детальнішого аналізу форм державної підтримки розвитку сільськогосподарського виробництва та агропродовольчого комплексу нами здійснено розрахунки щодо розмірів дотацій, для прикладу, на жито 1–3-го класів, які планувала надавати держава сільськогосподарським виробникам у 2013 р. Розрахунок дотаційного розміру відображено у таблиці 4.25.

Отже, згідно із розрахунками, поданими у таблиці 4.25, загальний розмір дотаційних виплат на закупівлю зерна жита 1–3-го класів у 2013 р. становив 135592,2 тис. грн Вважаємо, що одержані дотаційні виплати у розмірі 135592,2 тис. грн у 2013 р. стимулюватимуть сільськогосподарських виробників

підвищувати якість вирощеного зерна жита усіх класів та більшою мірою вирощувати зерно жита вищого ґатунку.

Таблиця 4.25

Розрахунок розміру дотацій на зерно жита у 2013 р.

Показник	1-й клас	2-й клас	3-й клас	Всього у 2013 р.
Максимальні інтервенційні ціни на жито на рівні держави*, грн/т	2139,0	2037,0	1941,0	-
Мінімальні інтервенційні ціни на жито на рівні держави**, грн/т	1725,0	1643,0	1565,0	-
Різниця в цінах, грн/т	414,0	394,0	376,0	-
Обсяги реалізації зерна жита, т	176300,0	112800,0	48300,0	337400,0
Загальний розмір дотацій, тис. грн	**72988,2**	**44443,2**	**18160,8**	**135592,2**

*,** Максимальні та мінімальні інтервенційні ціни на зерно жита взято із [172].

5. Агрострахування. Досліджуючи ринок агрострахування в Україні, зазначимо, що останній перебуває на етапі зародження, а культура страхування сільськогосподарської продукції серед українських фермерів так і не сформувалася. Аграрні підприємства та страхові компанії майже втратили інтерес до аграрного страхування через скасування системи державної підтримки, яка діяла упродовж 2007–2009 рр. Позитивним, на нашу думку, є прийняття Закону України "Про особливості страхування сільськогосподарської продукції з державною підтримкою" [206], який почав діяти з 1 липня 2012 р. Останній передбачає програму фінансової підтримки, згідно з якою держава компенсує 50 % страхового платежу за страхування сільськогосподарської продукції на випадок її загибелі внаслідок настання певних страхових ризиків.

Окрім цього, згідно з новим Законом та змінами до закону "Про страхування" [214], сільськогосподарську продукцію виділили в окремий вид добровільного страхування (раніше його вважали *добровільним майновим страхуванням*). Станом на 1 січня 2013 р. у Держфінпослуг видали чотири ліцензії на страхування сільськогосподарських ризиків таким страховим компаніям, як: Українська аграрна страхова компанія, "Брокбізнес", "Страхові

гарантії" та "Домінанта". Отже, право страхувати сільгосппродукцію з державною підтримкою мають страховики, які відповідають вимогам закону, отримали ліцензію Держфінпослуг на здійснення відповідного виду страхування і є членами Аграрного страхового пулу. Процедуру створення Аграрного страхового пулу Антимонопольний комітет України завершив у листопаді 2013 р. При цьому у держбюджеті на 2012 р. на субсидіювання страхування аграрних культур передбачили 70 млн грн, а у 2013 р. – 150 млн грн [297].

6. Податкове стимулювання у вигляді *фіксованого сільськогосподарського податку (ФСП),* а також спеціального механізму сплати *податку на додану вартість (ПДВ).* ФСП – податок, який сплачують сільськогосподарські товаровиробники, в яких частка сільськогосподарського товаровиробництва за попередній податковий (звітний) рік сягає або перевищує 75 % загального обсягу виробництва. При цьому об'єктом оподаткування є площа сільськогосподарських угідь та/або земель водного фонду, що перебувають у власності сільськогосподарського товаровиробника або надані йому для користування. Також зауважимо, що платники ФСП не сплачують: податок на прибуток підприємств; земельний податок (крім земельного податку за земельні ділянки, що не використовують для ведення сільськогосподарського товаровиробництва); збір за спеціальне використання води; збір за провадження деяких видів підприємницької діяльності тощо [177].

Досліджуючи питання спеціального механізму сплати ПДВ, останній передбачає компенсацію сільськогосподарським товаровиробникам коштів за продані ними переробним підприємствам молоко і м'ясо в живій вазі. Зокрема, розділом 2 Перехідних положень Податкового кодексу України встановлено, що сума ПДВ переробним підприємством сплачується до спеціального фонду Державного бюджету України і спеціального рахунку, відкритого ним в органі державної казначейської служби, у таких співвідношеннях: у 2012 р. – відповідно, 30 % і 70 %; у 2013 р. – 40 % і 60 %; у 2014 р. – 50 % і 50 %. Суму ПДВ, перераховану на спеціальний рахунок, переробне підприємство

використовує виключно для виплати компенсації сільськогосподарським товаровиробникам за продані ними молоко і м’ясо в живій вазі [177].

7. Спеціалізована підтримка за окремими напрямами та програмами. Щодо такої форми державної підтримки, зауважимо, що із червня 2012 р. у рамках бюджетної програми “Державна підтримка галузі тваринництва” запроваджено дотації селянам за збереження молодняку великої рогатої худоби. Наприклад, відповідно до вищеозначеної програми, за теля віком від 3-х до 5-ти місяців сільськогосподарські товаровиробники отримають 250 грн, від півроку до 8-ми місяців – 500 грн, від 9-ти до 11-ти місяців – 750 грн за голову. Загалом на дотації селянам за збереження молодняку великої рогатої худоби у 2013 р. передбачили спрямування близько 1 млрд грн [189].

Також з метою гарантування продовольчої безпеки держави у частині виробництва молочної продукції та яловичини, розвитку сільських територій, збільшення експортного потенціалу галузі тваринництва Міністерством аграрної політики та продовольства спільно з Національною академією аграрних наук України розроблено Національний проект “Відроджене скотарство” [85], який передбачає шляхи і механізми нарощування поголів’я великої рогатої худоби, її продуктивності, обсягів продукції скотарства з відповідним організаційно-економічним, технологічним, технічним та нормативно-правовим забезпеченням.

Під час реалізації проекту упродовж 2012–2015 рр. передбачено досягти такі основні цільові індикатори розвитку галузі скотарства [12, с. 23]: підвищити виробництво молока від 11,2 млн т до 15,4 млн т; реалізувати яловичини в живій масі – до 1,02 млн т; збільшити поголів’я корів у сільськогосподарських підприємствах на 0,1 млн голів (від 2,63 до 2,72 млн грн); довести відсоток поголів’я корів на фермах з кількістю 1000 і більше від 11,2 до 16,8 % та обсяг молока (рис. 4.18), виробленого у сільськогосподарських підприємствах, – від 2,2 до 4,8 млн т; збільшити у 2,5 раза число особистих селянських господарств, які утримуватимуть трьох і більше корів, та застосувати у них механізоване доїння тощо.

Щодо фінансування такого Проекту зазначимо, що загальні витрати на його реалізацію на період 2012–2015 рр. становили 16,7 млрд грн. У результаті виконання проекту "Відроджене скотарство" передбачено: забезпечення населення молоком, яловичиною та продуктами їхньої переробки на рівні

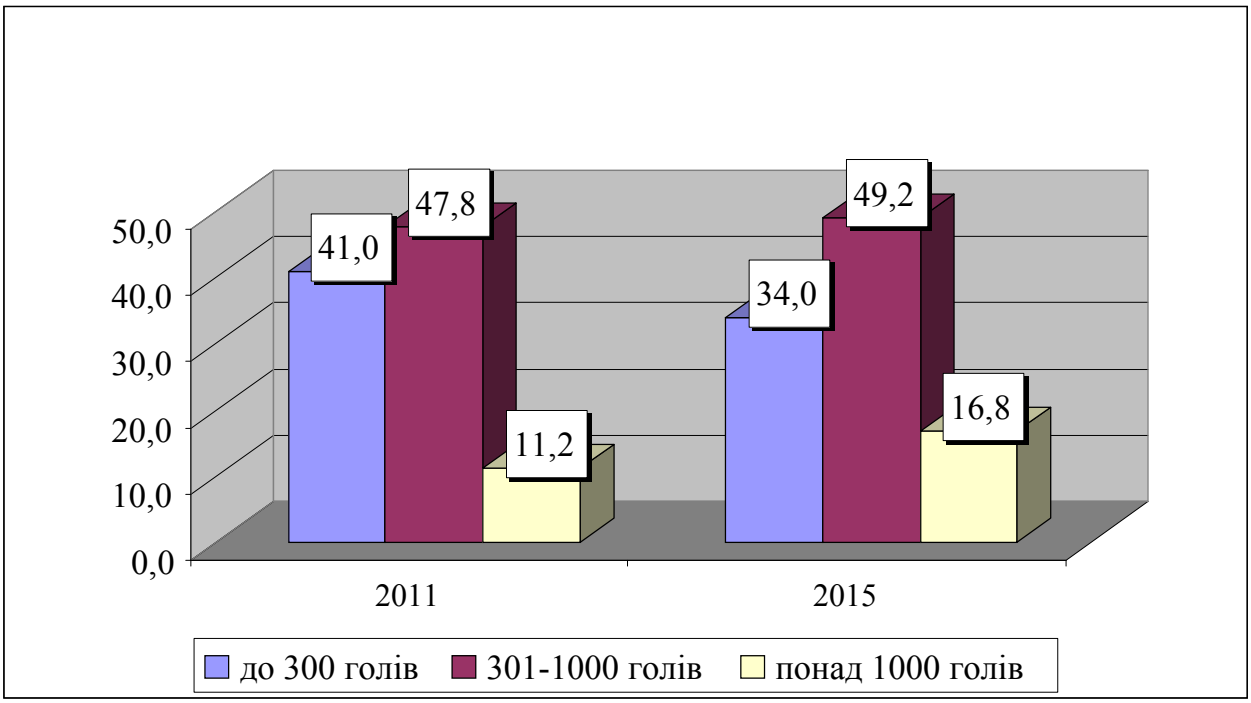

Рис. 4.18. **Структура тваринницьких ферм залежно від утримуваного поголів'я корів у 2011–2015 рр. відповідно до Національного проекту "Відроджене скотарство", %** [12, с. 24]

споживання на одну особу за рік 330 кг і 13 кг, відповідно; підвищення рівня зайнятості та дохідності сільського населення; збільшення заготівлі молока першого сорту з особистих селянських господарств до 50 %; підвищення інвестиційної привабливості галузі скотарства та ін.

Незважаючи на наявність достатнього законодавчого та нормативно-правового забезпечення щодо державної підтримки сільськогосподарського виробництва та розвитку агропродовольчого комплексу, державній політиці у цій сфері притаманна низка проблем. Перелічимо найважливіші:

- *Зменшення фінансування заходів прямої підтримки аграрного сектору.* Відповідно до Закону України "Про державний бюджет України на 2012 рік", на пряму підтримку сільського господарства передбачали спрямувати 2,87 млрд

грн, що на 31 % менше, ніж у 2011 р. [186]. На підтримку агропродовольства у 2013 р. спрямували близько 0,87 млрд грн [187], що у 3,3 раза менше, ніж у 2012 р., а це значно менша сума, яку Україна може виділяти, відповідно до домовленості з СОТ. Зокрема, згідно з угодою із СОТ, Україна не має перед нею зобов'язань щодо скорочення внутрішньої підтримки, що надається через "жовті" програми, крім зобов'язання не перевищувати домовлений річний сукупний вимір підтримки у розмірі 3,43 млрд грн, який акумулює в собі окремі "жовті" програми підтримки.

- *Неефективне використання коштів Аграрним фондом при здійсненні ним цінового регулювання на аграрному ринку.* Аграрний фонд у 2010 р. проводив закупівлі зернової продукції до державного інтервенційного фонду в одного підприємства-посередника ("Хліб Інвестбуд"), яке не є сільськогосподарським товаровиробником. Підприємству з Держбюджету авансували 65 % коштів від загального обсягу, спрямованого на закупівлю зернових, і що дало йому змогу здійснити поставку 73,3 % від закуплених до державного інтервенційного фонду зернових культур. Водночас безпосередніх сільськогосподарських товаровиробників до формування державного інтервенційного фонду не залучили. Крім того, при введенні квотування експорту зерна у жовтні 2010 р. близько 70 % зерна з інтервенційного фонду реалізували шести підприємствам, які й отримали ці квоти. Неефективне використання коштів стало причиною порушення 30.03.2012 р. Генеральною прокуратурою України кримінальної справи стосовно Аграрного фонду за фактом завдання збитків державі у сфері забезпечення продовольчої безпеки держави на суму майже 340 млн грн [291].

- *Недостатні обсяги фінансування державних програм, а також неефективність використання коштів за ними.* Аудит стану виконання "Державної програми розвитку вітчизняного машинобудування для агропромислового комплексу на 2007–2010 рр.", проведений Рахунковою палатою України, засвідчив, що за час дії програми рівень виконання заходів за рахунок бюджетних коштів становив лише 18,2 % від передбаченого обсягу, при чому з Держбюджету фінансували лише один із трьох програмних напрямів – дослідно-конструкторські роботи. Два інші – компенсація кредитних

ставок банків за кредитами на технічне переоснащення підприємств АПК та вдосконалення нормативно-правової бази з питань машинобудування для АПК – не фінансували взагалі. Упродовж 2007–2010 рр. Міністерство промислової політики України з порушенням законодавства та неефективно використало понад 16 млн грн, або майже половину загального обсягу використаних бюджетних коштів [64]. Недостатньо фінансували також заходи, передбачені Державною цільовою програмою розвитку українського села на період до 2015 р.: у 2010 р. Програму профінансовано на 84 % (8 млрд грн від запланованих Держбюджетом на 2010 р. 9,5 млрд грн), тоді як паспортом Програми на 2010 р. передбачено бюджетне фінансування заходів у розмірі 14,5 млрд грн [193]; вже у 2011 р. Державну цільову програму профінансували лише на 71 %, тобто на 10 млрд грн із 14,1 млрд грн запланованих Державним бюджетом [193; 339].

- *Припинення дії державних цільових програм*, унаслідок чого окремі напрями державної підтримки сільського господарства згорнули існування. Зокрема, відповідно до Постанови Кабінету Міністрів України "Про скорочення кількості та укрупнення державних цільових програм", з червня 2011 р. втратили чинність Державна цільова економічна програма підтримки розвитку сільськогосподарських обслуговуючих кооперативів на період до 2015 р. та Державна цільова програма створення оптових ринків сільськогосподарської продукції, які діяли з 2009 р.

- *Низький рівень використання державою непрямих заходів підтримки аграрного сектору.* В Україні відсутні програми щодо охорони сільськогосподарських земель, їхнього раціонального землекористування, консервації деградованих та малопродуктивних земель. Не розроблено механізми державної компенсації за страхування сільськогосподарської продукції, передбачені Законом України "Про особливості страхування сільськогосподарської продукції з державною підтримкою". Існуюча система вищої освіти не сприяє забезпеченню висококваліфікованими працівниками як безпосередньо виробництва, так і органів державного управління, які займаються формуванням державної політики у сфері підтримки агропромислового комплексу країни.

Отож, для вирішення вищенаведених проблем щодо державної підтримки розвитку агропродовольчого комплексу пропонуємо дослідити зарубіжний досвід на такий предмет дослідження. Зазначимо, що сьогодні великий досвід у питаннях державного регулювання та підтримки агропродовольства в ринкових умовах мають країни ЄС, Сполучені Штати Америки, Канада, країни Північної Європи, низка країн, що розвиваються тощо. Узагальнення такого досвіду дає змогу виокремити головні ланки державного регулювання [242, с. 63]:

- регулювання цін на продовольчу продукцію через різні механізми з метою забезпечення сільським товаровиробникам нормальних умов господарювання в роки з несприятливою для них кон'юнктурою ринку;
- обмеження обсягів і регулювання структури продовольчого виробництва з метою недопущення перевиробництва продукції;
- податкове регулювання, спрямоване на стимулювання розвитку аграрних підприємств з урахуванням їхніх особливостей (розміру, спеціалізації тощо);
- широке застосування кредитної форми підтримки шляхом здешевлення відсотків і відшкодування (відстрочення) платежів основного боргу;
- економічна підтримка аграрних підприємств, що потрапили в несприятливі природно-кліматичні умови;
- регулювання експортно-імпортних операцій на сільськогосподарську сировину і продовольство;
- державне фінансування найважливіших програм розвитку аграрного сектора (боротьба з водною та вітровою ерозією ґрунту тощо);
- наукове та інформаційне забезпечення сільських товаровиробників та їх соціальна підтримка.

Провідні країни світу розглядають продовольчу безпеку як важливу умову внутрішньої соціальної та політичної стабільності країни, її зовнішньої економічної незалежності. Тільки такий підхід, як засвідчує практика, забезпечує стабілізацію та нарощування виробництва сільськогосподарської

продукції і продовольчих товарів, сприяє їхньому споживанню населенням згідно з науково обґрунтованими нормами, що відображено у табл. 4.26.

Таблиця 4.26

Середньостатистичні дані споживання продуктів харчування у країнах світу на особу у 2012 р., кг*

Продукти харчування	Споживання за країнами						
	Україна*	Польща	Канада	США	Велика Британія	Німеччина	Франція
Хліб і хлібобулочні вироби	120,0	119	75	105	87	80	83
Картопля	140,2	130	69	57	112	73	84
Овочі і баштанні	163,4	121	90	124	88	93	136
М'ясо і м'ясопродукти	54,4	62	96	116	82	86	94
Молоко і молочні продукти	214,9	291	301	267	327	430	434
Яйця, шт	307,0	196	210	250	218	223	275
Цукор	37,6	41	42	30	32	36	34
Риба і рибопродукти	9,5	11	13	11	12	14	25
Фрукти і ягоди	53,3	57	116	100	98	156	93

* Обсяги споживання продовольчих продуктів на одну особу отримано на основі [9, с. 36–40]

**Примітка:* Таблицю розроблено на основі даних таблиць споживання продуктів харчування в окремих країнах світу. – Режим доступу.: http://www.uk.wikipedia.org/wki.

Необхідно зазначити, що аналіз таблиці 4.26 засвідчує: структура споживання продуктів харчування у розвинених країнах (США, Канада, Велика Британія, Франція, Німеччина) і країнах, що розвиваються (Україна, Польща), значно відрізняється. Зокрема, в останніх переважає споживання дешевших продуктів харчування (хлібобулочні вироби, картопля), тоді як у розвинених країнах населення, завдяки вищій платоспроможності, споживає більше тваринницької продукції, а також овочів і фруктів.

Невипадково середня енергетична цінність продуктів добового раціону на людину в розвинених країнах вища, ніж у країнах, що розвиваються (продукти харчування тваринного походження мають вищу енергетичну цінність).

Наприклад, у США середня енергетична цінність продуктів добового раціону на людину становить 3896 ккал, у Канаді – 3590, у країнах ЄС – 3456, тоді як у Польщі – 3400, Росії – 3054 ккал [46]. В Україні у 2014 р. зазначений показник був ще нижчим і становив усього 2939 ккал [86], що зумовлено структурою споживання продуктів харчування: дещо вищим рівнем споживання хлібобулочних продуктів і картоплі, замість споживання інших складових продовольчого кошика – м'ясних і молочних продуктів, овочів, фруктів (рис. 4.19).

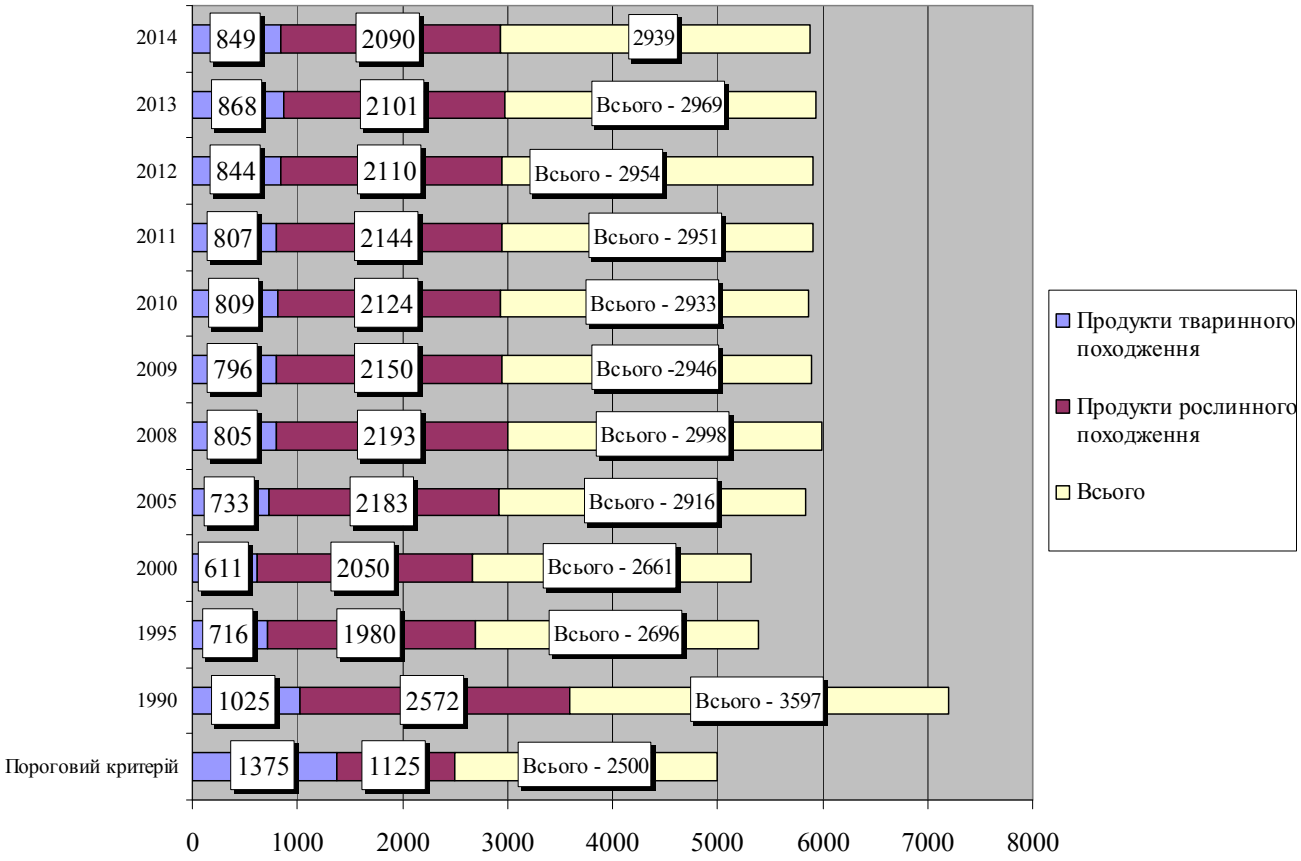

Рис. 4.19. **Динаміка калорійності середньодобового споживання продуктів харчування населенням України в розрахунку на одну особу за 1990–2014 рр., ккал** [86]

Зазвичай за такого обсягу, якості та харчової цінності їжі він не може одержати достатньої кількості поживних компонентів, у тім числі біологічно активних речовин (БАР).

Сімдесятирічний ***агропродовольчий досвід США*** засвідчує, що держава прагне регулювати процеси відтворення у сільському господарстві. Важливою

складовою частиною такого регулювання є фінансово-кредитна підтримка аграрного сектору економіки. Фінансування відбувається шляхом виділення з державного бюджету асигнувань, які прямують чітко на цільові програми, що мають загальнонаціональне значення. На федеральному рівні виокремлюють дві великі цільові програми: стабілізація доходів і наукове забезпечення.

Окрім цього, на федеральному рівні діє понад 10 міжгалузевих цільових програм, які різною мірою стосуються інтересів сільського господарства і фермерів. До них належать, передусім, такі програми, як консервація і вилучення земель, продовольча допомога бідним верствам населення, маркетинг та інспекція, соціальний розвиток сільської місцевості та ін. Бюджетні кошти, що розподіляють під ці програми, контролює на 80 % міністерство сільського господарства США через товарно-кредитну корпорацію (ТКК); решту засобів розподіляють через штати і місцеві органи управління [30, с. 12].

Останніми роками у США найпріоритетнішою програмою була державна система цін підтримки, яка тісно пов’язана з програмою консервації та вилучення з обороту сільськогосподарських угідь. Витрати товарно-кредитної корпорації на цю програму становили останніми роками від 30–50 % від усіх витрат федерального бюджету на сільське господарство.

Отже, державна система підтримки агропродовольства у США складається з двох елементів: “заставної” ставки і “цільової” ціни. Фінансування цін підтримки більшою мірою пов’язане із “цільовою” ціною, оскільки механізм дії заставної ставки належить до форми кредитування. Субсидіювання через “цільові” ціни здійснюють у вигляді прямих компенсаційних платежів. Фермер, реалізовуючи свою продукцію на ринку, одержує за неї ціну, яка може бути нижчою від “цільової” ціни. Наприкінці року, якщо він брав участь у програмі скорочення посівних площ, одержує різницю між “цільовою” і ринковою ціною.

Сьогодні бюджетним фінансуванням за програмою підтримки цін і доходів охоплено лише 1/3 американських ферм, причому 70 % цих коштів отримують фермери із річним обсягом товарної продукції 100 тис. дол. США і більше. З

метою вирівнювання становища фермерів у питанні бюджетного фінансування з 1986 р. введено обмеження дотацій у розмірі 50 тис. дол. США на одну ферму.

Також цікавим є той факт, що майже усі фермерські сім'ї США мають доходи від несільськогосподарської діяльності. Зауважимо, що на початку 90-х років вони щорічно становили понад 50 % загального фермерського доходу. У кризові роки роль цих видів доходів для більшості фермерів набувала особливого значення.

Значною статтею державних витрат на агропродовольство у США є субсидіювання експорту продукції. Необхідність стимулювання експорту сільськогосподарських товарів виникла в США у зв'язку з утворенням значних їхніх надлишків, які не знаходять збуту всередині країни. В умовах зростаючого значення експорту для економіки та зовнішньої торгівлі США державне стимулювання здійснюють за двома каналами – за внутрішнім, тобто використання аграрної продовольчої політики для підвищення конкурентоспроможності американської продукції за межами внутрішнього ринку, і за зовнішнім – засобами продовольчо-торгової політики. Обидва ці напрями утворюють єдину систему, пов'язану із загальними цілями посилення орієнтації американського сільського господарства на зовнішні ринки та усуненням тарифних і нетарифних бар'єрів, що перешкоджають аграрно-торговій політиці США.

Окрім того, значні обсяги фінансових ресурсів у США спрямовують на закупівлю надлишків сільськогосподарської продукції у фермерів з метою утримання закупівельних цін і гарантування дохідності виробників сільськогосподарської продукції. *Цей досвід, на наш погляд, доцільно активно застосовувати і в Україні.*

Заслуговує уваги й те, що сьогодні у США активно використовують програму середньотермінових кредитів у рамках Закону "Про продовольчу допомогу" для посилення орієнтації країн-імпортерів на тривалі закупівлі американської сільськогосподарської продукції. Зокрема, із 1986 р. держава стимулює фермерів продавати свою продукцію на зовнішніх ринках,

компенсуючи їм різницю між ціною реалізації, тобто світовою ціною, і заставною ставкою у вигляді експортної компенсаційної надбавки. Введення такої надбавки дає змогу за допомогою державних субсидій без збитків для доходів фермерів підтримувати експорт на високому рівні навіть в умовах зниження світових цін. У сучасних світових умовах розвитку ринкової економіки частка США у світовому експорті багатьох видів сільськогосподарської продукції сягає 40–60 %.

Зауважимо й те, що значні витрати несе державний бюджет США за програмою "Продовольча допомога", до якої входять програми "Шкільні сніданки", "Продовольчі купони" та ін. Витрати за цією програмою упродовж 1980–1990 рр. зросли з 14,2 до 21,4 млрд дол. США. Протягом 2009–2010 рр. витрати лише на продовольчі талони і харчування для дітей зросли до 51,8 млрд дол. США [30, с. 12–13]. Ця програма охоплює не лише сільських жителів, а й усе малозабезпечене населення США.

Отже, фінансування цільових програм, пов'язаних із продовольством та аграрним бізнесом, дає змогу за допомогою економічних важелів регулювати виробництво і розподіл певних видів сільськогосподарської продукції та продовольства, тобто впливати на фермерські господарства через субсидії, ціни, кредити і дотації, тим самим впливаючи на економіку ферм. Виходячи із цього, механізм і масштаби фінансування, їхня функціональна спрямованість залежать від економічної ситуації, яка складається на внутрішньому ринку США і світових продовольчому та аграрному ринках.

Підвищення ефективності сільськогосподарського виробництва обумовлює потребу у позиковому капіталі для фінансування поточних і капітальних витрат [178, с. 41]. Отож доволі важливим у системі державного регулювання сільськогосподарського виробництва США є функціонування системи сільськогосподарського кредитування. Ця система протягом усієї історії вирішувала одні й ті ж завдання: забезпечення фермерам і підприємствам агробізнесу можливості отримання кредитних ресурсів на пільгових умовах; активне залучення у систему кредитування грошових коштів фермерів,

фермерських кооперативів, а також приватного капіталу фірм і компаній продовольчого та агробізнесу.

Сільськогосподарські виробники використовують боргові засоби для різноманітних цілей, які можна поділити на позики нерухомого і рухомого майна. Зокрема, фермери на пільгових умовах можуть отримати позики на купівлю техніки та обладнання, поповнення стада, кормів, насіння й добрив, на погашення боргів за рухоме майно. Розмір позики становить максимум 200 тис. дол. США, її видають на 1–7 років. В окремих випадках кредит може становити до 400 тис. дол. США. Відсоткові ставки визначають за базовою ставкою Центрального банку США.

Наголосимо, що пільгові умови кредитування передбачені спеціально для молодих осіб (їх видають на термін від 10-ти до 20-ти років) на створення та облаштування ферм. Право на такий кредит мають молоді особи, що є учасниками організації "Майбутні фермери США" чи інших аналогічних організацій. Власники ферм, які потерпіли від стихійних лих, мають право на отримання надзвичайного кредиту (максимум 500 тис. дол. США) під 4,5 % річних. Зазначимо, що найбільші пільги надають малозабезпеченим фермерам та сільським жителям у межах програми із покращення житлових умов. Відсоткова ставка у цих випадках становить 1 %.

Значну роль у реалізації заходів державної підтримки в США відіграє Міністерство сільського господарства, найважливішою функцією якого є підтримка сільського господарства, доходів фермерів та стабільності ринку. Бюджет цього Міністерства у 2008 р. склав близько 88 млрд дол. США, у 2009 р. – близько 93 млрд дол., а у 2010 р. – 134 млрд дол. США [344]. Це колосальні засоби, які й зумовлюють можливості реалізації широкого спектра програм підтримки американського продовольчого та агропромислового комплексів. Наприклад, підтримка виробників молочної продукції здійснюють через ціни підтримки сиру типу "чеддер" (1,13 дол./фунт), масла вершкового (1,05 дол./фунт) і знежиреного молока (0,8 дол./фунт) [357]. Якщо ринкові ціни на цю продукцію є нижчими від зазначених рівнів, товарно-кредитна корпорація викуповує молочну продукцію за цінами підтримки. Також надають

грошову компенсацію виробникам молока у випадку, якщо ринкова ціна на молоко нижча, ніж 16,94 дол. США за 100 фунтів.

Міністерство сільського господарства США у 1997 р. вперше прийняло стратегічний план роботи, в якому визначило головну мету діяльності міністерства. Відповідні пріоритети діяльності полягають у:

- поліпшенні якості життя громадян США за допомогою підтримки товарного сільгоспвиробництва;
- забезпеченні безпечним, повноцінним і доступним продовольством;
- раціональному використанні орних, пасовищних і лісових земель;
- наданні достатніх економічних можливостей для мешканців сільських регіонів;
- розширенні доступу на світові ринки для продукції сільського й лісового господарств країни;
- зменшенні кількості населення, що недоїдає, як усередині країни, так і за кордоном.

Розробляючи таку продовольчу політику, фахівці США останніми десятиліттями використовували також нові підходи до визначення її конкретних цілей і засобів [141, с. 163; 330, с. 87–88]. Це зокрема:

- перехід від сільськогосподарської (фермерської) політики до продовольчої, котра охоплює всі ланки продовольчого комплексу країни;

- оцінка взаємозв'язків продовольчого комплексу з національною економікою;

- орієнтація не на боротьбу з надвиробництвом чи ліквідацією дефіциту, а на розроблення альтернативних програм для відносної стабілізації ринку з визначенням вирішальної ролі ринкового механізму;

- урахування дещо тіснішої взаємодії внутрішнього та світового ринків продовольства тощо.

Проблема ***продовольчої безпеки в Західній Європі*** виникла після Другої світової війни. При цьому об'єднання продовольчих та аграрних ринків було на той момент складною проблемою, оскільки кожна країна провадила власну продовольчу політику. Однак з'явилася ідея створення єдиної європейської

системи, що сполучала б у собі підтримку ринків для забезпечення продовольчої безпеки, захисту від дешевого імпорту з метою підтримки власного товаровиробника й підтримку продовольчого експорту.

Отож в 1957 р. шість країн (ФРН, Франція, Італія, Нідерланди, Бельгія та Люксембург) підписали Римський договір, за яким утворили Європейське Економічне Співтовариство. Цей договір передбачав формування *Спільної агропродовольчої політики Співтовариства* (САП (CAP – Common Agricultural Policy) з метою [130]: збільшення продуктивності сільськогосподарського виробництва шляхом технічного переозброєння та забезпечення раціонального розвитку, а також оптимального використання факторів виробництва; забезпечення справедливого рівня життя сільського населення; стабілізації продовольчих ринків; забезпечення гарантованого продовольчого постачання та прийнятних цін на продовольство для споживачів тощо.

У січні 1962 р. Рада Міністрів ЄС прийняла низку документів, що започаткували загальні продовольчий та аграрний ринки Європи. Було визначено головні механізми регулювання ринків у єдиній агропродовольчій політиці, які діють і сьогодні: цільові ціни, інтервенційні ціни, граничні ціни, змінний імпортний тариф, експортні субсидії [130]. Цими документами сформульовано три фундаментальних принципи єдиної агропродовольчої політики ЄЕС: єдність ринку, загальне фінансування та преференції Співтовариству.

Зауважимо також, що метою проведення Спільної продовольчої політики Європейського Союзу є досягнення високих стандартів безпеки продовольства, захист і поліпшення здоров’я споживачів, захист довкілля. Хоча систему безпеки продовольства ЄС вважають однією з найбезпечніших у світі, проте і в ній останнім часом зроблені істотні поліпшення, які необхідно враховувати виробникам продовольства. Зокрема, Європейською комісією розроблено документ щодо продовольчої політики спільноти, так звану Білу книгу про продовольчу безпеку *(White Paper on Food Safety)*. Вищеозначений документ передбачає низку заходів для покращення продовольчої політики й забезпечення повного контролю за оборотом продовольства загалом,

починаючи із фуражу до моменту, доки продовольчий продукт не надійде до споживача. Тобто такою книгою реалізується концепція “від ферми до обіднього столу” [220].

Одним із головних механізмів забезпечення продовольчої безпеки ЄС є фінансова підтримка фермерів, щорічний рівень якої становить у середньому 92–100 млрд дол. США, що виплачуються із урахуванням площі сільськогосподарських угідь та поголів’я худоби.

Іншим напрямом державної підтримки продовольства та сільськогосподарського виробництва у межах Спільної аграрної політики ЄС є, насамперед, розвиток сільських територій. Зокрема, Регламентом Ради ЄС № 1698/2005 від 20.09.2005 р. щодо підтримки розвитку села з боку *Європейського сільськогосподарського фонду розвитку села* (ЄСФРС) передбачено такі пріоритетні напрями підтримки розвитку сільських територій на 2007–2014 рр. [338]:

- підвищення конкурентоспроможності секторів сільського й лісового господарства;
- поліпшення природного середовища і сільської місцевості;
- підвищення якості життя на сільських територіях і диверсифікація сільської економіки;
- підтримка місцевих стратегій сільського територіального розвитку за ініціативою програми “Лідер”.

Одним з головних механізмів у системі державного регулювання агропродовольчого ринку в країнах ЄС є підтримка відповідного рівня цін і цінової рівноваги. Система регулювання цін спрямована на підтримку фермерських цін на рівні, що даватиме змогу товаровиробникам не тільки відшкодовувати власні витрати на виробництво, а й провадити розширене відтворення.

Наголосимо, що підтримку високих цін всередині ЄС вважають одним з найдорожчих шляхів субсидіювання доходів, отож було ухвалене рішення щодо деякого зниження цін. Наприклад, уведені прямі доплати фермерам у випадку неперевищення досягнутого попереднього рівня виробництва ними

продукції. Державні виплати здійснюють з розрахунку на гектар землі або на голову худоби в несприятливих умовах виробництва [336, с. 68].

Також спільна агропродовольча політика ЄС передбачає використання для регулювання аграрного ринку такий інструмент, як квотування. Сутність його така: підтримка цін на продукцію веде до її надвиробництва, отож вводяться квоти на виробництво її певних видів (молоко, цукор, спирт, крохмаль тощо) з метою збереження високого рівня внутрішніх цін, недопущення надвиробництва, а також зниження витрат з бюджету ЄС.

У країнах ЄС установлені цінові дотації на придбання техніки, меліорацію земель, модернізацію ферм. У деяких державах ЄС практикують прямі дотації з державного бюджету фермам, розміщеним у несприятливих природних умовах господарювання. Одержані виплати повинні спрямовувати на модернізацію виробництва. Значні субсидії держава виділяє на боротьбу з водною та вітровою ерозією.

Зазначимо, що у всіх країнах з розвиненою економікою існують програми зі страхування врожаю. Система компенсаційних платежів з державного бюджету страхує фермерів на випадок несприятливих погодних умов, повеней, епідемій і т. д. Також існують бюджетні платежі, пов'язані з "регіональною підтримкою", що дає змогу фермерам запроваджувати ведення сільськогосподарського виробництва на розширеній основі в зонах з несприятливими погодними умовами [156, с. 64].

Зауважимо, що здебільшого фермерські господарства на Заході є господарствами сімейного типу. Існують також несімейні партнерства, проте партнерські відносини там детально врегульовані. Наприклад, у Великобританії спеціальним законодавством регулюють партнерські відносини у сільському господарстві. Крім того, партнерство оформлюють спеціальним договором, в якому визначають: як повинні бути підготовлені рахунки; чи слід віддавати землю у спільну власність чи у власність одного із партнерів; чи буде у партнерів право використовувати землю після смерті її власника (йдеться про відносини оренди) тощо [318, с. 6].

У країнах Європейського Союзу сімейна форма ведення сільського господарства має особливе значення. Саме у таких господарствах працюють професійні виробники сільськогосподарської продукції. Зокрема, у Законі Франції "Про орієнтацію сільського господарства" від 04.07.1980 р. сформульовані основні напрями агропродовольчої політики держави; передусім наголошують на стимулюванні розвитку сімейних господарств, які вважають основою сільськогосподарського виробництва в країні [41, с. 121].

Отже, країни ЄС активно стимулюють національне сільське господарство, в якому витрати на виробництво одиниці продукції, зазвичай, вищі від світових. У цьому випадку враховують імпортно-експортні можливості товаровиробників, а особливості механізму підтримки аграрного сектора в кожній країні залежать від природно-економічних, географічних, зовнішньоекономічних умов.

Досвід державного регулювання ***агропродовольчих ринків у Новій Зеландії*** – країні з найнижчим рівнем підтримки аграрного сектора – характеризується радикальними заходами. Зокрема, із 2-ї пол. 1970–х років і до 1985 р. країна проводила найбільш протекціоністську політику серед країн ОЕСР. Однак у 1985 р. уряд Нової Зеландії скасував практично всі заходи державної підтримки сільського господарства та продовольства. Роль держави збереглася в країні лише в контролі ветеринарної та фітосанітарної ситуації, а також у підтримці наукових досліджень в аграрній сфері.

Скасування субсидій спричинило на першому етапі падіння доходів фермерського сектора та зростання безробіття у сільській місцевості. Проте фермери доволі швидко адаптувалися до нової ситуації й уже через три роки їхні доходи почали зростати. Наслідком реформи стали зміни в аграрній та продовольчій структурах. Зросла кількість "Партнерств фермерів", які обробляли 48 % усіх сільськогосподарських угідь країни. Важливу роль в адаптації до нових умов господарювання відіграли фермерські об'єднання. Зокрема, виробники об'єдналися в ради, які відіграють визначальну роль в організації експорту. Це дало змогу значно збільшити експорт

сільськогосподарської продукції та пом'якшити наслідки скасування програм внутрішньої державної підтримки сільського господарства.

Отже, досвід Нової Зеландії засвідчує можливості побудови конкурентоспроможного агропродовольчого сектора без значної державної підтримки. Однак, на наш погляд, це стало можливим лише тому, що на момент скасування такої підтримки агропродовольчий сектор країни був економічно потужним і високотехнологічним.

Украй радикальна ***ідеологія продовольчої безпеки реалізується в Японії*** – країні, в якій Уряд прагне максимально знизити агропродовольчий імпорт. Як результат, в аграрному секторі існує високий ступінь протекціонізму. Вагомими заходами регулювання аграрних ринків є державні ціни, зовнішньоторговельне регулювання та регулювання продовольчого постачання, а також структурні програми [130].

Закупівельні ціни у сільському господарстві регулюють трьома основними методами. На рис, пшеницю та ячмінь держава встановлює тверді закупівельні ціни. На цукровий буряк, цукрову тростину, яловичину, свинину, масло й сухе молоко існують мінімальні гарантовані ціни, на основі яких держава здійснює закупівельні інтервенції. На сою, рапс, молоко для перероблення встановлюють стандартні ціни, відповідно до яких визначають різницеві платежі виробникам. Цінове регулювання перебуває в тісному взаємозв'язку із зовнішньоторговельним регулюванням. Зокрема, в Японії провадять політику обмеження на ввезення продовольства; щодо тих продуктів, за якими імпорт може конкурувати із внутрішнім виробництвом, встановлюють високі імпортні бар'єри. Наприклад, цілковито заборонено імпорт рису попри те, що держава купує та продає його на внутрішньому ринку за цінами, що перевищують світові у 6–8 разів [130].

Відмінною рисою регулювання японського агропродовольчого ринку є участь у цьому процесі значної кількості державних і квазідержавних агентств, а також широкої мережі всеяпонських кооперативів. Значне місце в аграрному бюджеті посідають екологічні програми та програми сільського розвитку.

Однією з найважливіших складових агропродовольчої політики Японії є також структурна політика, спрямована на укрупнення ферм [220].

Здійснюючи аналіз механізму ***державної підтримки агропродовольства у Мексиці,*** зауважимо, що з кінця 1930-х років держава субсидує постачання продовольства для малозабезпечених верств населення, поширюючи його через мережу спеціальних магазинів Diconsa державної компанії народного харчування Canasupo, яка, по-перше, скуповувала сільськогосподарську продукцію у дрібних виробників; по-друге, маючи значні резерви продовольства, які закуповували не лише у середині країни, й на зовнішніх ринках, компанія контролювала близько 50 % національного ринку основних продуктів харчування (кукурудза, боби, рис, пшениця, соя та ін.) і за рахунок регулярних інтервенцій підтримувала роздрібні ціни на них на відносно низькому рівні; по-третє, торгівлю здійснювали продуктами харчування за твердими доступними для населення цінами [154].

Одним із головних напрямів ***державної підтримки продовольчого ринку Китаю*** є регулювання цін, а саме – встановлення на аграрну продукцію раціональних цін, гарантованих державою. Зауважимо, що в Китаї збереглася "дворівнева система цін" (державні фіксовані ціни та різні види недержавних цін). Загалом усі ціни на продовольчі товари визначає ринок, однак за безпосереднього контролю з боку держави для гарантування рівня і стабільності цін. Підтримку балансу між попитом та пропозицією на ринку здійснюють за допомогою системи перехідних страхових і резервних запасів продовольства, насамперед зерна. Ці резерви використовують для цілей цінового регулювання, товарних поставок на ринок і пом'якшення коливань в агропродовольчому виробництві [117, с. 10–12].

Із вищенаведеної інформації можна стверджувати, що для підвищення рівня продовольчої безпеки й підтримки національних сільгоспвиробників країни застосовують різні форми державної підтримки агропродовольчого комплексу. Наприклад, в ***Угорщині*** уряд гарантує виробникові ціни на пшеницю, яку використовуватимуть у виробництві борошна. У ***Румунії*** до мінімальної ціни на пшеницю додано гарантований бонус. У ***Польщі*** створено

спеціальне державне агентство, яке для підтримки ринкових цін і гарантування додаткового прибутку фермерам за спеціальною програмою здійснює інтервенційні операції під час перенасичення внутрішнього ринку країни відповідним товаром. У Чеській Республіці створено інтервенційний фонд, головними завданнями якого є інтервенційна й компенсаційна підтримка товаровиробників. В ***Узбекистані,*** відповідно до програми із самозабезпечення зерном, з метою подвоєння його виробництва держава збільшила закупівельні ціни на пшеницю, жито і ячмінь до 300 % від рівня ринкових цін [130].

У країнах ***Північної Африки,*** які часто зазнають посухи, держава оперативно реагує підвищенням мінімальної ціни, насамперед на продовольчу пшеницю, для запобігання збиткам фермерів. В ***Індії*** діють не лише програми підвищення мінімальної ціни підтримки на пшеницю, рис, кукурудзу та ячмінь, а й програма підтримки експорту пшениці через значні субсидії, які роблять її значно дешевшою на експортному ринку. Також Індія слугує яскравим прикладом країни, що розвивається, яка проводить політику цін, що передбачає масове субсидіювання споживачів сільськогосподарських продуктів і водночас приховане обкладення податком виробників. Зазначимо, що політика цін, яку провадить індійський уряд, поширюється лише на продукцію рослинництва і не зачіпає тваринницьку продукцію [30, с. 14].

Цікавою є політика державної підтримки агропродовольства у ***Таїланді.*** Зокрема, для збільшення виробництва головного для населення країни продовольчого продукту – рису – держава реалізує програму продажу фермерам насіння гібридів рису за ціною майже в 10 разів нижчою від їхньої комерційної вартості [41, с. 24–25].

Зазначимо, що особливістю сучасних країн світу є забезпечення власної продовольчої безпеки шляхом “земельного аутсорсингу” – скуповування або орендування сільськогосподарських земель за кордоном країнами-імпортерами продовольства [154]. Також земельні активи за кордоном шукають країни із перенаселенням, які мають проблему продовольчої безпеки. Наприклад, Китаєм було придбано 2,8 млн га земель у Конго під плантації для виробництва пальмової олії. Крім того, урядом Індії також підтримано ініціативу придбання

сільськогосподарських земель за кордоном як альтернативи купівлі продовольства на зовнішньому ринку.

На підставі порівняльного аналізу світового досвіду державної підтримки розвитку агропродовольчого комплексу зроблено висновки щодо високого рівня його регулювання в розвинутих країнах світу та країнах, що розвиваються, про що свідчать результати табл. 4.27.

Таблиця 4.27

Порівняльний аналіз світового досвіду державної підтримки розвитку агропродовольчого комплексу у країнах світу*

№ з/п	Країна	Особливості регулювання
1.	США	З 80-х років XX ст. орієнтація на великотоварне виробництво, розвинуте законодавство про продовольчу безпеку. Близько половини субсидій отримують 15 % великих фермерських господарств
2.	Японія	У 80-х років XX ст. курс на аграрний протекціонізм. Пропаганда "японського" типу харчування. Експорт капіталу в "агропродовольчі" країни, які розвиваються. Групування різних сфер економіки
3.	Німеччина	Підтримка фермерства в східноєвропейських регіонах країни, підтримка інтеграції. Єдина агропродовольча політика і підтримка з боку ЄС
4.	Велика Британія	Тенденція поєднання агропродовольчого сектору з промисловим капіталом. Розвиток кооперативів. Єдина агропродовольча політика і підтримка з боку ЄС
5.	Франція	Пряме і непряме (на орендних відносинах) здійснення сільськогосподарського виробництва. Розвиток кооперативів та інших групових форм. Єдина агропродовольча політика і підтримка з боку ЄС
6.	Італія	Втручання держави у агропромисловий комплекс щодо розмірів земельних ділянок, режиму сільськогосподарських земель, їхнього поліпшення та перетворення, надання допомоги землевласникам. Єдина агропродовольча політика і підтримка з боку ЄС
7.	Польща	Агропродовольчий комплекс (у тім числі сільське господарство) є індивідуальним, що стимулює держава. Підтримка з боку ЄС
8.	Нова Зеландія	Втручання держави в агропродовольчий комплекс є мінімальним. Значна підтримка наукових досліджень у агропродовольчій сфері. Велику увагу приділяють фермерським об'єднанням
9.	Індія	Державна підтримка рослинництва, а саме експорту пшениці через значне субсидіювання

**Примітка:* Таблицю розроблено автором на основі праць [30; 130; 154; 335].

Отже, основні заходи державної підтримки агропромислового виробництва у провідних країнах світу, згруповані за цільовою ознакою, відображено у табл. 4.28.

Таблиця 4.28

Заходи державної підтримки агропромислового виробництва у розвинутих країнах світу [30, с. 15]

№ з/п	Метод державної підтримки	Заходи держави
1.	Підтримка доходів виробників	- Компенсаційні платежі - Платежі за умови появи збитків від стихійних лих - Платежі за збитки у результаті реорганізації виробництва
2.	Цінове втручання на продовольчому ринку	- Підтримка внутрішніх цін на с/г продукцію - Встановлення квот - Встановлення податків на експорт та імпорт продовольства
3.	Компенсація витрат	- Субсидіювання та пільгове оподаткування за умови придбання добрив, кормів та отрутохімікатів - Субсидіювання виплат відсотків за отриманими кредитами - Субсидіювання виплат зі страхування майна
4.	Сприяння розвитку ринку	- Виділення коштів на розробку й реалізацію ринкових програм - Субсидії на зберігання продукції - Субсидії на проведення транспортних робіт із перевезення продукції усіх ланок агропродовольчого виробництва
5.	Сприяння розвитку продовольчої інфраструктури	- Субсидії на будівництво господарських приміщень - Субсидії на здійснення іригаційних проектів - Субсидії на рекультивацію земель - Сприяння створенню фермерських об’єднань
6.	Реалізація регіональних та загальнодержавних програм	- Виділення коштів на реалізацію державних програм розвитку продовольчого виробництва
7.	Макроекономічна політика	- Проведення пільгової податкової політики - Підтримка національної валюти - Зовнішньоторговельна діяльність

Підсумовуючи усе вищеозначене, окреслимо загальносвітові тенденції державного регулювання агропродовольчих ринків, а саме:

- посилення регуляторної ролі держави;
- значна дотаційність аграрного сектору в розвинених країнах і значно менший рівень такої підтримки в країнах, що розвиваються;

- переорієнтація державної підтримки, коли субсидіювання обсягів виробництва замінюють на пряму підтримку сільськогосподарських виробників;
- державна підтримка в розвинених країнах зумовлює високий ступінь концентрації виробництва й капіталу в агропродовольчому комплексі;
- відбувається фактичне підвищення рівня протекціонізму розвиненими країнами стосовно національного виробника сільськогосподарської продукції, усупереч вимогам Світової організації торгівлі про необхідність поступового зниження рівня підтримки агропродовольчого виробництва.

Отже, напрями державного регулювання агропродовольчого комплексу в багатьох країнах світу, незважаючи на рівень їхнього розвитку, спрямовано на підтримку прибутків фермерів. Розвинені держави використовують різні інструменти державної підтримки галузі (урядові програми сприяння сільськогосподарським товаровиробникам, експортні субсидії, квоти, тарифи тощо).

Виконане у цьому підрозділі дослідження форм державної підтримки розвитку агропродовольства та сільськогосподарського виробництва в Україні засвідчує, що нашій державі варто було б *використати практику зарубіжного досвіду конкретних країн світу*, а саме:

- Спрямувати вітчизняні бюджетні фінансові ресурси на закупівлю надлишків сільськогосподарської та продовольчої продукції у фермерів з метою утримання закупівельних цін і гарантування дохідності виробників продукції сільського господарства (досвід США).

- Запровадити систему стимулювання експорту українських продуктів харчування шляхом товарного кредитування під гарантії експортно-кредитних агентств, що даватиме змогу імпортерам залучати кошти на тривалий термін. При цьому зазначимо, що вартість такого фінансування (кредитування) є значно меншою, порівняно із традиційним кредитуванням. Експортно-кредитні агентства будуть державними установами, що підтримуватимуть експортний потенціал України шляхом надання банкам гарантій за кредитами, які

надаватимуть зарубіжним компаніям на купівлю вітчизняних продовольчих товарів. Враховуючи значний експортний потенціал України, який у ВВП країни перевищує 50 %, на наш погляд, доцільно створити вищевказану державну установу для стимулювання експорту вітчизняної продукції, у тому числі продовольчої та агропромислової (досвід США, Японії, Німеччини тощо).

- Забезпечити продовольчу безпеку України з використанням системи "земельного аутсорсингу" – скуповування чи орендування країнами-імпортерами продовольства сільськогосподарських земель за кордоном (досвід Китаю, Індії, Саудівської Аравії).

- Створити та реалізувати в Україні спеціальні бюджетні програми щодо агрострахування, які відповідатимуть критеріям "зеленої скриньки", згідно з додатком 2 Угоди СОТ "Про сільське господарство" [203] (виплати, що здійснюють прямо або через фінансову участь уряду у програмах страхування врожаїв на відшкодування збитків від стихійних лих та фінансова участь уряду у програмах страхування доходів та гарантування безпеки доходів). Їхньою метою є активізація участі сільськогосподарських виробників у страхуванні, оскільки наявність страхового полісу свідчитиме про гарантування певного рівня доходів (досвід США, Канади, ЄС, Японії, Австралії, Китаю тощо).

Згідно з Постановою Кабінету Міністрів України "Про затвердження порядку та умов надання сільськогосподарським товаровиробникам державної підтримки у страхуванні сільськогосподарських культур шляхом здешевлення страхових платежів (премій) і переліку сільськогосподарських культур та видів страхових ризиків (продуктів), на які у 2012 р. надається компенсація вартості страхових платежів (премій)", лише у 2012 р. відновлені страхові субсидії при страхуванні озимої пшениці на період перезимівлі у розмірі 50 % вартості страхового платежу [199]. Такий захід підтримки, що належить до "жовтої скриньки" заходів, діяв також протягом 2005–2008 рр. для ширшого переліку сільськогосподарських культур, а не лише озимої пшениці, як у 2012 р., і дав змогу активізувати участь аграріїв у страхуванні щодо захисту їхніх економічних інтересів.

Отже, дослідивши зарубіжний досвід, зазначимо, що у цих країнах створено системи помірного протекціонізму у функціонуванні агропродовольчого сектору, чого, на жаль, не існує вітчизняній практиці. На думку багатьох економістів і експертів, спільно із системою протекціонізму необхідно відрегулювати й розподілити заходи відповідальності між державою та виробником сільськогосподарської продукції.

4.4. Напрямки покращення виробництва вітчизняної продовольчої продукції у контексті забезпечення продовольчої безпеки України

Необхідність розвитку власного виробництва харчової продукції продиктована тим, що збільшення імпортозалежності країни за групами продовольчих товарів, не лише призводить до економічних втрат, але й становить загрозу стабільності та продовольчій безпеці держави. Тому, проаналізувавши систему вітчизняного продовольчого виробництва ми виділили кілька наявних у ній негативних тенденцій:

1. У сучасних умовах на аграрному ринку активно розвиваються великі агрохолдинги, а дрібні фермерські та одноосібні селянські господарства поступово занепадають, внаслідок чого українське село все частіше залишається осторонь від великомасштабного сільськогосподарського виробництва. Село занепадає, зростає рівень безробіття, падає купівельна спроможність населення, гальмується розвиток країни. Ми вважаємо, що для подолання даної негативної тенденції необхідно створювати дієві стимули та реальні можливості для розвитку ефективного агробізнесу дрібними фермерськими та одноосібними селянськими господарствами, які, як показав досвід європейських країн, набагато стійкіші до різного роду негативних впливів і здатні, при належних умовах, не лише прогодувати населення країни, але й створити гідну конкуренцію на зовнішньому ринку.

2. У системі вітчизняного сільськогосподарського виробництва практично повністю відсутній такий важливий товарний сегмент як органічна продукція.

Органічне землеробство в Україні по цілому ряду причин й досі перебуває у зародковому стані, внаслідок чого активно зростаючий попит населення на дану продукцію мусить покривається за рахунок дорогого імпортного товару.

3. Незважаючи на активну діяльність Національного банку генетичних ресурсів України, який входить до десятки найбільших генетичних банків світу [354], суб'єкти великого та середнього агробізнесу віддають перевагу закупівлі імпортного зерна. Імпортне насіння демонструє набагато кращу схожість, стійкість до захворювань і урожайність + 30 % у порівнянні з вітчизняними аналогами. Так, основну проблему аграрії вбачають у відсутності в Україні протягом 20 останніх років селекційної роботи. Деякі компанії навіть відмовляються купувати насіневий матеріал іноземної селекції, вирощений під брендом іноземної компанії, проте в Україні. Таким чином, окреслюється важлива проблема – брак вітчизняного якісного і конкурентоспроможного насіння, що змушує аграріїв купувати дорогий імпортний насіневий матеріал та посилювати залежність аграрної галузі від економіки інших держав.

4. В Україні, незважаючи на наявність достатнього законодавчого і нормативно-правового забезпечення, державна підтримки сільськогосподарського виробництва є недостатньою. Якщо у США рівень державної підтримки аграріїв становить 40 % від вартості виробленої сільськогосподарської продукції, у країнах ЄС – 35 %, в Японії та Франції –72 %, то в Україні вона становить лише 8,3 % [188].

5. Більшість вітчизняної продукції виготовляється відповідно до державних стандартів, які суттєво відрізняються від європейських не лише своїм поблажливим ставленням до харчових добавок і ароматизаторів, але й вимогами до технології, упакування, маркування, внаслідок чого українським товаровиробникам складно збувати надлишки своєї продукції на зовнішньому ринку, а особливо, у країни Європи. Невідповідність вітчизняних норм якості та безпечності харчової продукції нормам міжнародних стандартів (йдеться про ISO 14001 та EMAS) призводить до застосування нетарифних технічних бар'єрів торгівлі, що завдає значних економічних збитків вітчизняним товаровиробникам. Так, на сьогоднішній день, Міністерство охорони здоров'я

дозволяє використовувати під час виробництва широкого спектру харчових продуктів такі заборонені в Європі харчових добавок як карбоксиметилцелюлози натрієва сіль (Е 466), яка є основним компонентом під час виробництва клею для шпалер, Куркуміни (Е 100), Рибофлавіни (Е 101), Хлорофіли (Е 140), Мідні комплекси хлорофілів (Е 141), Цукровий колер І простий (Е 150 а), Цукровий колер ІІ (Е 150 b), Цукровий колер ІІІ (Е 150 с), Цукровий колер IV (Е 150d), Вугілля (Е 152), Вугілля рослинне (Е 153), Каротини (Е 160 а), Екстракти аннато (Е 160b), Масло смоли паприки (Е 160 с) та інші [363]. Також, в Україні при виробництві продуктів харчування використовується 13 цукрозамінників,чотири з яких частково або повністю заборонені в розвинених країнах світу. Зокрема, до переліку заборонених в США, арабських країнах і ЄС відносять цикламову кислоту (Е 952), ацесульфам калію (Е 950), аспартам (Е 951) і сахарин (Е 954). При цьому підкреслимо, що за даними досліджень, проведених на щурах, систематичне вживання цих замінників цукру може викликати онкологічні захворювання. Ситуацію ускладнює й те, що у національному законодавстві не врегульовано питання безпечності приправних речовин, внаслідок чого харчова продукція становить потенційну небезпеку для здоров'я людини. Все це посилює недовіру українського споживача до безпеки та якості вітчизняної продукції, стимулюючи його до задоволення своїх потреб за рахунок імпорту. Проте й імпортна продукція не завжди відповідає європейським стандартам якості.

6. У зв'язку із глобалізацією торгівлі на внутрішній ринок країни потрапляє все більше іноземних товарів, які поступово за деякими групами харчової продукції витісняють вітчизняне виробництво. Тому у сучасних умовах економічного спаду вітчизняного виробництва продовольчих товарів та обмежених можливостей експорту важливого значення набуває протекціоніська політика держави, оскільки без державного захисту багато вітчизняних підприємств збанкрутують, не витримавши конкуренції із закордонними компаніями.

7. За роки незалежності України, на жаль, не відбулося поліпшення структури експорту вітчизняної аграрної продукції. Україна й досі переважно

експортує сільськогосподарську сировину, а частка готової продукції у структурі експорту аграрної і продовольчої продукції не перевищує 30 %. Окрім цього, протягом останніх років спостерігається тенденція зниження частки готової продовольчої продукції у структурі експорту. Так, якщо у 2005 р. частка готової продукції у структурі експорту продовольства розрахована у вартісному вимірі становила 30 %, то у 2008 р. вона знизилася до 23 %, а у 2013 р. її значення становило лише 17 %. Ми вважаємо, що дана тенденція зумовлена недостатнім рівнем розвитку переробної галузі і віддаленістю переробних заводів від сировинного виробництва. Тому з метою отримання більшого економічного ефекту від аграрного виробництва, необхідно стимулювати розгортання діяльності переробних підприємств поблизу місць виробництва сільськогосподарської сировини.

Таким чином, ми вважаємо, що для покращення системи функціонування вітчизняного виробництва продовольчої продукції необхідно здійснювати діяльність у восьми основних напрямках: перший – розвивати сільськогосподарське виробництво дрібними фермерами та одноосібними селянськими господарствами, другий – розвивати органічне землеробство, третій – активізувати селекційну діяльність та забезпечити виробництво вітчизняного конкурентоспроможного насіневого матеріалу, четвертий – активізувати державну підтримку сільськогосподарського виробництва, п’ятий – привести вітчизняну продовольчу продукцію у відповідність до міжнародних стандартів, шостий – розвивати виробництво альтернативних видів енергії із сільськогосподарської сировини, сьомий – посилювати захист вітчизняного товаровиробника на внутрішньому ринку країни, восьмий – розвивати систему переробки продукції безпосередньо у місцях виробництва сировини. Схему удосконалення системи вітчизняного виробництва продовольчої продукції наведено на рис. 4.20.

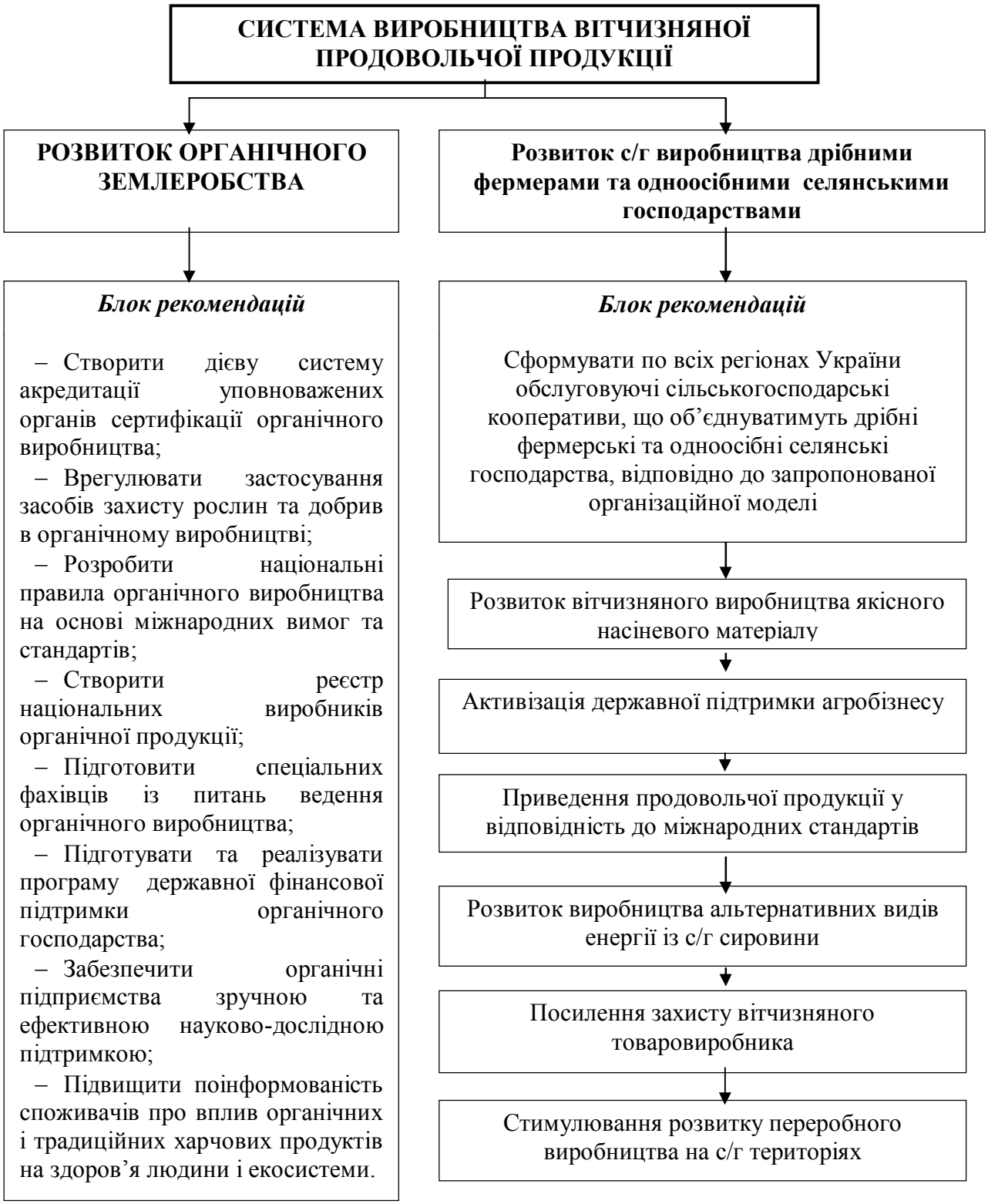

Рис. 4.20. **Напрямки покращення виробництва вітчизняної продовольчої продукції як інструмент забезпечення продовольчої безпеки України**

[розроблено автором]

Аналізуючи систему органічного землеробства, перш за все, хочемо зазначити, що відповідно досліджень Департаменту сільського господарства

США (USDA) органічне землеробство являє собою систему виробництва сільськогосподарської продукції, яка забороняє або в значній мірі обмежує використання синтетичних комбінованих добрив, пестицидів, регуляторів росту та харчових добавок до кормів при відгодівлі тварин. Така система наскільки можливо максимально базується на сівозмінах, використанні рослинних решток, гною та компостів, бобових рослин та рослинних добрів, органічних відходів виробництва, мінеральної сировини, механічному обробітку ґрунтів та біологічних засобах боротьби із шкідниками з метою підвищення родючості та покращення структури ґрунтів, забезпечення повноцінного живлення рослин та боротьби з бур'янами та різноманітними шкідниками [71].

Звернемо увагу, що протягом останнього десятиліття ринок органічної продукції в світі бурхливо розвивається. Так, з 1999 р. по 2013 р. загальна кількість сільськогосподарських площ задіяних під органічне землеробство зросла у 3,8 рази, кількість виробників органічної продукції зросла у 9 разів, а вартість органічного ринку – у 5 рази, з 15,2 до 63 млрд. дол. США [354]. Аналізуючи області концентрації органічного землеробства відмітимо, що станом на кінець 2013 р. близько 40 % органічних сільськогосподарських земель розташовані в Океанії, 27 % розташовано в Європі, 15 % – у Латинській Америці, 8 % – в Азії, 7 % – у Північній Америці та 3 % – в Африці. Таким чином, Європа посідає друге місце за кількістю органічних сільськогосподарських земель на планеті, відводячи їм 10,6 млн. га, або 2,2 % від загальної площі усіх земель сільськогосподарського призначення. При цьому зазначимо, що серед країн Європи лідерами за часткою органічних сільськогосподарських угідь у загальному обсязі сільськогосподарських земель є Ліхтенштейн (органічним угіддям належить 29,3 %), Австрія (19,7 %), Швеція (15,4 %), Естонія (14,8 %), Швейцарія (11,7 %), Чехія (10,7 %) і Латвія (10,4 %). Підкреслимо, що у Європейському союзі на органічне землеробство припадає 5,4 % усіх сільськогосподарських земель союзу, при чому володарями найбільших органічних угідь є Іспанія, Італія, Німеччина та Франція [363]. В той час коли в Україні у 2013 р. налічувалося лише 178 виробників органічної продукції із площею органічних земель у 278,5 тис. га. Інформація про

основних країн-виробників органічної продукції у Європейському союзі і в Україні представлена в табл. 4.29.

Таблиця 4.29

Основні показники, що характеризують органічне виробництво у країнах ЄС у 2013 р., в т.ч. і в Україні [363]

Провідні країни-виробники	***Площа органічних земель, тис. га***	***Частка органічних земель у загальному обсязі с/г угідь країни, %***	***Кількість виробників, од.***	***Торгівля, млн. Євро***
Австрія	533,2	19,70	21843	1125
Бельгія	59,7	4,40	1413	487
Данія	194,7	7,40	2651	901
Фінляндія	188,2	8,21	4114	128
Франція	1032,9	3,80	24425	3902
Німеччина	1034,4	6,20	23032	6721
Греція	462,6	5,60	23433	61
Люксембург	3,9	3,00	102	71
Нідерланди	48,0	2,50	1646	763
Польща	662,0	4,33	25944	130
Румунія	288,2	2,09	15315	85
Іспанія	1593,2	6,40	30462	935
Італія	1167,4	9,11	43853	1757
Швеція	477,7	15,58	5601	891
Великобританія	590,0	3,39	4281	1805
Україна	**278,5**	**0,63**	**178**	**-**

На основі даних таблиці зауважимо, що серед країн ЄС найбільша кількість виробників органічної продукції спостерігається в Італії, Іспанії, Польщі та Франції, а найбільша частка світового роздрібного обороту органічної продукції припадає на Німеччину (14 %), Францію (8 %) та Великобританію (4 %) [363].

Окрім світової тенденції активного розширення виробництва органічної продукції, у європейських країнах також панує тенденція стрімкого зростання її споживання. Так, незважаючи на перевищення вартості органічної продукції на 30–60 % порівняно з традиційною, споживання екологічної продукції у європейських країнах щороку зростає 10–15 %. Найбільше органічної продукції споживають швейцарці, які витрачають на купівлю даної продукції близько €153 в рік, датчани – € 142, жителі Люксембурга – €127 та австралійці – €118 [353].

Досвід європейських країн свідчить, що люди стали більше обізнаними у сфері здоров'я та харчування і готові платити більше за якісну та здорову їжу. Таким чином, у світі, де відбувається активне виробництво продовольства на базі генетично модифікованих організмів із застосуванням агрохімікатів, пестицидів, нітратів, антибіотиків, гормонів, синтетичних консервантів, синтетичних барвників, штучних підсолоджувачів, транс жирів, вірусовмісних харчових добавок, спорів грибів, ароматизаторів, стабілізаторів, підсилювачів смаку, стимуляторів росту та інших токсичних людині хімічних сполук, люди хочуть мати альтернативу "їжі Франкенштейна", люди хочуть мати вибір. Проте, якщо населення Європи має вибір, то рівень розвитку вітчизняного органічного виробництва та рівень цін імпортної органіки на сьогодні не здатні надати цей життєво важливий вибір українцям, які теж хочуть мати довге здорове життя та здорову генетику.

Зазначимо, що якщо у Європі площі відведені на органічне землеробство щороку зростають на 6–10 %, то в Україні з 2008 р. щорічне зростання органічних сільськогосподарських земель становить менше 0,1 %. Окрім цього, більшість виробленої в Україні органічної продукції зразу експортується по завчасно укладених контрактах як сировина для європейської харчової промисловості, а на внутрішній ринок попадає дуже незначна її частина, яку купувати українським споживачам складно, через відсутність налагодженої системи роздрібних мереж, і дорого, із-за високої націнки традиційних торгових об'єктів роздрібної торгівлі, що вміло користуються дефіцитом органіки в Україні.

Ми вважаємо, що якщо розвиток органічного землеробства та органічного виробництва харчової продукції не стане стратегічним завданням України протягом наступних кількох років, то імпорт і власне тіньове виробництво генетично обробленої їжі здатні знищити генофонд українського народу. Тому, у даній роботі хочемо акцентувати увагу на гострій необхідності активізації виробництва органічної продукції в Україні із врахуванням досвіду виробництва даної продукції у європейських країнах.

На базі аналізу досвіду функціонування органічного виробництва у європейських країнах, ми вважаємо, що для активізації аналогічної діяльності в Україні перш за все необхідно сформувати законодавчу базу, яка б регулювала функціонування системи органічного землеробства. Оскільки, відсутність в Україні законодавчого поля унеможливлює організацію системи акредитації і унормування діяльності сертифікаційних органів, а також перешкоджає позиціонуванню України як експортера органічної продукції на міжнародному ринку [109].

Україна вже здійснила певні кроки зі створення необхідної законодавчої бази для органічного землеробства, прийнявши 3 вересня 2013 р. Закон України *"Про виробництво й обіг органічної сільськогосподарської продукції та сировини",* який визначає правові та економічні основи виробництва та обігу органічної сільськогосподарської продукції та сировини, заходи контролю та нагляду за такою діяльністю і спрямований на забезпечення справедливої конкуренції та належного функціонування ринку органічної продукції та сировини, покращення основних показників стану здоров'я населення, збереження навколишнього природного середовища, раціонального використання ґрунтів, забезпечення раціонального використання та відтворення природних ресурсів, а також гарантування впевненості споживачів у продуктах та сировині, маркованих як органічні [184].

Проте, залишається ще ціла низка невирішених питань, які потребують наступні дії [109]:

1. Врегулювання питання акредитації уповноважених органів сертифікації органічного виробництва, а також сертифікації, інспектування процесу органічного виробництва та обігу органічних продуктів відповідними Постановами Кабінету Міністрів України;

2. Внесення змін до Законів України "Про захист рослин" (від 14.10.1998 р. № 180-XIV) та "Про пестициди і агрохімікати" (від 02.03.1995 р. № 86/95-ВР) щодо врегулювання застосування засобів захисту рослин та добрив в органічному виробництві;

3. Розробка національних правил органічного виробництва на основі міжнародних вимог та стандартів;

4. Міністерству аграрної політики та продовольства України необхідно запровадити і забезпечити ведення реєстру національних виробників органічної продукції з його оприлюдненням на веб-сайті Міністерства і в офіційних друкованих виданнях;

5. Кабінету Міністрів України, Міністерству аграрної політики та продовольства України необхідно забезпечити підготовку фахівців із питань ведення органічного виробництва шляхом запровадження спеціальних програм та курсів у базових програмах з підготовки спеціалістів та менеджерів сільського господарства у профільних ВНЗ України.

6. Кабінету Міністрів України, Міністерству аграрної політики та продовольства, Державній службі статистики України потрібно доповнити державну статистичну звітність в АПК спеціальними формами для відображення позицій з виробництва та обігу сільськогосподарської органічної продукції та продовольства.

Варто зазначити, що при порушенні Європейського законодавства з ведення органічного землеробства керівник органічного сільськогосподарського підприємства підлягає покаранню у вигляді одного року позбавлення волі, або штрафу у розмірі 30000 Євро. Ми вважаємо за необхідне закріпити дане положення європейського законодавства у повному обсязі і у вітчизняному законодавстві, оскільки воно не лише стримуватиме діяльність недоброчесних товаровиробників, але й підвищуватиме довіру населення до вітчизняної органічної продукції.

Ще одним невирішеним питанням законодавчого характеру є відсутність законодавчих актів щодо проходження вітчизняними виробниками органічної продукції ***процедури сертифікації органічного виробництва***. Зауважимо, що у законі України “Про виробництво та обіг органічної сільськогосподарської продукції та сировини” від 3 вересня 2013 року лише вказано, що використання державного логотипа та маркування органічної продукції (сировини) для позначення органічних продуктів є обов’язковими, хоча чіткої процедури

маркування та сертифікації не визначено. Тому вітчизняні виробники проходять процедуру органічної сертифікації за діючими міжнародними стандартами, частіше за все за нормами Європейського Союзу. На сьогодні вділяють три основні груп стандартів:

1. Міжнародні приватні або міжурядові рамочні стандарти.

- *Базові стандарти IFOAM* (IFOAM Basic Standards – IBS) – стандарти Міжнародної федерації руху за органічне сільське господарство.

- *Спільна програма ФАО (FAO) і ВООЗ (WHO)* щодо стандартів на харчові продукти – Комісія "Кодекс Аліментаріус" – "Комісія Кодекс Аліментаріус. Органічні харчові продукти".

2. Основоположні стандарти або Директиви.

- Постанови Ради Європейського Союзу або Регламенти Комісії Європейського Союзу.

- Американська національна органічна програма – NOP (National Organic Program) Міністерства сільського господарства США (United States Department of Agriculture – USDA).

- JAS (Japanese Agricultural Standard) – Японський стандарт якості сільськогосподарської продукції.

- Швейцарія, Ізраїль, Аргентина, Австралія, Австрія, Люксембург мають органічні стандарти, рівнозначні Постанові Ради ЄС. Зауважимо, що у рамках співробітництва між НАН України та Міжнародним інститутом прикладного системного аналізу (IIASA, Люксембург) у 2012 р. було розпочато проект "Комплексне моделювання управління безпечним використанням продовольчих, енергетичних і водних ресурсів" з метою сталого соціального, економічного і екологічного розвитку у виконанні якого беруть участь 30 науковців – представників шести інститутів НАН України і трьох програм IIASA на чолі із академіком А. Загороднім.

3. ***Приватні Стандарти органічного виробництва:*** Demeter, Naturland, Bioland, Ecoland, Ecovin (Німеччина), Soil Association (Великобританія), Bio Suisse (Швейцарія), Bio Austria, Austria Bio Garantie (Австрія), KRAV (Швеція), **БІОЛан (Україна)** та інші.

За відсутності вітчизняної законодавчої бази стосовно сертифікації і маркування органічного виробництва сертифікація органічних виробників ї їхньої продукції в Україні здійснюється згідно з міжнародними стандартами. Зокрема, українська сертифікаційна компанія "Органік Стандарт" сертифікує українських виробників відповідно до *"Стандарту з органічного виробництва та переробки для третіх країн"*, рівнозначному стандарту Європейського Союзу.

Також розвитком органічного руху в Україні займаються Федерація органічного руху України, Об'єднання "Полтава-органік", Міжнародна Громадська Асоціація учасників біовиробництва "БІОЛан Україна", Клуб органічного землеробства, "Органік Стандарт" тощо.

До відомих стандартів у системі аудиту і якості органічної продукції відносять систему екологічного менеджменту і аудиту ЄС – EMAS та стандарти якості екоаудиту – ISO 14001.

Державною *цільовою програмою розвитку села на період до 2015 року* задекларовано довести обсяг частки органічної продукції у загальному обсязі валової продукції сільського господарства до 10 % , передбачено стимулювання ведення органічного сільського господарства, унормування розвитку органічного землеробства та створення систем його сертифікації – хоча на сьогодні ці норми залишаються не виконаними.

Ще одним документом, що акцентує увагу на органічному секторі, є *Стратегія розвитку аграрного сектора економіки на період до 2020 року*, схвалена розпорядженням КМУ [300]. У стратегії серед пріоритетних напрямків досягнення стратегічних цілей вказано і забезпечення продовольчої безпеки держави шляхом сприяння розвитку органічного землеробства, насамперед, в особистих селянських і середніх господарствах.

Окрім створення необхідної законодавчої бази, Україні для розвитку виробництва екологічно чистої продукції необхідна фінансова і науково-дослідна підтримка. У країнах Європи фінансова підтримка держави виявляється в основному через надання субсидій, при чому варто зазначити, що розмір субсидій, що надаються органічним фермам є більший порівняно із

звичайними фермами. Окрім цього розвинені країни часто створюють спеціальні фонди, що безпосередньо фінансують розвиток органічного землеробства. Наприклад у Франції з 2007 р. діє спеціальний фонд підтримки органічного землеробства, бюджет якого становить близько трьох мільйонів євро щороку. І це без інвестицій з ЄС. В українському ж законодавстві державна підтримка, що надається відповідно до Закону України "Про державну підтримку сільського господарства України", зовсім не передбачає особливої фінансової підтримки підприємств органічного землеробства.

Науково-дослідна підтримка полягає у ґрунтово-агрохімічних та ґрунтово-екологічних дослідженнях стану сільськогосподарських земель для вирощування органічної продукції. Зокрема, необхідно здійснити оцінювання, районування й регламентацію придатності ґрунтового покриву України для ведення органічного землеробства; розробити нехімічні способи підтримки родючості ґрунтів при тривалому застосуванні органічного землеробства; знайти природні джерела підвищення родючості ґрунтів; моделювання й прогноз властивостей і родючості ґрунтів за різних сценаріїв органічного землеробства і т. д.

Також, для розвитку вітчизняного ринку органічної продукції необхідно розробити концепцію просування товару споживачам, що передбачатиме підвищення поінформованості споживачів про шкідливий вплив на здоров'я продукції рослинництва і тваринництва, яку отримують за допомогою "традиційних" технологій, популяризацію здорового способу життя, формування ефективних зв'язків з традиційними каналами збуту продукції, створення нових каналів реалізації продукції та інші заходи.

Хочемо відмітити, що розвиток вітчизняного органічного виробництва продуктів харчування реалізує економічні, соціальні та екологічні ефекти від здійснення даного виду діяльності, які полягають в наступному:

1. Соціальний ефект. Органічне землеробство на відмінно від традиційного вимагає набагато більших затрат ручної праці. Приміром, у Франції, де 4,5 % ферм є органічними, в органічних фермах зайнято 2,4 найманих середньорічних працівника, тоді як у традиційних – лише 1,5 [109].

Як наслідок, розширення органічного виробництва сприяє зниженню рівня безробіття в країні.

2. Екологічний ефект. Розвиток органічного землеробства сприятиме поступовому відновленню якості сільськогосподарських земель, через дотримання сівозмін, застосування зелених добрив та методів біологічної боротьби зі шкідниками, технологій обробітку ґрунту, спрямованих на мінімальне втручання, зниження ущільнення ґрунтів, а також зниженням забруднення водойм і атмосферного повітря через обмеження застосування синтетичних агрохімікатів, збереження локального біорізноманіття через заборону застосовувати генетично модифіковані організми. Також, наповнення внутрішнього споживчого ринку органічними продуктами харчування сприятиме підвищенню хворобостійкості організму та збереженню здоров'я населення.

3. Економічний ефект. Український внутрішній ринок органічної продукції характеризується потенційною високою ємністю. Так, за дослідженнями Федерації органічного руху України, внутрішній споживчий ринок органічних продуктів постійно зростає: у 2008 р. він оцінювався у 600 тис. євро, у 2009 р. – 1,2 млн. євро, у 2010 р. – 2,4 млн. євро, у 2011 р. – 5,1 млн. євро, у 2012 р.– 7,9 млн. євро, у 2013 р. – 8,3 млн. євро [109]. Проте, зростання українського споживчого ринку органіки відбувається в основному за рахунок імпорту, а не за рахунок розвитку вітчизняного виробництва. Таким чином, значна ємність внутрішнього ринку дає підстави стверджувати, що вітчизняні виробники харчової продукції при диверсифікації свого виробництва та впровадженні ліній з виробництва органічної продукції, здатні отримувати більші прибутки за рахунок готовності споживачів сплачувати більшу ціну за органічну продукцію.

Також, економічний ефект при виробництві органічної продукції виявляється у тому, що прибутковість в органічному господарстві вища ніж в традиційному завдяки меншим витратам на виробництво і додаткову вартість завдяки органічним надбавкам на ціну, пільгам, передбаченим за виробництво відповідної стандартам продукції. Дане твердження знаходить своє

підтвердження у висновках робочої групи Швейцарсько-українського проекту “ЕкоФінЛан”, у рамках якого дослідники на основі аналізу вирощування в Україні озимої пшениці та ячменю традиційним та органічним способом було проаналізовано прибутковість обох типів господарювання. Здійснені розрахунки дослідницької групи представлені в табл. 4.30.

Таблиця 4.30

Порівняльна економічна ефективність вирощування основних зернових культур в Україні у 2013 р. [1, с. 168]

Показники	**Види виробництва**		**Відхилення**	
	Органічне	*Традиційне*	*Абсолютне*	*Відносне,%*
Озима пшениця				
Урожайність, ц/га	19,10	29,7	-10,6	64,3
Витрати на 1 га.	279,61	359,33	-79,69	77,8
Витрати на 1 ц.	9,46	12,3	-2,84	76,9
Прибуток на 1 га/грн.	950,40	869,1	81,3	109,4
Прибуток на 1 ц/грн.	32,16	29,7	2,46	108,3
Ярий ячмінь				
Урожайність, ц/га	29,03	26,10	2,93	111,23
Витрати на 1 га.	191,81	303,0	-111,19	63,3
Витрати на 1 ц.	6,59	11,85	-5,26	55,61
Прибуток на 1 га/грн.	1245,34	668,5	576,84	186,29
Прибуток на 1 ц/грн.	42,82	26,1	16,72	164,06

На основі даних таблиці 4.30 можна стверджувати, що органічне землеробство, при належному поточному та перспективному управлінні, складає гідну конкуренцію з традиційними господарствам у фінансовому плані.

Окрім цього, у багатьох країнах з розвиненою економікою наявний незадоволений попит на органічну продукцію, що зумовлює їхню зацікавленість у вітчизняній екологічній продукції. Так, в Німеччині та деяких інших європейських країнах, незважаючи на постійне зростання споживчого попиту на органічну продукцію, протягом останніх років масштаби органічного виробництва скорочуються. Німецькі аграрії відмовляються від вирощування органічної продукції, повертаючись до традиційного сільського господарства із-за тенденції у розвинених країнах до поступового зменшення цінової різниці між органічними і неорганічними продуктами. З плином часу, органічна продукція стає все доступнішою для громадян розвинених країн, в той час як витрати на оплату праці робітникам, які складають левову частку у витратах

органічного землеробства, зростають. З позиції вищезазначеної тенденції зростання споживчого попиту на органічні продукти серед розвинених країн і зниження пропозиції даних товарів, розвиток органічного виробництва сільськогосподарської продукції в Україні стає дуже перспективним напрямком вітчизняного агропромислового сектору. Виробництво органічної продукції в Україні вимагає набагато нижчих матеріальних затрат, ніж в країнах Європи. Більшою мірою це пояснюється тим, що рівень оплати праці в Україні є набагато нижчим, ніж рівень оплати аналогічної діяльності у європейському союзі.

Таким чином, Україна має потенційну порівняльну перевагу у виробництві органічної продукції серед інших країн Європи. Розвиток органічного землеробства надає великі можливості фермерам та товаровиробникам у реалізації органічної продукції на закордонних ринках. Експорт вітчизняної органічної продукції у європейські країни може принести досить хороші прибутки українським аграріям, а ті, в свою чергу, отримають ресурси для розвитку сільськогосподарського виробництва як органічної, так і традиційної продукції, збільшуючи цим самим пропозицію вітчизняних товарів на внутрішньому ринку.

Вивчення особливостей розвитку органічного землеробства в Україні дало можливість на основі SWOT–аналізу визначити сильні та слабкі сторони, а також можливості та загрози його функціонування, що зображено на рис. 4.21. Зауважимо, що проведення SWOT–аналізу в даному випадку має важливе не лише аналітичне значення, а й превентивне, оскільки виявлення можливостей і загроз розвитку органічного землеробства в Україні повинно забезпечити подальше перетворення можливостей на сильні сторони і не допустити реалізації загроз шляхом вжиття відповідних заходів щодо їхнього попередження.

Оцінити вплив стратегічних чинників зовнішнього середовища на розвиток органічного землеробства необхідно, виділивши чинники зовнішнього середовища, визначити ймовірність їх впливу на його функціонування та класифікувати за позитивним чи негативним впливом (табл. 4.31 та 4.32).

СИЛЬНІ СТОРОНИ	СЛАБКІ СТОРОНИ
- Значна площа необроблюваних сільськогосподарських угідь; - низький рівень орендної плати; - сприятливі природно-кліматичні умови для ведення органічного землеробства; - задовільний стан екології навколишнього середовища для ведення органічного землеробства; - наявність значної кількості незайнятих сільських жителів, що є передумовою формування дешевої робочої сили; - обізнаність сільських жителів у питаннях ведення землеробства, що є передумовою забезпечення якості робочої сили; - наявний досвід ведення органічного землеробства (вітчизняний та зарубіжний); - наявний попит на екологічну продукцію	- Незадовільний фінансовий стан сільськогосподарських підприємств як потенційних суб'єктів розвитку органічного землеробства; - слабкий розвиток кооперації на селі як потенційного осередку розвитку органічного землеробства; - низький рівень працевіддачі сільських жителів; - низький рівень розвитку мотиваційних чинників; - низька інвестиційна привабливість сільських регіонів і галузі; - низький рівень кредитного рейтингу продовольчого комплексу; - нерозвиненість системи бізнес-планування у сільському господарстві; - наявність фінансово сильних близьких зарубіжних суб'єктів господарювання, що знижує конкурентоспроможність вітчизняної продукції; - нерозвиненість систем менеджменту та маркетингу в агроформуванням; - низький рівень державної підтримки розвитку сільського господарства; - слабка розвиненість виробничої та соціальної інфраструктури сіл
МОЖЛИВОСТІ	**ЗАГРОЗИ**
- Диверсифікація виробництва у сільському господарстві; - державна підтримка розвитку органічного землеробства (дотації); - зниження податкового тиску на виробників екологічно чистої продукції; - зміна в споживчих очікуваннях шляхом надання переваги українських споживачів вітчизняним продуктам харчування; - зростання інвестиційної привабливості продовольчого комплексу економіки; - вихід на нові закордонні продовольчі ринки; - впровадження нових виробничих технологій та методів управління; - розвиток туризму в регіоні, що збільшить попит на продовольчу продукцію; - розвиток кооперації господарств населення на селі	- Інтенсифікація сільськогосподарського виробництва, швидке зростання виробництв із низькими витратами (неорганічне землеробство); - недостатня поінформованість населення щодо екологічної продукції, що загрожує її недооцінкою та низьким попитом на таку продукцію; - розбіжність пріоритетів розвитку органічного землеробства в органах державної влади, підприємців і населення, що не може забезпечити досягнення спільної кінцевої мети; - наявність сильної конкуренції з боку західних країн–сусідів; - неспроможність сільськогосподарських підприємств здійснювати капіталовкладення з метою ведення органічного землеробства; - неплатоспроможність населення у зв'язку із високими цінами на сертифіковану органічну продовольчу продукцію

Рис. 4.21. **Матриця SWOT–аналізу процесу розвитку органічного землеробства в Україні** [розроблено автором]

На основі табл. 4.31 побудована матриця сприятливих можливостей функціонування та розвитку процесів органічного землеробства в Україні (рис. 4.22).

Таблиця 4.31

Аналіз можливостей розвитку органічного землеробства в Україні

[розроблено автором]

№ з/п	Фактори	Ймовірність здійснення			Важливість впливу		
		Вис. 7-10	Сер. 4-6	Низ. 1-3	Вис. 7-10	Сер. 4-6	Низ. 1-3
1.	Диверсифікація виробництва у сільському господарстві			3		4	
2.	Державна підтримка розвитку органічного землеробства			3	8		
3.	Зниження податкового тиску на виробників екологічно чистої продукції		5		7		
4.	Зміна в споживчих очікуваннях шляхом надання переваги українських споживачів вітчизняним продуктам харчування			3		5	
5.	Зростання інвестиційної привабливості продовольчого комплексу економіки		5		8		
6.	Вихід на нові закордонні продовольчі ринки	9			8		
7.	Впровадження нових виробничих технологій та методів управління		6		7		
8.	Розвиток туризму в регіоні, що збільшить попит на продовольчу продукцію			4		6	
9.	Розвиток кооперації господарств населення на селі		6		8		

Отже, в результаті побудови матриці можливостей розвитку органічного землеробства в Україні, найсприятливішими будуть ті, які знаходяться у верхньому правому куті матриці (рис. 4.22), а саме можливості під номером: 3, 5, 6, 7 та 9. Саме їх потрібно буде включити до підсумкової таблиці SWOT–аналізу, а, основне – розглянути їх як можливі напрямки обраної стратегії розвитку вітчизняного органічного землеробства.

Розгорнутий аналіз можливих загроз зображено у табл. 4.32, на основі чого побудовано матрицю можливих загроз функціонування вітчизняного органічного землеробства (рис. 4.23).

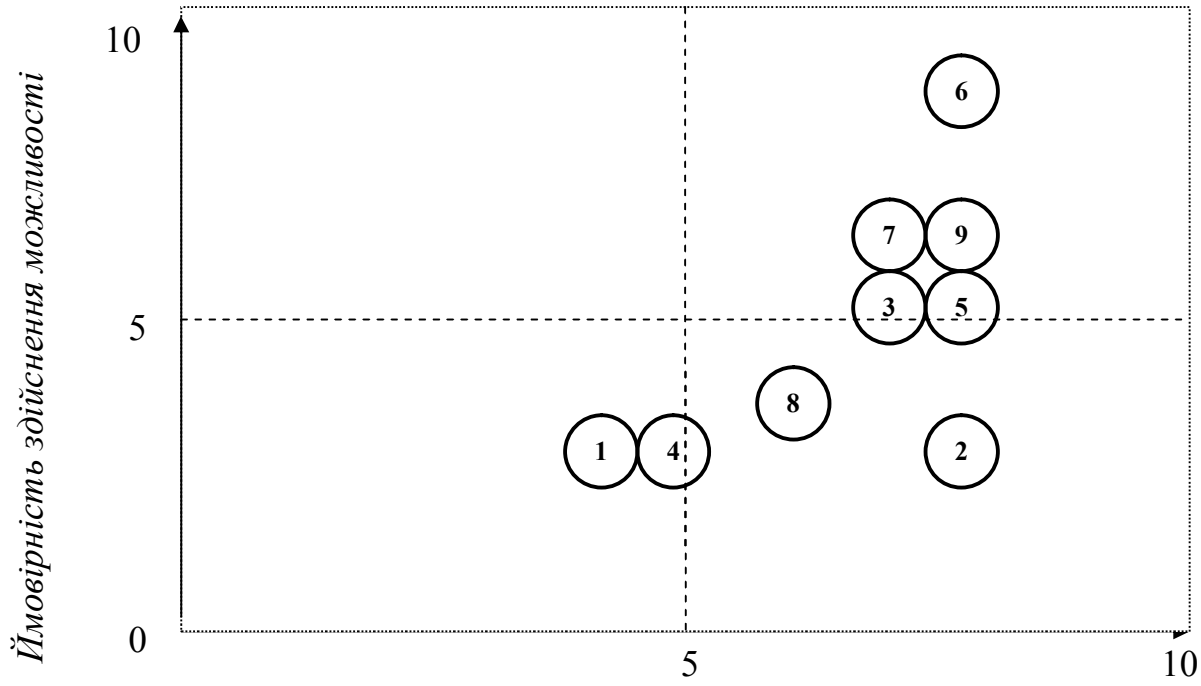

Рис. 4.22. **Матриця сприятливих можливостей розвитку органічного землеробства в Україні**

Таблиця 4.32

Аналіз можливих загроз розвитку органічного землеробства в Україні

№ з/п	Фактори	Ймовірність здійснення			Важливість впливу		
		Вис. 7-10	Сер. 4-6	Низ. 1-3	Вис. 7-10	Сер. 4-6	Низ. 1-3
1.	Інтенсифікація сільськогосподарського виробництва, швидке зростання виробництв із низькими витратами		6			6	
2.	Недостатня поінформованість населення щодо екологічної продукції, що загрожує її недооцінкою та низьким попитом на таку продукцію		5			5	
3.	Розбіжність пріоритетів розвитку органічного землеробства в органах державної влади, підприємців і населення, що не може забезпечити досягнення спільної кінцевої мети	7			10		
4.	Наявність сильної конкуренції з боку західних країн–сусідів		6			5	
5.	Неспроможність сільськогосподарських підприємств здійснювати капіталовкладення з метою ведення органічного землеробства	7			8		
6.	Неплатоспроможність населення у зв’язку із високими цінами на сертифіковану органічну продовольчу продукцію		6		9		

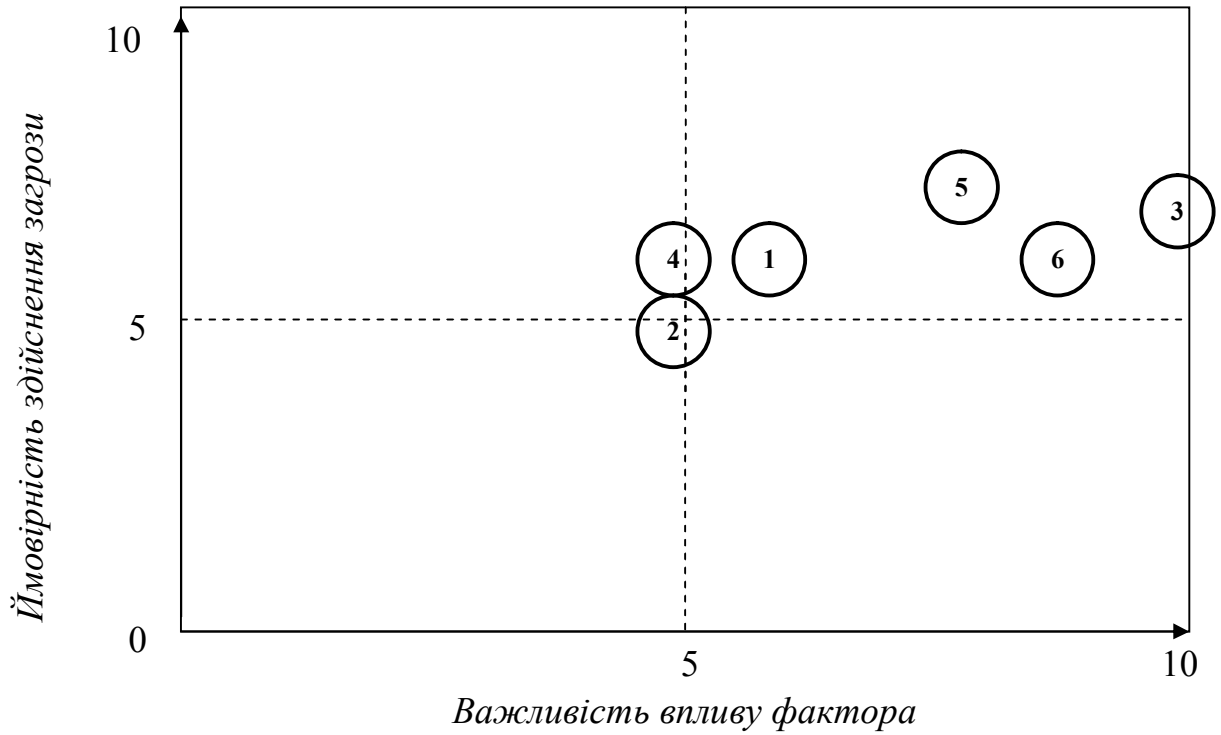

Рис. 4.23. **Матриця можливих загроз розвитку вітчизняного органічного землеробства**

Вважаємо, що усі вищенаведені у матриці можливі загрози, а саме позиції: 1–6, потрібно включити до підсумкової таблиці SWOT–аналізу та розглянути їх як можливі загрози функціонування органічного землеробства.

Підсумкова таблиця SWOT–аналізу зображена на рис. 4.24.

Для закінчення стратегічного аналізу щодо перспектив розвитку органічного землеробства в Україні варто показати взаємозв'язок між зовнішніми чинниками (можливостями та загрозами) та потенціалом сфери органічного землеробства (сильними та слабкими сторонами). Тобто наступним кроком є побудова таблиці SWOT–аналізу з SO, ST, WO та WT–стратегіями, що зображено на рис. 4.25.

Проаналізувавши детально матрицю SWOT–аналізу, що показує взаємозв'язок зовнішнього середовища із сильними та слабкими сторонами розвитку органічного землеробства, тобто SO, ST, WO, WT-стратегічні напрями, вважаємо за доцільне обрати не стратегію зростання, а *стратегію розвитку вітчизняного органічного землеробства*, що дасть можливість в подальшому втілити її у життя за допомогою таких стратегічних напрямків:

СИЛЬНІ СТОРОНИ	СЛАБКІ СТОРОНИ
- Значна площа необроблюваних сільськогосподарських угідь; - низький рівень орендної плати; - сприятливі природно-кліматичні умови для ведення органічного землеробства; - задовільний стан екології навколишнього середовища для ведення органічного землеробства; - наявність значної кількості незайнятих сільських жителів, що є передумовою формування дешевої робочої сили; - обізнаність сільських жителів у питаннях ведення землеробства, що є передумовою забезпечення якості робочої сили; - наявний досвід ведення органічного землеробства (вітчизняний та зарубіжний); - наявний попит на екологічну продукцію	- Незадовільний фінансовий стан сільськогосподарських підприємств як потенційних суб'єктів розвитку органічного землеробства; - слабкий розвиток кооперації на селі як потенційного осередку розвитку органічного землеробства; - низький рівень працевіддачі сільських жителів; - низький рівень розвитку мотиваційних чинників; - низька інвестиційна привабливість сільських регіонів і галузі; - низький рівень кредитного рейтингу продовольчого комплексу; - нерозвиненість системи бізнес-планування у сільському господарстві; - наявність фінансово сильних близьких зарубіжних суб'єктів господарювання, що знижує конкурентоспроможність вітчизняної продукції; - нерозвиненість систем менеджменту та маркетингу в агроформуванням; - низький рівень державної підтримки розвитку сільського господарства; - слабка розвиненість виробничої та соціальної інфраструктури сіл
МОЖЛИВОСТІ	**ЗАГРОЗИ**
- зниження податкового тиску на виробників екологічно чистої продукції; - зростання інвестиційної привабливості продовольчого комплексу економіки; - вихід на нові закордонні продовольчі ринки; - впровадження нових виробничих технологій та методів управління; - розвиток кооперації господарств населення на селі	- Інтенсифікація сільськогосподарського виробництва, швидке зростання виробництв із низькими витратами (неорганічне землеробство); - недостатня поінформованість населення щодо екологічної продукції, що загрожує її недооцінкою та низьким попитом на таку продукцію; - розбіжність пріоритетів розвитку органічного землеробства в органах державної влади, підприємців і населення, що не може забезпечити досягнення спільної кінцевої мети; - наявність сильної конкуренції з боку західних країн–сусідів; - неспроможність сільськогосподарських підприємств здійснювати капіталовкладення з метою ведення органічного землеробства; - неплатоспроможність населення у зв'язку із високими цінами на сертифіковану органічну продовольчу продукцію

Рис. 4.24. **Підсумкова матриця SWOT–аналізу розвитку органічного землеробства в Україні** [розроблено автором]

Складові SWOT–аналізу	Можливості зовнішнього середовища	Загрози зовнішнього середовища
	А. Зниження податкового тиску на виробників екологічно чистої продукції	a) Інтенсифікація сільськогосподарського виробництва, швидке зростання виробництв із низькими витратами (неорганічне землеробство)
	Б. Зростання інвестиційної привабливості продовольчого комплексу економіки	b) Недостатня поінформованість населення щодо екологічної продукції, що загрожує її недооцінкою та низьким попитом на таку продукцію
	В. Вихід на нові закордонні продовольчі ринки	c) Розбіжність пріоритетів розвитку органічного землеробства в органах державної влади, підприємців і

		населення, що не може забезпечити досягнення спільної кінцевої мети
	Г. Впровадження нових виробничих технологій та методів управління	d) Наявність сильної конкуренції з боку західних країн–сусідів
	Д. Розвиток кооперації господарств населення на селі	e) Неспроможність сільськогосподарських підприємств здійснювати капіталовкладення з метою ведення органічного землеробства
		f) Неплатоспроможність населення у зв'язку із високими цінами на сертифіковану органічну продовольчу продукцію
Сильні сторони	**SO–стратегії**	**ST–стратегії**
1. Значна площа необроблюваних сільськогосподарських угідь	Розвиток кооперації господарств населення на селі *(Д)*	Швидке зростання виробництв із низькими витратами (неорганічне землеробство) *(a)*
2. Низький рівень орендної плати	Зростання інвестиційної привабливості продовольчого комплексу економіки *(Б)* Розвиток кооперації господарств населення на селі *(Д)*	Посилення конкуренції з боку західних країн–сусідів *(d)*
3. Сприятливі природно-кліматичні умови для ведення органічного землеробства	Зростання інвестиційної привабливості продовольчого комплексу економіки *(Б)*	Сприяння розвитку неорганічного землеробства *(a)*
4. Задовільний стан екології навколишнього середовища для ведення органічного землеробства	Зниження податкового тиску на виробників екологічно чистої продукції *(А)*	Впровадження жорстких державних норм щодо викидів у навколишнє середовище *(c)*
5. Наявність значної кількості незайнятих сільських жителів, що є передумовою формування дешевої робочої сили	Розвиток кооперації господарств населення на селі *(Д)*	Розбіжність пріоритетів розвитку органічного землеробства в органах державної влади та населення, що не може забезпечити досягнення спільної кінцевої мети *(c)*
6. Обізнаність сільських жителів у питаннях ведення землеробства, що є передумовою забезпечення якості робочої сили	Впровадження нових виробничих технологій та методів управління *(Г)* Розвиток кооперації господарств населення на селі *(Д)*	Наявність сильної конкуренції з боку західних країн–сусідів на кваліфіковану робочу силу з України *(d)*
7. Наявний досвід ведення органічного землеробства (вітчизняний та зарубіжний)	Вихід на нові закордонні продовольчі ринки *(В)*	Розбіжність пріоритетів розвитку органічного землеробства в органах державної влади, підприємців і населення та іноземних компаній, що не може забезпечити досягнення спільної кінцевої мети *(c)*
8. Наявний попит на екологічну продукцію	Впровадження нових виробничих технологій та методів управління *(Г)*	Значна вартість сертифікованої органічної продовольчої продукції, що призведе до скорочення її попиту *(f)*
Слабкі сторони	**WO–стратегії**	**WT–стратегії**
1. Незадовільний фінансовий стан сільськогосподарських підприємств як потенційних суб'єктів розвитку органічного землеробства	. Впровадження нових виробничих технологій та методів управління *(Г)*	Наявність сильної конкуренції з боку західних країн–сусідів *(d)* Неспроможність сільськогосподарських підприємств здійснювати капіталовкладення з метою ведення органічного землеробства *(e)*
2. Слабкий розвиток кооперації на селі як потенційного осередку розвитку органічного землеробства	Впровадження нових виробничих технологій та методів управління*(Г)* Розвиток кооперації господарств населення на селі *(Д)*	Швидке зростання неорганічного виробництва *(a)*
3. Низький рівень працевіддачі сільських жителів	Впровадження нових виробничих технологій та методів управління	Недостатня поінформованість населення щодо екологічної

	та зокрема, методів мотивації працівників *(Г)*	продукції, що загрожує її недооцінкою та низьким попитом на таку продукцію *(b)*
4. Низький рівень розвитку мотиваційних чинників		Неплатоспроможність населення у зв'язку із високими цінами на сертифіковану органічну продовольчу продукцію *(f)*
5. Низька інвестиційна привабливість сільських регіонів і галузі	Зростання інвестиційної привабливості продовольчого комплексу економіки *(Б)* Розвиток агротуризму в регіоні *(Б)*	Інформування населення щодо екологічної продукції *(b)* Подолання розбіжності у пріоритетах розвитку органічного землеробства у органах державної влади с/г підприємствах та населення *(c)*
6. Низький рівень кредитного рейтингу продовольчого комплексу	Залучення іноземних кредитних установ і банків *(Б)*	Недосконаліть законодавства у сфері органічного землеробства *(c)*
7. Нерозвиненість системи бізнес-планування у сільському господарстві	Впровадження нових виробничих технологій та методів управління з використанням методики стратегічного аналізу *(Г)*	Наявність сильної конкуренції з боку західних країн–сусідів*(d)*
8. Наявність фінансово сильних близьких зарубіжних суб'єктів господарювання, що знижує конкурентоспроможність вітчизняної продукції	Сприяння розвиткові кооперації господарств населення на селі, використання зарубіжного досвіду ведення органічного землеробства *(Д)*	Посилення конкуренції з боку західних країн–сусідів, скорочення виробництва органічної продукції (d), (f)
9. Нерозвиненість систем менеджменту та маркетингу в агроформуванням	Впровадження нових виробничих технологій та методів управління з використанням методики стратегічного аналізу *(Г)*	
10. Низький рівень державної підтримки розвитку сільського господарства	Зниження податкового тиску на виробників екологічно чистої продукції, субсидування та агрокредитування сфери органічного землеробства *(А)*	Швидке зростання неорганічного виробництва *(a)*
11. Слабка розвиненість виробничої та соціальної інфраструктури сіл	Розвиток інфраструктури шляхом державної підтримки та підтримки іноземних інвесторів *(А), (Б), (с)*	

Рис. 4.25. **Матриця SWOT–аналізу, що показує взаємозв'язок зовнішнього середовища із сильними та слабкими сторонами розвитку органічного землеробства**

1. Запровадження процедури сертифікації продукції органічного виробництва згідно норм ЄС, оскільки на сьогодні така процедура є відсутньою. Щоправда, українська сертифікаційна компанія "Органік Стандарт" сертифікує українських виробників відповідно до *"Стандарту з органічного виробництва та переробки для третіх країн"*, рівнозначному стандарту Європейського Союзу.

2. Формування законодавчої бази, яка б регулювала функціонування системи органічного землеробства. Оскільки, відсутність в Україні законодавчого поля унеможливлює організацію системи акредитації і

унормування діяльності сертифікаційних органів, а також перешкоджає позиціонуванню України як експортера органічної продукції на міжнародному ринку.

3. Розвиток кооперації господарств населення на селі через систему співпраці сільськогосподарських обслуговуючих кооперативів (СОК) із вищими навчальними закладами, науково-дослідними установами, провідними агрофірмами, міжнародними організаціями та іншими підприємствами й установами, що володіють передовими досягненнями в галузі аграрної науки. Інформування суспільство у простій і доступній формі про можливості, переваги та механізм створення й функціонування СОК за нових умов.

4. Розробка концепції просування товару (органічної продукції) споживачам, що передбачатиме підвищення поінформованості споживачів про шкідливий вплив на здоров'я продукції рослинництва і тваринництва, яку отримують за допомогою "традиційних" технологій, популяризацію здорового способу життя, формування ефективних зв'язків з традиційними каналами збуту продукції, створення нових каналів реалізації органічної продукції.

Аналізуючи сильні і слабкі сторони у процесі становлення органічного землеробства в Україні, важливо зазначити наявність основного фактора – забезпеченість екологічно-придатними землями. Вважаємо, що органічне землеробство слід розглядати не лише як засіб розв'язання екологічних проблем, але проблем соціального та економічного характеру.

Згідно проведеного SWOT–аналізу автором до ***екологічних ефектів*** від ведення органічного сільськогосподарського виробництва віднесено:

- захист і забезпечення відтворення ґрунтів;
- збереження екології навколишнього середовища через відсутність шкідливих викидів та випаровувань;
- відтворення біорізноманіття за рахунок оптимізації галузевої структури виробництва;
- виробництво високоякісних, екологічно-чистих продуктів харчування;
- гармонізація виробничих процесів між рослинництвом і тваринництвом.

До важливих ***соціоекономічних ефектів*** зачислено:

- збільшення обсягів виробництва валової сільськогосподарської продукції, що зумовлює зростання кількості робочих місць, попиту на матеріально-технічні засоби, опосередкований розвиток сільських територій;
- поява споживача вибору між звичайною та екологічно-чистою продукцією сільськогосподарського виробництва;
- покращення якості продуктів харчування й екології навколишнього середовища сприятимуть збереженню життя та здоров'я населення;
- додатковий розвиток переробної сфери щодо виробленої органічної продукції;
- розширення обсягів розвитку сільського зеленого туризму на екологічно чистих територіях;
- підвищення рейтингу України серед європейських країн, що сприятиме інвестиційному зростанню.

Наступним напрямком удосконалення системи виробництва продовольчої продукції є розвиток сільськогосподарського виробництва дрібними фермерськими та одноосібними селянськими господарствами. Для реалізації даного завдання ми пропонуємо розвивати систему сільськогосподарської кооперації на селі, а саме систему сільськогосподарських обслуговуючих кооперативів (СОК), що об'єднують особисті селянські господарства та дрібних фермерів у єдину структуру з повним циклом виробництва і реалізації сільськогосподарської продукції.

Як свідчить світовий досвід, система сільськогосподарської кооперації є дуже ефективною. Так у США кооперативи збувають до 40 % усієї фермерської продукції, в тому числі молока 85 %, зерна – 43 %, овочів і фруктів – 30 %, бавовни – 35 %, худоби і м'яса – 10 %. В Японії через кооперативи реалізується щорічно 60 % рису, 85 % – інших зернових, 45 % – молока, 90 % – фруктів, 44 % – овочів, 80 % – яловичини, 38 % – свинини. В Австралії та Новій Зеландії таким способом збувається 50 % молока і до 20 % вовни [59]. У Євросоюзі через кооперативи реалізується 60% товарної продукції аграрного сектору, у скандинавських країнах – 80 %, у Китаї – 90 % [34].

В Україні ж, сільськогосподарський кооперативний рух розвивається надзвичайно повільно. Якщо до революції в Україні в кооперативи було об'єднано понад 60 % сільського населення, то на даний момент до кооперації залучено не більше 0,3 % сільського населення [33; 34]. Так, у 2013 р. було офіційно зареєстровано лише 953 сільськогосподарських обслуговуючих кооперативи, з яких, за оцінками фахівців, працювало лише 618.

Звернемо увагу, що у сучасному устрої вітчизняного сільськогосподарського виробництва, де домінують великі латифундії, які монополізували ринок, дрібних виробників кинуто напризволяще. Це в той час, коли від їх діяльності фактично залежить продовольча безпека та стабільність нашої держави, адже саме селяни виробляють близько 60 % валової сільськогосподарської продукції. Селяни змушені продавати свою продукцію прямо з поля і практично за безцінь. Згідно даних джерела [33], особисті селянські господарства реалізують переробникам молоко на 30 % дешевше за сільгосппідприємства, овочі – дешевше на 20 %, а м'ясо – на 15 %.

З огляду на це, ми вважаємо, що саме активізація кооперативного руху в Україні здатна вирішити проблеми бідності на селі, підвищити рівень вітчизняного виробництва продовольчої продукції та покращити функціонування сучасного продовольчого ринку. Сільськогосподарські обслуговуючі кооперативи здатні забезпечити реалізацію сільськогосподарської продукції селян за вигідною ціною і у зручний для них спосіб, оскільки кооперативи, акумулюючи продукцію своїх членів, мають можливості створювати великі товарні партії, що можна реалізувати як на внутрішньому, так і на зовнішніх ринках. Окрім цього, кооперативи здатні налагодити первинну переробку продукції, створити належні умови її зберігання та надати дрібним товаровиробникам іншу необхідну допомогу у веденні бізнесу. Вважаємо, що кооператив повинен розпочати свою діяльність із просвітницької діяльності. Співпрацюючи з міжнародними та національними аграрними університетами, науково-дослідними центрами та іншими установами в галузі науки, кооператив повинен навчити простих селян основам ефективного і недорогого ведення сільського господарства, шляхом щотижневого читання

лекцій членам кооперативу запрошеними викладачами вищих навчальних закладів та професійними аграрниками.

Також, сільськогосподарський кооператив повинен створювати можливості стажування членів свого кооперативу на провідних агрофірмах України та світу з метою набуття ними практичного досвіду. Окрім постійного підвищення кваліфікації селян, передбачається, що:

–кооператив здійснює маркетинговий аналіз ринку добрив, агрохімікатів, інвентарю на основі якого надає своїм членам інформацію про те, де і за якою ціною найдоцільніше купувати продукцію, або, за бажанням своїх членів, кооператив самостійно здійснює закупівлю. При цьому зазначимо, що закупівля продукції кооперативом є значно вигіднішою для селян, оскільки кооператив, за задумом, купує продукцію безпосередньо у виробника за оптовими цінами, що на порядок нижчі від роздрібних. Таким чином, кооператив дозволяє своїм членам знизити витрати на купівлю необхідної для діяльності продукції;

–кооператив забезпечує своїх членів необхідною технікою. Також, зусилля кооперативу повинні бути направлені і на залучення іноземних інвесторів до своєї діяльності, які б за взаємовигідних умов сприяли розвитку сільськогосподарського виробництва;

–кооператив приймає у своїх членів вироблену продукцію та передає її у відділ з сортування сільськогосподарської продукції, де вся продукція на основі своїх якісних характеристик розподіляється між відділом передпродажної підготовки продукції і складом продукції для переробки. На склад надходить продукція, що підлягає переробці і у досить швидкому часі постачається на переробні заводи. При цьому зазначимо, що переробні заводи не є власністю кооперативу і приймаючи продукцію на переробку вони перераховують кошти за куплену сировину на рахунок кооперативу. Продукція, що надходить у відділ із передпродажної підготовки продукції підлягає мінімально необхідній для реалізації переробці, розфасовці, маркуванню та упакуванню. Потім, готова продукція надходить на високотехнологічним склад готової продукції, завдання якого полягає в тому, щоб якомога триваліше зберегти вироблену продукції для

її подальшої реалізації протягом всього календарного року. Високотехнологічний склад зберігання готової продукції надає інформацію про кількість, якість товару, приблизні терміни його зберігання до втрати товарного вигляду та іншу інформацію про товар інформаційно-маркетинговому центру, який в свою чергу, на основі власних досліджень ринкового попиту та укладених контактів з торгівельними мережами, надає складові графіки поставки продукції із вказівкою місця, часу, ціни та інших необхідних умов. Продукція зі складу поставляється у супермаркети та роздрібні торгові точки, на місцеві оптові та роздрібні продовольчі ринки, на ринки інших регіонів України, де наявний відповідний попит, також, частина продукції може експортуватися і закуплятися державою. Важливим каналом збуту продукції членів кооперативу є фірмовий магазин, який перебуває у власності кооперативу. Фірмовий магазин дає можливість кооперативові отримувати більшу виручку від реалізації продукції, а споживачам – можливість купувати ту саму продукцію за нижчими цінами. Зазначимо, що весь процес реалізації продукції постійно контролюється і координується інформаційно-маркетинговим центром, а виручка від реалізації продукції за усіма каналами реалізації надходить безпосередньо до кооперативу і підлягає подальшому розподілу;

–кооператив передає відходи від виробництва сільськогосподарської продукції та саму сільськогосподарську продукцію, що втратила свої якісні характеристики і не може бути реалізованою, у відділ з переробки сільськогосподарських відходів на якому отримана сировина переробляється на біопаливо. Таким чином, відділ з переробки відходів отримує від кооперативу сировину та всі необхідні ресурси для здійснення своєї діяльності і надає членам кооперативу готове паливо.

– у випадку, коли члени кооперативу професійно займаються діяльністю з розведення тварин чи коли утримують велику кількість тварин для власного споживання без мети їхнього подальшого продажу, то кооператив утворює відділ із виробництва і заготівлі кормів для худоби. За допомогою даного відділу кооператив забезпечує централізоване постачання високоякісних кормів

безпосередньо у господарства своїх членів протягом всього виробничого циклу, економлячи їхній час та матеріальні ресурси. Для здійснення відділом із заготівлі кормів своєї діяльності, кооператив надає йому усі необхідні ресурси.

–кооператив здійснює усі операції пов'язані розподілом виручки від реалізації продукції, що була передана йому для реалізації своїми членами. Відшкодувавши усі витрати пов'язані зі здійсненням своєї діяльності, кооператив ділить прибуток між своїми членами.

–кооператив здійснює інші необхідні функції для забезпечення ефективної діяльності своїх членів.

Варто зауважити, що без дієвих державних стимулів активний розвиток СОК по всіх куточках України є неможливий. Тому, ми пропонуємо:

1. Встановити для членів кооперативів нульову ставку податку з фізичних осіб на період до 3–5 років. Після завершення пільгового періоду проаналізувати стан розвитку СОК і, у разі досягнення бажаного стану кооперативного руху, прийняти рішення про поступове введення податку, чи, у разі недостатнього розвитку СОК, прийняти рішення про продовження пільгового періоду.

2. Зробити пільгові кредити та фінансовий лізинг доступним для усіх сільськогосподарських обслуговуючих кооперативів.

3. Розробити державну програму розвитку СОК та забезпечити її фінансування у повному обсязі. Відмітимо, що у 2009 р. була прийнята державна цільова економічна програма підтримки розвитку сільськогосподарських обслуговуючих кооперативів на період до 2015 року [192] на яку було виділено 6,5 млрд. грн. з державного бюджету, проте у 2011 р. чиновники припинили її функціонування. Таким чином, нині кооперативи фінансуються в основному з кишень своїх членів.

4. Розробити дієву систему співпраці СОК із вищими навчальними закладами, науково-дослідними установами, провідними агрофірмами, міжнародними організаціями та іншими підприємствами й установами, що володіють передовими досягненнями в галузі аграрної науки.

5. Удосконалити законодавчу базу сільськогосподарської обслуговуючої кооперації.

6. Проінформувати суспільство у простій і доступній формі про можливості, переваги та механізм створення й функціонування СОК за нових умов.

На нашу думку, реалізація даних положень сприятиме активізації кооперативного руху в Україні, який в свою чергу, призведе до збільшення обсягів виробництва продовольчої продукції і своєю чергою буде вагомим інструментом забезпечення вітчизняної продовольчої безпеки, залучення дрібних фермерів і одноосібних селянських господарств до великомасштабного сільськогосподарського виробництва на основі сучасних технологій, підвищення конкурентоспроможності продукції продовольства, зростання доходів сільського населення, зниження безробіття, покращення пропозиції вітчизняних товарів на продовольчих ринках.

Висновки до розділу 4

За результатами здійсненої авторської оцінки продовольчого ринку на основі законодавчо закріпленої методики визначення основних індикаторів продовольчої безпеки можна зробити висновки, що у досліджуваному періоді 2007–2013 рр. здебільшого стан індикаторів продовольчої безпеки покращився. Зокрема, середньодобова поживність раціону наближається до своєї раціональної норми, питома вага продукції тваринного походження поступово зростає, продукти харчування стали доступнішими, зерно у державних резервах почали зберігати у достатніх кількостях, а імпортозалежність за певними продуктовими групами знизилася. Автором подано перелік негативних змін – це і посилення диференціації соціальних груп за показником продовольчих витрат, і зниження ємності внутрішнього ринку за певними видами продовольства; крім того, надалі зберігається нераціональна структура споживання продуктів харчування українцями з яскраво вираженим

недоїданням м’яса, молокопродуктів, риби і рибопродуктів, плодів, ягід та винограду.

Аналіз динаміки процесів, що визначають рівень життя сільського населення сьогодні, вказує на незадовільний стан соціально-економічного розвитку сільських територій, для яких на сучасному етапі розвитку ринкових перетворень характерні глибока демографічна криза, брак мотивації до праці, безробіття, витік трудових ресурсів, занепад соціальної інфраструктури та “вимирання” населених пунктів тощо.

Здійснено аналіз рівня та якості життя населення в сільській місцевості у демографічній сфері, на ринку праці, у сфері розвитку соціальної інфраструктури. На цій основі запропоновано низку заходів: створення передумов для стабільного розвитку сільських територій як основи забезпечення належних соціально-економічних умов проживання на селі; введення системи моніторингу демографічної ситуації у сільській місцевості, визначення конкретних пріоритетів та адресних заходів демографічної політики щодо кожного із сільських регіонів з урахуванням особливостей демографічних показників у регіонального розвитку; сприяння розбудові соціальної сфери села, що створить умови для розширення сфери застосування праці у сільській місцевості, підвищення рівня доходів селян і якості проживання на селі; розробку засобів заохочення інвесторів сільськогосподарських підприємств в інвестуванні у розвиток комунальної та транспортної інфраструктури, соціальної сфери сільських населених пунктів; передбачення виділення бюджетних коштів у сферах охорони здоров’я, освіти, культури, житлово-комунального господарства для сільської місцевості відповідно до вимог Закону України “Про пріоритетність соціального розвитку села та агропромислового комплексу в народному господарстві” в частині дотримання обсягів мінімального фінансування розвитку села (не менше 1 % ВВП), будівництва об’єктів невиробничого призначення у сільській місцевості (50 % капіталовкладень) та надання переваги селу порівняно з містом у спорудженні житла, об’єктів освіти, культури і спорту, охорони здоров’я, побуту, торгівлі, водо- і електропостачання тощо.

Досліджуючи питання світового досвіду та напрямів його застосування в Україні, у дисертації зосереджено увагу на аналізі існуючих механізмів державної підтримки вітчизняного агропродовольчого сектору та сільськогосподарського виробництва.

З урахуванням цього, під час розгляду світового досвіду розвинених країн та країн, що розвиваються, запропоновано конкретні заходи щодо розбудови зазначених механізмів, зокрема: спрямування вітчизняних бюджетних фінансових ресурсів на закупівлю надлишків сільськогосподарської та продовольчої продукції у фермерів з метою утримання закупівельних цін і гарантування дохідності виробників продукції сільського господарства (досвід США); запровадження системи стимулювання експорту українських продуктів харчування шляхом товарного кредитування під гарантії експортно-кредитних агентств, що даватиме змогу імпортерам залучати кошти на тривалий термін (досвід США, Японії, Німеччини); забезпечення продовольчої безпеки України з використанням системи "земельного аутсорсингу" – скуповування чи орендування країнами-імпортерами продовольства сільськогосподарських земель за кордоном (досвід Китаю, Індії, Саудівської Аравії) тощо.

Для покращення системи функціонування вітчизняного виробництва продовольчої продукції запропоновано напрямки: перший – розвивати сільськогосподарське виробництво дрібними фермерами та одноосібними селянськими господарствами, другий – розвивати органічне землеробство, третій – активізувати селекційну діяльність та забезпечити виробництво вітчизняного конкурентоспроможного насіневого матеріалу, четвертий – активізувати державну підтримку сільськогосподарського виробництва, п'ятий – привести вітчизняну продовольчу продукцію у відповідність до міжнародних стандартів, шостий – розвивати виробництво альтернативних видів енергії із сільськогосподарської сировини, сьомий – посилювати захист вітчизняного товаровиробника на внутрішньому ринку країни, восьмий – розвивати систему переробки продукції безпосередньо у місцях виробництва сировини.

Проведено SWOT–аналіз процесу органічного землеробства у результаті чого виявлено основні можливості та загрози, сильні та слабкі сторони його

функціонування та розвитку. На основі дослідження вважається за доцільне обрати не стратегію зростання, а *стратегію розвитку вітчизняного органічного землеробства*, що дасть можливість в подальшому втілити її за допомогою таких стратегічних напрямків: запровадження процедури сертифікації продукції органічного виробництва згідно норм ЄС; формування законодавчої бази, яка б регулювала функціонування системи органічного землеробства; розвиток кооперації господарств населення на селі через систему співпраці сільськогосподарських обслуговуючих кооперативів тощо.

Результати дослідження розділу 4 дисертаційного дослідження опубліковані у роботах автора [247–250; 254; 261–263; 270–275; 277; 282–284].

РОЗДІЛ 5
СОЦІАЛЬНО-ЕКОНОМІЧНИЙ ПРОГНОЗ ПЕРЕТВОРЕННЯ УКРАЇНИ У КОНКУРЕНТОСПРОМОЖНУ ПРОДОВОЛЬЧУ ДЕРЖАВУ

5.1. Прогностична оцінка нарощування експортного потенціалу продовольчого комплексу України

Важливою складовою успішної інтеграції України у світовий економічний простір є створення системи державної підтримки експорту та нарощування його потенціалу загалом, створення сприятливих умов для вітчизняних виробників конкурентоспроможної продукції на зовнішньому ринку. Зауважимо, що за сьогоднішніх умов господарювання доволі актуальним є підвищення ефективності формування експортного потенціалу з метою утримання досягнутого рівня та пошуку нових можливостей нарощування обсягів експорту, розширення його товарної та географічної структури тощо.

З часу проголошення незалежності України одним з пріоритетних економічних завдань було збереження існуючих виробничих потужностей та нарощування обсягів зовнішньої торгівлі. Особливу увагу при цьому зосереджували на експорті як одному з найпоширеніших та найприбутковіших її видів. Розвиток сучасних ринкових відносин не змінює ці пріоритети. Адже головною стратегічною метою України у цій сфері є виробництво агропродовольчої продукції в достатньому обсязі для задоволення внутрішніх потреб, а також успішна її реалізація за кордон.

З метою комплексного дослідження експортного потенціалу продовольчого комплексу та здійснення його прогностичної оцінки нами розраховано показники аналізу використання цього потенціалу на рівні держави, до яких зачислено: географічну та товарну структуру експорту; темпи росту та приросту експорту; рівень експортної орієнтації; експорт на одну особу; експортну квоту; індекс внутрішньогалузевої торгівлі; коефіцієнт

покриття експортом імпорту (індекс стану балансу); індекс "умови торгівлі"; індекс концентрації експорту (індекс Хіршмана) тощо.

Найпростішими, на наш погляд, є дослідження товарної та географічної структури експорту, а також розрахунок показників динаміки – темпів росту та приросту експорту.

Товарна структура експорту сільськогосподарської продукції та *продовольства* (табл. 5.1).

Таблиця 5.1

Товарна структура вартісних обсягів експорту сільськогосподарської продукції та продовольчих товарів у 2007–2012 рр., млн дол. США [90, с. 37–38]

Види продовольчої продукції	2007	2008	2009	2010	2011	2012
Всього	***6287,0***	***10837,6***	***9514,9***	***9936,0***	***12804,1***	***17880,6***
СІЛЬСЬКОГОСПОДАРСЬКА ПРОДУКЦІЯ	**4191,7**	**8319,4**	**7426,9**	**7364,9**	**9865,0**	**14386,7**
I. Живі тварини; продукти тваринного походження	**747,2**	**796,3**	**596,0**	**771,4**	**936,6**	**961,3**
02 м'ясо та їстивні субпродукти	105,2	74,8	79,1	90,2	197,9	315,9
03 риба і ракоподібні	5,7	16,6	25,2	21,0	19,7	18,8
04 молоко та молочні продукти, яйця птиці, натуральний мед	622,7	690,3	476,4	648,8	703,8	612,4
II. Продукти рослинного походження	**1726,5**	**5577,4**	**5034,9**	**3976,2**	**5532,0**	**9213,9**
07 овочі	70,7	81,9	159,4	119,2	132,9	138,5
08 їстівні плоди та горіхи	141,5	172,0	176,5	208,8	217,3	199,8
09 кава, чай	5,0	7,1	7,4	9,9	14,0	12,9
10 зернові культури	763,7	3703,8	3556,2	2467,1	3617,1	6999,9
11 продукція борошномельно-круп'яної промисловості	73,7	180,3	89,7	80,8	111,2	105,1
12 насіння і плоди олійних рослин	666,8	1426,2	1040,4	1085,7	1434,8	1754,0
III. Жири та олії тваринного або рослинного походження	**1718,0**	**1945,7**	**1796,0**	**2617,3**	**3396,4**	**4211,5**
ПРОДОВОЛЬЧІ ТОВАРИ						
IV. Готові харчові продукти	**2095,3**	**2518,2**	**2088,0**	**2571,1**	**2939,1**	**3493,9**
16 продукти з м'яса, риби	35,1	40,0	38,0	48,7	50,1	65,0
17 цукор і кондитерські вироби з цукру	155,7	164,4	165,2	206,5	241,9	341,2
18 какао та продукти з нього	353,1	503,1	448,6	591,6	675,7	662,3
19 готові продукти із зерна	166,7	245,8	204,9	254,3	339,0	377,5
20 продукти переробки овочів	250,6	194,5	148,3	210,4	228,3	323,5
21 різні харчові продукти	75,9	102,8	88,4	122,9	162,4	195,4
22 алкогольні і безалкогольні напої та оцет	536,4	560,0	458,6	443,7	383,0	385,0
23 залишки і відходи харчової промисловості	338,6	485,0	322,1	479,1	626,6	877,7
24 тютюн і промислові замінники тютюну	183,1	222,6	214,0	213,9	232,0	266,3

Аналіз вищеозначеної таблиці засвідчує, що з продуктів тваринного походження значного зростання серед обсягів експорту сільськогосподарської продукції набули м'ясо та їстівні субпродукти, обсяг експорту яких зріс на 210,7 млн дол. США, порівняно з 2007 р., а у 2012 р. становив 315,9 млн дол. США; також відзначимо молоко та молочні продукти, яйця птиці, натуральний мед, обсяги експорту яких дещо знизилися у 2012 р. (на 10,3 млн дол. США) і становили 612,4 млн дол. США. Стосовно продуктів рослинного походження зазначимо, що найбільшу частку експорту мають зернові культури, експортні обсяги яких зросли у 2012 р., порівняно із 2007 р., у 9,2 раза та насіння і плоди олійних рослин, обсяги експорту яких також зросли у 2012 р. на 1087,2 млн дол. США, порівняно із 2007 р.

Аналізуючи експорт продовольчих товарів у вартісній формі, можна стверджувати про їхнє зростання стосовно усіх продовольчих груп. Найбільші експортні обсяги у 2012 р. спостерігаємо щодо таких продовольчих груп товарів: цукру і кондитерських виробів із нього (341,2 млн дол. США); какао та продуктів із нього (662,3 млн дол. США); готових продуктів із зерна (377,5 млн дол. США); залишків і відходів харчової промисловості (877,7 млн дол. США).

Товарну структуру обсягів експорту продовольчих товарів у натуральних одиницях упродовж 2008–2012 рр. відображено у табл. 5.2. Така структура характеризується аналогічним зростанням обсягів експорту стосовно усіх видів продовольчої продукції у досліджуваному періоді 2008–2012 рр., окрім молока та молочних продуктів, експортні обсяги яких знизилися у 2012 р. на 320 тис. т, порівняно з 2008 р.

Географічна структура експорту сільськогосподарської продукції та продовольчих товарів. Аналіз географічної структури експорту сільськогосподарської продукції та продовольчих товарів країн СНД (табл. 5.3) засвідчує, що найбільші обсяги такої продукції у 2012 р. Україна експортувала до Російської Федерації (2002429,9 тис. дол. США або 56,0 %), у Білорусь (434845,9 тис. дол. США, або 12,2 %), Казахстан (346011,1 тис. дол. США,

Таблиця 5.2

Товарна структура обсягів експорту продовольчих товарів у натуральних одиницях у 2008–2012 рр., тис. т*

Види продовольчої продукції	2008	2009	2010	2011	2012
М'ясо та м'ясопродукти	28	40	48	79	125
Молоко та молочні продукти	1140	919	956	964	820
Яйця**	23	58	75	83	82
Зерно та зернові продукти	16668	26160	14239	14825	27798
Картопля	3	5	8	13	7
Овочі та баштанні продовольчі культури	251	347	335	303	346
Плоди, ягоди та виноград	252	284	353	239	351
Цукор***	103	88	65	51	174
Олія	1590	2483	2850	2814	3742
ВСЬОГО	**20058**	**30384**	**18929**	**19371**	**33445**

** Для перерахунку яєць із млн шт. у тис. т взято середню вагу одного яйця – 57,75 г.
*** Без урахування імпортної цукрової сировини використаної для виробництва цукру.

**Примітка:* Таблицю складено на основі даних Статистичного збірника "Баланси споживання основних продуктів харчування населенням України за 2012 рік " [9, с. 36–40].

або 9,7 %), Молдову (296067,0 тис. дол. США, або 8,3 %) тощо. Отже, Росія була найбільшим експортним ринком для України та найбільшим торговельним партнером серед країн СНД.

Щодо європейських країн, то найбільшими експортерами нашої держави у 2012 р. були Іспанія (1384096,0 тис. дол. США, або 32,7 %), Італія (703996,9 тис. дол. США, або 16,6 %), Польща (623417,0 тис. дол. США, або 14,7 %), Франція (381510,1 тис. дол. США, або 9,0 %), Португалія (323690,3 тис. дол. США, або 7,7 %), Бельгія (246440,1 тис. дол. США, або 5,8 %).

Зауважимо також, що після вступу у 2004 р. нових країн-членів до Європейського Союзу, останній став найбільшим ринком збуту

сільськогосподарської продукції та продовольчих товарів для українського експорту. Експорт такої продукції країн ЄС у 2012 р. становив 4 229 280,1 тис. дол. США.

Таблиця 5.3

Географічна структура експортних обсягів сільськогосподарської продукції та продовольчих товарів у 2012 р., тис. дол. США [91, с. 17–102]

Показник	Країна СНД									
	Азербайджан	**Білорусь**	**Вірменія**	**Казахстан**	**Киргизстан**	**Молдова**	**Російська Федерація**	**Таджикистан**	**Туркменістан**	**Узбекистан**
Обсяги експорту, тис. дол. США	176263,2	434845,9	80829,6	346011,1	75153,9	296067,0	2002429,9	22537,7	78314,5	60193,6
Обсяги експорту, %	4,9	12,2	2,3	9,7	2,1	8,3	56,0	0,6	2,2	1,7
ВСЬОГО, тис. дол. США	**3 572 646,4**									
Країна Європи										
	Австрія	**Бельгія**	**Велика Британія**	**Греція**	**Данія**	**Ірландія**	**Іспанія**	**Італія**	**Німеччина**	**Норвегія**
Обсяги експорту, тис. дол. США	28988,3	246440,1	128004,8	87729,2	28695,5	62400,3	1384096,0	703996,9	125480,8	3642,9
Обсяги експорту, %	0,7	5,8	3,0	2,1	0,7	1,5	32,7	16,6	3,0	0,1
ВСЬОГО, тис. дол. США	**4 229 280,1**									

	Польща	**Португалія**	**Румунія**	**Угорщина**	**Франція**	**Хорватія**	**Швейцарія**
Обсяги експорту, тис. дол. США	623417,0	323690,3	23813,6	59987,2	381510,1	5580,5	11806,6
Обсяги експорту, %	14,7	7,7	0,6	1,4	9,0	0,1	0,3

Темпи росту та приросту експорту сільськогосподарської продукції та продовольчих товарів. Із розрахованих нами темпів росту експорту сільськогосподарської продукції та продовольчих товарів упродовж 2008–2012 рр. (табл. 5.4; рис. 5.1) випливає, що такі показники протягом аналізованого періоду мають неоднорідний характер.

Таблиця 5.4

Темпи росту експорту сільськогосподарської продукції та продовольчих товарів у 2008–2012 рр., %*

Види продовольчої продукції	2008/ 2007	2009/ 2008	2010/ 2009	2011/ 2010	2012/ 2011
ВСЬОГО	**72,4**	**- 12,2**	**4,4**	**28,9**	**39,6**
СІЛЬСЬКОГОСПОДАРСЬКА ПРОДУКЦІЯ (01–15)	**98,5**	**- 10,7**	**- 0,8**	**33,9**	**45,8**
I. Живі тварини; продукти тваринного походження	6,6	- 25,2	29,4	21,4	2,6
II. Продукти рослинного походження	223,0	- 9,7	- 21,0	39,1	66,6
III. Жири та олії тваринного або рослинного походження	13,3	- 7,7	45,7	29,8	24,0
ПРОДОВОЛЬЧІ ТОВАРИ (16–24)					
IV. Готові харчові продукти	**20,2**	**- 17,1**	**23,1**	**14,3**	**18,9**
16 продукти з м'яса, риби	14,0	- 5,0	28,2	2,9	29,7
17 цукор і кондитерські вироби з цукру	5,6	0,5	25,0	17,1	41,1
18 какао та продукти з нього	42,5	- 10,8	31,9	14,2	- 2,0
19 готові продукти із зерна	47,5	- 16,6	24,1	33,3	11,4
20 продукти переробки овочів	- 22,4	- 23,8	41,9	8,5	41,7
21 різні харчові продукти	35,4	- 14,0	39,0	32,1	20,3
22 алкогольні і безалкогольні напої та оцет	4,4	- 18,1	- 3,2	- 13,7	0,5
23 залишки і відходи харчової промисловості	43,2	- 33,6	48,7	30,8	40,1
24 тютюн і промислові замінники тютюну	21,6	- 3,9	- 0,05	8,5	14,8

**Примітка:* Таблицю розраховано автором на основі [91, с. 37–38].

Наприклад, щодо темпів росту експорту сільськогосподарської продукції, зокрема темпів росту експорту продуктів рослинного походження зазначимо, що у 2008 р., порівняно із 2007 р., такий показник досяг рівня 223,0 %; вже у 2009 р., порівняно з 2008 р. – темпи росту експорту продуктів рослинного походження становили – - 9,7 %; у 2010 р., порівняно з 2009 р. – - 21,0 %; у 2011 р., порівняно з 2010 р. – 39,1 %; у 2012 р./2011 р. – 66,6 %.

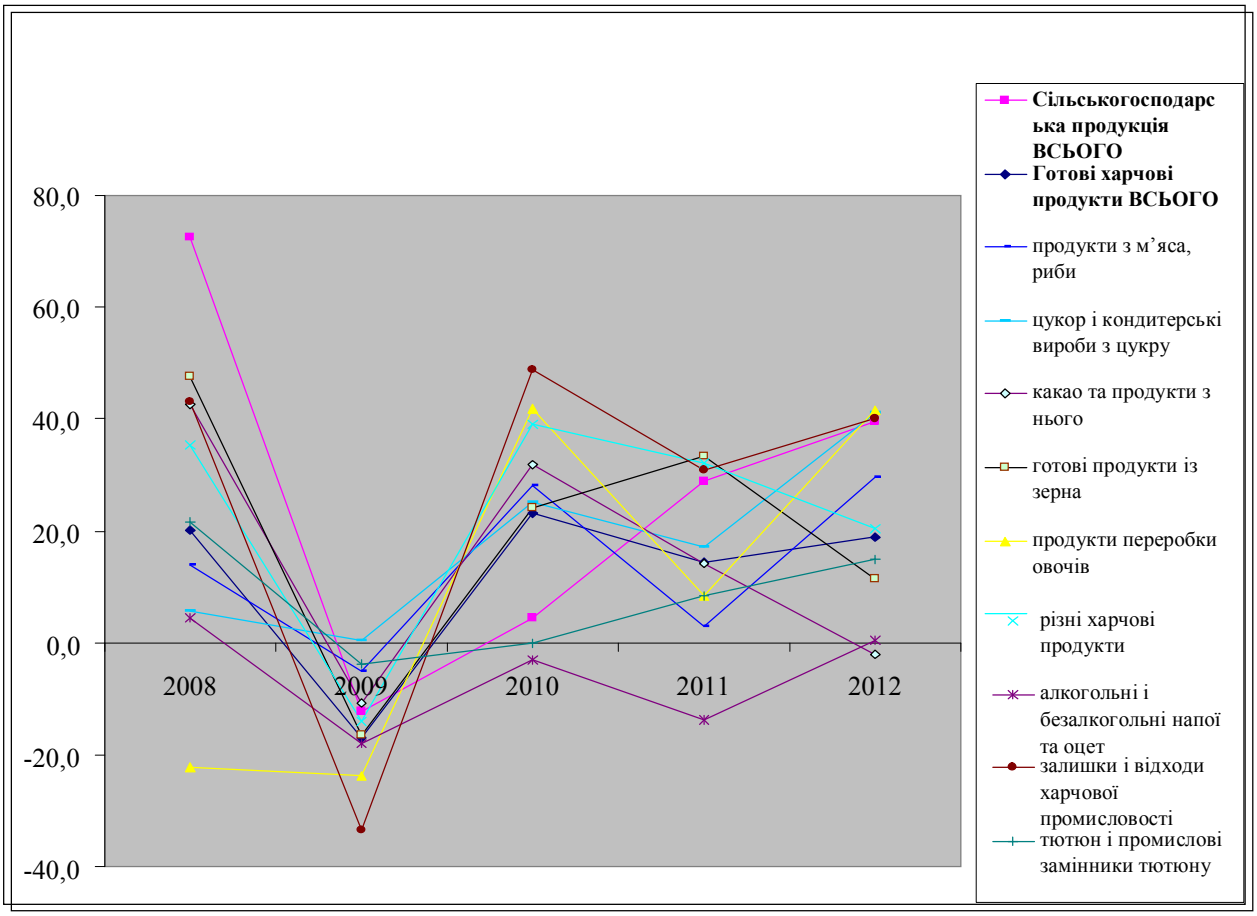

Рис. 5.1. **Динаміка темпів росту експорту сільськогосподарської продукції та продовольчих товарів у 2008–2012 рр., %***

**Примітка:* Розраховано автором на основі [91, с. 37–38].

Таку ж ситуацію спостерігаємо і стосовно темпів росту експорту готових харчових продуктів у досліджуваному періоді 2008–2012 рр.: у 2008 р., порівняно з 2007 р. обсяги експорту готових харчових продуктів зросли на 20,2 %; у 2009 р. щодо 2008 р. – зменшилися на 17,1 %; у 2010 р. щодо 2009 р. – зросли на 23,1 %; у 2011 р. щодо 2010 р. – зросли лише на 14, 3 %; а у 2012 р. щодо 2011 р. – зросли на 18,9 %.

Аналогічну ситуацію спостерігаємо стосовно показників темпів приросту експорту сільськогосподарської продукції та продовольчих товарів упродовж 2008–2012 рр., що відображено у табл. 5.5.

Рівень експортної орієнтації. Зазначено, що ріст обсягів виробництва не завжди супроводжується пожвавленням експортної діяльності. Для оцінки відповідності досягнутого рівня експортної діяльності обсягам виробництва

Таблиця 5.5

Темпи приросту експорту сільськогосподарської продукції та продовольчих товарів у 2008–2012 рр., млн дол. США

Вид продовольчої продукції	2008/ 2007	2009/ 2008	2010/ 2009	2011/ 2010	2012/ 2011
ВСЬОГО	**4550,6**	**-1322,7**	**421,1**	**2868,1**	**5076,5**
СІЛЬСЬКОГОСПОДАРСЬКА ПРОДУКЦІЯ (01–15)	**4127,7**	**- 892,5**	**-62,0**	**2500,1**	**4521,7**
I. Живі тварини; продукти тваринного походження	49,1	- 200,3	175,4	165,2	24,7
II. Продукти рослинного походження	3850,9	- 542,5	-1058,7	1555,8	3681,9
III. Жири та олії тваринного або рослинного походження	227,7	- 149,7	821,3	779,1	815,1
ПРОДОВОЛЬЧІ ТОВАРИ (16–24)					
IV. Готові харчові продукти	**422,9**	**- 430,2**	**483,1**	**368,0**	**554,8**
16 продукти з м'яса, риби	4,9	- 2,0	10,7	1,4	14,9
17 цукор і кондитерські вироби з цукру	8,7	0,8	41,3	35,4	99,3
18 какао та продукти з нього	150,0	- 54,5	143,0	84,1	- 13,4
19 готові продукти із зерна	79,1	- 40,9	49,4	84,7	38,5
20 продукти переробки овочів	- 56,1	-46,2	62,1	17,9	95,2
21 різні харчові продукти	26,9	- 14,4	34,5	39,5	33,0
22 алкогольні і безалкогольні напої та оцет	23,6	- 101,4	- 14,9	- 60,7	2,0
23 залишки і відходи харчової промисловості	146,4	- 162,9	157,0	147,5	251,1
24 тютюн і промислові замінник тютюну	39,5	- 8,6	- 0,1	18,1	34,3

**Примітка:* Розраховано автором на основі [91, с. 37–38].

продукції варто розрахувати рівень експортної орієнтації, який визначають як відношення обсягів експорту товарів чи послуг за певний період часу до обсягів їх виробництва за такий же проміжок часу. Вважаємо, що чим вищий рівень цього показника, тим більш експортноорієнтованою є галузь, товар чи послуга.

Власні розрахунки показників рівня експортної орієнтації щодо різних груп продовольчих товарів упродовж 2008–2014 рр. подано у табл. 5.6.

Аналіз табл. 5.6 засвідчив, що рівень експортної орієнтації майже усіх продовольчих груп товарів усе ж доволі низький. Лише деякі групи продовольства характеризуються значним рівнем експортної орієнтації,

Таблиця 5.6

Динаміка рівня експортної орієнтації груп продовольчих товарів у 2008–2014 рр., %*

Вид продовольчої продукції	2008	2009	2010	2011	2012	2013	2014	2014 до 2008, (+,-)
М'ясо та м'ясопродукти	1,5	2,1	2,3	3,7	5,7	7,6	9,2	7,7
Молоко та молочні продукти	9,7	7,9	8,5	8,7	7,2	6,7	4,7	- 5,0
Яйця	2,7	6,3	7,6	7,7	7,4	9,3	13,0	10,3
Зерно та зернові продукти	31,3	56,8	36,3	26,1	60,1	44,1	52,3	21,0
Картопля	0,02	0,03	0,04	0,05	0,03	0,07	0,07	0,05
Овочі та баштанні продовольчі культури	3,0	3,9	3,8	2,9	3,2	3,6	2,8	- 0,2
Плоди, ягоди та виноград	13,1	13,6	16,4	9,9	14,2	13,7	14,4	1,3
Цукор	6,6	6,9	3,6	2,0	8,1	12,9	1,9	- 4,7
Олія	80,9	85,7	91,9	86,1	92,0	90,3	93,0	12,1

**Примітка:* Таблицю розраховано автором на основі даних Статистичного збірника "Баланси споживання основних продуктів харчування населенням України за 2008-2014 рр. " [10, с. 36–40].

зокрема: зерно та зернові продукти, рівень експортної орієнтації якого зріс на 21,0 %, порівняно з 2008 р., і досяг рівня 52,3 % у 2014 р., а також олія, що характеризується рівнем експортної орієнтації у 93,0 % у 2014 р. (на 12,1 % вище, ніж аналогічний показник 2008 р.). Проте негативною тенденцією є зниження вищеозначеного показника щодо молока та молочних продуктів на 5,0 % та цукру – на 4,7 %.

Наступним важливим кроком під час дослідження експортного потенціалу продовольчого комплексу та здійснення його прогностичної оцінки є розрахунок показників інтенсивності зовнішньої торгівлі продовольчими товарами (товарами за галузевими групами 16–24), а саме: *експорту на одну особу; експортної квоти; індексу внутрішньогалузевої торгівлі* тощо. Розрахунок перелічених показників подано у таблиці 5.7.

Таблиця 5.7

Показники інтенсивності зовнішньої торгівлі продовольчими товарами у 2007–2014 рр.*

Рік	Показник			
	Валовий внутрішній продукт, млн грн	**Експорт на одну особу, дол. США**	**Експортна квота, %**	**Індекс внутрішньогалузевої торгівлі, %**
2007	720731,0	45,0	1,5	0,1
2008	948056,0	54,3	2,0	3,1
2009	913345,0	45,3	1,8	1,3
2010	1082569,0	55,9	1,9	1,3
2011	1302079,0	64,2	1,8	1,5
2012	1408889,0	76,6	2,0	8,2
2013	1522700,0	74,62	5,7	8,8
2014	1566700,0	65,88	5,1	8,3
Відхилення (+, -) 2014 від 2007	845969,0	20,88	3,6	8,2

**Примітка:* Таблицю розраховано автором на основі статистичних даних [9, с. 36–40; 10, с. 30–31; 90, с. 37–46].

Зауважимо, що відкритість економіки, з точки зору її зовнішньої торгівлі продовольчими товарами, визначається *експортною квотою* щодо таких товарів, яку розраховують як відношення обсягів експорту продовольства за відповідний період до валового внутрішнього продукту у цьому ж періоді часу, відповідно. Проте, зазначимо: чим вища експортна квота, тим інтегрованішою є економіка країни у світовий економічний простір. Хоча, за даними наукових досліджень, високий рівень вищеозначеного показника може супроводжуватися і низьким рівнем споживання, що є характерним для кризових ситуацій та умов [341, с. 35–37].

Зауважимо, що розрахункові значення показників інтенсивності зовнішньої торгівлі продовольчими товарами засвідчують невисокі її темпи росту. Про це свідчить зростання експорту на одну особу у 2014 р., порівняно із 2007 р., на 20,9 дол. США, а також значне зростання індексу

внутрішньогалузевої торгівлі у 2014 р. на 8,2 %, порівняно з 2007 р. Одним із видів регулювання експорту продовольчих товарів є квотування. Зокрема, експортна квота у 2014 р. щодо 2007 р. зросла на 3,6 % і становила лише 5,1 %.

Одним із результативних показників зовнішньої торгівлі та загалом прогностичної оцінки експортного потенціалу продовольчого комплексу є *коефіцієнт покриття експортом імпорту* (інша назва – індекс стану балансу), який відображає співвідношення між рівнем вивезених та ввезених продовольчих товарів (відношення вартості експорту до її імпорту). Розраховані автором значення останнього подано у табл. 5.8.

Аналізуючи коефіцієнти покриття експортом імпорту продовольчої продукції упродовж 2007–2014 рр., зауважимо, що у 2014 р. найвищим рівень такого коефіцієнта був на цукор та кондитерські вироби з цукру (2,48), залишки і відходи харчової промисловості (4,58), готові продукти із зерна (2,30). Також у зазначеному році імпорт перевищував експорт і, відповідно, значення коефіцієнта покриття експортом імпорту готових харчових продуктів є меншим за одиницю щодо таких продовольчих товарів, як: продуктів з м’яса та риби (0,31); різних харчових продуктів (0,40); алкогольних і безалкогольних напоїв та оцту (0,60); тютюну і промислових замінників тютюну (0,69). Загалом у зазначеній кількості продовольчих товарів рівень вищеозначеного коефіцієнта упродовж 2007–2014 рр. перевищував одинцю, що засвідчує позитивне сальдо торговельного балансу щодо продовольчої продукції.

Важливим показником, що використовують під час прогностичної оцінки експортного потенціалу вітчизняного продовольчого комплексу, є *індекс концентрації експорту продовольства,* або *індекс Хіршмана.* Вважаємо, що концентрація експорту є важливим фактором для країн, що розвиваються (зокрема, для України), та для країн із перехідною економікою саме тому, що останні часто значною мірою залежать від порівняно незначної кількості сировинних товарів, що забезпечують їхні прибутки від експорту. Тому для

Таблиця 5.8

Динаміка коефіцієнтів покриття експортом імпорту продовольчої продукції (за товарними групами готових харчових продуктів) у 2007–2014 рр.*

Рік	Товарна група									
	IV.ГОТОВІ ХАРЧОВІ ПРОДУКТИ	**16 продукти з м'яса, риби**	**17 цукор і кондитерські вироби з цукру**	**18 какао та продукти з нього**	**19 готові продукти із зерна**	**20 продукти переробки овочів**	**21 різні харчові продукти**	**22 алкогольні і безалкогольні напої та оцет**	**23 залишки і відходи харчової промисловості**	**24 тютюн і промислові замінник тютюну**
2007	**1,00**	0,29	4,76	1,32	1,52	1,00	0,18	1,92	1,91	0,44
2008	**0,94**	0,24	2,45	1,40	1,60	0,62	0,18	1,67	1,99	0,49
2009	**1,03**	0,48	1,89	1,48	2,13	0,76	0,21	2,43	1,56	0,47
2010	**1,03**	0,48	0,89	1,45	2,02	0,94	0,26	1,64	2,30	0,45
2011	**0,97**	0,40	1,05	1,37	2,06	0,82	0,27	0,91	2,54	0,49
2012	**1,18**	0,46	4,09	1,47	2,21	1,21	0,33	0,78	3,38	0,52
2013	**1,11**	0,39	2,94	1,21	1,91	1,36	0,38	0,68	3,23	0,64
2014	**1,19**	0,31	2,48	0,90	2,30	1,28	0,40	0,60	4,58	0,69

**Примітка:* Таблицю розраховано автором на основі статистичних даних [90, с. 37–47].

вимірювання концентрації експорту готових харчових продуктів вважаємо за доцільне розрахувати індекс Хіршмана для продовольчої групи товарів. Останній вважають якісним показником, який показує обсяг асортименту товарів (у нашому випадку продовольчих), що експортує країна. Такий показник ще прийнято називати рівнем товарної диверсифікації. Зауважимо, що чим ближчий індекс Хіршмана до 0, тим розвиненішою є товарна структура експорту. Показник розраховуємо за формулою:

$$H = \frac{\sqrt{\sum_{i=1}^{10} (\frac{X_i}{X})^2} - \sqrt{\frac{1}{10}}}{1 - \sqrt{\frac{1}{10}}}, \qquad (5.1)$$

де H – індекс концентрації експорту продовольчих товарів (індекс Хіршмана);

10 – кількість видів (груп) продовольчої продукції (15–24);

i – індекс товару (від 1 до 10);

X_i – вартість експорту *і–го* товару продовольчої групи;

X – загальна вартість експорту усіх товарів продовольчої групи.

Розрахункові значення індексу концентрації експорту продовольства, де брали до уваги продовольчі товари груп III: “Жири та олії тваринного або рослинного походження” та IV: “Готові харчові продукти”, подано у табл. 5.9 та на рис. 5.2.

Таблиця 5.9

Динаміка індексу концентрації експорту товарів продовольчої групи (індексу Хіршмана) у 2007–2013 рр.*

Індекс	2007	2008	2009	2010	2011	2012	2013
Індекс Хіршмана	0,269	0,254	0,281	0,327	0,364	0,377	0,301

**Примітка:* Таблицю розраховано автором на основі статистичних даних [90, с. 38].

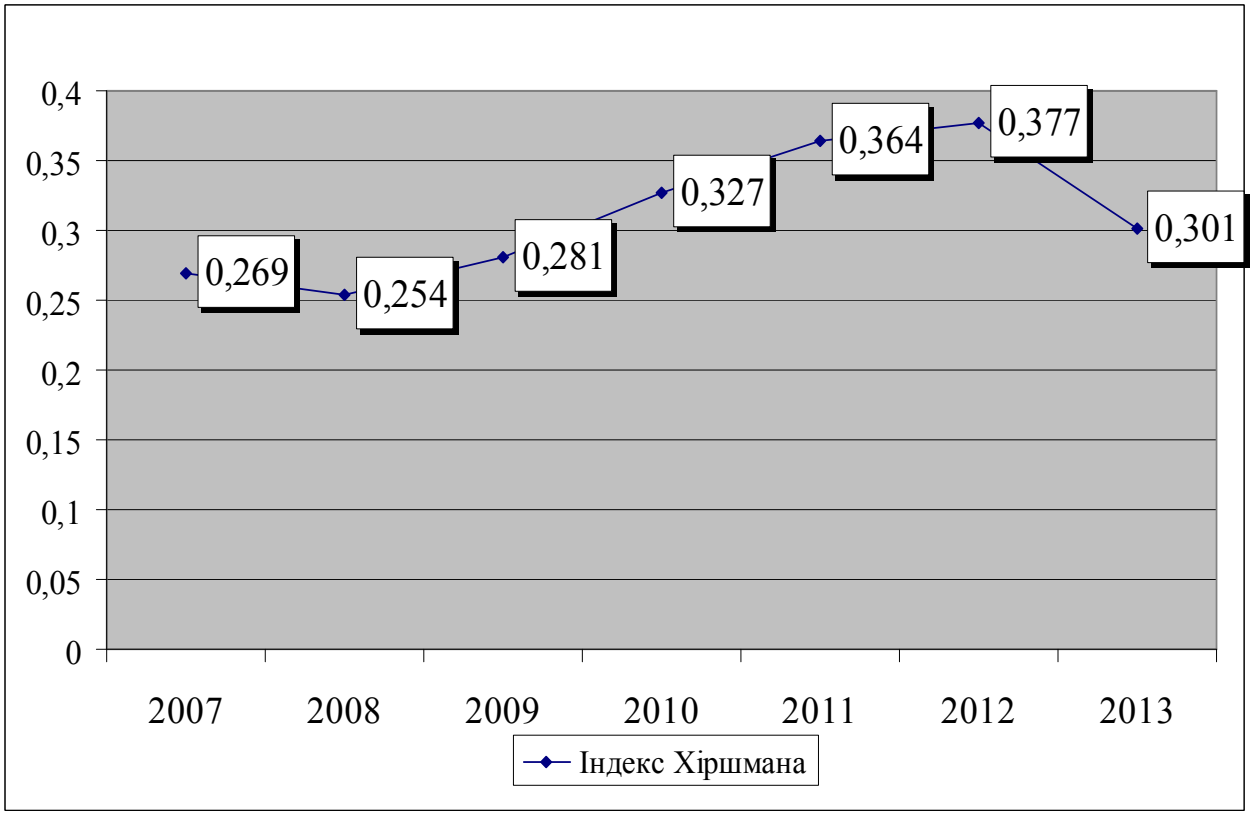

Рис. 5.2. **Динаміка індексу Хіршмана для товарів продовольчої групи у 2007–2013 рр.**

Як зазначено вище, чим ближчий індекс Хіршмана до 0, тим розвиненішою є товарна структура експорту. Як бачимо, результати розрахунків вищенаведеної таблиці засвідчують, що розраховані індекси концентрації упродовж 2007–2013 рр. мають, на наш погляд, середні значення, що говорить про нешироку, більшою мірою вузьку структуру експорту вітчизняних продовольчих товарів.

Зауважимо, що індекс Хіршмана прийнято використовувати під час аналізу експортного потенціалу, беручи до уваги товарну структуру експорту товарів продовольчої групи.

Проте *індекс концентрації експорту Херфіндаля–Хіршмана* варто застосовувати за прогностичної оцінки експортного потенціалу, використовуючи при цьому географічну структуру експорту продовольчих товарів. Останній характеризує стан світового ринку конкретного продовольчого товару за такими ознаками, як кількість експортерів та питома вага основного експортера. Індекси географічної концентрації експорту розраховують за формулою, розрахунок яких стосовно країн СНД та європейських держав представлено у табл. 5.10 та на рис. 5.3.та 5.4:

$$S_k = \sqrt{\sum_{i=1}^{n} \left(\frac{X_i^k}{X^k} \right)^2}; \qquad (5.2)$$

де S_k – індекс географічної концентрації експорту *k–ї* групи товарів (у нашому випадку сільськогосподарської продукції та продовольчих товарів), або індекс Херфіндаля-Хіршмана для певної країни-експортера;

n – кількість країн-експортерів;

X_i^k – обсяг експорту товарів *k–ї* продовольчої групи *i–ї* країни-експортера;

X^k – світовий експорт товарів *k–ї* продовольчої групи.

Отже, для оцінки ступеня вузькості експортного асортименту сільськогосподарської продукції та продовольчих товарів країн СНД та Європи автором розраховано індекси географічної концентрації, індекси Херфіндаля–Хіршмана, таких країн у 2013 р. Із вищенаведених розрахунків робимо висновок, що нижчі показники індексів концентрації характеризують

Таблиця 5.10

Індекси географічної концентрації експорту сільськогосподарської продукції та товарів продовольчої групи (індекси Херфіндаля-Хіршмана) країн СНД та Європи у 2013 р. [розраховано автором]

Показник	Країна СНД									
	Азербайджан	Білорусь	Вірменія	Казахстан	Киргизстан	Молдова	Російська Федерація	Таджикистан	Туркменістан	Узбекистан
Індекс Херфіндаля–Хіршмана	0,346	0,420	0,434	0,394	0,418	0,319	0,354	0,563	0,382	0,459
Індекс Херфіндаля–Хіршмана для країн СНД	0,590									

	Країна Європи															
	Австрія	Бельгія	Велика Британія	Греція	Данія	Ірландія	Іспанія	Італія	Німеччина	Норвегія	Польща	Португалія	Румунія	Угорщина	Франція	Хорватія	Швейцарія
Індекс Херфіндаля–Хіршмана	0,489	0,687	0,552	0,734	0,743	0,999	0,777	0,574	0,348	0,901	0,502	0,826	0,563	0,462	1,057	0,616	0,756
Індекс Херфіндаля–Хіршмана для країн Європи	0,612																

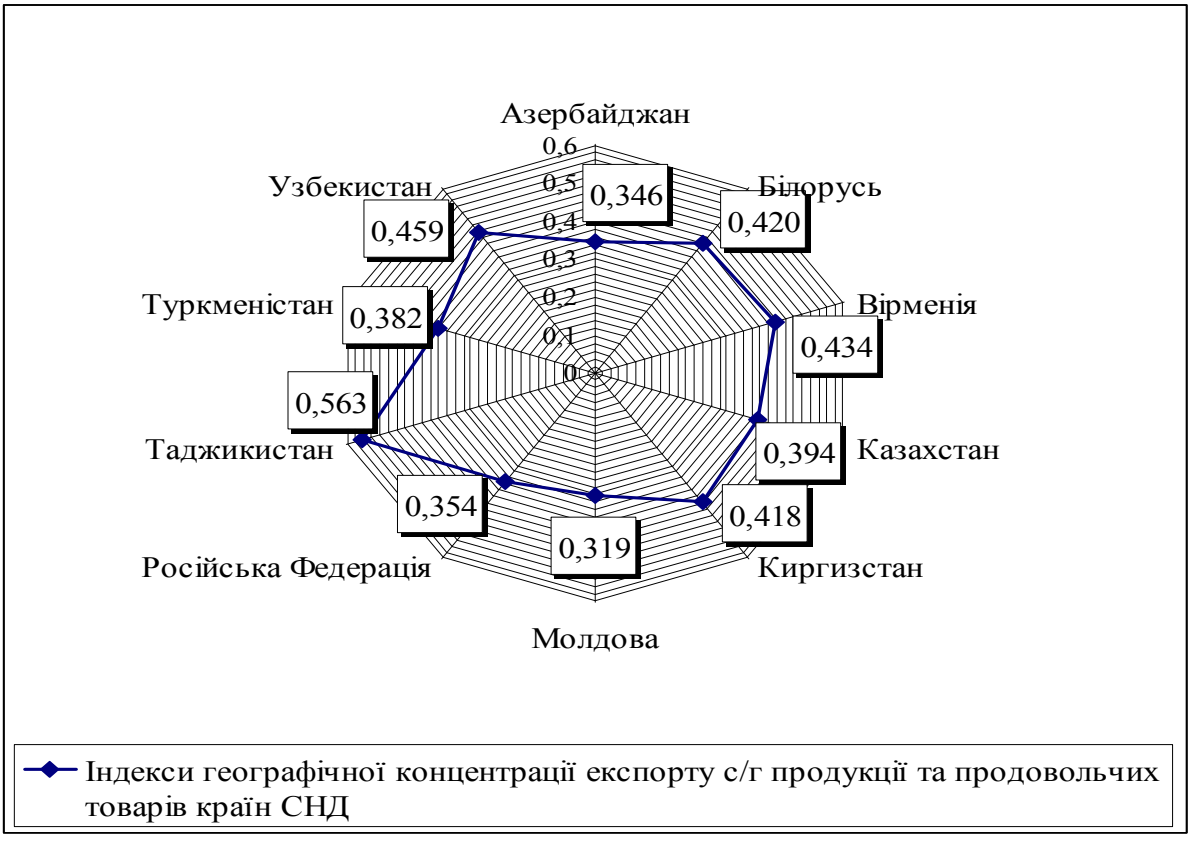

Рис. 5.3. **Індекси географічної концентрації експорту с/г продукції та продовольчих товарів країн СНД у 2013 р.**

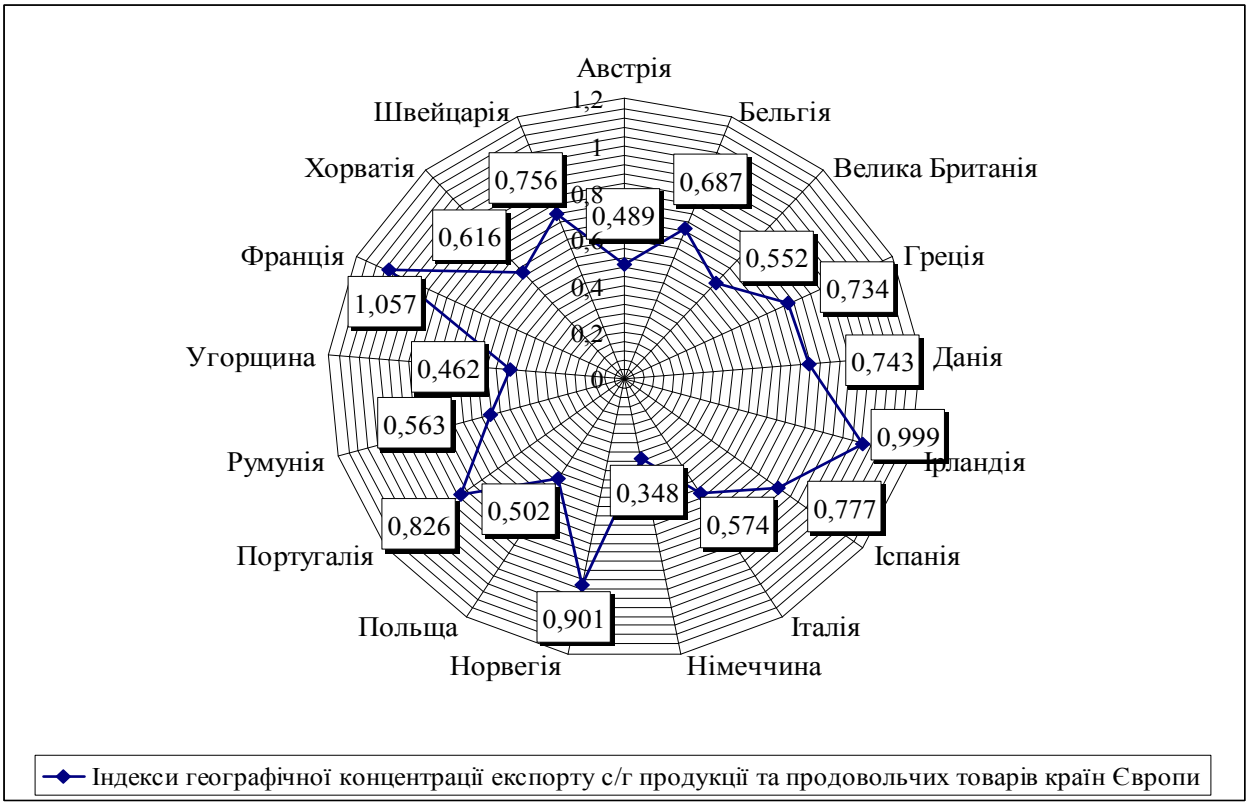

Рис. 5.4. **Індекси географічної концентрації експорту с/г продукції та продовольчих товарів країн Європи у 2013 р.**

країни із розвинутою структурою експорту (широким товарним асортиментом): Молдова (0,319), Азербайджан (0,346), Російська Федерація (0,354), Туркменістан (0,382) – країни СНД. Стосовно європейських країн зазначимо такі держави із нижчими індексами географічної концентрації, як: Німеччина (0,348), Угорщина (0,462), Австрія (0,489), Польща (0,502) тощо.

Найвищі показники індексів географічної концентрації характерні для країн із вузькою структурою їхнього експорту. До країн із такою структурою належать (див. рис. 5.3 і рис. 5.4): Узбекистан (0,459) та Таджикистан (0,563) – країни СНД; стосовно європейських держав – це Португалія (0,826), Норвегія (0,901), Ірландія (0,999), Франція (1,057) тощо.

Також для дослідження експортного потенціалу продовольчого комплексу та здійснення його прогностичної оцінки автором розраховано та проаналізовано *індекс умов торгівлі* щодо сільськогосподарської продукції та окремих продовольчих товарів згідно з УКТЗЕД (української класифікації

товарів ЗЕД). З огляду на це зауважимо, що індекс "умови торгівлі" відображає співвідношення експортних та імпортних цін та показує, як змінилися умови торгівлі країни. Загальновідомо, що позитивним вважають розмір індексу більше одиниці (умови торгівлі покращилися), або ж якщо такий індекс дорівнює одиниці – умови торгівлі не змінилися. Негативним є розмір індексу умов торгівлі менше одиниці, що засвідчує погіршення торговельних умов загалом. Динаміку індексу умов торгівлі за 2011–2014 рр. подано у табл. 5.11.

Таблиця 5.11

Індекси "умови торгівлі" сільськогосподарської продукції та продовольчих товарів у 2011–2014 рр.*

Види с/г та продовольчої продукції	2011	2012	2013	2014
СІЛЬСЬКОГОСПОДАРСЬКА ПРОДУКЦІЯ				
01 живі тварини	1,101	1,092	0,819	0,976
02 м'ясо та їстивні субпродукти	1,042	0,837	0,710	1,036
03 риба і ракоподібні	0,953	0,761	0,938	1,034
04 молоко та молочні продукти, яйця птиці, натуральний мед	0,941	1,124	1,101	0,993
05 інші продукти тваринного походження	0,906	0,725	0,954	1,250
07 овочі	1,081	0,668	0,912	1,015
08 їстивні плоди та горіхи	1,458	0,522	0,910	1,187
09 кава, чай	0,742	0,940	1,148	1,116
10 зернові культури	1,225	0,895	0,937	0,929
11 продукція борошномельно-круп'яної промисловості	1,129	1,055	1,039	0,954
12 насіння і плоди олійних рослин	1,249	0,888	0,873	0,919
15 жири та олії тваринного або рослинного походження	1,045	1,006	1,098	0,786
ПРОДОВОЛЬЧІ ТОВАРИ				
16 продукти з м'яса, риби	0,956	0,868	1,051	0,935
17 цукор і кондитерські вироби з цукру	1,043	0,800	0,887	0,980
18 какао та продукти з нього	1,007	1,106	1,019	0,870
19 готові продукти із зерна	1,019	1,052	0,983	1,050
20 продукти переробки овочів	1,061	0,961	0,999	0,914
21 різні харчові продукти	0,949	0,963	0,868	1,132
22 алкогольні і безалкогольні напої та оцет	0,990	0,979	0,972	1,023
23 залишки і відходи харчової промисловості	1,090	1,037	1,470	0,875
24 тютюн і промислові замінник тютюну	0,930	1,034	0,952	1,036

**Примітка:* Таблицю розроблено автором на основі статистичних даних [90, с. 64].

На наше глибоке переконання, у 2014 р. спостерігається погіршення умов торгівлі, порівняно із 2011 р. у значній кількості видів сільськогосподарської та продовольчої продукції. Незначне покращення індексу "умови торгівлі" спостерігаємо стосовно таких видів

сільськогосподарської продукції та продовольчих груп: риби і ракоподібних – на 0,081; молока та молочних продуктів, яєць птиці, натурального меду – на 0,052; кави та чаю – на 0,374; готових продуктів із зерна – на 0,031; різних харчових продуктів – на 0,183; алкоголю – на 0,033; тютюну і промислових замінників тютюну – на 0,106. Вважаємо, що пояснення зміни такого показника (погіршення умов торгівлі) є двостороннім, оскільки його зменшення означає, що ціна, за якою було реалізовано сільськогосподарську продукцію та продукцію продовольства на зовнішніх ринках, знизилася й за рахунок валютної виручки від експорту можна придбати менше імпортованих продовольчих товарів. Проте такий факт засвідчує також підвищення конкурентоспроможності продукції на зовнішніх ринках за ціновим фактором.

Завдяки аналізу показників, які характеризують експортний потенціал продовольчого сектору, автором зроблено такі **висновки:**

- Зважаючи на результати аналізу товарної структури експорту продовольчих товарів у вартісних показниках, можна говорити про їхнє зростання стосовно усіх продовольчих груп. Найбільші експортні обсяги у 2012 р. спостерігаємо щодо таких продовольчих груп товарів: цукру і кондитерських виробів із нього (341,2 млн дол. США); какао та продуктів із нього (662,3 млн дол. США); готових продуктів із зерна (377,5 млн дол. США); залишків і відходів харчової промисловості (877,7 млн дол. США).

- Аналіз географічної структури експорту сільськогосподарської продукції та продовольчих товарів країн СНД засвідчує, що найбільші обсяги такої продукції у 2012 р. Україна експортувала до Російської Федерації, у Білорусь, Казахстан, Молдову. Отже, Росія була основним експортним ринком для України та найбільшим торговельним партнером серед країн СНД. Що стосується європейських країн, то найбільшими експортерами нашої продукції у 2012 р. були Іспанія, Італія, Польща, Франція, Португалія, Бельгія та ін.

- Досліджено, що рівень експортної орієнтації щодо усіх продовольчих груп товарів залишається доволі низьким. Лише деякі групи продовольства характеризуються значним рівнем експортної орієнтації, зокрема: зерно та зернові продукти, рівень експортної орієнтації якого зріс на 28,8 % щодо 2008 р. та досяг рівня 60,1 % у 2012 р., а також олія, що характеризується рівнем експортної орієнтації у 92,0 % у 2012 р., що на 11,1 % вище, ніж аналогічний показник 2008 р. Проте негативною тенденцією є зниження вищеозначеного показника щодо молока та молочних продуктів на 2,5 % та майже відсутність росту стосовно картоплі – 0,01 %.

- З'ясовано, що важливим показником для прогностичної оцінки експортного потенціалу вітчизняного продовольчого комплексу є індекс концентрації експорту продовольства, або індекс Хіршмана. Автором зазначено, що концентрація експорту є важливим фактором для країн, що розвиваються (зокрема, і для України), та для країн із перехідною економікою саме тому, що останні часто значною мірою залежать від відносно незначної кількості сировинних товарів, що забезпечують їхні прибутки від експорту.

- За одержаними результатами розрахунку індексів Хіршмана зроблено висновки, що розраховані індекси концентрації упродовж 2007–2013 рр. мають середні значення, що говорить про незначну, а більшою мірою вузьку структуру експорту вітчизняних продовольчих товарів.

- Для оцінки ступеня вузькості експортного асортименту сільськогосподарської продукції та продовольчих товарів країн СНД та Європи автором розраховано індекси географічної концентрації, або ж індекси Херфіндаля–Хіршмана, таких країн у 2013 р. Із розрахунків зроблено висновок, що нижчі показники індексів концентрації характеризують країни із розвинутою структурою експорту (широким товарним асортиментом); найвищі показники індексів географічної концентрації притаманні країнам із вузькою структурою їхнього експорту тощо.

- Аналіз індексу "умови торгівлі" упродовж 2011–2014 рр. засвідчив його двосторонній характер, оскільки його зменшення означає, що ціна, за якою

реалізовано сільськогосподарську продукцію та продукцію продовольства, на зовнішніх ринках знизилася й за рахунок валютної виручки від експорту можна придбати менше імпортованих продовольчих товарів. Проте такий факт засвідчує підвищення конкурентоспроможності продукції на зовнішніх ринках за ціновим фактором.

Усе це дало змогу автору розробити **низку рекомендацій** стосовно нарощування вітчизняного експортного потенціалу, що полягає у впровадженні економічних, організаційних, інформаційних та фінансових заходів (рис. 5.5), а саме:

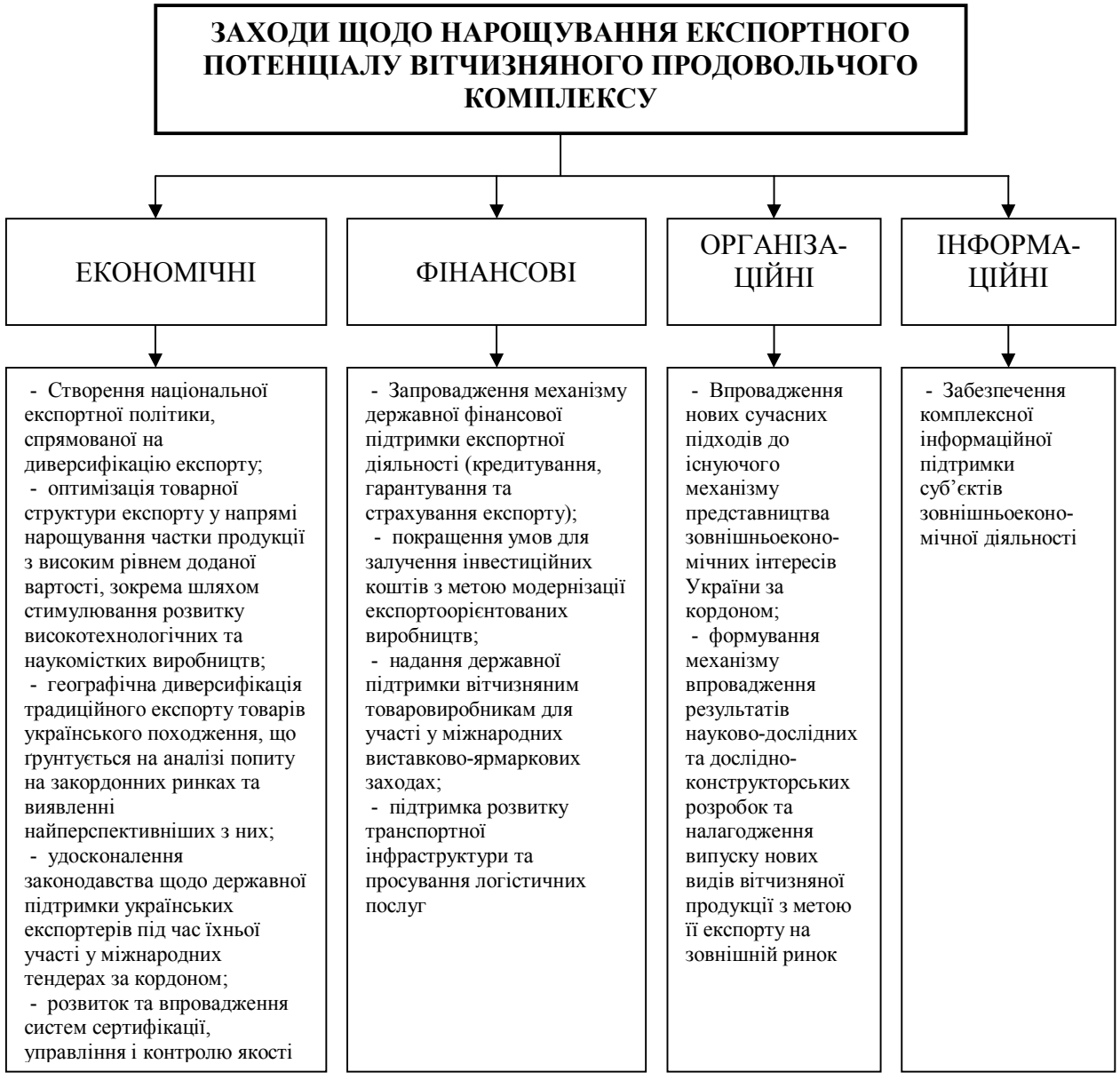

Рис. 5.5. **Заходи щодо нарощування експортного потенціалу вітчизняного продовольчого комплексу** [розроблено автором]

- проблема незбалансованості експорту України, в якому переважає продукція з низьким ступенем переробки, потребує з боку держави впровадження нових підходів до створення національної експортної політики, спрямованої на диверсифікацію експорту та збільшення в його структурі товарів з високою доданою вартістю;

- оптимізація товарної структури експорту у напрямі нарощування частки продукції з високим рівнем доданої вартості, зокрема, шляхом стимулювання розвитку високотехнологічних та наукомістких виробництв;

- географічна диверсифікація традиційного експорту товарів українського походження, що ґрунтується на аналізі попиту на закордонних ринках та виявленні найперспективніших з них;

- впровадження нових сучасних підходів до існуючого механізму представництва зовнішньоекономічних інтересів України за кордоном;

- запровадження механізму державної фінансової підтримки експортної діяльності (кредитування, гарантування та страхування експорту);

- забезпечення комплексної інформаційної підтримки суб'єктів зовнішньоекономічної діяльності;

- формування механізму впровадження результатів науково-дослідних та дослідно-конструкторських розробок та налагодження випуску нових видів вітчизняної продукції з метою її експорту на зовнішній ринок;

- покращення умов для залучення інвестиційних коштів з метою модернізації експортоорієнтованих виробництв;

- удосконалення законодавства щодо державної підтримки українських експортерів під час їхньої участі у міжнародних тендерах за кордоном;

- надання державної підтримки вітчизняним товаровиробникам для участі у міжнародних виставково-ярмаркових заходах;

- розвиток та впровадження систем сертифікації, управління і контролю якості;

- підтримка розвитку транспортної інфраструктури та просування логістичних послуг.

5.2. Напрями підвищення конкурентоспроможності вітчизняної продовольчої продукції на світових ринках

В умовах глобалізації світової економіки розвиток зовнішньоекономічних зв'язків і торгівлі слугує надзвичайно важливим чинником функціонування національної економіки будь-якої держави, оскільки він має не тільки економічне, а й чимале політичне значення. Адже, виклики, пов'язані з глобалізацією агропродовольчої системи, зумовлюють прискорення темпів розширення світової торгівлі продовольчими товарами, порівняно із темпами зростання виробництва сільськогосподарської продукції та продуктів харчування. Вважаємо, що із важливих питань у процесі інтеграції України у світове економічне співтовариство є насиченість її внутрішнього ринку конкурентоспроможною агропродовольчою продукцією та розширення її експорту.

Водночас, пріоритетним напрямом стратегічного розвитку продовольчого комплексу України на етапі формування взаємовідносин зі світовим ринком слід вважати не лише зростання його експортних можливостей, а й удосконалення структури експорту, передусім – вихід на нові ринки з конкурентоспроможною агропродовольчою продукцією, яка відповідатиме вимогам міжнародних стандартів.

Як засвідчили дослідження із вищенаведених питань, у цих умовах пріоритетну роль відіграють проблеми міжнародної конкуренції. Адже головною рушійною силою і результатом розвитку продуктивних сил усіх країн в агропродовольчому комплексі стало формування світової агропродовольчої системи внаслідок інтенсифікації міжнародної кооперації і поділу праці, взаємодії та глобалізації національних товарних систем у сфері виробництва та продажу сільськогосподарської продукції та продовольчих товарів.

Вважаємо, що конкурентоспроможність вітчизняної агропродовольчої продукції складається із сукупності конкурентних переваг, що проявляються

на світовому ринку шляхом їхнього порівняння з відповідними показниками-факторами (чинниками) інших країн-конкурентів.

У науковій літературі існують різні теоретико-методологічні підходи до суті чинників (факторів, індикаторів), які формують конкурентні переваги певної країни у виробництві того чи іншого виду продовольчої продукції та стимулюють розвиток міжнародної торгівлі. Одним із найпоширеніших методів вимірювання конкурентних переваг є зіставлення реальних цін на продукцію продовольства та сільського господарства, що слугують індикаторами порівняльної ефективності виробництва товарів виробниками різних країн тощо.

Також факторами конкурентних переваг агропродовольчої продукції можуть слугувати: рівень рентабельності виробництва, рівень продуктивності праці, ефективність стратегічного планування, ефективність керівництва агроформуванням, здатність швидко реагувати на запити і вимоги агропродовольчого ринку та інші.

Дослідження різних думок та трактувань учених-економістів стосовно чинників, які формують конкурентні переваги певної країни у виробництві того чи іншого виду продовольчої чи сільськогосподарської продукції, налаштовує на думку про те, що найактуальнішим підходом до вирішення вищенаведеної проблеми є аналіз *експорту та імпорту сільськогосподарської та продовольчої продукції.* Відповідно, чим більший обсяг експорту країною певного товару, тим більше конкурентних переваг вона має.

Цілковито підтримуємо позицію відомих учених-науковців і переконані, що агропродовольче виробництво, яке і сьогодні, поряд з іншими галузями та комплексами економіки, визначає експортний профіль країни, володіє достатніми конкурентними перевагами для того, щоб і надалі залишатись однією з провідних галузей міжнародної спеціалізації країни. Отож актуальною є проблема визначення поточної міжнародної конкурентоспроможності вітчизняного агропродовольства, а також окремих товарів традиційного українського агропродовольчого експорту.

Комплексно оцінюючи конкурентоспроможність агропродовольчого сектору, порівняно з іншими галузями економіки України, вважаємо за доцільне використання методики розрахунку *індексу виявленої порівняльної переваги* RCA_i, використовуючи статистичну інформацію щодо обсягів зовнішньої торгівлі країни окремими групами товарів. Вищезгадана концепція розглядає стан конкуренції окремого сектора, порівняно з іншими секторами економіки країни, причому в індикатор закладено обсяги експорту й імпорту. *Індекс* RCA_i (Revealed Comparative Advantage), тобто індекс виявленої порівняльної переваги, уніфікує експорт та імпорт *i*–ї галузі із загальним експортом та імпортом усіх галузей певної країни:

$$RCA_i = \left[\frac{X_i - M_i}{X_i + M_i} - \frac{\sum (X_i - M_i)}{\sum (X_i + M_i)} \right], \qquad (5.3)$$

де RCA_i – індекс виявленої порівняльної переваги *i*–ї галузі;

X_i – вартість експорту продукції *i*–ї галузі;

M_i – вартість імпорту продукції *i*–ї галузі.

Позитивна величина цього індексу означає, що *i*–та галузь має порівняльну перевагу. Якщо *i*–та галузь є чистим експортером, то вона більше експортує, порівняно з сукупністю всіх галузей. Від'ємна величина індексу відображає порівняльну втрату. Динаміку порівняльних переваг України у зовнішній торгівлі окремими групами товарів упродовж 2008–2013 рр. подано у табл. 5.12.

Наведені розрахунки індексів RCA ілюструють, що агропродовольча галузь у 2013 р. займала третє місце за рівнем міжнародної конкурентоспроможності, коли індекс RCA становив 0,511, після недорогоцінних металів та виробів з них (індекс RCA = 0,669), деревини та виробів із неї (індекс RCA = 0,586). Порівняно із 2008 р., така галузь займала четверте місце за рівнем міжнародної конкурентоспроможності у структурі усіх інших галузей (індекс RCA = 0,312), після недорогоцінних металів та

Таблиця 5.12

Порівняльні переваги України у зовнішній торгівлі окремими групами товарів у 2008–2013 рр.*

	Експорт, млн дол. США						Імпорт, млн дол. США						RCA					
	2008	**2009**	**2010**	**2011**	**2012**	**2013**	**2008**	**2009**	**2010**	**2011**	**2012**	**2013**	**2008**	**2009**	**2010**	**2011**	**2012**	**2013**
1. Живі тварини та продукція тваринництва	747,2	796,3	596,0	771,4	936,6	961,3	771,3	1702,0	1267,5	1242,0	1035,4	1718,4	0,087	-0,241	-0,293	-0,150	0,044	-0,179
2. Продукти рослинного походження	1726,5	5577,4	5034,9	3976,2	5532,0	9213,9	860,8	1462,5	1259,9	1563,9	1815,9	2429,7	0,438	0,706	0,667	0,519	0,600	0,686
3. Жири і масла тваринного та рослинного походження	1718,0	1945,7	1796,0	2617,3	3396,4	4211,5	388,2	612,9	374,3	451,6	468,7	406,3	0,734	0,643	0,722	0,789	0,852	0,927
Разом сільськогосподарська продукція (1+2+3)	***4191,7***	***8319,4***	***7426,9***	***7364,9***	***9865,0***	***14386,7***	***2020,3***	***3777,4***	***2901,7***	***3257,5***	***3320,0***	***4554,4***	**0,453**	**0,497**	**0,506**	**0,470**	**0,591**	**0,622**
4. Готові харчові продукти	2095,3	2518,2	2088,0	2571,1	2939,1	3493,9	2091,2	2679,2	2034,3	2506,1	3026,7	2965,4	0,104	0,091	0,080	0,096	0,079	0,185
Разом агропродовольча продукція (1+2+3+4)	***6287,0***	***10837,6***	***9514,9***	***9936,0***	***12804,1***	***17880,6***	***4111,5***	***6456,6***	***4936,0***	***5763,6***	***6346,7***	***7519,8***	**0,312**	**0,375**	**0,384**	**0,349**	**0,431**	**0,511**
5. Мінеральні продукти	4275,3	7046,1	3900,1	6731,2	10259,7	7650,4	17219,2	25441,3	15695,1	21127,9	30029,6	27542,3	-0,499	-0,444	-0,535	-0,434	-0,397	-0,462
6. Продукція хімічної промисловості	4060,3	5045,3	2515,1	3479,3	5390,3	5058,9	5316,5	6959,1	5319,3	6471,5	8020,8	8586,4	-0,031	-0,038	-0,291	-0,217	-0,102	-0,155
7. Полімерні матеріали, пластмаси та вироби з них	987,2	997,7	563,3	685,3	937,7	999,6	3413,5	4476,6	2663,8	3666,2	4498,4	4467,1	-0,448	-0,514	-0,583	-0,602	-0,561	-0,531
8. Шкури необроблені, шкіра вичищена	394,7	359,5	178,1	173,8	168,5	135,6	159,5	232,5	124,2	177,4	199,8	247,2	0,527	0,336	0,246	0,073	0,009	-0,188
9. Деревина та вироби з неї	827,5	801,2	664,9	828,1	1078,3	1060,6	374,5	545,8	281,2	341,6	393,0	369,6	0,480	0,311	0,473	0,499	0,560	0,586
10. Маса з деревини або інших матеріалів	767,7	874,4	807,0	940,5	1105,3	1132,1	1523,0	1835,2	1373,4	1665,4	1836,7	1812,6	-0,227	-0,233	-0,192	-0,195	-0,154	-0,128
11. Текстильні матеріали та текстильні вироби	990,8	984,6	713,0	736,0	863,8	783,8	1487,0	2099,2	1416,9	1984,4	1989,9	2563,7	-0,097	-0,240	-0,263	-0,376	-0,300	-0,428
12. Взуття, головні убори, парасольки	148,6	178,1	144,5	174,8	208,8	175,9	217,9	531,1	286,5	491,5	361,5	793,7	-0,086	-0,376	-0,262	-0,392	-0,174	-0,534
13. Вироби з каменю, гіпсу, цементу	358,8	454,8	285,2	399,5	549,2	582,8	991,6	1276,5	635,2	890,1	1156,1	1106,9	-0,366	-0,353	-0,313	-0,297	-0,262	-0,207
14. Перли, дорогоцінне та інше каміння	148,8	146,9	84,2	74,2	100,7	139,8	269,2	1032,0	159,7	302,7	743,4	493,4	-0,185	-0,629	-0,242	-0,523	-0,667	-0,455
15. Недорогоцінні метали та вироби з них	20776,6	27594,0	12815,7	17319,3	22101,0	18889,8	4743,1	6390,1	2676,6	4128,7	5697,1	5238,9	0,731	0,746	0,722	0,698	0,684	0,669
16. Машини, устаткування та механізми	4977,1	6341,1	5013,5	5670,7	6759,0	7026,7	10578,6	13379,8	6254,6	8174,4	12795,1	13178,7	-0,257	-0,235	-0,043	-0,098	-0,215	-0,201
17. Засоби транспорту	3305,6	4321,3	1596,4	3250,9	4854,8	5963,5	8216,6	12091,4	2163,8	3664,5	6204,2	8067,0	-0,323	-0,352	-0,083	0,023	-0,028	-0,047
18. Прилади та апарати	203,6	242,7	278,6	252,3	281,5	296,5	1008,5	1222,6	670,8	905,0	1047,0	1218,9	-0,561	-0,547	-0,346	-0,481	-0,482	-0,505
19. Різні промислові товари	360,7	438,9	310,6	416,6	556,2	609,0	595,2	1011,0	500,1	689,1	847,5	1015,0	-0,142	-0,273	-0,166	-0,163	-0,113	-0,147
Всього	**49296,1**	**66967,3**	**39695,7**	**51405,2**	**68394,2**	**68809,8**	**60618,0**	**85535,3**	**45433,1**	**60742,2**	**82608,2**	**84658,1**	-	-	-	-	-	-

**Примітка:* Таблицю розраховано автором на основі [90, с. 37–53].

виробів з них (індекс RCA = 0,731), шкур необроблених та вичищених (індекс RCA = 0,527) та деревини й виробів з неї (індекс RCA = 0,480).

Наголосимо, що за рівнем індексу виявлених порівняльних переваг сільськогосподарська продукція, RCA якої у 2013 р. становить 0,622, займає друге місце, однак низька конкурентоспроможність готових харчових продуктів (RCA = 0,185) зумовила нижчу конкурентоспроможність агропродовольчої продукції загалом. Також зазначимо, що за аналізований період 2008–2013 рр. (рис. 5.6) спостерігаємо негативну тенденцію до поступової втрати конкурентоспроможності продукції тваринництва, а також значні коливання порівняльних переваг України у зовнішній торгівлі окремими групами агропродовольчих товарів у різні роки досліджуваного періоду 2008–2013 рр.

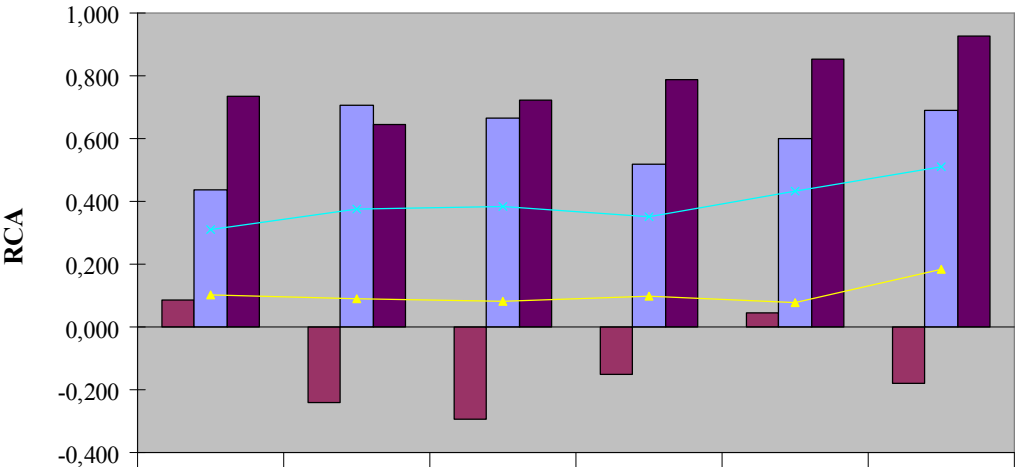

	2008	2009	2010	2011	2012	2013
Живі тварини та продукція тваринництва	0,087	-0,241	-0,293	-0,150	0,044	-0,179
Продукти рослинного походження	0,438	0,706	0,667	0,519	0,600	0,689
Жири і масла тваринного та рослинного походження	0,734	0,643	0,722	0,789	0,852	0,927
Готові харчові продукти	0,104	0,091	0,080	0,096	0,079	0,185
Разом агропродовольча продукція	0,312	0,375	0,384	0,349	0,431	0,511

Рис. 5.6. **Динаміка порівняльних переваг України у зовнішній торгівлі окремими групам агропродовольчих товарів у 2008–2013 рр.** [розраховано автором]

Досліджуючи міжнародну конкурентоспроможність агропродовольчого виробництва України, порівняно з іншими країнами світу, вважаємо за доцільне використовувати дещо іншу методику визначення порівняльних переваг, а саме: пропонуємо розрахунок *індексу фактичних порівняльних переваг* RCA_{ij}, що відображено формулою.

(5.4)

де RCA_{ij} – індекс фактичних порівняльних переваг *i-ї* товарної групи *j-ї* країни;

X_{ij} – вартість експорту *i-ї* товарної групи *j-ї* країни;

M_{ij} – вартість імпорту *i-ї* товарної групи *j-ї* країни;

X_{kw} – світовий обсяг експорту усіх груп товарів;

M_{kw} – світовий обсяг імпорту усіх груп товарів;

X_{kj} – обсяг експорту *j-ї* країни усіх груп товарів;

M_{kj} – обсяг імпорту *j-ї* країни усіх груп товарів;

X_{iw} – світовий обсяг експорту *i-ї* товарної групи;

M_{iw} – світовий обсяг імпорту *i-ї* товарної групи.

Обчислення вищенаведеного індексу RCA_{ij} пов'язано з тим, що при цьому беруть до уваги обсяги світової торгівлі усіма товарами та світову торгівлю продукцією товарної групи (у нашому випадку – агропродовольча продукція), що є об'єктом дослідження. Зважаючи на це, такий індекс більш об'єктивніше відображає міжнародну конкурентоспроможність різних країн у торгівлі тією чи іншою продукцією. Зауважимо, що позитивне значення індексу RCA_{ij} вказує на наявність порівняльних переваг країни, негативне – на їхню відсутність. При цьому чим більше значення такого індексу, тим більшими є порівняльні переваги тієї чи іншої країни.

Із використанням індексу RCA_{ij} нами розраховано порівняльні переваги окремих країн у зовнішній торгівлі агропродовольчою продукцією, що простежуємо у табл. 5.13.

Таблиця 5.13

Розрахунок фактичних порівняльних переваг окремих країн світу у зовнішній торгівлі агропродовольчою продукцією у 2013 р.*

№ з/п	Країна	Експорт АПП**, млн дол. США	Імпорт АПП**, млн дол. США	Експорт, млн дол. США	Імпорт, млн дол. США	RCA_{ij}
1.	**Країни ЄС (27)**	**612939**	**623242**	**2167000**	**2301000**	**-0,038**
2.	Австралія	38405	14109	257000	261000	0,779
3.	Аргентина	43151	2478	81000	69000	4,503
4.	Білорусь	4455	4192	46000	46000	0,047
5.	Бразилія	86435	13109	243000	233000	2,558
6.	Єгипет	4738	17660	29000	69000	-2,190
7.	Ізраїль	2433	5916	63000	75000	-0,419
8.	Індія	42395	25668	294000	490000	0,354
9.	Індонезія	45023	20906	188000	190000	1,060
10.	Іран	5973	13989	104000	57000	-0,827
11.	Казахстан	7653	4442	92000	45000	0,389
12.	Канада	62834	37909	455000	475000	0,445
13.	Китай	66175	156823	2049000	1818000	-0,389
14.	Колумбія	6629	6395	60000	59000	0,033
15.	Корея	12628	33076	548000	520000	-0,318
16.	Малайзія	33948	21435	227000	197000	0,490
17.	Мексика	22838	27076	371000	380000	-0,094
18.	Нова Зеландія	23979	4287	37000	38000	4,361
19.	Норвегія	9668	9009	161000	87000	0,044
20.	ОАЕ	6544	16290	350000	230000	-0,279
21.	Російська Федерація	31597	41983	529000	335000	-0,200
22.	Саудівська Аравія	13456	29291	388000	156000	-0,483
23.	США	171909	141849	1546000	2336000	0,129
24.	Туреччина	15671	16370	152000	237000	-0,030
25.	**Україна**	**18526**	**8036**	**69000**	**85000**	**1,131**
26.	Чилі	18907	6387	78000	79000	1,324
27.	Швейцарія	9004	12894	226000	198000	-0,152
28.	Японія	10859	93724	799000	886000	-0,817
Світ загалом						**-**

** АПП – агропродовольча продукція.

**Примітка:* Розраховано автором на основі даних Державної служби статистики України та WTO [362, р. 68–69].

Виконані розрахункові обчислення у табл. 5.13 засвідчують, що найбільші порівняльні переваги у 2013 р. мали Аргентина (RCA_{ij}=4,503), Нова Зеландія (RCA_{ij}=4,361), Бразилія (RCA_{ij}=2,558), та Чилі (RCA_{ij}=1,324), що пояснюють високою часткою експорту агропродовольчої продукції у

товарному експорті вищеозначених країн за порівняно незначних обсягів продовольчого імпорту. Дещо іншу ситуацію спостерігаємо стосовно України. Зазначимо, що значення індексу фактичних порівняльних переваг становить 1,131, що демонструє наявність незначних порівняльних переваг вітчизняного агропромислового виробництва на світовому ринку, яке пов'язуємо із середнім обсягом імпорту продовольчої продукції.

Зауважимо також, що під час дослідження питання конкурентоспроможності вітчизняного сільськогосподарського виробництва з'ясовано, що останнє має вищу міжнародну конкурентоспроможність, ніж агропромислове виробництво України загалом.

Отже, здійснений аналіз даних, наведених у табл. 5.13, дає змогу зробити такі висновки:

По-перше, чітко виявились групи країн, що демонструють значний ступінь порівняльних переваг та цілковиту їхню відсутність. Серед країн, які не мають порівняльних переваг у зовнішній торгівлі агропродовольчою продукцією, слід виокремити нафтодобувні держави Близького Сходу (Іран та Саудівську Аравію), значення індексу фактичних порівняльних переваг, RCA_{ij} для яких у 2013 р. становили "мінус" 0,827 та "мінус" 0,483, відповідно. Унаслідок природно-кліматичних умов вони не можуть забезпечити себе продовольством власного виробництва, а значні доходи від експорту нафти дають змогу його імпортувати. Також до вищеозначених країн зачислимо Єгипет, Ізраїль, Японію, Китай та Корею.

По-друге, серед країн, що демонструють відсутність порівняльних переваг у агропродовольстві, опинилась і Росія, оскільки частка продовольства в її імпорті значно вища, ніж у експорті. Ця країна, як традиційний торговельний партнер України у торгівлі продукцією АПК, є найбільшим експортним ринком для українського продовольства.

По-третє, розвинуті країни демонструють або незначні порівняльні переваги власного агропродовольства (США, Канада, Норвегія), або їхню відсутність, що в загальному характерно для країн ЄС, оскільки значення

індексу фактичних порівняльних переваг для них у 2013 р. становило RCA_{ij} = - 0,038. Це пояснюють тим, що агропродовольство не є головною галуззю експортної спеціалізації зазначених країн і, відповідно, становить незначну частку у їхньому експорті. Однак, з погляду фізичних обсягів експорту продовольства, вони посідають важливе місце у світовому експорті даної продукції.

На нашу думку, окрім оцінки міжнародної конкурентоспроможності вітчизняного агропродовольчого виробництва загалом, нами також виконано дослідження стосовно динаміки міжнародної конкурентоспроможності окремих продовольчих товарів в Україні за 2010–2013 рр. Для аналізу обрано товари, що сьогодні слугують основою українського агропродовольчого експорту. Повертаючись до статистичних даних табл. 5.2 підрозділу 5.1, чітко спостерігаємо, що до вищезгаданих товарів зачислено: зернові (пшениця, ячмінь, кукурудза), насіння соняшнику та соняшникову олію, яловичину, молочні продукти (маргарин і знежирене сухе молоко). При цьому для дослідження обрано методику розрахунку *індексів відносних торговельних переваг* RTA_{ij} щодо окремих сільськогосподарських товарів, що є головними товарами експортної спеціалізації України. Обраний період 2010–2013 рр. дає змогу відстежити динаміку зміни конкурентоспроможності окремих товарів з часом (табл. 5.14, табл. 5.15, рис. 5.7). Нагадаємо, що під час розрахунку індексу відносних торговельних переваг RTA_{ij} одночасно беруть показники експорту та імпорту певного товару, про що свідчить наведена формула [360, p. 112]:

$$RTA_{ij} = RXA_{ij} - RMP_{ij}, \quad (5.5)$$

де RXA_{ij} – індекс відносної експортної конкурентоспроможності *i*–го товару у *j*–й країні;

RMP_{ij} – індекс відносної залежності від імпорту *i*–го товару у *j*–й країні.

Позитивне значення зазначеного показника вказує на відносні переваги у зовнішній торгівлі, негативне – на відносні недоліки.

Індекс відносної експортної конкурентоспроможності RXA_{ij} визначають за формулою:

$$RXA_{ij} = (X_{ij} / \sum_{l,l \neq j} X_{il}) / (\sum_{k,k \neq i} X_{kj} / \sum_{k,k \neq i} \sum_{l,l \neq j} X_{kl}) \qquad (5.6)$$

де X – вартість експорту;

i та k –товари;

j та l – країни.

Іншими словами, індекс RXA_{ij} визначають як відношення частки країни у світовому експорті певного товару до частки цієї країни у світовому експорті усіх інших товарів. Специфічною рисою такого вимірника є те, що світовий експорт товару завжди визначають як суму експорту усіх країн, крім тієї, що досліджують. Аналогічно, із суми світового експорту вилучають значення експорту того товару, що є предметом дослідження. Це дає змогу уникнути подвійного рахунку, коли експорт країни (товару) є і чисельником, і складовою знаменника. Такий аспект насамперед доречний, якщо досліджуваний товар становить значну частку світового експорту.

Значення індексу RXA_{ij} інтерпретують так: якщо він перевищує 1 – країна має порівняльні переваги стосовно експорту товару, що розглядають; якщо ж $RXA < 1$, то це вказує на конкурентні недоліки.

Індекс *відносної залежності від імпорту (Relative Import Penetration Index, RMP_{ij})* дуже подібний до RXA_{ij}, з тією лише відмінністю, що тут до уваги беруть імпорт:

$$RMP_{ij} = (M_{ij} / \sum_{l,l \neq j} M_{il}) / (\sum_{k,k \neq i} M_{kj} / \sum_{k,k \neq i} \sum_{l,l \neq j} M_{kl}) \qquad (5.7)$$

Якщо значення індексу RMP_{ij} більше 1, то залежність від імпорту висока (існують конкурентні недоліки), якщо ж менше 1 – низька (тобто існує конкурентна перевага).

Таблиця 5.14

Вхідні дані для розрахунку індексів відносних торговельних переваг RTA_{ij} щодо окремих вітчизняних продовольчих товарів у 2011–2013 рр.*

№ з/п	Окремі продовольчі товари	Експорт, т			Імпорт, т			RTA_{ij}		
		2011	2012	2013	2011	2012	2013	2011	2012	2013
1.	Зернові									
	- пшениця	12882638	4302773	4097309	898	1230	2118	3,950	2,076	1,458
	- ячмінь	5489178	4593353	2144736	260	10544	39833	8,516	14,361	3,570
	- кукурудза	7178625	2888339	7806319	17894	26036	45830	2,491	1,615	4,589
2.	Насіння соняшнику	727792	307993	406070	5479	6 211	13297	4,454	4,178	2,911
3.	Соняшникова олія	2333843	2125908	2683342	798	783	1231	16,882	36,157	30,298
4.	Яловичина	18917	13054	12965	0	0	340	0,322	0,437	0,244
5.	Молочні продукти									
	- маргарин	24617	30522	35926	1355	1212	1536	0,023	0,724	0,455
	- знежирене сухе молоко	26998	10094	22274	7672	656	1842	-1,045	0,128	0,136
РАЗОМ агропродовольча продукція України		**36884933**	**20466031**	**25830962**	**2984249**	**2494434**	**3306721**	**-**	**-**	**-**

**Примітка:* Розраховано автором на основі даних FAOSTAT [350].

Таблиця 5.15

Світові обсяги експорту та імпорту розрахунку індексів відносних торговельних переваг RTA_{ij} щодо окремих продовольчих товарів у 2011–2013 рр.*

№ з/п	Окремі продовольчі товари	Експорт, т			Імпорт, т		
		2011	2012	2013	2011	2012	2013
1.	Зернові						
	- пшениця	146966594	145157008	148270710	146269774	143533699	147205956
	- ячмінь	25670371	26484428	26077133	2407027	25357569	24260294
	- кукурудза	100651167	107846082	109646045	100231787	107634889	108067148
2.	Насіння соняшника	4814244	3743307	4808402	4614336	3833259	4650939
3.	Соняшникова олія	6273269	5647508	6955970	5937664	5819510	6486680
4.	Яловичина	1591121	1620442	1767117	1594783	1639507	1767650
5.	Молочні продукти						
	- маргарин	1750970	1517274	1825590	1297010	1397552	1476390
	- знежирене сухе молоко	1835107	2039118	2129451	1834695	2071869	2287647
РАЗОМ СВІТОВА агропродовольча продукція		1024153291	1120736265	1145316530	1027318156	1097905390	1324588714

**Примітка:* Дані FAOSTAT [350].

Аналіз міжнародної конкурентоспроможності товарів, що становлять основу агропродовольчого експорту в Україні упродовж 2011–2013 рр. (на основі розрахунків індексів відносних торговельних переваг RTA_{ij}) дає підставу зробити кілька важливих висновків. По-перше, позитивною обставиною є те, що упродовж 2011–2013 рр. усі товари, обрані для дослідження, за вийнятком знежиреного сухого молока у 2011 р., були конкурентоспроможними на зовнішньому ринку, про що свідчать позитивні значення індексів *RTA*.

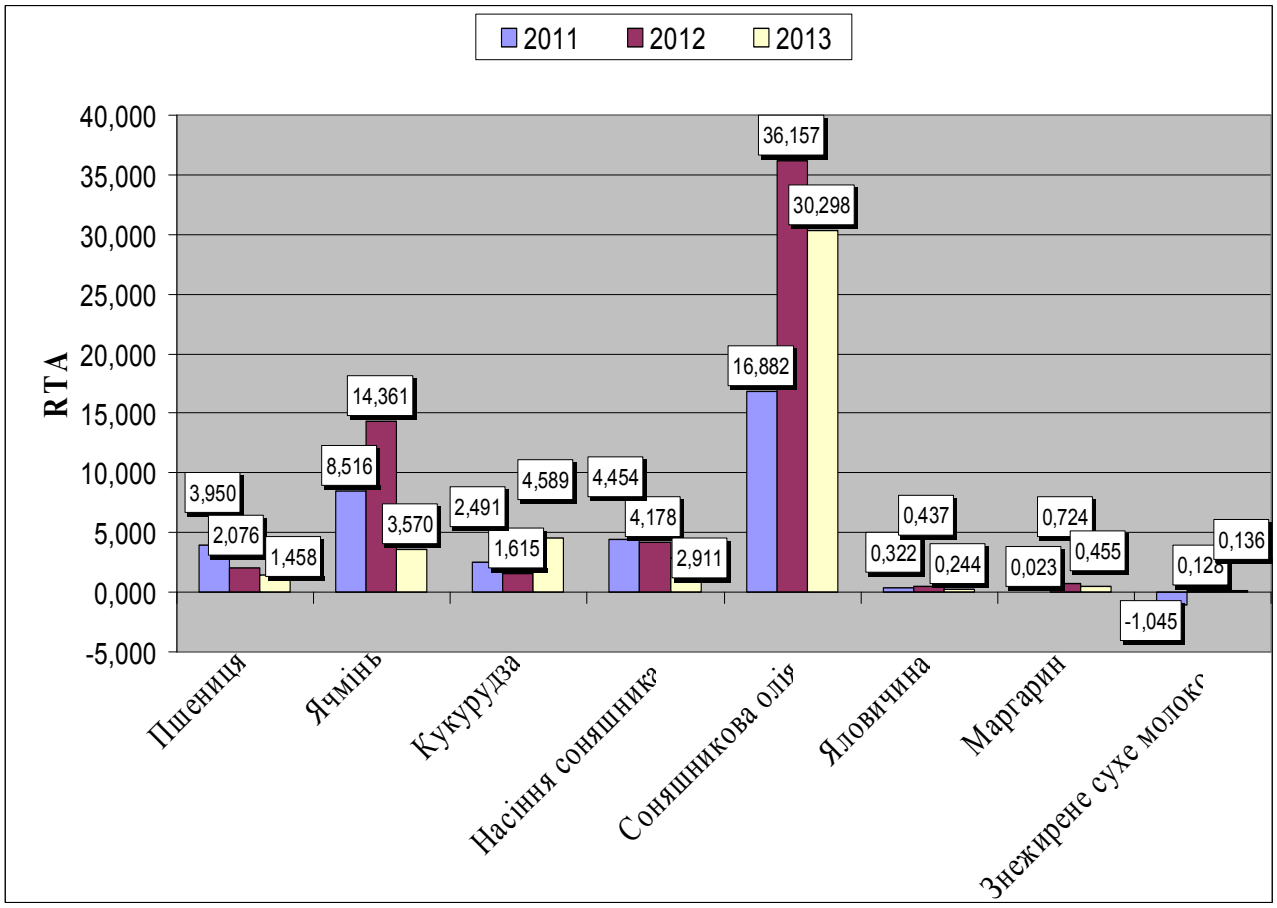

Рис. 5.7. **Динаміка міжнародної конкурентоспроможності товарів, що становили основу агропродовольчого експорту в Україні у 2011–2013 рр. (на основі розрахунків індексів відносних торговельних переваг RTA_{ij})***

**Примітка:* Розраховано автором на основі даних FAOSTAT [350].

По-друге, як бачимо з рис. 5.7, у 2013 р. майже для усіх продовольчих товарів, за винятком кукурудзи та знежиреного сухого молока, простежували значне зниження конкурентоспроможності, порівняно з 2012 р., унаслідок скорочення експорту, причиною чого є фінансова криза в Росії, куди спрямовують значну частку української агропродовольчої продукції. Наприклад, у 2013 р., порівняно з 2012 р., індекс *RTA* для пшениці знизився на 0,618; для ячменю – на 10, 791; олії соняшникової – на 5,859; яловичини – на 0,193; маргарину – на 0,269 тощо. Це свідчить про доволі високу залежність України від кон'юнктури зовнішніх ринків і вимагає пошуку шляхів диверсифікації експорту.

По-третє, аналіз значень показників *RTA* засвідчує про, що найбільш конкурентоспроможною на світовому ринку упродовж 2011–2013 рр. була соняшникова олія, оскільки її частка в українському експорті у десятки разів перевищувала аналогічну частку у світовому експорті (*RTA* у 2013 р. становив 30,298). Доволі конкурентоспроможними є також і ячмінь та насіння соняшнику. Зазначимо, що у 2012 р. значення *RTA* для насіння соняшнику сягало рівня 14,361.

По-четверте, розраховані індекси відносних торговельних переваг RTA_{ij} для зернових за 2011–2013 рр. свідчать про їхню конкурентоспроможність. Хоча у структурі українського експорту сільськогосподарської продукції саме зернові займають найбільшу частку, абсолютне значення *RTA* є доволі незначним. Наприклад, у 2013 р. індекс *RTA* для пшениці становив 1, 458, для ячменю та кукурудзи – 3,570 та 4,589, відповідно. Це пояснюємо, що, поряд з експортом, в Україні протягом досліджуваного періоду постійно імпортували окремі види зернових. Окрім того, для зернових характерна доволі висока частка у світовому експорті.

По-п’яте, із рис. 5.7 чітко простежуємо тенденцію невисокої конкурентоспроможності тваринницької продукції. Однак позитивним є те, що у 2013 р. усі три товари, обрані для дослідження (зокрема, яловичина, маргарин і знежирене сухе молоко), були конкурентоспроможними на зовнішньому ринку. Крім того, не можна вважати позитивною обставиною значні коливання обсягів експорту у різні роки, оскільки Україна не має стійких позицій на світовому ринку, а конкурентоспроможність її продукції носить, здебільшого, ціновий характер та значною мірою залежить від кон’юнктури зовнішніх ринків.

Отже, з урахуванням вищеозначених проблем, а також позитивного зарубіжного досвіду, питання якого розглянуто у підрозділі 4.3, видається доцільною реалізація заходів у контексті підвищення рівня конкурентоспроможності вітчизняної продовольчої продукції на світових ринках за такими головними напрямами:

1. Збільшення експортного потенціалу вітчизняних виробників сільськогосподарської продукції шляхом:

- розширення товарної структури експорту продовольчих товарів та підтримки продовольчих груп зі зростаючими експортними обсягами (цукру і кондитерських виробів, какао, готових продуктів із зерна тощо);

- сприяння розробці й упровадженню систем управління якістю на основі принципів ISO 9000 та системи управління безпекою харчових продуктів (HASSP), а також системи охорони довкілля на основі принципів ISO 14000;

- покращення репутації України на міжнародному ринку продовольства як країни-виробника екологічно чистих і безпечних продуктів через розробку та реалізацію державних програм просування вітчизняної продовольчої продукції на зовнішні ринки, включаючи країни-учасниці СОТ та ЄС; головним елементом промоційних програм визначено конкурентні переваги української сільськогосподарської продукції, насамперед, її якості, гігієни, безпечності, харчових цінностей, зручності упаковки й маркування;

- створення Державної агенції міжнародного маркетингу аграрної продукції при Міністерстві аграрної політики та продовольства України, у функції якої входитиме би стратегічне та поточне дослідження кон'юнктури зовнішніх ринків, організація міжнародного маркетингу; пошук зарубіжних партнерів для співробітництва, співробітництво з міжнародними фондовими біржами, організація міжнародних виставок, ярмарок, семінарів в Україні та сприяння участі вітчизняних суб'єктів господарювання в таких заходах за кордоном;

- збільшення державних стратегічних запасів окремих продовольчих товарів (зернових, цукру тощо) для реалізації державних інтервенцій, а, отже, послаблення цінових коливань та унеможливлення спекуляцій на внутрішньому ринку;

- збільшення обсягів державного фінансування наукових розробок у сфері біотехнологій, генетики, селекції, племінної діяльності з метою

покращення вхідних чинників забезпечення конкурентоспроможності сільськогосподарської продукції;

- створення дієвого механізму надання фінансової підтримки підприємствам через механізм здешевлення коротко- і довготермінових кредитів для модернізації та реконструкції продовольчого виробництва.

2. Використання позитивного досвіду країн ЄС у регулюванні ринку агропродовольчої продукції в напрямі зміцнення конкурентоспроможності продовольчого комплексу, що передбачатиме:

- прийняття поданого на розгляд Кабінету Міністрів України проекту постанови "Про порядок державної реєстрації генно-модифікованих організмів" з такими поправками: 1) тимчасово використовувати реєстр рослин, який існує в ЄС, у період державної реєстрації та початку промислового виробництва ГМО-продукції, оскільки, згідно з міжнародними та вітчизняними нормами, на це знадобиться як мінімум три роки; 2) переглянути норми постанови, де визначено п'ять органів виконавчої влади, на які покладено регуляторні та контролюючі функції, оскільки у країнах ЄС достатньо ефективно ці функції виконує один уповноважений орган;

- створення спільної програми із залучення провідних європейських спеціалістів до співпраці з українськими партнерами в галузі встановлення правил регулювання внутрішнього агропродовольчого ринку згідно з європейськими та міжнародними стандартами, налагодження механізмів створення умов для інвестицій, технічної допомоги, розбудови інфраструктури, підготовки персоналу в продовольчому секторі;

- реалізацію на території України проектів за підтримки ЄС, спрямованих на допомогу в організації стажувань, семінарів і конференцій; підтримку транскордонних зв'язків, поширювання інформації щодо європейських грантових програм серед українських виробників та експортерів аграрної продукції;

- забезпечення продовольчої безпеки України через механізми фінансової підтримки фермерів, шляхом виплати останнім внесків, що здійснювали з урахуванням площі сільськогосподарських угідь та поголів'я худоби.

3. Гармонізація вітчизняних стандартів на сільськогосподарську та агропродовольчу продукцію згідно зі стандартами ЄС за такими головними напрямами:

- створення та впровадження вітчизняної бази гармонізованих з міжнародними вимогами стандартів на сільськогосподарську та продовольчу продукцію й сировину та забезпечення необхідних обсягів фінансування цих робіт; з метою гармонізації національного законодавства з нормативно-правовими актами СОТ та ЄС стосовно санітарного та фітосанітарного контролю необхідно доповнити чинне законодавство нормами, в яких передбачатимуть базування національних стандартів, інструкцій та рекомендацій відповідно до норм, встановлених Комісією з Codex Alimentarius, Міжнародним епізоотичним бюро, для охорони здоров'я тварин та запобігання їхнім захворюванням;

- запровадження на території України спеціальної програми сільського господарства та розвитку села (SAPARD), яка сприятиме гармонізації українських стандартів до вимог ЄС з меншими затратами з державного бюджету (зауважимо, що Постановою Кабінету Міністрів України від 19 вересня 2007 року № 1158 затверджена Державна цільова програма розвитку українського села на період до 2015 року); незважаючи на відносно непогані кількісні (фінансові) показники виконання програми у 2008–2009 рр., програму не фінансували за 32-ма, у 2010 р. – за 35-ма, у 2011 р. – за 40-ма заходами, які, здебільшого, стосуються саме розвитку соціальної сфери села та сільських територій.

4. Посилення кооперації господарств населення виробників сільськогосподарської продукції шляхом:

- проведення інформаційної політики, спрямованої на популяризацію кооперативної форми господарювання серед господарств населення,

висвітлення ключових переваг суб'єктів господарської діяльності у випадку створення кооперативу;

- розробки та затвердження Указом Президента Програми заходів щодо розвитку кооперативного руху, зокрема, передбачити план заходів із конкретними завданнями та конкретними виконавцями; організаційно-економічних засобів стимулювання розвитку кооперативних об'єднань; стратегічних пріоритетів та інституційних засобів поглиблення кооперативного співробітництва з країнами ЄС; заходів щодо інтенсифікації проведення наукових досліджень з питань кооперації Національною академією наук України, галузевими академіями наук, Національним інститутом стратегічних досліджень, іншими науково-дослідницькими установами, з метою розробки теоретико-методологічних основ розвитку кооперативного руху в Україні;

- створення Державної агенції розвитку кооперативів (пропонуємо використовувати досвід Великобританії), метою якої стане: стимулювання кооперативного руху в країні шляхом надання юридичної допомоги у вигляді консультацій кооперативним організаціям, надання рекомендацій урядовим установам з питань кооперації; розробка економічних проектів, які можна виконувати на кооперативній основі.

5. Налагодження співпраці між виробниками сільськогосподарської продукції та дослідними установами шляхом:

- запровадження грантових програм у вищих навчальних закладах з метою підтримки університетських досліджень, спрямованих на вирішення проблем продовольчої галузі; підтримки молодих науковців;

- фінансування з державного бюджету наукових досліджень, підготовки та підвищення кваліфікації кадрів для виробничої та соціальної сфери села, інформаційно-консультаційного обслуговування;

- стимулювання розвитку територіально-виробничих та агротехнічних комплексів виробництва, переробки та реалізації сільськогосподарської продукції, наукового обслуговування сільськогосподарських виробництв, що

даватиме змогу акумулювати обмежені фінансові активи агропідприємств і спрямувати їх на розробку і впровадження нових технологій у сфері сільського господарства, а також переробної та харчової галузей промисловості.

5.3. Соціально-економічний прогноз місця продовольчого комплексу України в забезпеченні споживчих потреб населення України у продуктах харчування

З погляду вітчизняних науковців, пріоритетним та перспективним напрямом на сучасному етапі розвитку економіки України є насичення внутрішнього споживчого ринку конкурентоспроможними продовольчими товарами вітчизняного виробництва і поступове витіснення імпортних низькоякісних харчових продуктів.

Важливою умовою забезпечення ефективного функціонування вітчизняного продовольчого комплексу в умовах ринку, орієнтованого на споживачів, є задоволення потреб індивідуальних споживачів. Отож застосування методології соціально-економічного прогнозування, за використання конкретних його методів – екстраполяційної методики для окреслення прогнозних значень обсягів виробництва та споживання продовольчих товарів, на основі яких визначають рівень самозабезпеченості цими товарами на продовольчому ринку, набуває сьогодні особливої актуальності.

Як уже зазначено, в основу нашого дослідження покладено визначення прогнозних значень обсягів виробництва та споживання продовольчих товарів на 2014–2019 рр., з використанням методики екстраполяції трендів або трендового аналізу. Вихідними даними для відповідних розрахунків є динаміка виробництва та споживання основних продуктів харчування населенням України упродовж 2000–2013 рр., що відображено у табл. 5.16. З

Таблиця 5.16

Виробництво та споживання основних видів продовольчої продукції населенням України у 2000–2013 рр., тис. т*

Вид продовольчої продукції	2000		2005		2008		2009		2010		2011		2012		2013	
	Виробництво	Споживання	Виробництво	Споживання	Виробництво	Споживання	Виробництво	Споживання	Виробництво	Споживання	Виробництво	Споживання	Виробництво	Споживання	Виробництво	Споживання
М’ясо та м’ясопродукти	1663	1611	1597	1844	1906	2340	1917	2290	2059	2384	2144	2339	2210	2478	2389	2550
Молоко та молочні продукти	12658	9789	13714	10625	11761	9890	11610	9780	11249	9470	11086	9363	11378	9797	11488	10050
Зерно та зернові продукти	24459	7748	38016	7750	53290	7021	46028	6860	39271	6808	56747	6730	46216	6653	63051	6578
Овочі та баштанні продовольчі культури	6195	5002	7606	5663	8489	5975	8976	6312	8873	6581	10562	7440	10815	7452	10668	7431
Плоди, ягоди та виноград	1966	1439	2133	1750	1919	2010	2087	2101	2154	2203	2418	2405	2465	2432	2871	2560
Цукор	2147	1809	2139	1795	1571	1891	1275	1745	1805	1704	2586	1758	2143	1713	1263	1686
Олія	1394	461	1437	635	1966	694	2899	711	3101	680	3268	625	4067	591	3712	604

**Примітка:* Таблицю складено на основі даних збірників “Баланси та споживання основних продуктів харчування населенням України” за 2012–2013 роки [9; 10, с. 36–40].

метою визначення таких прогнозних обсягів, як уже зазначено нами, доцільно використати метод екстраполяції трендів [45; 54; 331, с. 407], сутність якого полягає у побудові рівняння тренда з врахуванням закономірностей, що склалися у передісторії.

Зауважимо, що на практиці рівняння тренда можна описати широким спектром залежностей, зокрема: лінійною, квадратичною, степеневою, показниковою, експоненційною та ін. Наше дослідження сконцентроване на квадратичному та лінійному рівняннях тренда. Досліджуючи ці дві залежності, спробуємо визначити, за якого із побудованих нами рівнянь обчислені прогнозні (заплановані) значення будуть точнішими, або ж, де спостерігатимуть найменші квадрати відхилень між фактичними та плановими показниками обсягів виробництва та споживання продовольчих товарів.

Отже, головною метою нашого дослідження є визначення прогнозних значень обсягів як виробництва, так і споживання продовольчих товарів на 2014–2019 рр. Сконцентруємо нашу увагу спочатку на розрахунку *прогнозних значень обсягів виробництва* продовольчої продукції. Передусім до уваги візьмемо квадратичне рівняння, яке представимо такою залежністю (5.8) [331]:

$$\hat{y}_t = a_0 + a_1 t + a_2 t^2, \tag{5.8}$$

де t – фактор часу;

a_0, a_1, a_2 – коефіцієнти рівняння;

$\hat{y}$ – розрахункове значення функції.

Для використання тренда як інструменту прогнозу обсягів виробництва продовольства слід чисельно оцінити параметри (коефіцієнти) рівнянь (a_0, a_1, a_2).

Параметри рівняння визначають за допомогою методів найменших квадратів:

$$\Sigma(y_t - \hat{y}_t)^2 = min, \tag{5.9}$$

де y_t – фактичне значення функції;

$\hat{y}_t$ – розрахункове значення функції, яке визначають на основі рівняння (5.8).

Запишемо залежність (5.9) для цього квадратичного рівняння:

$$\sum (y_t - a_0 - a_1 t - a_2 t^2)^2 = min. \tag{5.10}$$

З рівняння (5.10) бачимо, що y_t та t є відомими величинами, а коефіцієнти (a_0, a_1, a_2) – невідомими. Для їхнього визначення прирівнюємо до нуля похідні від цього рівняння по кожному початковому коефіцієнту (параметру) окремо.

Після відповідних перетворень отримуємо систему нормальних рівнянь, яка набуде вигляду:

$$\begin{cases} \sum y_t = a_0 n + a_1 \sum t + a_2 \sum t^2 \\ \sum y_t t = a_0 \sum t + a_1 \sum t^2 + a_2 \sum t^3 \\ \sum y_t t^2 = a_0 \sum t^2 + a_1 \sum t^3 + a_2 \sum t^4, \end{cases} \quad (5.11)$$

де n – період часу (у нашому випадку кількість років).

Підставляючи значення (a_0, a_1, a_2), отримані шляхом розв'язання системи (5.11), у квадратичне рівняння (5.8), запишемо рівняння тренда, у яке, підставляючи лише фактор часу t, отримаємо заплановане значення прогнозованого показника $\hat{y}$.

У додатках Б, В, Г, Д, Е, Ж, З, відображено дані стосовно обсягів виробництва основних продуктів *харчування* населенням України упродовж 2000–2013 рр. (зокрема: м'яса та м'ясопродуктів; молока та молочних продуктів; зерна та зернових продуктів; овочів та баштанних продовольчих культур; плодів, ягід та винограду; цукру та олії), за допомогою яких виконаємо розрахунок параметрів і статистичних характеристик для квадратичного та лінійного рівнянь відповідно до наведених формул.

Система рівнянь для квадратичної залежності тренда після підстановки проміжних показників, що обчислені у додатку А для м'яса та м'ясопродуктів, набуде вигляду (5.12):

$$\begin{cases} 15885 = 8a_0 + 36a_1 + 204a_2 \\ 75984 = 36a_0 + 204a_1 + 1296a_2 \\ 445722 = 204a_0 + 1296a_1 + 8772a_2. \end{cases} \quad (5.12)$$

У результаті розрахунків системи рівнянь для квадратичної залежності тренда отримуємо значення параметрів a_0 = 1515,91; a_1 = 99,63; a_2 = 0,84, на основі чого записуємо квадратичне рівняння тренда для м'яса та м'ясопродуктів:

$$\hat{y}_t = 1515{,}91 + 99{,}63t + 0{,}84t^2. \quad (5.13)$$

Підставляючи у зазначене рівняння (5.13) значення фактора часу *t* за період 2014–2019 рр. (у нашому випадку *t* = 1 за 2014, *t* = 2 за 2015, *t* = 3 за 2016 р. і т.д.), отримаємо прогнозні значення показників обсягів виробництва м'яса та м'ясопродуктів в Україні у тис. т ($\hat{y}_t$) за цей період, обчислені на основі квадратичного рівняння тренда:

$$\hat{y}_{2014} = 1515{,}91 + 99{,}63*9 + 0{,}84*81 = 2480{,}62 \text{ тис. т;}$$

$$\hat{y}_{2015} = 1515{,}91 + 99{,}63*10 + 0{,}84*100 = 2596{,}21 \text{ тис. т;}$$

$$\hat{y}_{2016} = 1515{,}91 + 99{,}63*11 + 0{,}84*121 = 2713{,}48 \text{ тис. т;}$$

$$\hat{y}_{2017} = 1515{,}91 + 99{,}63*12 + 0{,}84*144 = 2832{,}43 \text{ тис. т;}$$

$$\hat{y}_{2018} = 1515{,}91 + 99{,}63*13 + 0{,}84*169 = 2953{,}06 \text{ тис. т;}$$

$$\hat{y}_{2019} = 1515{,}91 + 99{,}63*14 + 0{,}84*196 = 3075{,}37 \text{ тис. т.}$$

З метою оцінки рівня адекватності квадратичного рівняння тренда реальному процесу виробництва м'яса та м'ясопродуктів розраховано середню помилку апроксимації $\bar{\varepsilon}$:

$$\bar{\varepsilon} = \frac{1}{n}\sum \frac{|y_t - \hat{y}_t|}{y_t} \times 100\% = \frac{0{,}936}{8} \times 100\% = 2{,}44\% \text{ або } 0{,}0244, \qquad (5.14)$$

яка рівна 2,44 %, що засвідчує високий рівень адекватності квадратичного рівняння до реальних умов виробництва вітчизняної продовольчої продукції, у нашому випадку м'ясної.

Для аналізу відхилень між фактичними і запланованими значеннями обсягів виробництва м'яса та м'ясопродуктів упродовж 2000–2013 рр. та вибору рівняння тренда, на основі якого буде побудовано прогноз таких обсягів на 2014–2019 рр., також побудовано лінійну залежність.

Отже, лінійна залежність тренда набуде вигляду:

$$\hat{y}_t = a_0 + a_1 t. \qquad (5.15)$$

З метою використання тренда як інструменту прогнозування слід обчислити числові значення коефіцієнтів рівняння (a_0, a_1).

Згідно з методом найменших квадратів, маємо:

$$\sum(y_t - a_0 - a_1 t)^2 = min. \quad (5.16)$$

Після відповідних перетворень отримуємо систему лінійних рівнянь, яка набуде вигляду:

$$\begin{cases} \sum y_t = a_0 n + a_1 \sum t \\ \sum y_t t = a_0 \sum t + a_1 \sum t^2. \end{cases} \quad (5.17)$$

У нашому випадку після підстановки відповідних проміжних показників, розрахованих у додатку Б отримаємо систему рівнянь:

$$\begin{cases} 15885 = 8a_0 + 36a_1 \\ 75984 = 36a_0 + 204a_1 \end{cases} \quad (5.18)$$

Підставляючи значення (a_0, a_1), отримані шляхом розв'язання системи (5.18), у лінійну залежність (5.15), запишемо рівняння тренда. На основі розрахованих нами параметрів a_0 = 1503,32 та a_1 = 107,18 лінійне рівняння тренда для м'яса та м'ясопродуктів набуде вигляду:

$$\hat{y}_t = 1503,32 + 107,18t. \quad (5.19)$$

Підставляючи у рівняння (5.19) значення фактора часу t за період 2000–2013 рр. (у нашому випадку t = 1 за 2000 р., t = 2 за 2005 р., t = 3 за 2008 р. і т. д.), отримаємо значення показників обсягів виробництва м'яса та м'ясопродуктів в Україні у тис. т ($\hat{y}_t$) за цей період, обчислені на основі лінійного рівняння тренда (розрахункові дані наведено у стовпці 5 таблиці Б.2 додатку Б).

Для оцінки адекватності лінійної залежності рівняння вводимо поняття середньої помилки апроксимації ($\bar{\varepsilon}$), що розраховуємо за формулою 5.14; у нашому випадку – 2,50 %. Зауважимо, що під час оцінки квадратичного рівняння тренда середня помилка апроксимації була меншою і становила 2,44 %.

Отже, результати аналізу додатку Б дає змогу зробити такі висновки: оскільки сума відхилень між фактичними і запланованими значеннями обсягів виробництва м'яса та м'ясопродуктів в Україні упродовж 2000–2013 рр. під час побудови квадратичного рівняння тренда є меншою (354,00 тис. т) за аналогічну суму за лінійної залежності (363,36 тис. т), вважаємо за необхідне для подальшого дослідження прогнозних значень обсягів виробництва м'яса та м'ясопродуктів та інших продовольчих товарів використовувати квадратичну залежність тренда.

Під час дослідження та визначення прогнозних значень *обсягів виробництва молока та молочних продуктів* також узято до уваги лінійну та квадратичну залежності тренда. У результаті відповідних перетворень (додаток В) отримано системи рівнянь для квадратичної та лінійної залежностей:

$$\begin{cases} 94944 = 8a_0 + 36a_1 + 204a_2 \\ 416120 = 36a_0 + 204a_1 + 1296a_2 \\ 2332198 = 204a_0 + 1296a_1 + 8772a_2; \end{cases} \quad (5.20)$$

$$\{ \quad (5.21)$$

Завдяки розрахункам системи рівнянь для квадратичної та лінійної залежностей тренда отримуємо значення параметрів a_0 = 14067,25; a_1 = - 869,13; a_2 = 67,13 (для квадратичної залежності) та a_0 = 13060,29; a_1 = - 264,95 (для лінійної залежності) на основі чого записуємо квадратичне та лінійне рівняння тренда щодо молока та молочних продуктів:

$$\hat{y}_t = 14067{,}25 - 869{,}13t + 67{,}13t^2, \quad (5.22)$$

$$\hat{y}_t = 13060{,}29 - 264{,}95t. \quad (5.23)$$

У результаті досліджень для оцінки рівня адекватності квадратичного та лінійного рівнянь трендів реальному процесу виробництва молока та молочних продуктів розраховано середню помилку апроксимації $\bar{\varepsilon}$:

$$\bar{\varepsilon} = \frac{1}{n}\sum \frac{|y_t - \hat{y}_t|}{y_t} \times 100\% = \frac{0{,}205800935}{8} \times 100\% = 2{,}57\% \text{ або } 0{,}0257; \quad (5.24)$$

$$\bar{\varepsilon} = \frac{1}{n}\sum \frac{|y_t - \hat{y}_t|}{y_t} \times 100\% = \frac{0{,}314415363}{8} \times 100\% = 3{,}93\% \text{ або } 0{,}0393, \quad (5.25)$$

яка рівна 2,57 % (для квадратичної залежності) та 3,93 % (для лінійної залежності), що засвідчує високий рівень адекватності квадратичного та лінійного рівнянь до реальних умов виробництва вітчизняної молочної продукції.

Отже, із вищенаведених розрахунків робимо висновок: про те, під час обчислення прогнозних значень обсягів виробництва молока та молочних продуктів на 2014–2019 рр. до уваги слід брати саме квадратичну залежність

тренда, оскільки і середня помилка апроксимації (2,57 %), і сума відхилень між фактичними та запланованими значеннями обсягів виробництва молока та молочних продуктів в Україні упродовж 2000–2013 рр. за побудови квадратичного рівняння тренда є меншою (2598,34 тис. т), ніж аналогічна сума за лінійної залежності (3806,68 тис. т).

Звідси, підставляючи відповідні значення фактора часу *t* за період 2014–2019 рр. отримаємо прогнозні значення показників обсягів виробництва молочної продукції у тис. т $(\hat{y}_t)$ за цей період, обчислені на основі квадратичного рівняння тренда:

$$\hat{y}_{2014} = 14067{,}25 - 869{,}13*9 + 67{,}13*81 = 11682{,}61 \text{ тис. т};$$

$$\hat{y}_{2015} = 14067{,}25 - 869{,}13*10 + 67{,}13*100 = 12088{,}95 \text{ тис. т};$$

$$\hat{y}_{2016} = 14067{,}25 - 869{,}13*11 + 67{,}13*121 = 12629{,}55 \text{ тис. т};$$

$$\hat{y}_{2017} = 14067{,}25 - 869{,}13*12 + 67{,}13*144 = 13304{,}41 \text{ тис. т};$$

$$\hat{y}_{2018} = 14067{,}25 - 869{,}13*13 + 67{,}13*169 = 14113{,}53 \text{ тис. т};$$

$$\hat{y}_{2019} = 14067{,}25 - 869{,}13*14 + 67{,}13*196 = 15056{,}91 \text{ тис. т.}$$

Аналогічно побудовано рівняння квадратичної та лінійної залежностей тренда (табл. 5.17), оцінено рівень їхньої адекватності реальному процесу виробництва та розраховано прогнозні значення обсягів виробництва продовольчої продукції, а саме: зерна та зернових продуктів; овочів та баштанних продовольчих культур; плодів, ягід та винограду; цукру та олії на 2014–2019 рр. на основі додатків Г, Д, Е, Ж, З. Обчислені нами прогнозні значення обсягів виробництва продовольчої продукції на 2014–2019 рр. наведено у таблиці 5.18 та відображено на рис. 5.8.

Проілюструємо спектр висновків, можливих під час застосування запропонованого методу екстраполяції трендів для розрахунку прогнозних показників обсягів виробництва вітчизняної продовольчої продукції на 2014–2019 рр. (а саме – побудови квадратичної залежності рівняння тренда):

Таблиця 5.17

Рівняння лінійної та квадратичної залежностей тренда за видами виробництва вітчизняної продовольчої продукції та їхня оцінка

Вид продовольчої продукції	Лінійне рівняння тренда	$\bar{\varepsilon}$ *, %	Квадратичне рівняння тренда	$\bar{\varepsilon}$ *, %
М'ясо та м'ясопродукти	$\hat{y}_t = 1503,32 + 107,18t$	2,50	$\hat{y}_t = 1515,91 + 99,63t + 0,84t^2$	2,44
Молоко та молочні продукти	$\hat{y}_t = 13060,29 – 264,95t$	3,93	$\hat{y}_t = 14067,25 – 869,13t + 67,13t^2$	2,57
Зерно та зернові продукти	$\hat{y}_t = 29022,71 + 3747,12t$	15,45	$\hat{y}_t = 23683,07 + 6950,91t – 355,98t^2$	14,29
Овочі та баштанні продовольчі культури	$\hat{y}_t = 6158,43 + 636,57t$	4,46	$\hat{y}_t = 5271,29 +1168,86t – 59,14t^2$	3,21
Плоди, ягоди та виноград	$\hat{y}_t = 1739,54 + 113,80t$	5,63	$\hat{y}_t = 2118,20 – 113,40t + 25,24t^2$	3,12
Цукор	$\hat{y}_t = 2005,04 – 30,87t$	21,80	$\hat{y}_t = 2030,13 – 45,92t + 1,67t^2$	21,67
Олія	$\hat{y}_t = 936,71 + 398,62t$	9,71	$\hat{y}_t = 538,86 + 637,33t – 26,52t^2$	9,11

* $\bar{\varepsilon}$ – середня помилка апроксимації

Таблиця 5.18

Прогнозні значення обсягів виробництва вітчизняної продовольчої продукції за її видами з використанням квадратичного рівняння тренда на 2014–2019 рр. [розраховано автором]

Вид продовольчої продукції	Роки					
	2014	2015	2016	2017	2018	2019
М'ясо та м'ясопродукти	2480,62	2596,21	2713,48	2832,43	2953,06	3075,37
Молоко та молочні продукти	11682,61	12088,95	12629,55	13304,41	14113,53	15056,91
Зерно та зернові продукти	57407,14	57594,50	57069,90	55833,36	53884,86	51224,40
Овочі та баштанні продовольчі культури	11000,43	11045,57	10972,43	10781,00	10471,29	10043,29
Плоди, ягоди та виноград	3142,38	3508,61	3925,34	4392,55	4910,26	5478,45
Цукор	1752,30	1738,16	1727,36	1719,91	1715,80	1715,04
Олія	4126,43	4259,81	4340,14	4367,43	4341,67	4262,86

По-перше, зазначений метод, порівняно з іншими методами екстраполяції, дає змогу врахувати всі елементи рівня динамічного ряду, які однаково впливають на прогнозовані показники. Автором доведено правильність використання саме квадратичної залежності тренда, оскільки сума відхилень між фактичними і запланованими значеннями обсягів виробництва продовольчої продукції кожного виду за побудови квадратичного рівняння тренда є меншою від аналогічної суми за лінійної залежності. Розраховано також середню помилку апроксимації, яка за квадратичної залежності тренда для кожного виду продовольчої продукції є меншою та здебільшого досягає значення, що не перевищує 10 %, за аналогічний показник, розрахований з урахуванням лінійного рівняння тренда.

По-друге, розраховані прогнозні значення обсягів виробництва вітчизняної продовольчої продукції на 2014–2019 рр. мають тенденцію як до зростання, так і до спадання. Зокрема, виробництво м'яса та м'ясопродуктів, молока та молочних продуктів; плодів, ягід та винограду упродовж 2014–2019 рр. сягатиме щорічних темпів приросту 4,1 – 4,7 %, 3,5 – 6,6 % та 11,6 – 11,9 %, відповідно, що пов'язано деякою мірою зі швидким розвитком вітчизняного ринку курятини. Дещо інша ситуація із виробництвом зерна та зернових продуктів, овочів та баштанних продовольчих культур – їхні прогнозні обсяги мають тенденцію до зменшення. Вважаємо, що виробництво зерна та зернових продуктів у 2019 р., порівняно з 2014 р., зменшиться на 6182,7 тис. т; овочів та баштанних продовольчих культур – на 957,1 тис. т відповідно. Прогнозні обсяги виробництва цукру та олії упродовж 2014–2019 рр. відзначатимуться стабільними темпами приросту.

Аналогічне побудовано рівняння квадратичної та лінійної залежностей трендів для прогнозування *обсягів споживання продовольчої продукції* на 2014–2019 рр. за вищевказаними видами (додатки И, К, Л, М, Н, П, Р) та оцінено їхню адекватність (табл. 5.19).

На основі побудованих залежностей трендів щодо обсягів споживання продовольчої продукції розраховано їхні прогнозні значення на 2014–2019 рр. з використанням квадратичної залежності. Розрахунок таких показників подано у табл. 5.20. Динаміку обсягів споживання продовольства як фактичних

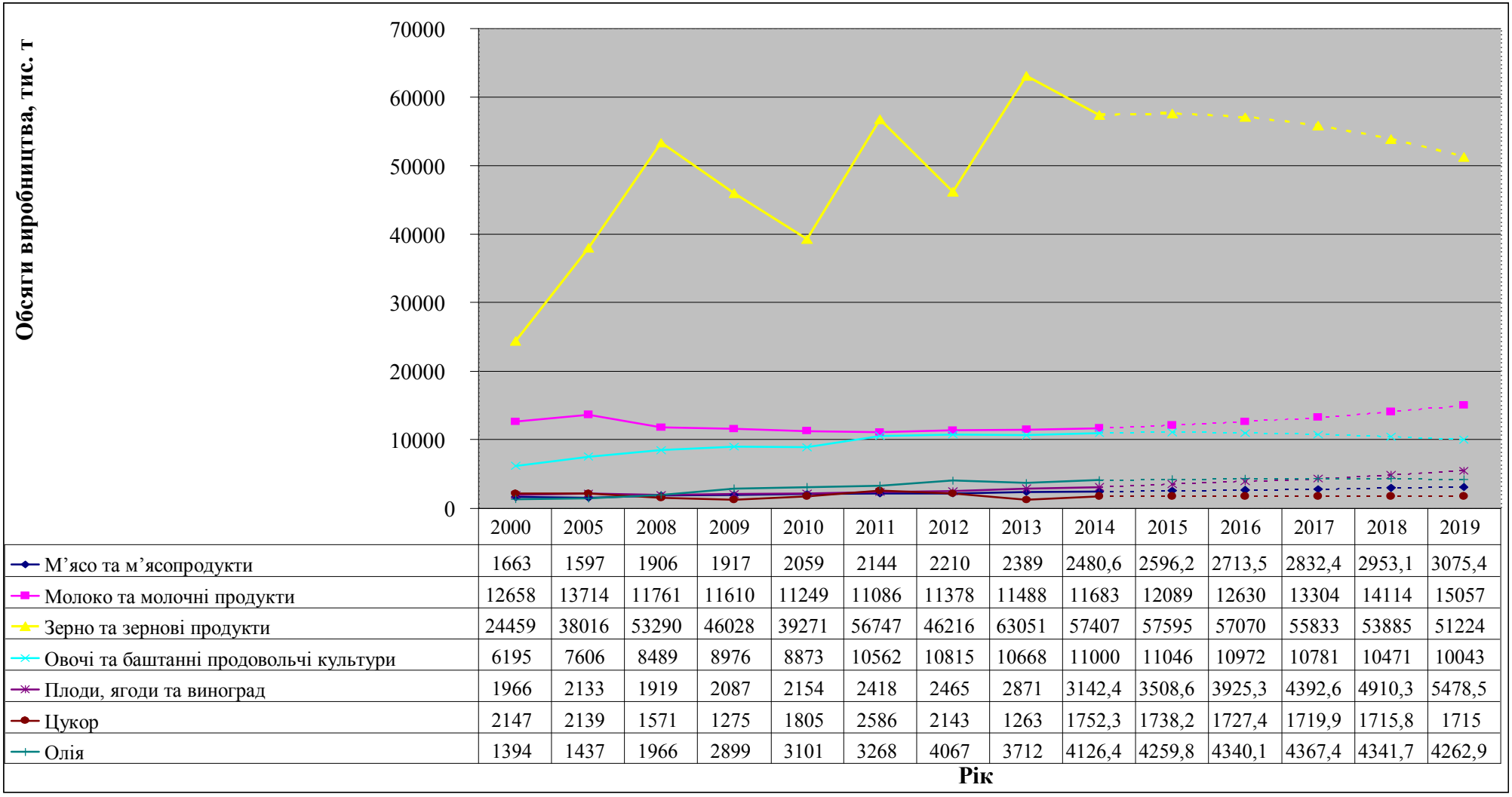

	2000	2005	2008	2009	2010	2011	2012	2013	2014	2015	2016	2017	2018	2019
М’ясо та м’ясопродукти	1663	1597	1906	1917	2059	2144	2210	2389	2480,6	2596,2	2713,5	2832,4	2953,1	3075,4
Молоко та молочні продукти	12658	13714	11761	11610	11249	11086	11378	11488	11683	12089	12630	13304	14114	15057
Зерно та зернові продукти	24459	38016	53290	46028	39271	56747	46216	63051	57407	57595	57070	55833	53885	51224
Овочі та баштанні продовольчі культури	6195	7606	8489	8976	8873	10562	10815	10668	11000	11046	10972	10781	10471	10043
Плоди, ягоди та виноград	1966	2133	1919	2087	2154	2418	2465	2871	3142,4	3508,6	3925,3	4392,6	4910,3	5478,5
Цукор	2147	2139	1571	1275	1805	2586	2143	1263	1752,3	1738,2	1727,4	1719,9	1715,8	1715
Олія	1394	1437	1966	2899	3101	3268	4067	3712	4126,4	4259,8	4340,1	4367,4	4341,7	4262,9

Рік

Рис. 5.8. **Динаміка фактичних та прогнозних обсягів виробництва вітчизняної продовольчої продукції за 2000–2019 рр., тис. т** [розраховано автором]

Таблиця 5.19

Рівняння лінійної та квадратичної залежностей тренда за видами споживання вітчизняної продовольчої продукції та їхня оцінка

Вид продовольчої продукції	Лінійне рівняння тренда	$\bar{\varepsilon}$ *, %	Квадратичне рівняння тренда	$\bar{\varepsilon}$ *, %
М'ясо та м'ясопродукти	$\hat{y}_t = 1702,68 + 117,07t$	5,94	$\hat{y}_t = 1349,29 + 329,11t - 23,56t^2$	3,29
Молоко та молочні продукти	$\hat{y}_t = 10070,71 - 50,05t$	2,80	$\hat{y}_t = 10542,68 - 333,23t + 31,46t^2$	2,40
Зерно та зернові продукти	$\hat{y}_t = 7800,64 - 173,81t$	2,31	$\hat{y}_t = 8255,29 - 446,56t + 30,31t^2$	1,37
Овочі та баштанні продовольчі культури	$\hat{y}_t = 4842,07 + 364,43t$	2,32	$\hat{y}_t = 4434,57 + 608,93t - 27,17t^2$	1,98
Плоди, ягоди та виноград	$\hat{y}_t = 1440,50 + 149,33t$	3,61	$\hat{y}_t = 1209,25 + 288,08t - 15,42t^2$	1,93
Цукор	$\hat{y}_t = 1854,29 - 20,37t$	1,74	$\hat{y}_t = 1834,73 - 8,64t - 1,30t^2$	1,70
Олія	$\hat{y}_t = 596,04 + 6,46t$	10,45	$\hat{y}_t = 396,84 + 125,98t - 13,28t^2$	6,25

* $\bar{\varepsilon}$ – середня помилка апроксимації

Таблиця 5.20

Прогнозні значення обсягів споживання вітчизняної продовольчої продукції за її видами з використанням квадратичного рівняння тренда на 2014–2019 рр. [розраховано автором]

Вид продовольчої продукції	Рік					
	2014	2015	2016	2017	2018	2019
М'ясо та м'ясопродукти	2402,93	2284,41	2118,76	1906,00	1646,12	1339,12
Молоко та молочні продукти	10092,25	10356,85	10684,37	11074,82	11528,20	12044,51
Зерно та зернові продукти	6691,00	6820,29	7010,19	7260,71	7571,86	7943,62
Овочі та баштанні продовольчі культури	7714,43	7807,19	7845,62	7829,71	7759,48	7634,91
Плоди, ягоди та виноград	2553,25	2548,42	2512,75	2446,25	2348,92	2220,75
Цукор	1651,41	1618,01	1581,99	1543,38	1502,15	1458,32
Олія	654,21	660,68	667,14	673,61	680,07	686,54

(2000–2013),так і прогнозних (2014–2019) значень відображено на рис. 5.9.

У результаті аналізу прогнозних значень обсягів споживання вітчизняної продовольчої продукції на 2014–2019 рр. зроблено такі висновки:

По-перше, доведено правильність використання саме квадратичної залежності тренда, оскільки сума відхилень між фактичними і запланованими значеннями обсягів виробництва продовольчої продукції кожного виду за побудови квадратичного рівняння тренда є меншою від аналогічної суми за лінійної залежності. Розраховано також середню помилку апроксимації, яка за квадратичної залежності тренда для кожного виду продовольчої продукції є меншою у всіх досліджених випадках і досягає значення, що не перевищує 7 %, за аналогічний показник, розрахований з урахуванням лінійного рівняння тренда.

По-друге, розраховані прогнозні значення обсягів споживання вітчизняної продовольчої продукції на 2014–2019 рр. мають тенденцію як до зростання, так і до спадання. Зокрема, споживання молока та молочних продуктів, зерна та зернових продуктів та олії упродовж 2014–2019 рр. досягне щорічних темпів приросту 2,6 – 4,5 %, 1,9 – 4,9 % та 0,95 – 0,99 %, відповідно. Дещо інша ситуація зі споживанням м’яса та м’ясопродуктів, овочів та баштанних продовольчих культур, плодів, ягід та винограду та цукру – їхні прогнозні обсяги мають тенденцію до зменшення. Наприклад, споживання м’яса та м’ясопродуктів у 2019 р., порівняно з 2014 р., зменшиться на 1063,8 тис. т; овочів та баштанних продовольчих культур – на 79,5 тис. т; плодів, ягід та винограду – на 332,5 тис. т; цукру – на 193,1 тис. т, відповідно. Прогнозні обсяги споживання олії упродовж 2014–2019 рр. характеризуються стабільними темпами приросту.

Отже, визначивши прогнозні значення обсягів виробництва та споживання вітчизняної продовольчої продукції на 2014–2019 рр., пропонуємо для оцінки ефективного рівня розвитку функціонування продовольчого комплексу розрахувати на основі обрахованих прогнозних

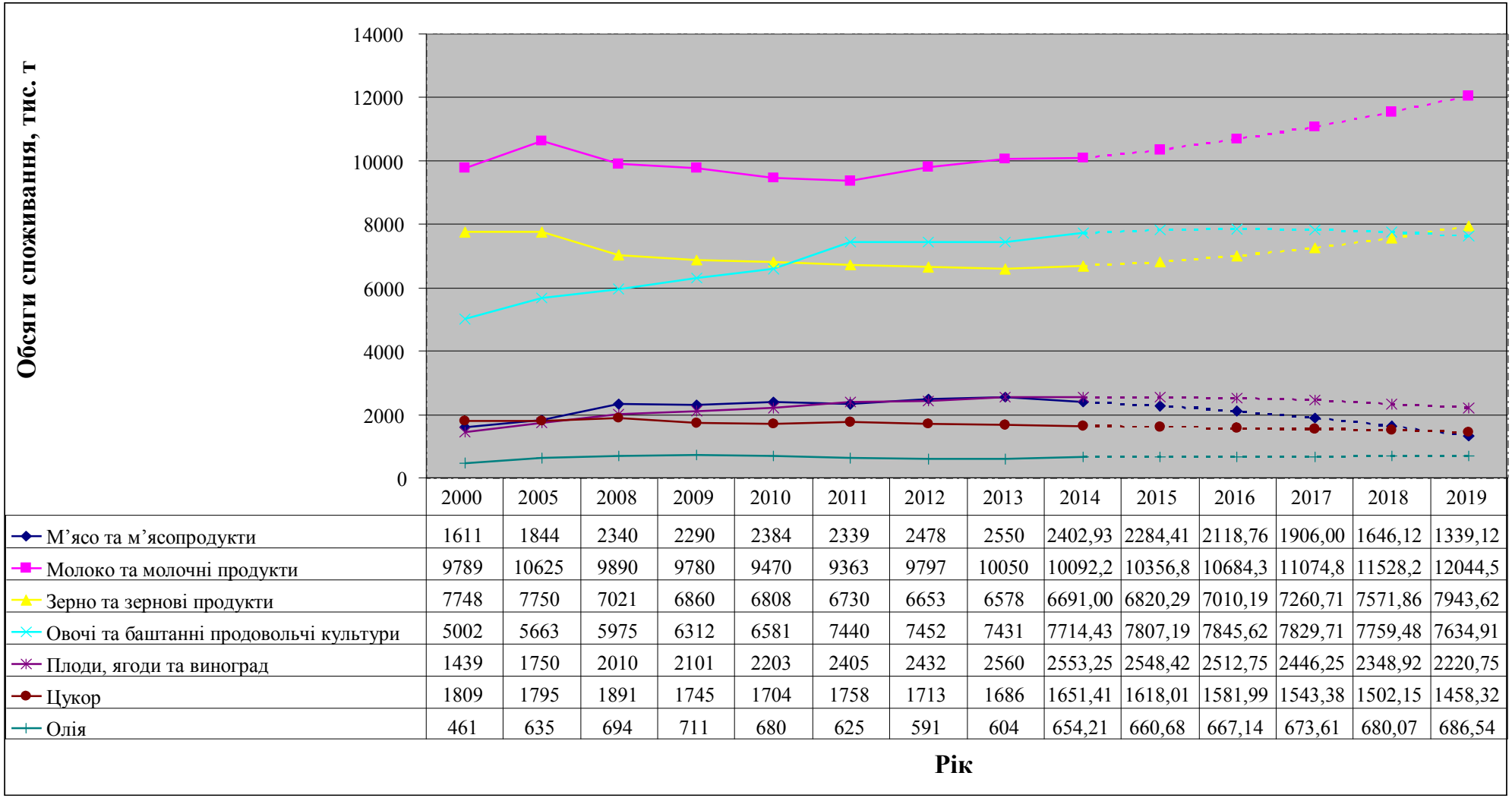

	2000	2005	2008	2009	2010	2011	2012	2013	2014	2015	2016	2017	2018	2019
М’ясо та м’ясопродукти	1611	1844	2340	2290	2384	2339	2478	2550	2402,93	2284,41	2118,76	1906,00	1646,12	1339,12
Молоко та молочні продукти	9789	10625	9890	9780	9470	9363	9797	10050	10092,2	10356,8	10684,3	11074,8	11528,2	12044,5
Зерно та зернові продукти	7748	7750	7021	6860	6808	6730	6653	6578	6691,00	6820,29	7010,19	7260,71	7571,86	7943,62
Овочі та баштанні продовольчі культури	5002	5663	5975	6312	6581	7440	7452	7431	7714,43	7807,19	7845,62	7829,71	7759,48	7634,91
Плоди, ягоди та виноград	1439	1750	2010	2101	2203	2405	2432	2560	2553,25	2548,42	2512,75	2446,25	2348,92	2220,75
Цукор	1809	1795	1891	1745	1704	1758	1713	1686	1651,41	1618,01	1581,99	1543,38	1502,15	1458,32
Олія	461	635	694	711	680	625	591	604	654,21	660,68	667,14	673,61	680,07	686,54

Рис. 5.9. **Динаміка фактичних та прогнозних обсягів споживання вітчизняної продовольчої продукції за 2000–2019 рр., тис. т** [розраховано автором]

значень фактичні та прогнозні значення *рівня самозабезпеченості основним видами продовольчої продукції* на 2000–2019 рр.

Зауважимо, що рівень самозабезпеченості країни (K_S) обчислюємо як співвідношення власного виробництва певного *i*-го виду продукту у визначений проміжок часу (P_{vt}) до обсягу його споживання на внутрішньому ринку в *t*-му періоді (H_{vt}) за формулою:

$$K_S = \frac{P_{vt}}{H_{vt}} \times 100\%. \qquad (5.26)$$

Розрахунок фактичних та прогнозних значень рівня самозабезпеченості основними видами продовольчої продукції подано у табл. 5.21 та 5.22 та відображено на рис. 5.10.

Таблиця 5.21

Динаміка фактичних значень рівня самозабезпечення населення України основними видами продовольчої продукції у 2000–2013 рр., %*

Вид продовольчої продукції	Рік							
	2000	2005	2008	2009	2010	2011	2012	2013
М'ясо та м'ясопродукти	102,65	86,28	81,00	83,30	86,10	91,40	88,90	93,40
Молоко та молочні продукти	105,47	115,26	107,60	106,40	106,40	106,70	104,60	101,60
Зерно та зернові продукти	107,23	146,75	198,20	176,50	144,10	192,90	161,00	221,00
Овочі та баштанні продовольчі культури	103,37	103,34	107,40	107,80	100,00	105,30	105,80	101,20
Плоди, ягоди та виноград	105,93	89,21	72,20	74,20	73,70	74,00	71,80	81,00
Цукор	-	111,70	77,16	69,29	100,40	140,54	117,88	70,52
Олія	-	209,17	266,04	380,45	430,10	487,76	644,53	575,50

**Примітка:* Показники рівня самозабезпечення населення України продовольчими товарами розраховано автором на основі Статистичного збірника "Баланси та споживання основних продуктів харчування населенням України" за 2013 рік [10, с. 36–40].

Отже, із розрахованих фактичних (2000–1013) та прогнозних (2014–2019) показників рівня самозабезпечення продовольчою продукцією населення

Таблиця 5.22

Динаміка прогнозних значень рівня самозабезпечення населення України основними видами продовольчої продукції у 2014–2019 рр., %*

Вид продовольчої продукції	Рік					
	2014	2015	2016	2017	2018	2019
М'ясо та м'ясопродукти	102,93	113,15	127,59	148,06	178,64	228,12
Молоко та молочні продукти	102,79	105,19	107,11	109,96	111,93	113,15
Зерно та зернові продукти	231,04	213,76	207,81	186,47	181,94	171,38
Овочі та баштанні продовольчі культури	116,88	112,46	108,26	103,47	99,43	93,49
Плоди, ягоди та виноград	98,38	107,68	121,50	132,82	153,74	170,84
Цукор	98,92	101,47	103,07	105,82	106,76	109,70
Олія	584,31	598,56	612,89	607,76	602,95	585,93

**Примітка:* Прогнозні показники рівня самозабезпечення населення України продовольчими товарами розраховано автором на основі прогнозних обсягів виробництва і споживання продовольства за 2014–2019 рр.

України доходимо до висновку, що найвищий показник з прогнозованих показників рівня самозабезпеченості упродовж 2014–2019 рр. буде досягнуто щодо олії, зерна та зерно продуктів; м'яса та м'ясопродуктів; плодів, ягід та винограду; натомість найнижчий – щодо овочів та баштанних продовольчих культур. Населення України упродовж 2014–2019 рр. на 100 % забезпечать молоком та молочними продуктами, а також цукром. Аналізуючи ці показники у динаміці, зауважимо, що у 2019 р., порівняно із 2014 р., рівень самозабезпечення населення України продовольством зросте щодо м'яса та м'ясопродуктів на 125,19 %; молока та молочних продуктів – на 10,36 %; плодів, ягід та винограду – на 72, 46 %; цукру – на 10,78 % тощо. Відповідно, за цей період знизиться рівень самозабезпеченості населення

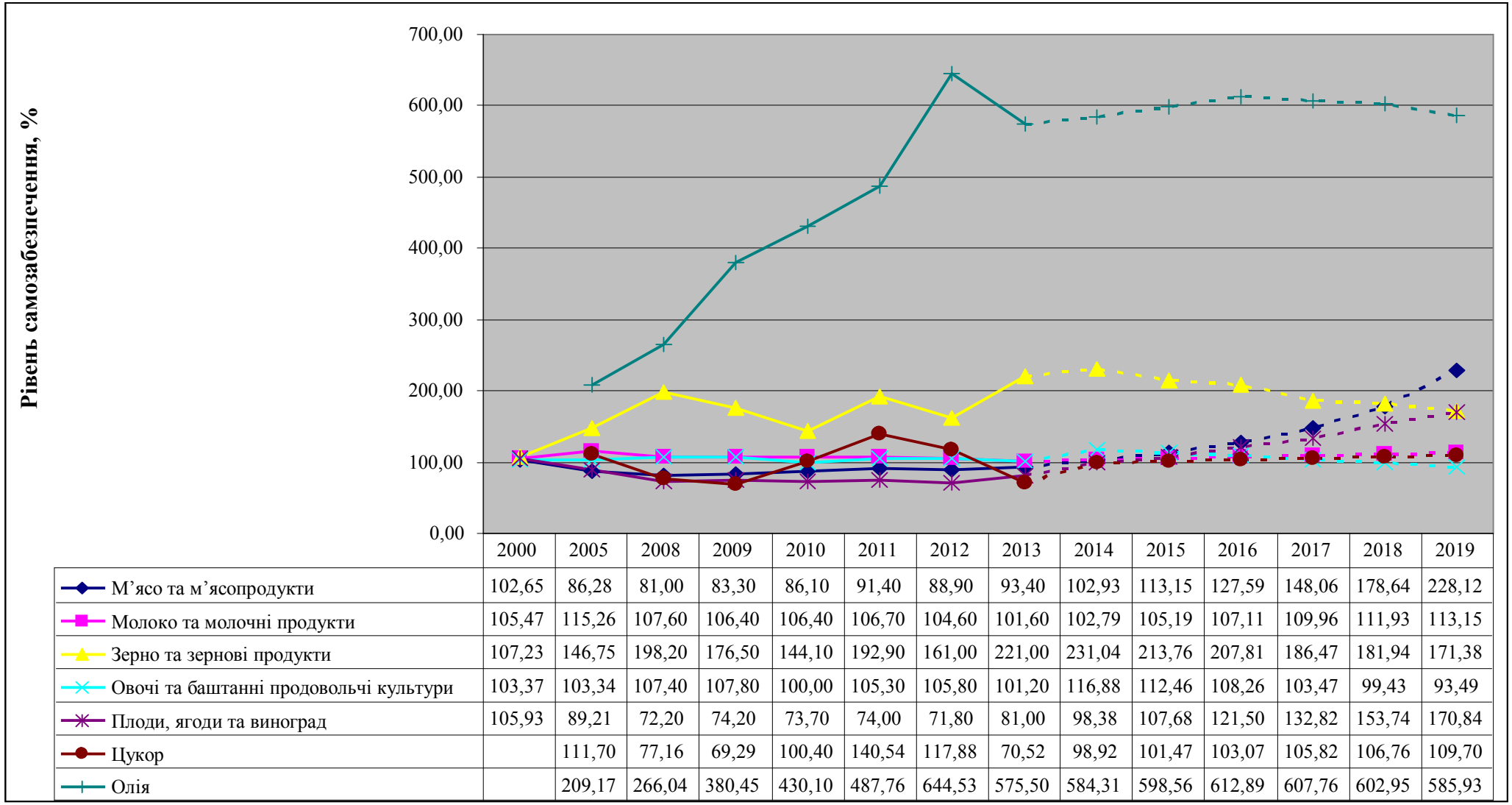

	2000	2005	2008	2009	2010	2011	2012	2013	2014	2015	2016	2017	2018	2019
М’ясо та м’ясопродукти	102,65	86,28	81,00	83,30	86,10	91,40	88,90	93,40	102,93	113,15	127,59	148,06	178,64	228,12
Молоко та молочні продукти	105,47	115,26	107,60	106,40	106,40	106,70	104,60	101,60	102,79	105,19	107,11	109,96	111,93	113,15
Зерно та зернові продукти	107,23	146,75	198,20	176,50	144,10	192,90	161,00	221,00	231,04	213,76	207,81	186,47	181,94	171,38
Овочі та баштанні продовольчі культури	103,37	103,34	107,40	107,80	100,00	105,30	105,80	101,20	116,88	112,46	108,26	103,47	99,43	93,49
Плоди, ягоди та виноград	105,93	89,21	72,20	74,20	73,70	74,00	71,80	81,00	98,38	107,68	121,50	132,82	153,74	170,84
Цукор		111,70	77,16	69,29	100,40	140,54	117,88	70,52	98,92	101,47	103,07	105,82	106,76	109,70
Олія		209,17	266,04	380,45	430,10	487,76	644,53	575,50	584,31	598,56	612,89	607,76	602,95	585,93

Рис. 5.10. **Динаміка фактичних (2000–2013) та прогнозних (2014–2019) значень рівня самозабезпечення населення України основними видами продовольчої продукції, %** [розраховано автором]

зерном та зерновими продуктами – на 59,66 %; овочами та баштанними продовольчими культурами на – 23,39 %.

Отже, у результаті досліджень щодо прогнозування обсягів виробництва та споживання продовольчої продукції на 2014–2019 рр. доведено правильність використання саме квадратичної залежності тренда. Розраховано середню помилку апроксимації, яка за квадратичної залежності тренда для кожного виду продовольчої продукції є меншою у всіх досліджених випадках за аналогічний показник, розрахований з врахуванням лінійного рівняння тренда. На основі вищеозначених прогнозних показників обчислено прогнозні значення показників рівня самозабезпеченості основними видами продовольчої продукції на аналогічний період.

Висновки до розділу 5

У заключному розділі дисертаційного дослідження автором здійснено соціально-економічний прогноз перетворення України у продовольчу наддержаву, що дало можливість зробити такі висновки.

На основі аналізу показників, які характеризують експортний потенціал продовольчого сектору України, автором подано низку рекомендацій щодо нарощування вітчизняного експортного потенціалу, що полягають у впровадженні економічних, організаційних, інформаційних та фінансових заходів: оптимізації товарної структури експорту у напрямі нарощування частки продукції з високим рівнем доданої вартості, зокрема, шляхом стимулювання розвитку високотехнологічних та наукомістких виробництв; географічної диверсифікації традиційного експорту товарів українського походження; впровадженні нових сучасних підходів до існуючого механізму представництва зовнішньоекономічних інтересів України за кордоном; запровадженні механізму державної фінансової підтримки експортної діяльності (кредитування, гарантування та страхування експорту); розвитку та впровадженні систем сертифікації, управління і контролю якості та інші.

Комплексно оцінюючи конкурентоспроможність агропродовольчого сектору, порівняно з іншими галузями економіки України, автором використано методику розрахунку індексу виявленої порівняльної переваги. Під час дослідження питання конкурентоспроможності вітчизняного сільськогосподарського виробництва з'ясовано, що останнє має вищу міжнародну конкурентоспроможність, ніж агропромислове виробництво України загалом.

Окрім оцінки міжнародної конкурентоспроможності вітчизняного агропродовольчого виробництва загалом, виконано дослідження стосовно динаміки міжнародної конкурентоспроможності окремих продовольчих товарів в Україні. Обрано методику розрахунку індексів відносних торговельних переваг щодо окремих сільськогосподарських товарів, що є головними товарами експортної спеціалізації України. Доведено, що найбільш конкурентоспроможною на світовому ринку була соняшникова олія, оскільки її частка в українському експорті у десятки разів перевищувала аналогічну частку у світовому експорті. Доволі конкурентоспроможними є також і ячмінь та насіння соняшнику.

У контексті підвищення рівня конкурентоспроможності вітчизняної продовольчої продукції на світових ринках запропоновано низку заходів за такими головними напрямами: збільшення експортного потенціалу вітчизняних виробників сільськогосподарської продукції шляхом розширення товарної структури експорту продовольчих товарів та підтримки продовольчих груп зі зростаючими експортними обсягами; використання позитивного досвіду країн ЄС у регулюванні ринку агропродовольчої продукції в напрямі зміцнення конкурентоспроможності продовольчого комплексу, що передбачатиме прийняття поданого на розгляд Кабінету Міністрів України проекту постанови "Про порядок державної реєстрації генно-модифікованих організмів"; гармонізація вітчизняних стандартів на сільськогосподарську та агропродовольчу продукцію згідно зі стандартами ЄС; посилення кооперації господарств населення виробників

сільськогосподарської продукції; налагодження співпраці між виробниками сільськогосподарської продукції та дослідними установами.

Здійснено соціально-економічний прогноз місця продовольчого комплексу в забезпеченні споживчих потреб населення України у продуктах харчування шляхом застосування методології соціально-економічного прогнозування, за використання конкретних його методів – трендової методики для окреслення прогнозних значень обсягів виробництва та споживання продовольчих товарів, на основі яких визначено рівень самозабезпеченості цими товарами на вітчизняному продовольчому ринку.

У результаті досліджень щодо прогнозування обсягів виробництва та споживання продовольчої продукції на 2014–2019 рр. доведено правильність використання саме квадратичної залежності тренда. Розраховано середню помилку апроксимації, яка за квадратичної залежності тренда для кожного виду продовольчої продукції є меншою у всіх досліджених випадках за аналогічний показник, розрахований з врахуванням лінійного рівняння тренда.

На основі прогнозних показників обчислено прогнозні значення показників рівня самозабезпеченості основними видами продовольчої продукції на аналогічний період. Доведено, що найвищий показник з прогнозованих показників рівня самозабезпеченості упродовж 2014–2019 рр. буде досягнуто щодо олії, зерна та зернопродуктів; м’яса та м’ясопродуктів; плодів, ягід та винограду; натомість найнижчий – щодо овочів та баштанних продовольчих культур.

Результати дослідження розділу 5 дисертаційної роботи опубліковані у наукових працях автора [246; 253; 256; 257; 259; 260; 264; 276; 277].

ВИСНОВКИ

У дисертації розроблено теоретичні положення та практичні рекомендації щодо соціально-економічного прогнозування розвитку продовольчого комплексу України.

Проведене дослідження дало підставу зробити такі висновки:

1. У наукових дослідженнях учені-економісти здебільшого характеризують продовольчий комплекс як частину агропромислового комплексу. В економічній літературі агропромисловий комплекс визначають як сукупність взаємозалежних галузей, об'єднаних наявністю постійних виробничо-економічних зв'язків, а також єдністю мети – забезпечення ефективного виробництва кінцевого продукту на основі сільськогосподарської сировини. Авторське трактування продовольчого комплексу зведено до того, продовольчий комплекс розглянуто як трьохкомпонентну еколого-соціо-економічну систему через призму дослідження стратегії сталого розвитку, що дозволило розглянути його не лише як економічну підсистему взаємозалежних сфер, галузей та виробництв, спрямованих на задоволення суспільних потреб населення продуктами харчування рослинного і тваринного походження в необхідному асортименті та належної якості за умов ефективного використання природно-ресурсного потенціалу, але й як соціальну складову, в основі чого знаходиться людина як основа суспільного розвитку, її життя та довголіття та як екологічну підсистему, що забезпечує умови для виробництва якісної органічної продовольчої продукції.

2. Наголошено, що соціально-економічне прогнозування є важливим елементом організаційно-економічного механізму розвитку продовольчого комплексу, оскільки останнє визначає головні кількісні та якісні параметри розвитку ринку в майбутньому, на основі яких розробляють оптимальні поточні й перспективні плани економічного розвитку та ухвалюють управлінські рішення. Окреслений автором функціонально-структурний

підхід механізму розвитку продовольчого комплексу представляє собою систему інтегрованих взаємозв'язків між функціональними елементами продовольчого комплексу – державою із конкретними засобами та важелями впливу, виробниками, споживачами продовольства, суб'єктами ринкової інфраструктури, центрами міжнародної торгівлі, соціально-економічним прогнозуванням і програмуванням та процесами саморегулювання та саморозвитку.

3. Визначено місце соціально-економічного прогнозування у функціональній структурі механізму розвитку продовольчого комплексу. При цьому, зважаючи на поліфункціональну структуру механізму розвитку продовольчого комплексу, автором розроблено схематичне зображення структурного розрізу прогнозів розвитку такого комплексу, до якого зачислюють такі блоки: ресурсний (базові прогнози); блок економічних прогнозів (соціально-економічні прогнози); блоки соціальних прогнозів та зовнішньоекономічних прогнозів щодо розвитку продовольчого комплексу загалом. Також визначено їхній взаємовплив і взаємозв'язок.

4. Автором розглянуто природно-ресурсний потенціал як складову продовольчого комплексу загалом. Продовольчий природно-ресурсний потенціал, як складова частина природно-ресурсного потенціалу, певною мірою є відтворювальною здатністю земельних, водних, лісових та інших видів природних ресурсів виробляти прямо чи опосередковано продукцію продовольчого комплексу. Досліджуючи причинно-наслідкові взаємозв'язки ресурсів довкілля у процесі виробництва продовольчої продукції, з'ясовано, що саме земельні ресурси є інтегруючим, проте не єдиним видом агропродовольчих ресурсів, який виробляє продовольчу продукцію. Земля у цьому випадку виступає синтезатором продовольчого потенціалу як складової частини агропродовольчого природно-ресурсного потенціалу.

5. Детальний аналіз методології соціально-економічного прогнозування дозволив автору зробити висновки про те, що по-перше, рівень розвитку

сучасного продовольчого комплексу залежить від рівня його функціонування. По-друге, важливим елементом функціонування продовольчого комплексу є підтримка рівня його продовольчої безпеки, що забезпечується основними її індикаторами. По-третє, його розвиток також тісно пов'язаний з ефективним використанням природно-ресурсного потенціалу.

6. Сучасне функціонування продовольчого комплексу та розвиток вітчизняного продовольчого ринку пов'язані з існуванням продовольчої проблеми, алгоритм вирішення якої слід розглядати у чотирьох площинах: зростання чисельності населення як чинника підвищення попиту на продовольство; використання і збереження землі як головного природного джерела, що забезпечує потреби людства у продовольстві; тенденції і темпи збільшення виробництва продовольства загалом і на душу населення зокрема; аграрна наука як головний чинник забезпечення зростання продовольчих ресурсів планети. У результаті чого, виконаний аналіз споживання харчових продуктів населенням України на 1 особу за 2014 рр. засвідчив, що з окремих видів продукції не досягнуто обсягів виробництва, які б забезпечили фізіологічні норми харчування населення. Аграрне виробництво країни забезпечує існуючу потребу у хлібі та хлібопродуктах, картоплі, олії, цукрі, овочах та баштанних культурах. Хоча споживання м'яса та м'ясопродуктів сягає лише 70,1 % до норми, молока та молочних продуктів – 58,1 %, риби та рибних продуктів – 73 %, плодів, ягід та винограду – на рівні 62,6 %, що засвідчує недовиробництво таких видів продовольства.

7. Аналітична оцінка стану ринку продовольчої продукції тваринництва засвідчила, що головною особливістю розвитку ринку м'яса та м'ясопродукції є те, що в Україні цей ринок більшою мірою розвивається за рахунок імпорту дешевої мороженої яловичини, свинини та харчових субпродуктів, а не за рахунок розширення власного виробництва сировини та м'ясопродукції. Доказовою базою цього факту є те, що станом на 2014 р.

виробництво м’яса в Україні порівняно з 1995 р., зросло на 4,14 %, водночас імпорт зріс у понад 17 разів. Проте, у результаті досліджень перспектив розвитку продовольчого ринку продукції рослинництва виявлено дещо інші характеристики. Аналізуючи показники фонду споживання картоплі, овочів, плодів та ягід на 1 особу за 2000–2014 рр., автором визначено, що в Україні споживання картоплі в розрахунку на 1 особу є одним з найвищих у Європі та перевищує його раціональну норму. Цей факт пояснюємо тим, що у зв’язку зі зниженням доходів населення протягом останніх років, дорожчі продукти харчування замінюють дешевшою картоплею. Досліджуючи питання імпортозалежності продовольчого ринку продукції рослинництва упродовж 2010–2013 рр., зазначено, що доволі вразливою позицією володіють плоди, ягоди та виноград, частка імпорту яких у загальному фонді споживання протягом аналізованого періоду коливалася у межах від 51,3 % до 45,8 %. Така ситуація засвідчує їхню залежність від імпорту, при чому вищезазначені показники щодо таких продуктів перевищують порогове (критичне) їхнє значення – 30 %.

8. За результатами здійсненої авторської оцінки продовольчого ринку на основі законодавчо закріпленої методики визначення основних індикаторів продовольчої безпеки можна зробити висновок, що у досліджуваному періоді 2007–2014 рр. здебільшого стан індикаторів продовольчої безпеки покращився. Зокрема, середньодобова поживність раціону наближається до своєї раціональної норми, питома вага продукції тваринного походження поступово зростає, продукти харчування стали доступнішими, зерно у державних резервах почали зберігати у достатніх кількостях, а імпортозалежність за певними продуктовими групами знизилася. Проте автором подано і перелік негативних змін – це і посилення диференціації соціальних груп за показником продовольчих витрат, і зниження ємності внутрішнього ринку за певними видами продовольства; крім того, надалі зберігається нераціональна структура споживання продуктів харчування

українцями з яскраво вираженим недоїданням м’яса, молокопродуктів, риби і рибопродуктів, плодів, ягід та винограду.

9. Досліджуючи питання світового досвіду та напрямів його застосування в Україні, у роботі зосереджено увагу на аналізі існуючих механізмів державної підтримки вітчизняного агропродовольчого сектору та сільськогосподарського виробництва. З урахуванням цього, під час розгляду світового досвіду розвинених країн та країн, що розвиваються, запропоновано конкретні заходи щодо розбудови зазначених механізмів, зокрема: спрямування вітчизняних бюджетних фінансових ресурсів на закупівлю надлишків сільськогосподарської та продовольчої продукції у фермерів з метою утримання закупівельних цін і гарантування дохідності виробників продукції сільського господарства (досвід США); запровадження системи стимулювання експорту українських продуктів харчування шляхом товарного кредитування під гарантії експортно-кредитних агентств, що даватиме змогу імпортерам залучати кошти на тривалий термін (досвід США, Японії, Німеччини) тощо.

10. На основі аналізу показників, які характеризують експортний потенціал продовольчого сектору України, автором подано низку рекомендацій щодо нарощування вітчизняного експортного потенціалу, що полягають у впровадженні економічних, організаційних, інформаційних та фінансових заходів: оптимізації товарної структури експорту у напрямі нарощування частки продукції з високим рівнем доданої вартості, зокрема, шляхом стимулювання розвитку високотехнологічних та наукомістких виробництв; географічної диверсифікації традиційного експорту товарів українського походження; впровадженні нових сучасних підходів до існуючого механізму представництва зовнішньоекономічних інтересів України за кордоном; запровадженні механізму державної фінансової підтримки експортної діяльності (кредитування, гарантування та страхування експорту); розвитку та впровадженні систем сертифікації, управління і контролю якості та інші.

11. Комплексно оцінюючи конкурентоспроможність агропродовольчого сектору, порівняно з іншими галузями економіки України, автором використано методику розрахунку індексу виявленої порівняльної переваги. Під час дослідження питання конкурентоспроможності вітчизняного сільськогосподарського виробництва з'ясовано, що останнє має вищу міжнародну конкурентоспроможність, ніж агропромислове виробництво України загалом. Окрім оцінки міжнародної конкурентоспроможності вітчизняного агропродовольчого виробництва загалом, виконано дослідження стосовно динаміки міжнародної конкурентоспроможності окремих продовольчих товарів в Україні. Обрано методику розрахунку індексів відносних торговельних переваг щодо окремих сільськогосподарських товарів, що є головними товарами експортної спеціалізації України. Доведено, що найбільш конкурентоспроможною на світовому ринку була соняшникова олія, оскільки її частка в українському експорті у десятки разів перевищувала аналогічну частку у світовому експорті. Доволі конкурентоспроможними є також і ячмінь та насіння соняшнику.

12. У контексті підвищення рівня конкурентоспроможності вітчизняної продовольчої продукції на світових ринках запропоновано низку заходів за такими головними напрямами: збільшення експортного потенціалу вітчизняних виробників сільськогосподарської продукції шляхом розширення товарної структури експорту продовольчих товарів та підтримки продовольчих груп зі зростаючими експортними обсягами; використання позитивного досвіду країн ЄС у регулюванні ринку агропродовольчої продукції в напрямі зміцнення конкурентоспроможності продовольчого комплексу, що передбачатиме прийняття поданого на розгляд Кабінету Міністрів України проекту постанови "Про порядок державної реєстрації генно-модифікованих організмів"; гармонізація вітчизняних стандартів на сільськогосподарську та агропродовольчу продукцію згідно зі стандартами ЄС; посилення кооперації господарств населення виробників

сільськогосподарської продукції; налагодження співпраці між виробниками сільськогосподарської продукції та дослідними установами.

13. Здійснено соціально-економічний прогноз місця продовольчого комплексу в забезпеченні споживчих потреб населення України у продуктах харчування шляхом застосування методології соціально-економічного прогнозування, за використання конкретних його методів – екстраполяційної методики для окреслення прогнозних значень обсягів виробництва та споживання продовольчих товарів, на основі яких визначено рівень самозабезпеченості цими товарами на вітчизняному продовольчому ринку. У результаті досліджень щодо прогнозування обсягів виробництва та споживання продовольчої продукції на 2014–2019 рр. доведено правильність використання саме квадратичної залежності тренда. Розраховано середню помилку апроксимації, яка за квадратичної залежності тренда для кожного виду продовольчої продукції є меншою у всіх досліджених випадках за аналогічний показник, розрахований з врахуванням лінійного рівняння тренда.

14. Прогнозування розвитку вітчизняного продовольчого комплексу у ринковій господарській системі є превентивним інструментом, що дозволить вносити корективи та запобігатиме небажаним станам з урахуванням зміни прогнозних показників, що впливають на його ефективність функціонування. Для цього обґрунтовано та апробовано методику трендового аналізу в основі якої покладено квадратичну залежність тренда, методику визначення основних індикаторів підтримки продовольчої безпеки держави, індексний аналіз експортного потенціалу вітчизняного продовольчого комплексу, комплексну методику SWOT–аналізу на основі якої побудовано стратегію розвитку органічного землеробства в Україні.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. *Авраменко Т. П.* Організаційно-економічні аспекти органічного землеробства в Україні / Т. П. Авраменко / Всеукраїнський науково-виробничий журнал Інноваційна Економіка. – 2014. – № 36. – С. 166 – 169.

2. *Адирим И. Г.* Система моделей прогнозирования роста народного хозяйства республіки : [учеб. пособие] / И. Г. Адирим. – М. : Статистика, 1981. – 168 с.

3. *Азарян О. М.* Проблеми забезпечення продовольчої безпеки в системі чинників розвитку галузей та територій [Електронний ресурс] / О. М. Азарян. – Режим доступу: http: // www. trade. donduet. edu.ua› download /2012 /34/Azaryan.pdf.

4. *Андрийчук В. Г.* Повышение эффективности агропромышленного производства : [монография] / Андрийчук В. Г., Вихор Н. В. – К. : Урожай, 1990. – 217с.

5. *Антошкіна Л. І.* Інфраструктура товарного ринку : [навч. посібник] / Л. І. Антошкіна, І. О. Тарлопов, Л. П. Колєнченко. – Донецьк : Юго-Восток, 2009. – 184 с.

6. *Багриновский К. А.* Имитационные модели в народнохозяйственном планировании : [учеб. пособие] / К. А. Багриновский. – М. : Экономика, 1980. – 200 с.

7. Баланси споживання основних продуктів харчування населенням України за 2010 рік : статистичний збірник / за ред. Н. С. Власенка. – К. : Державна служба статистики України, 2011. – 56 с.

8. Баланси споживання основних продуктів харчування населенням України за 2011 рік : статистичний збірник / за ред. Н. С. Власенка. – К. : Державна служба статистики України, 2012. – 56 с.

9. Баланси споживання основних продуктів харчування населенням України за 2012 рік : статистичний збірник / за ред. Н. С. Власенка. – К. : Державна служба статистики України, 2013. – 56 с.

10.Баланси споживання основних продуктів харчування населенням України за 2013–2014 рр. : статистичний збірник / за ред. Н. С. Власенка. – К. : Державна служба статистики України, 2015. – 56 с.

11. *Баркалов Н. Б.* Производственные функции в моделях экономического роста : [учеб. пособие] / Н. Б. Баркалов. – М. : Изд-во Московского университета, 1981. – 128 с.

12. *Безуглий М. Д.* Сучасний стан реформування аграрно-промислового комплексу України : [монографія] / М. Д. Безуглий, М. В. Присяжнюк. – К. : Аграрна наука, 2012. – 42 с.

13. *Березін О. В.* Продовольчий ринок України: теоретико-методологічні засади формування і розвитку : [монографія] / О. В. Березін. – К. : Центр учбової літератури, 2008. – 184 с.

14. *Бешелев С. Д.* Математико-статистические методы экспертных оценок : [учеб. пособие] / С. Д. Бешелев, Ф. Г. Гурвич. – М. : Статистика, 1974. – 121 с.

15. *Бойко В. І.* Продовольча безпека України в контексті глобалізації проблеми / В. І. Бойко. – К. : ННЦ Інститут аграрної економіки УААН, 2007. – 30 с.

16. *Бойко Л. М.* Економічний механізм конкурентоспроможного функціонування аграрних кооперативів Франції / Л. М. Бойко // Аграрний вісник Причорномор'я. Економічні науки. – 2011. – Вип. 60. – С. 58–65.

17. *Бондаренко В. М.* Розвиток ефективного виробництва молока та його промислової переробки в Україні / В. М. Бондаренко // Пропозиція АПК. – 2008. – № 5. – С. 61–64.

18. *Борщевский П. П.* Совершенствование хозяйственного механизма в пищевой промышленности : [монография] / П. П. Борщевский. – К. : Техника, 1984. – 157 с.

19. *Борщевський П. П.* Економіко-екологічні аспекти розвитку продовольчої сфери в світовому та регіональному вимірах / П. П. Борщевський // Вісник Сумського державного аграрного університету:

Спеціальний випуск “Екологічні проблеми виробництва та споживання екологічно чистої продукції”. – 2008. – № 7. – С. 26–30.

20. *Борщевський П. П.* Підвищення ефективності розвитку і розміщення харчової промисловості : [монографія] / П. П. Борщевський, Л. Г. Чернюк, О. Б. Шмаглій. – К. : Наукова думка, 1994. – 160 с.

21. *Боумен Клифф.* Основы стратегического менеджмента / Клифф Боумен / пер. с англ. – М. : Экономика, 1994. – 235 с.

22. *Булах Н.* Аналіз сучасного стану та тенденції розвитку ринку продовольства як передумова нарощування конкурентного потенціалу / Н. Булах // Економіст. – 2006. – № 7. – С. 57–59.

23. Бурякоцукрова галузь в умовах національного та світового ринків : матеріали Міжнародної науково-технічної конференції цукровиків України. – К. : Цукор України, 2011. – 272 с.

24. Бурякоцукрова галузь в умовах національного та світового ринків : матеріали Міжнародної науково-технічної конференції цукровиків України. – К. : Цукор України, 2013. – 199 с.

25. *Бухалков М. И.* Внутрифирменное планирование : учебник / М. И. Бухалков. – М. : ИНФРА-М, 2000. – 543 с.

26. *В’юн В. Г.* Організаційно-економічний механізм раціонального природокористування у сільськогосподарському виробництві : [монографія] / В. Г. В’юн. – Дніпропетровськ : Пороги, 1994.

27. Валова продукція сільського господарства України за 1990–2010 роки. (у постійних цінах 2010 р.) : статистичний збірник / за ред. Н. С. Власенка / Департамент статистики сільського господарства та навколишнього середовища. – К. : Державна служба статистики України, 2012. – 47 с.

28. Валова продукція сільського господарства України за 2012 рік. (у постійних цінах 2010 р.) : статистичний бюлетень / за ред. Н. С. Власенка / Департамент статистики сільського господарства та навколишнього середовища. – К. : Державна служба статистики України, 2013. – 24 с.

29. Валова продукція сільського господарства України за 2013 рік. (у постійних цінах 2010 р.) : статистичний збірник / за ред. Н. С. Власенка / Департамент статистики сільського господарства та навколишнього середовища. – К. : Державна служба статистики України, 2014. – 26 с.

30. *Варченко О. М.* Зарубіжний досвід державної підтримки сільськогосподарського виробництва та напрями його використання у вітчизняній практиці / О. М. Варченко // Економіка та управління АПК : збірник наукових праць / Білоцерків. нац. аграр. ун-т. – Біла Церква, 2011. – Вип. 5 (85). – С. 11–16.

31. *Веденичев П. Ф.* Аграрний ресурсний потенціал Української РСР / П. Ф. Веденичев, В. І. Пасхавер, В. М. Трегобчук. – К. : Наукова думка, 1988. – 312 с.

32. *Веденичев П. Ф.* Аграрный потенциал Украинской ССР : [монография] / П. Ф. Веденичев, Б. И. Пасхавер, В. М. Трегобчук и др. – К. : Наукова думка, 1998. – 311 с.

33. *Вернигора М.* Сільськогосподарська обслуговуюча кооперація потребує сприятливого оподаткування / М. Вернигора // Національний прес-клуб з аграрних та земельних питань [Електронний ресурс]. – Режим доступу до докум. : http://cure.org.ua/ua/novini/slskogospodarska-opodatk.html.

34. *Вернигора М.* Чому в Україні не розвиваються сільськогосподарські кооперативи / М. Вернигора // Національний прес-клуб Українська перспектива [Електронний ресурс]. – Режим доступу до докум. : http://galinfo.com.ua/news/108592.html

35. Витрати і ресурси домогосподарств України у 1999–2012 рр. : за даними вибіркового обстеження умов життя домогосподарств України : статистичний збірник [Електронний ресурс] / Державний комітет статистики України / за ред. І. І. Осипова. – Режим доступу : http: //www.ukrstat.gov.ua.

36. Витрати і ресурси домогосподарств України у 2012 р. : за даними вибіркового обстеження умов життя домогосподарств України : статистичний збірник [Електронний ресурс] / Державна служба статистики

України / за ред. І. І. Осипова. – Ч.1. – Режим доступу : http: //www.ukrstat.gov.ua.

37. Витрати і ресурси домогосподарств України у 2013–2014 рр. : за даними вибіркового обстеження умов життя домогосподарств України : статистичний збірник [Електронний ресурс] / Державна служба статистики України; за ред. І. І. Осипова. – Ч.1. – Режим доступу : http: //www.ukrstat.gov.ua.

38. *Владимирова Л. П.* Прогнозирование и планирование в условиях рынка : [монография] / Л. П. Владимирова. – М. : Экономика, 1995. – 286 с.

39. *Владимирова Л. П.* Прогнозирование и планирование в условиях рынка : [учеб. пособие] / Л. П. Владимирова. – М. : Дашков и К, 2000. – 428 с.

40. *Власенко І. В.* Стан та проблеми продовольчої безпеки в Україні / І. В. Власенко, Н. О. Козяр // Інноваційна економіка. – 2012. – № 42. – С. 329–332.

41. *Власов В. І.* Підтримка сільгоспвиробників у зарубіжних країнах / В. І. Власов // Економіка АПК. – 2004. – № 5. – С. 22–26.

42. *Воронкова В. Г.* Соціально-економічне прогнозування : [навч. посібник] / В. Г. Воронкова. – К. : Професіонал, 2004. – С. 6–16; 27–33; 47–57.

43. *Вучков И.* Прикладной линейный регрессионный анализ : [учеб. пособие] / И. Вучков, Л. Бояджиева, Е. Солаков. – М. : Финансы и статистика, 1987. – 239 с.

44. Галузева Програма Міністерства аграрної політки та продовольства України “Плоди і ягоди України – 2017” : станом на 13 жовтня 2012 року [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http: //www. eurowine. com. ua/node/17364.

45. Галузева програма України “Зерно України – 2015” розроблена Міністерством Аграрної політики і продовольства України та Національною академією аграрних наук України : станом на 11 грудня 2013 року

[Електронний ресурс]. – Режим доступу : http: // www. zakon. uaan. gov.ua/sites/default/files/zerno.doc.

46. *Гальчинський А. С.* Основи економічних знань : [навч. посібник] / А. С. Гальчинський, П. С. Єщенко, Ю. І. Палкін. – К. : Вища школа, 1998. – 544 с.

47. *Гаркуша Н. М.* Моделі і методи прийняття рішень в аналізі та аудиті : [навч. посібник] / Н. М. Гаркуша, О. В. Цуканова, О. О. Горошанська. – 2-ге вид. – К., 2012. – 591 с.

48. *Глівенко С. В.* Економічне прогнозування : [навч. посібник] / С. В. Глівенко, М. О. Соколов, О. М. Теліженко. – Суми : Університетська книга, 2004. – 207 с.

49. *Гнатюк С. А.* Продовольча безпека та можливості її досягнення в Україні / С. А. Гнатюк // Економіка АПК. – 2005. – № 7. – С. 42–45.

50. *Гойчук О. І.* Продовольча безпека та необхідність її правового забезпечення / О. І. Гойчук, В. І. Курило // Адвокат. – 2006. – № 3. – С. 3–5.

51. *Гойчук О. І.* Продовольча безпека: структура, рівні та критерії забезпечення / О. І. Гойчук // Загальні проблеми економіки. – 2003. – № 12. – С. 23–28.

52. *Гойчук О. І.* Продовольча безпека : [монографія] / О. І. Гойчук. – Житомир : Полісся, 2004. – 348 с.

53. *Голікова К.* П. Продовольча безпека держави: сутність, структура та особливості її забезпечення / К. П. Голікова // Вісник Кіровоградського національного технічного університету. Економічні науки. – 2012. – Ч. ІІ. – Випуск 22. – С. 1–5.

54. *Головач А. В.* Критерии математической статистики в экономических исследованиях : [учеб. пособие] / А. В. Головач, А. М. Ерина, В. П. Трофмов. – М. : Статистика, 1973. – 136 с.

55. *Гомелько Т В.* Теоретические основы формирования продовольственного рынка : [монография] / Гомелько Т. В. – Смоленск : Российский университет кооперации, 2007. – 138 с.

56. *Гончаров В. Д.* Формирование и развитие продовольственного комплекса в СССР / В. Д. Гончаров. – М. : ВНИИТЭИСХ, 1983. – 68 с.

57. *Грабовецький Б. Є.* Економічне прогнозування та планування : [навч. посібник] / Б. Є. Грабовецький. – К. : ЦУЛ, 2003. – С. 8–11; 14–20.

58. *Громова Н. М.* Основы экономического прогнозирования : [учеб. пособие] / Н. М. Громова, Н. И. Громова. – М. : Академия естествознания, 2006. – 387 с.

59. *Губський Б. В.* Аграрний ринок / Б. В. Губський. – К. : Нора-прінт. – 1998. – 186 с.

60.*Гудзинський С.* Активність продовольчого ринку в трансформації сільської зайнятості / С. Гудзинський // Україна: аспекти праці. – 2001. – № 5. – С. 13–20.

61. *Дейнеко Л. В.* Екологічна ефективність розвитку харчової промисловості / Л. В. Дейнеко // Вісник аграрної науки. – 1999. – № 9. – С. 66–68.

62. *Дейнеко Л. В.* Ефективність розвитку харчової промисловості в регіоні : [монографія] / Дейнеко Л. В., Цимбалюк А. В. – Ірпінь : ІФЕІ, 1998. – 284 с.

63. *Дейнеко Л. В.* Фінансово-економічні важелі розвитку продовольчого комплексу / Л. Дейнеко // Фінанси України. – 1998. – № 12. – С. 34–38.

64. Державна підтримка сільськогосподарського машинобудування. – міф [Електронний ресурс] // Прес-служба Рахункової палати України. – Режим доступу : http://www.ac-rada.gov.ua/control/main/uk/publish/article.

65. Державна програма активізації розвитку економіки України на 2013–2014 рр. : Постанова Кабінету Міністрів України станом на 27 лютого 2013 року № 187 [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://www.zakon.rada.gov.ua.

66. Деякі питання продовольчої безпеки : Постанова Кабінету Міністрів України № 1379 станом на 5 грудня 2007 року [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://www.zakon.rada.gov.ua.

67. *Дідур С. В.* Молочна галузь україни: тенденції та перспективи розвитку / С. В. Дідур, Д. Б. Лозовик // Вісник КрНУ імені Михайла Остроградського. – 2012. – № 3 (74). – С. 148–151.

68. *Дітріх І. В.* Аналіз структури асортименту заморожених плодів і овочів [Електронний ресурс] / І. В. Дітріх, О. В. Кудінова. – Режим доступу : http://archive.nbuv.gov.ua/portal/Soc_Gum/Tti/2009_1/16.pdf.

69. *Долішній М. І.* Ринок продовольства України в аспектах СОТ : [монографія] / М. І. Долішній, В. І. Топіха, В. В. Булюк, В. А. Романова. – Миколаїв : МДАУ, 2006. – 220 с.

70. *Домарадська Г. С.* Прогнозування і макроекономічне планування : [навч. посібник] / Г. С. Домарадська, Т. М. Гладун, Р. В. Фещур. – Львів : Магнолія-2006, 2007. – 211 с.

71. Доповідь і Рекомендації з органічного сільського господарства Вашингтон: Міністерство сільського господарства США. [Електронний ресурс] – Режим доступу : http: // www. nal. usda. gov/ afsic/ pubs/ USDAOrgFarmRpt.pdf (8/23/07).

72. *Дорогунцов С. І.* Удосконалення управління природокористуванням в АПК : [монографія] / С. І. Дорогунцов, П. П. Борщевський, Б. М. Данилишин. – К. : Урожай, 1992. – 128 с.

73. *Дудар Т. Г.* Формування ринку конкурентоспроможної агропродовольчої продукції: теорія, методика, перспективи : [монографія] / Т. Г. Дудар, В. Т. Дудар. – Тернопіль : Економічна думка, 2009. – 245 с.

74. *Егоров В. В.* Прогнозирование национальной экономики : [учеб. пособие] / В. В. Егоров, Г. А. Парсаданов. – М. : ИНФРА-М, 2001. – 421 с.

75. Економічна активність населення України 2007–2012 : статистичний збірник. – К. : Державна служба статистики України, 2013. – 204 с.

76. Експорт–імпорт окремих видів товарів за країнами світу за січень–грудень 2010 р. за даними Державного комітету статистики [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://www.ukrstat.gov.ua.

77. Експорт–імпорт окремих видів товарів за країнами світу за січень–грудень 2011 р. за даними Державного комітету статистики [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://www.ukrstat.gov.ua.

78. Експорт–імпорт окремих видів товарів за країнами світу за січень–грудень 2012 р. за даними Державного комітету статистики [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://www.ukrstat.gov.ua.

79. Експорт–імпорт окремих видів товарів за країнами світу за січень–грудень 2013 р. за даними Державного комітету статистики [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://www.ukrstat.gov.ua.

80. Експорт–імпорт окремих видів товарів за країнами світу за січень–грудень 2014 р. за даними Державного комітету статистики [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://www.ukrstat.gov.ua.

81. Експортна орієнтація та її вплив на реструктуризацію підприємств в Україні : наукові матеріали Інституту економічних досліджень та політичних консультацій в Україні. – К., 2000. – 32 с.

82. *Єгоров Б.* Стан харчування населення України / Б. Єгоров, М. Мардар // Товари і ринки. – 2011. – № 1. – С. 140–147.

83. *Жураковська Л. А.* Напрями підвищення ефективності використання трудового потенціалу на селі [Електронний ресурс] / Л. А. Жураковська. – Режим доступу до докум. : http: // www. niss. gov. ua /content /articles /files /trud_potension-da22c.pdf.

84. Загальна характеристика статево-вікового складу населення України у 2013 році [Електронний ресурс] / Державна служба статистики України. – Режим доступу : http: // www.database.ukrcensus.gov.ua.

85. *Зацна Л.* Тенденції споживання якісних молочних продуктів на українському та зарубіжному ринках / Л. Зацна // Журнал Європейської економіки. – 2011. – Т 10. – № 1. – С. 63–78.

86. Звіт про стан продовольчої безпеки України у 2012–2014 рр. [Електронний ресурс] / Міністерство економічного розвитку і торгівлі України. – Режим доступу : http: // www. me. gov. ua /file /link /149977 /file/Zvit_2012.doc.

87. Звіт результатів першого повномасштабного вибіркового обстеження населення з питань трудової міграції “Зовнішня трудова міграція населення України: основні результати вибіркового обстеження”, проведеного Державною службою статистики України та Українським центром соціальних реформ [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http: // www.openukraine.org/doc/BK-MIGR-END.pdf.

88. *Зеленська О. О.* Система продовольчої безпеки: сутність та ієрархічні рівні / О. О. Зеленська // Вісник ЖДТУ. – 2012. – № 1(59). – С. 108–112.

89. *Зеленський С. М.* Пріоритети розвитку агропродовольчої сфери регіону / С.М. Зеленський // Економіка АПК. – 2000. – № 7. – С. 23–26.

90. Зовнішня торгівля України *:* статистичний збірник / відпов. за випуск А. Фризоренко. – К. : Державна служба статистики України, 2013. – 99 с.

91. Зовнішня торгівля України товарам та послугами у 2012 р. : [статистичний збірник] : у 2 т. – Т. 2 / відпов. за випуск А. Фризоренко. – К. : Державна служба статистики України, 2013. – 239 с.

92. Зовнішня торгівля України товарами та послугами у 2011 році : статистичний збірник. – К. : Державний комітет статистики України, 2012. – – 240 с.

93. Зовнішня торгівля України товарами та послугами у 2012 р. *:* [статистичний збірник] : у 2 т. – Т. 1 / відпов. за випуск А. Фризоренко. – К. : Державна служба статистики України, 2013. – 139 с.

94. Зовнішня торгівля України товарами та послугами у 2012 році : статистичний збірник. – К. : Державний комітет статистики України, 2013. – Т 2. – 242 с.

95. Зовнішня торгівля України товарами та послугами у 2013–2014 рр. : статистичний збірник. – К. : Державний комітет статистики України, 2015. – 160 с.

96. *Иванов С. Е.* Планирование, прогнозирование и оптимизация параметров промышленного производства (методологический аспект) : монография / С. Е. Иванов / НАН Украины, Ин-т экономики промышленности. – Донецк, 2006. – 208 с.

97. *Ильин А. И.* Планирование и прогнозирование на предприятии : учебник / А. И. Ильин. – [2-е изд.] – М. : Новое знание, 2001. – 429 с.

98. Индикативное планирование : [учеб. пособие] / [Петров А. Н., Демидова Л. Г., Климов С. М., Щербаковский Г. З., Ананов Н. Г.]. – СПб. : Знание, 2000. – 172 с.

99. Інтегровані територіальні агропромислові комплекси : концептуальний аспект формування / М. Долішній, А. Даниленко, С. Мицишин [та ін.] // Економіка України. – 1997. – № 4. – С. 61–67.

100. *Кавецький В.* Український ринок продовольства : проблеми імпорту / В. Кравецький // Український географічний журнал. – 2001. – № 1. – С. 9–16.

101. *Калашнікова Т.* Про ефективність державної підтримки агропродовольчого сектору України / Т. Калашнікова // Вісник ЛАНУ: економіка АПК. – 2009. – № 16 (2). – С. 90–93.

102. *Калінчик М. В.* Олієжировий підкомплекс України: проблеми, аналіз, оптимізація : [монографія] / М. В. Калінчик, М. М. Ільчук, А. Д. Герасименко. – К. : Нічлава, 2006. – 92 с.

103. *Карпенко Н. В.* Господарські зв’язки в інфраструктурному комплексі продовольчого ринку України : [монографія] / Н. В. Карпенко. – Полтава : РВВ ПУСКУ, 2004. – 122 с.

104. *Касьяненко В. О.* Моделювання та прогнозування економічних процесів. Конспект лекцій : [навч. посібник] / В. О. Касьяненко, Л. В. Старченко. – Суми : Університетська книга, 2006. – 184 с.

105. *Кафлевська С. Г.* Стан та проблеми розвитку ринку зерна в Україні [Електронний ресурс] / С. Г. Кафлевська, Н. О. Козяр // Ефективна економіка : електронне наукове фахове видання. – 2013. – № 4. – Режим доступу : http//www.economy.nayka.com.ua.

106. *Кириленко І. Г.* Проблеми з продовольчої безпеки України не існує / І. Г. Кириленко // Пропозиція. – 2010. – № 3. – С. 18–23.

107. *Кирилюк Є. М.* Сучасний стан і шляхи гарантування продовольчої безпеки України / Є. М. Кирилюк // Вісник Черкаського університету. Економічні науки. – 2009. – С. 49–58.

108. *Коваленко Ю. С.* Світовий досвід розвитку державної політики щодо підтримки сільськогосподарського товаровиробника / Ю. С. Коваленко, І. В. Охріменко, М. І. Асаула, О. В. Демченко // Агропромисловий комплекс України: стан, тенденції та перспективи розвитку: інформ.-аналіт. зб. / за ред. П. Т. Саблука та ін. – К., 2002. – (Вип. 5). – 647 с.

109. *Ковальова О. В.* Аналітична записка Національного інституту стратегічних досліджень “Щодо напрямів розвитку органічного виробництва сільськогосподарської продукції в Україні” [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.niss.gov.ua/articles/1292/.

110. *Козырев А. А.* Стратегическое планирование : [учеб. пособие] / А. А. Козырев, Л. О. Прокопчук. – СПб. : Михайлова В. А., 2002. – 385 с.

111. *Коломієць О. О.* Демографічні імперативи політики збереження трудоресурсного потенціалу та шляхи активізації резервів його використання / О. О. Коломієць // Стратегічні пріоритети. – 2012. – № 3 (24). – С. 51–55.

112. *Колотуха С. М.* Агрокредитування як форма державної підтримки сільськогосподарських підприємств [Електронний ресурс] / С. М. Колотуха, О. С. Тригубенко. – Режим доступу : https: //www. pdaa. edu. ua /sites/default/files/nppdaa/5.2/135.pdf.

113. Комплексное региональное планирование и прогнозирование : [учеб. пособие] / под ред. Н. П. Федоренко, С. О. Коменджян. – М. : Наука, 1989. – 156 с.

114. *Конституція* України: станом на 28 червня 1996 р. [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http : // www.zakon2.rada.gov.ua.

115. Концепція державної Програми розвитку органічного виробництва в Україні станом на 20 травня 2015 року [Електронний ресурс]. – Режим доступу до норм.-правов. докум. : http://www.zakon.rada.gov.ua.

116. *Коренюк П. І.* Еколого-економічна ефективність відтворювальної системи продовольчого комплексу: теорія, методологія, практика : [монографія] / П. І. Коренюк. – Дніпропетровськ : Дніпропетровська державна фінансова академія, 2005. – 355 с.

117. *Коркунов И. И.* Цели и задачи обеспечения продовольственной безопасности в КНР / И. И. Коркунов // Продовольственная безопасность КНР и роль государственного регулирования. – М. : РАН, Ин-т Дальнего Востока, 2002. – С. 9–44.

118. *Коробейников М.* Зарубежная практика кредитования сельского хозяйства [Электронный ресурс] / М. Коробейников // Международный сельскохозяйственный журнал. – 2010. – № 4. – Режим доступа : http://www.creditcoop.ru/index.php.

119. *Коровкин В.* Мировой опыт обеспечения продовольственной безопасности / В. Коровкин, Г. Якушкина // Международний сельскохозяйственный журнал. – 2008. – № 6. – С. 38–41.

120. *Кочетков О. В.* Формування системи показників продовольчої безпеки України / О. В. Кочетков, Р. В. Марков // Економіка АПК. – 2002. – № 9. – С. 36–43.

121. *Крупін В. Є.* Аспекти формування продовольчої безпеки України / В. Є. Крупін, Я. Я. Пушак // Економічні інновації. – 2012. – № 47. – С. 70-80.

122. Крупнейшие зернотрейдеры Украины [Электронный ресурс]. – Режим доступа : http://www.agroua.net/news/news_24610.html.

123. *Куренна Т.* Ефективність та результативність державної підтримки аграрного сектора економіки в Україні / Т. Куренна // Держава та ринок. – 2013. – № 3. – С. 133–139.

124. *Лавринчук О. В.* Перспективи розвитку ринку зерна України [Електронний ресурс] / О. В. Лавринчук // Облік і фінанси АПК. – 2011. – № 3. – С. 144–152. – Режим доступу : http: // www. archive. nbuv. gov. ua. /portal/soc-gum/oif_apk/2011.

125. *Лебединский Ю. П.* Продовольственный комплекс Украинской ССР (темпы и пропорции развития) АН УССР СОПС УССР / Ю. П. Лебединский, Л. А. Ганечко. – К. : Наукова думка, 1986. – 254 с.

126. *Лисак М. А.* Стан продовольчої безпеки в світі / М. А. Лисак // Вісник Сумського національного аграрного університету. – 2011. – № 11. – С. 64–67. – (Серія "Фінанси і кредит").

127. *Лисецький А.* АПК: методологія розвитку регіонів / А. Лисецький // Економіка України. – 2000. – № 2. – С. 59–66.

128. *Лозинська Т М.* Національний продовольчий ринок в умовах глобалізації : [монографія] / Т М. Лозинська. – Х. : Магістр, 2007. – 272 с.

129. *Майовець Є.* Аграрне підприємництво в Україні : [монографія] / Є. Майовець. – Львів : Видавничий центр ЛНУ ім. Івана Франка, 2006. – 428 с.

130. *Майстро С. В.* Досвід державного регулювання агропродовольчих ринків у зарубіжних країнах [Електронний ресурс] / С. В. Майстро. – Режим доступу : http : // www. kbuapa .kharkov.ua/e-book/db/2007-1-1/doc/5/05.pdf.

131. *Майстро С. В.* Напрями державної підтримки аграрного сектора та її вплив на конкурентоспроможність продукції на світовому ринку [Електронний ресурс] / С. В. Майстро. – Режим доступу : http://www.academy.gov.ua/ej/ej2/txts/galuz/05msvpsr.pdf

132. *Майстро С. В.* Ринок зерна в Україні: сучасний стан та напрямки державного регулювання [Електронний ресурс] / С. В. Майстро, М. Г. Хірамагомедов. – Режим доступу до докум. : http: // www. kbuapa. kharkov. ua /e-book/db/2012-2/doc/2/01.pdf.

133. *Маслак О.* Цукру меншає… Нам вистачить [Електронний ресурс] О. Маслак // Агробізнес сьогодні. – 2012. – № 20 (243). – Режим доступу :

http://www.agro-business.com.ua/2010-06-11-12-52-32/1325-2012-11-28-12-29-07.html.

134. *Махсма М. Б.* Оцінка інтенсивності та якості структурних зрушень у зайнятості сільського населення / М. Б. Махсма // Проблеми економіки. – 2013. – № 2. – С. 79–86.

135. *Мельник Т.* Експортний потенціал України: методологія оцінки та аналіз [Електронний ресурс] / Т. Мельник. – Режим доступу : http://iepjournal.com/journals/8-9/2008_10_Melnuk1.pdf.

136. *Мерхо О.* Шляхи ринкового підвищення продовольчої безпеки України / О. Мерхо, В. Колесник // Бізнесінформ. – 2011. – № 7(1). – С. 73–78.

137. *Миркин Б. М.* Устойчивое развитие – продовольственная безопасность / Б. М. Миркин, Р. М. Хазнахметов // Агроэкология. – 2000. – № 3. – С. 7–11.

138. Митний кодекс України : станом на 13 березня 2012 року № 4495-VI [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://www.zakon.rada.gov.ua.

139. *Михайлова Л. І.* Перспективи підвищення експортного потенціалу харчової промисловості Сумської області / Л. І. Михайлова, І. О. Білецька // Економіка АПК. – 2009. – № 5. – С. 116–122.

140. *Михасюк І.* Державне регулювання економіки : [навч. посібник] / за ред. д-ра екон. наук, проф. І. Р.Михасюка. – К. : Атіка, Ельга - Н, 2000. – 592 с.

141. Міжнародний агробізнес : [навч. посібник] / [І. Ю. Сіваченко, В. Ф. Семенов, Д. В. Побережний та ін.] ; за заг. ред. І. Ю. Сіваченко. – К., 2003. – 208 с.

142. Моделирование народнохозяйственных процессов / под ред. В. С. Дадаяна. – М. : Экономика, 1973. – 234 с.

143. Моделі і методи соціально-економічного прогнозування : підручник / [Геєць В. М., Клебанова Т. С., Черняк О. І., Іванов В. В., Дубровіна Н. А. та ін.] – Х. : ІНЖЕК, 2005. – 396 с.

144. *Музика В. С.* Розвиток експортної орієнтації підприємств олійно-жирової галузі України / В. С. Музика // Вісник соціально-економічних досліджень. – 2011. – № 39. – С. 116–121.

145. Найкраща держпідтримка свинарства – відшкодування кредитної ставки [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http: // asu. pigua. info/index.php?action=pignews&id=3370.

146. Населення України за 2012 рік : демографічний щорічник. – К. : Державна служба статистики України, 2013. – 449 с.

147. Населення України. Соціально-демографічні проблеми українського села : [монографія] ; за ред. Е. М. Лібанова. – К. : Ін-т демографії та соціальних досліджень НАН України, 2007. – 468 с.

148. Національний банк України : статистичний бюлетень [Електронний ресурс] / Національний банк України. – Режим доступу : http: // www.bank.gov.ua/control/uk/publish/category?cat_id=57897>.

149. *Нікішина О. В.* Механізм підвищення конкурентоспроможності українського зерна на внутрішньому та зовнішньому ринках / О. В. Нікішина // Труды Одесского политехнического университета. – 2008. – Вып. 1 (29). – С. 260–265.

150. *Новожилов В. В.* Проблемы измерения затрат и результатов при оптимальном планировании : [монография] / В. В. Новожилов. – М. : Наука, 1972. – 434 с.

151. *Ноткин А. И.* Вопросы эффективности и интенсификации общественного производства : [монография] / А. И. Ноткин. – М. : Наука, 1986. – 301 с.

152. *Овчинников О. Г.* Государственное регулирование аграрного сектора США: [учеб. пособие] / О. Г. Овчинников. – М. : Дело, 1999. – 663 с.

153. Огляд кондитерського ринку України за 2012 рік [Електронний ресурс] // Національне рейтингове агентство “Рюрік”. – Режим доступу : http:// www.rurik.com.ua/documents/research/Confect_2012_review.pdf.

154. *Олійник В.* Державне регулювання у сфері забезпечення продовольчої безпеки : зарубіжний досвід [Електронний ресурс] / В. Олійник. – Режим доступу : http : // www. dridu. dp.ua/ vidavnictvo/ 2012/ 2012_ 01%2812%29/12ovobzd.pdf.

155. *Олійник Я. Б.* Економіко-екологічні проблеми територіальної організації виробництва і природокористування / Я. Б. Олійник. – К. : Лібра, 1996. – 208 с.

156. *Онєгіна В.* Зміна аграрної парадигми та державна аграрна політика у розвинутих країнах / В. Онєгіна // Економіка України. – 2010. – № 11. – С. 62–72.

157. *Осадчук В. І.* Виробництво та регулювання ринку насіння соняшнику та продуктів його переробки / В. І. Осадчук // Економіка України. – 2009. – № 12. – С. 72–76.

158. Основні економічні показники виробництва продукції сільського господарства в сільськогосподарських підприємствах за 2012 рік : Статистичний бюлетень / за ред. О. М. Прокопенка. – К. : Державна служба статистики України, 2013. – 88 с.

159. Основні економічні показники виробництва продукції сільського господарства в сільськогосподарських підприємствах за 2013–2014 рр. : Статистичний бюлетень / за ред. О. М. Прокопенка. – К. : Державна служба статистики України, 2015. – 84 с.

160. Основні показники роботи кондитерської галузі за 2012 рр. / Статистика [Електронний ресурс] / Об’єднання виробників кондитерської, харчоконцентратної та крохмалопатокової галузей України. – Режим доступу : http://www.ukrkondprom.com.ua/statistika.

161. *Островський П. І.* Роль внутрішньорегіональних умов у забезпеченні об’єктивної оцінки конкурентоспроможності сучасних сільськогосподарських підприємств / П. І. Островський, В. В. Стільник, В. В. Поповиич // Аграрний вісник Причорномор’я. Економічні науки. – 2012. – Вип. 65. – С. 123–128.

162. *Офіленко Н. О.* Ринок і ресурси споживчих товарів : [навч. посібник] / Н. О. Офіленко, А. П. Кайнаш, О. В. Калашник, С. Е. Мороз. – К. : Центр учбової літератури, 2011. – 184 с.

163. Оценка экономической эффективности производства / В. И. Гладун, С. Г. Ермакова, Н. А. Лысова и др. – Владивосток, 1991. – 114 с.

164. *Пістун М. Д.* Географія агропромислових комплексів : [навч. посібник] / М. Д. Пістун, В. О. Гуцал, Н. І. Провотар. – К. : Либідь, 1997. – 198 с.

165. *Паламарчук В. О.* Основи економічної теорії (політекономії): [навч. посібник] / В. О. Паламарчук, П. П. Теличук, Є. В. Мішенін. – Суми, 2002. – 280 с.

166. *Паламарчук В. О.* Еколого-економічні та соціальні нариси з економіки природокористування : [монографія] / [В. О. Паламарчук, Є. В. Мішенін, П. І. Коренюк] ; за ред. В. О. Паламарчука. – Дніпропетровськ : Пороги, 2004. – 258 с.

167. *Паламарчук М. М.* Агропромышленные комплексы: географические аспекты / М. М. Паламарчук, А. М. Паламарчук. – М., 1988. – 48 с.

168. *Паламарчук О. М.* Продовольча ефективність використання земельних ресурсів / О. М. Паламарчук, Е. І. Шелудько // Власний статус і проблеми раціонального використання земель : матеріали Міжнародної наукової конференції у 2 ч. – Київ : РВПС України НАН України. – 2000. – С. 247–249.

169. *Парсяк В. Н.* Планування господарської діяльності малих та середніх підприємств : монографія / В. Н. Парсяк, М. Б. Журавльова. – К. : Інститут аграрної економіки, 2001. – 192 с.

170. *Пасхавер Б.* Продовольча доступність / Б. Пасхавер // Економіка України. – 2001. – № 7. – С. 69–77.

171. *Пашута М. Т.* Прогнозування та програмування економічного і соціального розвитку : [навч. посібник] / М. Т. Пашута. – К. : ЦУЛ, 2005. – С. 9–11; 17–28.

172. Питання діяльності Аграрного фонду на організованому аграрному ринку у 2012-2013 маркетинговому періоді : Наказ Міністерства аграрної політики та продовольства України № 125 станом на 13 березня 2012 року [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://www.zakon.rada.gov.ua.

173. Планування та прогнозування в умовах ринку : [навч. посібник] / за заг. ред. Г. В. Воронкової. – К. : Професіонал, 2006. – С. 479–480; 487–494; 513–526.

174. Повідомлення Міністерства аграрної політики та продовольства [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://www.kmu.gov.ua/control/publish/article?art_id=245371536.

175. Повідомлення Міністерства аграрної політики та продовольства [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://minagro.gov.ua/node/3694.

176. *Погребняк Л. В.* Интенсификация и проблемы повышения эффективности регионального продовольственного комплекса : автореф. дис. ... канд. эконом. наук : спец. 08.02.03 / Л. В. Погребняк. – М., 1987. – 20 с.

177. Податковий Кодекс України *:* станом на 2 грудня 2010 р. [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://www.zakon.rada.gov.ua.

178. *Полозенко Д. В.* Прямі та непрямі форми державної підтримки сільськогосподарських підприємств / Д. В. Полозенко // Економіка АПК. – 2009. – № 5. – С.40–44.

179. *Попова О. Л.* Комплексне житлове будівництво у селі як складова сільського розвитку [Електронний ресурс] / О. Л. Попова // Економіка сільського господарства. – 2013. – Режим доступу : http: // www. irbis-nbuv.gov.ua/cgi-bin/cgiirbis_64.exe.

180. Праця України у 2011–2012 рр. : статистичний збірник. – К. : Державна служба статистики України, 2013. – 323 с.

181. Природно-ресурсний потенціал сталого розвитку України : [монографія] / Б. М. Данилишин, С. І. Дорогунцов, В. С. Міщенко та ін. – К. : РВПС України НАН України, 1999. – 716 с.

182. *Присенко Г. В.* Прогнозування соціально-економічних процесів : [навч. посібник] / Г. В. Присенко, Є. І. Равікович. – К. : КНЕУ, 2005. – 380 с.

183. Про безпечність та якість харчових продуктів : Закон України № 771/97-ВР станом на 23 грудня 1997 р. // Відомості Верховної Ради України. – 1998. – № 19. – С. 98.

184. Про виробництво й обіг органічної сільськогосподарської продукції та сировини : Закон України № 425-VII станом на 3 вересня 2013 р. [Електронний ресурс]. – Режим доступу до норм.-правов. докум. : http://www.zakon.rada.gov.ua.

185. Про державне регулювання виробництва цукру та цукрових буряків у період з 1 вересня 2013 р. до 1 вересня 2014 року : Постанова Кабінету Міністрів України № 223 станом на 3 квітня 2013 року [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://www.zakon.rada.gov.ua.

186. Про державний бюджет України на 2012 рік : Закон України № 4282-VI станом на 22 грудня 2011 р. [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://www.zakon.rada.gov.ua.

187. Про державний бюджет України на 2013 рік : Закон України № 5515-VI станом на 6 грудня 2012 р. [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://www.zakon.rada.gov.ua.

188. Про державну підтримку сільського господарства України : Закон України № 1877-IV станом на 24 червня 2004 р. // Відомості Верховної Ради України. – 2004. – № 49. – С. 527.

189. Про деякі питання перебування товарів у митному режимі переробки на митній території України, обмеження і заборони щодо поміщення окремих товарів у зазначений митний режим : Постанова Кабінету Міністрів України № 295 станом на 27 березня 2013 року [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://www.zakon.rada.gov.ua.

190. Про зайнятість населення : Закон України № 5067-VI станом на 5 травня 2012 р. [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://www.zakon.rada.gov.ua.

191. Про затвердження галузевої Програми розвитку садівництва України на період до 2025 року і галузевої Програми розвитку виноградарства та виноробства України на період до 2025 року : Наказ Міністерства аграрної політки України № 444/74 станом на 21 червня 2008 року [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http: // www. uazakon. com/documents/date_cu/pg_gbwlsl/index.htm.

192. Про затвердження Державної цільової економічної програми підтримки розвитку сільськогосподарських обслуговуючих кооперативів на період до 2015 року : Постанова Кабінету Міністрів України № 557 станом на 3 червня 2009 р. [Електронний ресурс]. – Режим доступу до норм.-правов. докум. : http://www.zakon.rada.gov.ua.

193. Про затвердження Державної цільової комплексної програми розвитку українського села на період до 2015 року : Постанова Кабінету Міністрів України № 1158 станом на 19 вересня 2007 року [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://www.zakon.rada.gov.ua.

194. Про затвердження Державної цільової програми розвитку українського села на період до 2015 року : Постанова Кабінету Міністрів України № 1158 станом на 19 вересня 2007 року [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://www.zakon.rada.gov.ua.

195. Про затвердження Методики розрахунку рівня економічної безпеки України : Наказ Міністерства економіки України № 60 станом на 2 березня 2007 р. // Офіційний вісник України. – 2007. – № 73.

196. Про затвердження Методологічних положень що статистичного аналізу чисельності та складу населення : Наказ Державного комітету статистики України № 602 станом на 13 грудня 2006 року [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http: // uazakon. com / documents / date_ci/pg_gbntwo/index.htm.

197. Про затвердження переліків товарів, експорт та імпорт яких підлягає ліцензуванню, та квот на 2013 рік : Постанова Кабінету Міністрів України № 1201 станом на 19 грудня 2012 року [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://www.zakon.rada.gov.ua.

198. Про затвердження Порядку використання коштів, передбачених у державному бюджеті для здійснення фінансової підтримки суб'єктів господарювання агропромислового комплексу через механізм здешевлення кредитів та компенсації лізингових платежів : Постанова Кабінету Міністрів України № 794 станом на 11 серпня 2010 року [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://www.zakon.rada.gov.ua.

199. Про затвердження порядку та умов надання сільськогосподарським товаровиробникам державної підтримки у страхуванні сільськогосподарських культур шляхом здешевлення страхових платежів (премій) і переліку сільськогосподарських культур та видів страхових ризиків (продуктів), на які у 2012 році надається компенсація вартості страхових платежів (премій) : Постанова Кабінету Міністрів України № 813 станом на 15 серпня 2012 р. [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http:// www. zakon.rada.gov.ua/laws/show/813-2012-п.

200. Про затвердження правил ветеринарно-санітарної експертизи молока і молочних продуктів до вимог щодо їх реалізації : Наказ Міністерства аграрної політики України № 49 станом на 20 квітня 2004 року [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://www.zakon.rada.gov.ua.

201. Про зерно та ринок зерна в Україні : Закон України № 37-IV станом на 4 липня 2002 року [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://www.zakon.rada.gov.ua.

202. Про Митний тариф України : Закон України № 2371-III станом на 5 квітня 2001 року [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://www.zakon.rada.gov.ua.

203. Про молоко та молочні продукти : Закон України № 1870-IV станом на 24 червня 2004 року [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://www.zakon.rada.gov.ua.

204. Про основи національної безпеки України : Закон України № 964-IV станом на 19 червня 2003 року [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://www.zakon.rada.gov.ua.

205. Про основні засади розвитку соціальної сфери села : Указ Президента України № 1356/2000 станом на 20 грудня 2000 р. [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://www.zakon.rada.gov.ua.

206. Про особливості страхування сільськогосподарської продукції з державною підтримкою : Закон України № 4391-VI станом на 9 лютого 2012 р. [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://www.zakon.rada.gov.ua.

207. Про підготовку фахівців для роботи в сільській місцевості : Постанова Кабінету Міністрів України № 1159 станом на 29 червня 1999 року [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://www.zakon.rada.gov.ua.

208. Про приватизацію державного житлового фонду : Закон України № 2482-VII станом на 19 червня 1992 р. [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://www.zakon.rada.gov.ua.

209. Про пріоритетність соціального розвитку села та агропромислового комплексу в народному господарстві : Закон України № 400-XII станом на 17 жовтня 1990 р. [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://www.zakon.rada.gov.ua.

210. Про продовольчу безпеку України : Проект Закону України № 8370-1 станом на 28 квітня 2011 р., [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http : // search. ligazakon. ua / l_doc2.nsf/link1/JF6GI01A.html.

211. Про рішення Ради національної безпеки і оборони України від 8 червня 2012 року “Про нову редакцію Стратегії національної безпеки

України : Указ Президента України № 389/2012 станом на 8 червня 2012 року [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://www.zakon.rada.gov.ua.

212. Про сільське господарство : Угода Світової організації торгівлі № 981_005 станом на 15 квітня 1994 р. [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http:// www. zakon. rada. gov. ua/ laws/ show/ 981_005/page.

213. Про створення Аграрної біржі : Постанова Кабінету Міністрів України № 1285 станом на 9 березня 2010 року [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://www.zakon.rada.gov.ua.

214. Про страхування : Закон України № 85/96-ВР станом на 7 березня 1996 р. [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://www.zakon.rada.gov.ua.

215. Про схвалення концепції Державної цільової економічної програми розвитку молочного скотарства в Україні на період до 2015 року *:* Проект розпорядження Кабінету Міністрів України станом на 10 серпня 2010 року [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http: // www.regulatory.org.ua/projects/project/id/414.

216. Про схвалення Концепції створення системи державної підтримки експорту України : Розпорядження Кабінету Міністрів України № 586-р станом на 1 серпня 2013 року [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://www.zakon.rada.gov.ua.

217. Проблеми ефективного функціонування АПК в умовах нових форм власності та господарювання : [монографія] : у 2 т. / [за ред. П. Т. Саблука, В. Я. Амбросова, Г. Є. Мазнєва]. – К. : Ін-т аграрної економіки УААН, 2001. – Т. 1. – 453 с.

218. Прогнозирование и планирование экономики : [учеб. пособие] / [В. И. Борисевич, Г. А. Кандаурова, Н. Н. Кандауров и др.] ; под. общ. ред. В. И. Борисевича, Г. А. Кандауровой. – М. : Экоперспектива, 2000. – 432 с.

219. Прогнозування та макроекономічне планування в системі державного управління національною економікою : теорія і практика : [монографія] / [за ред. О. О. Шубіна]. – Донецьк : [ДонНУЕТ], 2010. – 148 с.

220. Продовольственная политика Европейского Союза [Электронный ресурс] . – Режим доступа : http : // www. meat. info. lv/ en/ article/ laws/364-en-food-policy.

221. Продовольчий комплекс України : стан і перспективи розвитку / [Дейнеко Л. В., Коваленко А. О., Коренюк П. І., Шелудько Е. І.] ; за ред. чл.-кор. НАН України Б. М. Данилишина. – К. : РВПС України, 2006. – 252 с.

222. Продовольчий комплекс України : стан і перспективи розвитку / [Дейнеко Л. В., Коваленко А. О., Коренюк П. І. та ін.] ; за ред. Б. М. Данилишина. – К. : Наукова думка, 2007. – 276 с.

223. *Равікович Є. І.* Макроекономічне прогнозування : [навч. посібник] / Є. І. Равікович. – К. : КНЕУ, 2003. – 139 с.

224. Реалізація продукції сільськогосподарськими підприємствами за 2012 рік : Статистичний бюлетень ; за ред. О. М. Прокопенка / Департамент статистики сільського господарства та навколишнього середовища. – К. : Державна служба статистики України, 2013. – 108 с.

225. Реалізація продукції сільськогосподарськими підприємствами за 2013 рік : Статистичний бюлетень ; за ред. О. М. Прокопенка / Департамент статистики сільського господарства та навколишнього середовища. – К. : Державна служба статистики України, 2014. – 112 с.

226. Римская декларация по Всемирной продовольственной безопасности // АПК, экономика, управление. – 1997. – № 2.

227. Ринок цукру України [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http: // www.ukrselko.com/uploads/media/Sugar_jul_2013.pdf.

228. Ринок цукру України: підсумки, прогнози, перспективи [Електронний ресурс] / Національна асоціація цукровиків України “Укрцукор”. – Режим доступу : http://www.sugarua.com/ua/main/lists/1822.

229. Розвиток аграрного виробництва як передумова забезпечення продовольчої безпеки України : аналіт. доп. / за заг. ред. Я. А. Жаліла. – К. : НІСД, 2011. – 104 с.

230. Роздрібна торгівля України у 2011 році: статистичний збірник за 2011 рік / за ред. В. О. Піщейка. – К. : Державна служба статистики України, 2012. – 177 с.

231. Роздрібна торгівля України у 2012 році: статистичний збірник за 2012 рік / за ред. В. О. Піщейка. – К. : Державна служба статистики України, 2013. – 173 с.

232. Рослинництво України за 2012 рік : статистичний збірник / за ред. Н. С. Власенка. – К. : Державна служба статистики України, 2013. – 180 с.

233. Рослинництво України за 2013 рік : статистичний збірник / за ред. Н. С. Власенка. – К. : Державна служба статистики України, 2014. – 180 с.

234. *Рубцова Н. М.* Проблемні аспекти розвитку агрострахування в Україні / Н. М. Рубцова // Науковий вісник: Фінанси, банки, інвестиції. – 2011. – № 4. – С. 24–32.

235. *Рыбчинский С.* Цены на пшеницу диктуют экспортеры / С. Рыбчинский // Инвест-газета. – 2006. – № 35 (561). – С. 11.

236. *Рябоконь В. П.* Соціально-економічні проблеми зайнятості сільського населення / В. П. Рябоконь // Економіка АПК. – 2012. – № 12. – С. 95–99.

237. *Саати Т.* Аналитическое планирование. Организиция систем / Т. Саати, К. Кернс / пер. с англ. – М. : Радио и связь, 1991. – 224 с.

238. *Саблук П. І.* Формування та функціонування ринку агропромислової продукції : [практ посібник] / за ред. П. Т. Саблука. – К. : ІАЕ УААН, 2000. – 558 с.

239. *Саблук П. Т.* Глобалізація і продовольство : монографія / П. Т. Саблук, О. Г. Білоус, В. І. Власов. – К. : ННЦ ІАЕ, 2008. – 632 с.

240. *Саблук П. Т.* Нова економічна парадигма формування стратегії національної продовольчої безпеки України в XXI столітті : доповідь на Третіх Всеукраїнських зборах (конгресі) вчених економістів-аграрників 29–

30 березня 2001 року / П. Т. Саблук. – К. : Ін-т аграрної економіки УААН, 2001. – 94 с.

241. Самооцінка домогосподарствами доступності окремих товарів та послуг [Електронний ресурс] / Офіційний сайт Державного комітету статистики України. – Режим доступу : http : // www. sumy. ukrstat. gov.ua/data/100913_dop_sdgt_2013.pdf

242. Світовий досвід розвитку державної політики щодо підтримки сільськогосподарського товаровиробника / Ю. С. Коваленко, І. В. Охріменко, М. І. Асаула, О. В. Демченко // Агропромисловий комплекс України: стан, тенденції та перспективи розвитку : інформ.-аналіт. зб. / за ред. П.Т. Саблука та ін. – К., 2002. – (Вип. 5). – 647 с.

243. *Сегеда С. А.* Оцінка споживання основних продовольчих продуктів в Україні / С. А. Сегеда // Збірник наукових праць. – 2012. – № 3. – С. 195–199. – (Серія: Економічні науки).

244. *Селезнева Г. А.* Планирование деятельности предприятия : [учеб. пособие] / Г. А. Селезнева. – Харьков, 2004. – 128 с.

245. *Сенишин О. С.* Аналітична оцінка стану інфраструктури продовольчого ринку України / О. С. Сенишин, Н. О. Дзюбенко // Економічна наука XXI століття : реалії та перспективи. Збірник наукових праць з актуальних проблем економічних наук: у 2 ч. / Наукова організація “Перспектива”. – Дніпропетровськ : Гельветика, 2013. – Ч. 2. – С. 142–149.

246. *Сенишин О. С.* Використання методики трендового аналізу для забезпечення споживчих потреб населення України продовольчими продуктами / О. С. Сенишин // Формування ринкової економіки в Україні : збірник наукових праць. – Ч. 1. – Львів : ЛНУ імені Івана Франка, 2014. – (Вип. 33.). – С. 163–173.

247. *Сенишин О. С.* Використання світового досвіду державної підтримки розвитку агропродовольчого комплексу як напряму забезпечення продовольчої безпеки країни / О. С. Сенишин, Я. С. Піцур // Науковий вісник Львівського державного університету внутрішніх справ : збірник наукових

праць / головний редактор М. М. Цимбалюк. – Львів: ЛьвДУВС, 2012. – С. 131–140. – (Серія економічна ; Вип. 2).

248. *Сенишин О. С.* Державна політика у сфері соціально-економічного розвитку українського села / О. С. Сенишин // Управління розвитком фінансово-економічної системи регіону в умовах світових інтеграційних процесів : збірник наукових праць / ДонДУУ. – Донецьк: Ноулідж, 2013. – С. 398–407. – (Серія: Економіка ;Т. XIV ; вип. 288).

249. *Сенишин О. С.* Державне регулювання економіки : підручник / О. С. Сенишин, М. О. Горинь, О. О Кундицький. – Львів : Видавничий центр Львівського національного університету імені Івана Франка, 2014. – 334 с.

250. *Сенишин О. С.* Дослідження стану продовольчої безпеки у процесі формування національної безпеки України / О. С. Сенишин, Н. О. Дзюбенко // Вісник Одеського національного університету. Економіка : науковий журнал. – Одеса : Гельветика, 2013. – С. 109–113. – (Т. 18 ; вип. 4).

251. *Сенишин О. С.* Економіко-математичний інструментарій підвищення ефективності розвитку продовольчого ринку регіону / О. С. Сенишин, Н. О. Дзюбенко // Соціально-економічний розвиток регіону : стан та перспективи : монографія / за ред. М. О. Горинь, О. С. Сенишин. – Львів : Львівський національний університет імені Івана Франка, 2014. – С. 79–122.

252. *Сенишин О. С.* Екстраполяційні методи прогнозування як інструмент передбачення оптимальних обсягів споживання продукції вітчизняного продовольчого комплексу / О. С. Сенишин // Молодіжний економічний дайджест : наук. електронний журн. – № 1 (1). – К. : КНЕУ імені В. Гетьмана, 2014. – С. 26–32.

253. *Сенишин О. С.* Екстраполяційні методи прогнозування як інструмент формування споживчих потреб вітчизняного продовольчого комплексу / О. С. Сенишин // International Scientific Jornal Euro-American Scientific Cooperation: research apticles / Responsible editors: Tonkyh S., Mintz

A. – Hamilton, Canada: Accent Graphics Communications, 2014. – Volume 6. – P. 9–16.

254. *Сенишин О. С.* Індикатори продовольчої безпеки у процесі формування системи економічної безпеки України / О. С. Сенишин // Формування ринкової економіки в Україні : збірник наукових праць. – Ч. 2. – Львів: ЛНУ імені Івана Франка, 2014. – (Вип. 31). – С. 265–273.

255. *Сенишин О. С.* Метод екстраполяції трендів як важливий інструмент ділового планування // Вісник Львівського університету. – Львів: ЛНУ імені Івана Франка, 2004. – С. 406–410. – (Серія економічна ; вип. 33).

256. *Сенишин О. С.* Методи екстраполяції як інструмент прогнозування розвитку вітчизняного продовольчого комплексу / О. С. Сенишин, Д. В. Ванькович // Формування ринкової економіки в Україні : збірник наукових праць. – Ч. 2. – Львів: ЛНУ імені Івана Франка, 2013. – (Вип. 29). – С. 165–173.

257. *Сенишин О. С.* Методика оценки наращивания экспортного потенциала продовольственного комплекса Украины / О. С. Сенишин, Н. С. Чопко // European Science Reviev is an international, Austriya, Viena / English / Russian language, peer-reviewed journal and is published monthly. – № 2 (March-April). – Viena: “East West” Association for Advanced Studies and Higher Education GmbH, 2014. – P. 236–240.

258. *Сенишин О. С.* Методологія соціально-економічного прогнозування як організаційно-управлінської системи / О. С. Сенишин // Вісник Одеського національного університету. Серія Економіка : науковий журнал. – Одеса : Гельветика, 2013. – (Т. 18 ; вип. 1). – С. 198–206.

259. *Сенишин О. С.* Напрями підвищення конкурентоспроможності вітчизняної продовольчої продукції на світових ринках / О. С. Сенишин // Науковий вісник Херсонського державного університету : збірник наукових праць / головний редактор К. С. Шапошников. – Вип. 6/2014. – Ч. 2. – Херсон, 2014. – С. 58–60. – (Серія “Економічні науки”).

260. *Сенишин О. С.* Основні шляхи нарощування експортного потенціалу продовольчого комплексу України / О. С. Сенишин // Розвиток національної економіки : теорія і практика : матеріали Міжнародної науково-практичної конференції (м. Івано-Франківськ, 3-4 квітня 2015 р.) : у 2 ч. – Івано-Франківськ, 2015. – Ч. 1. – С. 339–340.

261. *Сенишин О. С.* Перспективи застосування світового досвіду державної підтримки розвитку агропродовольчого комплексу в Україні / О. С. Сенишин // Регіональна економіка та управління : науково-практичний журнал. – Донецьк, 2014. – № 1 (01). – С. 152–158.

262. *Сенишин О. С.* Перспективи розвитку молочної галузі України / О. С. Сенишин, Н. О. Дзюбенко // Вісник Одеського національного університету : науковий журнал. – Одеса : Гельветика, 2013. – (Т. 18 ; вип. 1). – С. 189–197. – (Серія Економіка).

263. *Сенишин О. С.* Пріоритетне значення продовольчої безпеки у процесі формування системи національної безпеки країни / О. С. Сенишин // Галицький економічний вісник : науковий журнал. – Тернопіль : Тернопільський національний технічний університет імені Івана Пулюя, 2014. – № 1 (44). – (Вип. 1). – С. 54–62.

264. *Сенишин О. С.* Прогностична оцінка нарощування експортного потенціалу продовольчого комплексу України / О. С. Сенишин // Науковий вісник Херсонського державного університету : збірник наукових праць / головний редактор К.С. Шапошников. – Херсон, 2014. – Ч. 1. – С. 259–263. – (Серія “Економічні науки” ; вип. 5).

265. *Сенишин О. С.* Продовольственный рынок Украины в системе мирового сельскохозяйственного производства / О. С. Сенишин, Н. О. Дзюбенко // Социально-гуманитарный Вестник Юга Росии. – № 12 (43). – М., 2013. – С. 108–115.

266. *Сенишин О. С.* Продовольчий комплекс у системі агропромислового виробництва України / О. С. Сенишин, Я. С. Піцур // Науковий вісник Львівського державного університету внутрішніх справ :

збірник наукових праць / головний редактор В.В. Середа. – Львів: ЛьвДУВС, 2014. – С. 235–247. – (Серія економічна ; вип. 1).

267. *Сенишин О. С.* Продовольчий комплекс України як об'єкт теоретико-методологічного аналізу / О. С. Сенишин // Економічні системи : монографія / за ред. Г. І. Башнянина. – Львів. : Ліга-Прес, 2013. – Т. 4. – С. 407–439.

268. *Сенишин О. С.* Розвиток аграрного сектора економіки як передумова зміцнення продовольчої безпеки України / О. С. Сенишин, Н. С. Чопко // Глобальні та локальні проблеми соціально-економічного розвитку України : колективна монографія. – Х. : ХНУ імені В. Н. Каразіна, 2013. – С. 164–180.

269. *Сенишин О. С.* Роль соціально-економічного прогнозування у структурі механізму розвитку вітчизняного продовольчого комплексу / О. С. Сенишин // Глобальні та національні проблеми економіки : електронне наукове фахове видання. – Миколаїв : Миколаївський національний університет імені В. О. Сухомлинського, 2015. – (Вип. 2). – С. 347–351.

270. *Сенишин О. С.* Світовий досвід державної підтримки розвитку агропродовольчого комплексу та напрями його використання у вітчизняній практиці / О. С. Сенишин // Управлінські інновації : збірник наукових праць / головний редактор С. І. Юрій. – Тернопіль : ТНЕУ, 2012. – Вип. 2. – С. 55–68.

271. *Сенишин О. С.* Світовий досвід державної підтримки розвитку агропродовольчого комплексу: методика та перспективи його застосування в Україні / О. С. Сенишин, Л. М. Томаневич // Актуальні проблеми розвитку економіки України : [монографія] / за ред. Р. І. Тринька, Я. С. Піцура. – Львів : Ліга-Прес, 2014. – С. 117–137.

272. *Сенишин О. С.* Социально-экономическая оценка продовольственного комплекса Украины : [монография] / О. С. Сенишин, Н. С. Чопко. – Germany: LAP LAMBERT Academic Pablishing, 2014. – 130 с.

273. *Сенишин О. С.* Соціальний розвиток села як умова досягнення продовольчої безпеки України / О. С. Сенишин // Науковий вісник Львівського державного університету внутрішніх справ : збірник наукових праць / головний редактор В. В. Середа. – Львів : ЛьвДУВС, 2014. – С. 92–102. – (Серія економічна ; вип. 1).

274. *Сенишин О. С.* Соціальний розвиток українського села як передумова досягнення сталого економічного розвитку країни / О. С. Сенишин // Актуальні проблеми розвитку економіки України : [монографія] / під ред. Р. І. Тринька, Я. С. Піцура. – Львів : Ліга-Прес, 2014. – С. 204–233.

275. *Сенишин О. С.* Соціально-економічна оцінка розвитку продовольчого комплексу України як умови зміцнення внутрішньої продовольчої безпеки / О. С. Сенишин // Соціально-економічний розвиток регіону : стан та перспективи : [монографія] / за ред. М. О. Горинь, О. С. Сенишин. – Львів : Львівський національний університет імені Івана Франка, 2014. – С. 42–78.

276. *Сенишин О. С.* Соціально-економічне прогнозування : [навч. посібник] / В. В. Яцура, М. О. Горинь, О. С. Сенишин. – Львів : Видавничий центр Львівського національного університету імені Івана Франка, 2010. – 412 с.

277. Соціально-економічне прогнозування розвитку продовольчого комплексу України : [монографія] / О. С. Сенишин. – Львів : ЛНУ імені Івана Франка, 2015. – 472 с.

278. *Сенишин О. С.* Соціально-економічне прогнозування як превентивний інструмент зміцнення економічної безпеки / О. С. Сенишин, Я. С. Піцур // Науковий вісник Львівського державного університету внутрішніх справ : збірник наукових праць / головний редактор М. М. Цимбалюк. – Львів : ЛьвДУВС, 2013. – С. 95–104. – (Серія економічна ; вип. 1).

279. *Сенишин О. С.* Сутність та структурно-функціональна характеристика продовольчого комплексу України / О. С. Сенишин // Глобальні та національні проблеми економіки : електронне наукове фахове видання. – Миколаїв : Миколаївський національний університет імені В. О. Сухомлинського, 2015. – (Вип. 4). – С. 250–255.

280. *Сенишин О. С.* Сучасний стан та особливості функціонування ринку цукру в Україні / О. С. Сенишин, Н. О. Дзюбенко // Формування ринкової економіки в Україні : збірник наукових праць. – Львів : ЛНУ імені Івана Франка, 2013. – (Вип. 30). – С. 229–233.

281. *Сенишин О. С.* Теоретико-методологическая оценка структуры природно-ресурсного потенциала развития продовольственного комплекса / О. С. Сенишин, Н. С. Чопко // European Applied Sciences is an international, German / English / Russian language, peer-reviewed journal and is published monthly. – № 4 (April), 2013. – P. 128–132.

282. *Сенишин О. С.* Теоретико-методологический анализ исследования сущности продовольственной безопасности / О. С. Сенишин // European Applied Sciences is an international, German / English / Russian language, peer-reviewed journal and is published monthly. – № 1 (November-December), 2012. – P. 531–534.

283. *Сенишин О. С.* Теоретико-методологічні основи дослідження суті продовольчої безпеки / О. С. Сенишин // Формування ринкової економіки в Україні : збірник наукових праць. – Львів : ЛНУ імені Івана Франка, 2012. – (Вип. 28). – С. 149–152.

284. *Сенишин О. С.* Теоретичні засади дослідження продовольчого ринку / О. С. Сенишин, Н. О. Дзюбенко // Економічний вісник НГУ : науковий журнал. – Дніпропетровськ, 2013. – № 2 (42). – С. 164–171.

285. *Сігайов А. О.* Методологія макроекономічного моделювання та прогнозування : [навч. посібник] / А. О. Сігайов. – К., 2004. – 131 с.

286. Сільське господарство України : стат щоріч. за 2011 рік / за заг. кер. Ю. М. Остапчука ; Держкомстат України. – К., 2012. – 386 с.

287. Сільське господарство України : статистичний щорічник за 2010 р. / [за ред. Ю. М. Остапчука]. – К. : Держкомстат України, 2011. – 384 с.

288. Сільське господарство України за 2012 рік : статистичний збірник / за ред. Н. С. Власенка. – К. : Державна служба статистики України, 2013. – 402 с.

289. Сільське господарство України за 2013 рік : статистичний збірник / за ред. Н. С. Власенка. – К. : Державна служба статистики України, 2014. – 390 с.

290. *Снитюк В. Є.* Прогнозування. Моделі. Методи. Алгоритми : [навч. посібник] / В. Є. Снитюк. – К. : Маклаут, 2008. – 364 с.

291. *Собкевич О. В.* Щодо розбудови механізмів державної підтримки сільськогосподарського виробництва в Україні [Електронний ресурс] / О. В. Собкевич, В. М. Русан, А. Д. Юрченко // Аналітична записка. – Режим доступу : http://www.niss.gov.ua/articles/910.

292. *Солнцев С. О.* Моделі у стратегічному маркетинговому плануванні / С. О. Солнцев // Маркетинг в Україні. – 2002. – № 6. – С. 34–36.

293. Соціально-демографічні характеристики домогосподарств України у 2011–2013 роках : статистичний збірник. – К. : Державна служба статистики України, 2013. – 83 с.

294. *Спицнадель В. Н.* Основы системного анализа : [учеб. пособие] / В. Н. Спицнадель. – СПб. : Балт. гос. тех. ун-т, 1998. – 424 с.

295. Статистичний щорічник України за 2012 рік : статистичний збірник / за ред. О. Г. Осауленка. – К. : Державна служба статистики України, 2013. – 559 с.

296. Статистичний щорічник України за 2013–2014 рр. : статистичний збірник / за ред. О. Г. Осауленка. – К. : Державна служба статистики України, 2015. – 548 с.

297. *Степанюк О.* Страхування з підстраховкою держави [Електронний ресурс] / О. Степанюк. – Режим доступу : http: // www.agro-business.com.ua.

298. *Стеченко Д. М.* Розміщення продуктивних сил і регіоналістика : [навч. посібник] / Д. М. Стеченко. – К. : Вікар, 2001. – 377 с.

299. Стратегічні напрями розвитку сільського господарства Україна на період до 2020 року : [монографія] / за ред. Ю. О. Лупенка, В. Я. Месель-Веселяка. – К. : Інститут аграрної економіки, 2012. – 182 с.

300. Стратегія розвитку аграрного сектору економіки на період до 2020 року : Розпорядження Кабінету Міністрів України № 806-р станом на 17 жовтня 2013 року [Електронний ресурс]. – Режим доступу до норм.-правов. докум. : http://www.zakon.rada.gov.ua.

301. Стратегія сталого розвитку "Україна 2010" : Указ Президента України № 5/2015 станом на 12 січня 2015 року [Електронний ресурс]. – Режим доступу до норм.-правов. докум. : http://www.zakon.rada.gov.ua.

302. *Страшинська Л. В.* Стратегія розвитку продовольчого ринку в Україні : [монографія] / Л. В. Страшинська / за ред. Б. М. Данилишина. – К. : Профі, 2008. – 532 с.

303. Структура укладених угод на біржах за видами товарів (послуг) дані Державної служби статистики України [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http : //www.ukrstat.gov.ua.

304. *Супіханов Б. К.* Розвиток ринків аграрної продукції : [монографія] / Б. К. Супіханов. – К. : ННЦ ІАЕ, 2009. – 519 с.

305. *Тарасюк Г. М.* Планування діяльності підприємства : [навч. посібник] / Г. М. Тарасюк, Л. І. Шваб.– К. : Каравела, 2003. – 580 с.

306. *Тарнавська Н. П.* Менеджмент: теорія та практика : підручник [для вузів] / Н. П. Тарнавська, Р. М. Пушкар. – Тернопіль : Карт-бланш, 1997. – 456 с.

307. Тваринництво України за 2012 рік : статистичний збірник / за ред. Н. С. Власенка. – К. : Державна служба статистики України, 2013. – 212 с.

308. Тваринництво України за 2013 рік : статистичний збірник / за ред. Н. С. Власенка. – К. : Державна служба статистики України, 2014. – 212 с.

309. *Тернова А. С.* Метод фокус-груп як гнучка форма отримання інформації / А. С. Тернова М. С. Побережна, З. Т. Ратова // Особливості використання маркетингових технологій в умовах інноваційних змін в економіці : зб. наук. праць. – Харків : ХІБМ, 2005. – 351 с.

310. *Тимофіїв Т О.* Перспективи розвитку вітчизняного молочного скотарства в контексті тенденцій на світовому ринку молока / Т О. Тимофіїв // Аграрна економіка. – 2012. – Т. 5. – № 3–4. – С. 14–17.

311. *Ткаченко Н. М.* Шляхи реформування цукрової галузі України та її адаптація до ринкових умов / Н. М. Ткаченко, І. Й. Кравченко // Економіка АПК. – 2013. – № 4. – С. 23–28.

312. *Ткаченко Ю. В.* Продовольчий аспект – найважливіша складова життєвого рівня населення / Ю. В. Ткаченко, Ю. В. Громоздова // Формування ринкових відносин в Україні. – 2006. – № 12. – С. 152–155.

313. *Точилін В. О.* Формування ринкових структур у регіональних агропромислових комплексах : [монографія] / В. О. Точилін. – К. : Інститут економіки НАН України, 1995. – 54 с.

314. У 2013 році селянам нарахували 468 млн. грн дотацій на розвиток скотарства [Електронний ресурс] / Урядовий портал. – Режим доступу : http://www.kmu.gov.ua/control/uk/publish/printable_article.

315. Україна в цифрах у 2012 році : статистичний збірник / за ред. О. Г. Осауленка. – К. : Державна служба статистики України, 2013. – 248 с.

316. Україна в цифрах у 2013 році : статистичний збірник / за ред. О. Г. Осауленка. – К. : Державна служба статистики України, 2014. – 240 с.

317. Управление – это наука и искусство / А. Файоль, Г. Эмерсон, Ф. Тейлор, Г. Форд . – М. : Республика, 1992. – 157 с.

318. *Устюкова В. В.* Крестьянское хозяйство / В. В. Устюкова. – М. : Знание, 1992. – 64 с.

319. *Файвішенко Д.* Методологічні основи розвитку продовольчого комплексу України [Електронний ресурс] / Д. Файвішенко. – Режим доступу : http: // www.trade.donduet.edu.ua/download/2013/36/ua/2_10.pdf.

320. *Филюк Г.* Причини кризового стану підприємств цукрової галузі України та шляхи їх вирішення / Г. Филюк, Д. Ситенко // Вісник Київського національного університету імені Тараса Шевченка. – 2014. – № 5(158). – С. 6–11. – (Серія Економіка).

321. *Фіщук Н. Ю.* Стратегія формування та розвитку експортного потенціалу агропродовольчого сектору економіки / Н. Ю. Фіщук, Ю. Б. Березюк // Збірник наук. праць ВНАУ. – 2012. – № 3 (69). – С. 234–242. – (Серія: економічні науки).

322. *Хачатуров Т. С.* Эффективность капитальных вложений : [монография] / Т. С. Хачатуров – М. : Экономика, 1979. – 432 с.

323. *Хвесник М. А.* Продовольча безпека України : [монографія] / М. А. Хвесник, А. С. Лисецький. – К. : РВПС України НАН України, 2008. – 159 с.

324. *Хейне П.* Экономический образ мышления : [монография] / Хейне П. ; пер. с англ. – М. : Новости, 1999. – 702 с.

325. *Холден К.* Економетричне прогнозування / К. Холден, Д. А. Піл, Дж. Л. Томпсон ; пер. з англ. – К. : Інформтехніка – ЕМЦ, 1996. – 216 с.

326. *Хорунжий М. І.* Агропродовольчий комплекс : проблеми формування і функціонування в ринкових умовах / М. Й. Хорунжий // Економіка АПК. – 2012. – № 3. – С. 113–120.

327. *Хорунжий М. І.* Особливості формування ринку продовольства в Україні : [монографія] : у 4 ч. / М. І. Хорунжий / за ред. П. Т. Саблука. – Київ : ІАЕ УААН, 2002. – 484 с.

328. *Царев В. В.* Внутрифирменное планирование : учебник [для вузов] / В. В. Царев. – СПб. : Питер, 2002. – 496 с.

329. *Царенко О. М.* Екологізація виробництва як основа продовольчої безпеки України / О. М. Царенко, П. В. Тархов // Економіка АПК. – 2001. – № 5. – С. 51–54.

330. *Черевко Г. В.* Маркетинг продовольчого ринку: досвід США та проблеми України / Г. В. Черевко, О. Г. Фадєєва, Г. В. Астратова // Економіка АПК. – 1996. – № 4. – С. 86–90.

331. *Чернюк Л. Г.* Територіальна організація регіональних продовольчих комплексів України / Л. Г. Чернюк, С. М. Зеленський, О. О. Зеленська. – К. : РВПС України НАН України, 1999. – 87 с.

332. *Черняков Б. А.* Роль и место сельскохозяйственных предприятий в аграрном секторе США / Б. А. Черняков // Экономика сельскохозяйственных и перерабатывающих предприятий. – 2001. – № 5. – С. 9–15.

333. Членство в СОТ : перспективи аграріїв // Урядовий кур'єр. – 2007. – № 223. – С. 5–17.

334. *Шевченко Г. С.* Соціально-економічне прогнозування : [навч. посібнк] / Г. С. Шевченко, В. К. Данілова, М. М. Якуба. – Львів : ІЗМН, 1998. – 88 с.

335. *Шевченко О. О.* Продовольче забезпечення України: використання світового досвіду, державна політика, теорія та практика управління : [монографія] / О. О. Шевченко. – Донецьк : Юго-Восток, 2009. – 385 с.

336. *Шпаар Д.* Реформа общей аграрной политики в Евросоюзе и ее последствия для ФРГ / Д. Шпаар, К. Беме // АПК: экономика, управление. – 2008. – № 7. – С. 67–76.

337. *Шубравська О. В.* Сталий розвиток агропродовольчої системи України / О. В. Шубравська. – К. : Інститут екон. НАН України, 2002. – 203 с.

338. Щодо підтримки розвитку села з боку Європейського фонду розвитку села (ЄСФРС) : Регламент Ради ЄС № 1698/2005 станом на 20 вересня 2005 р.; офіційний пер. Міністерства юстиції України. – Режим доступу : http://www.minjust.gov.ua.

339. Щодо проблем розвитку соціальної інфраструктури сільських населених пунктів : аналітична записка [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http ://www.niss.gov.ua/articles/1132.

340. Эконометрическое моделирование. Серия “Проблемы построения и использования народнохозяйственных моделей” / под ред. Е. М. Левицкой, Ю. А. Чижова. – Новосибирск : Наука, 1979. – 184 с.

341. *Юхименко В. В.* Експортний потенціал України / Ю. В. Юхименко // Політика і час. – 2001. – № 12. – С. 35–41.

342. *Яковлева Н.* Зерно врятує Україну від дефолту [Електрон. ресурс] / Н. Яковлева. – Режим доступу : http://novynar.com.ua/analytics/economics/.

343. *Яцура В. В.* Соціально-економічне прогнозування : [навч. посібник] / В. В. Яцура, О. С. Сенишин, М. О. Горинь. – Львів : Видавничий центр Львівського національного університету імені Івана Франка, 2010. – 412 с.

344. *Bailey M. J.* The mismeasurement of economic growth / M. J. Bailey. – Calif. : International center for economic growth, ICS press, 1991. – 27 p.

345. *Barro R. J.* Economic growth and convergence / R. J. Barro. – San Francisco : An International centre for economic growth publication, 1993. – 30 p.

346. *Budget Summary and annual performance plan.* U.S. Department of agriculture. – Режим доступу до докум. : http:www.obpa. usda. gov / budsum / FV budsum.

347. *Chernaya A.* Get to nuts. Market overview of nuts and dried fruits / A. Chernaya // FOOD UA. – K.: Rema-Print, 2011. – № 10. – P. 40–44.

348. *Debra Henke.* WTO Negotiations Offer the Best Chance for Agricultural Trade reform / Debra Henke // AgExporter. – 2001. – November. – P. 12–21.

349. *FAPRI-ISU 2011 World Agricultural Outlook Database* [Електронний ресурс] / Науково-дослідний агропродовольчий інститут Університету Міссурі. – Режим доступу до докум. : http://www.fapri.iastate.edu/tools/outlook.aspx.

350. *Food and Agricultural Organization of the United Nation* [Electronic recourse] / FAOSTAT 2011. – Access mode : http: //faostat3. fao. org/ faostat-gateway/go/to/download/T/TP/E.

351. *Marketing of agricultural products* / Richard L. Kohls, Joseph N. Uhl. – 7th ed. : Macmillan Publishing Company, New York, Collier MacMillan publishers, London, 1990. – 545 p.

352. *McCalla A.* Agriculture Policies and World Markets / A. McCalla, J. Timothy. – Macmillan Publishing Company, 1997. – 302 p.

353. Organic Agriculture in Europe 2013 : BIO AUSTRIA Round Table at BioFach 2014 / Research Institute of Organic Agriculture (FiBL) // [Електронний ресурс] – Режим доступу : http:// images. derstandard. at/2014/ 02/ 19/ Bio_Daten.pdf.

354. Organic Agriculture Worldwide: Key results from the FiBL-IFOAM survey on organic agriculture worldwide 2013 / Research Institute of Organic Agriculture (FiBL) (2013) // [Електронний ресурс] – Режим доступу : http://orgprints.org/22349/34/fibl-ifoam-2015-regions-2011.pdf.

355. *Paul Mali.* Management Handbook Operating Guidelines : Techniques and Practices / P. Mali. – Irvin, McGraw-Hill, 1981. – 682 p.

356. *Philips S. R.* Food and Agricultural Organization : Organization, Work and U.S. Participation / S. R. Philips. – Washington, D. C.: USDA. – 28 p.

357. *Public Law 110-234-Food, Conservation, and Energy Act of 2008* [Electronic recourse]. – Access mode : http:// www. gpo. gov/ fdsys/pkg/PLAW-110publ234/content-detail.html.

358. *Romashchenko M. I.* Status and prospects of development of vegetable open ground in Ukraine / M. I. Romashchenko, A. P. Shatkovsky // Vegetable. – 2010. – № 5 (65). – P. 8–11.

359. *Rusinovich S.* Dry paddles. Market trends dried fruits and nuts / S. Rusinovich // FOOD UA. – K.: Rema-Print, 2012. – № 8-9. – P. 70–73.

360. *Scott L.* Global Competitive Advantage and Overall Bilateral Complementary in Agriculture: Statistical Review / L. Scott, T. L. Vollrath, United

States Department of Agriculture, Economic Research Service // Statistical Bulletin. – № 850. – Washington, 1992. – 182 p.

361. *The State of Food Insecurity in the World :* the multiple dimensions of food security [Electronic recourse] // FAO : Rome, 2013. – Access mode : http : // www.fao.org/docrep/018/3434e/3434e.pdf.

362. *The European Union's Common Agricultural Policy: Pressures for Change* / United State Department of Agriculture // International agriculture and trade reports, WRS-2009-2. – № 5. – 2009. – October.

363. The World of Organic Agriculture 2015: The FiBL-IFOAM Survey: Overview Table / FiBL & IFOAM (2015) // [Електронний ресурс] – Режим доступу : http://www.organic-world. net/ fileadmin/ documents/ yearbook/ 2015 /web-fibl-ifoam-2013-318-321.pdf.

364. *WTO Annual Report 2013. International Trade Statistics 2013* [Electronic recourse] / WTO Organization. – Access mode : www.wto.org/english/res_e/statis_e/its2013_e/stats2013_e.pdf.

ДОДАТКИ

Додаток А

Грошові витрати домогосподарств на харчування за регіонами України у 2013 р. [34]

(у розрахунку на одне домогосподарство)

	Всі домогосподарства	у тому числі за регіонами																									
		Автономна Республіка Крим	Вінницька	Волинська	Дніпропетровська	Донецька	Житомирська	Закарпатська	Запорізька	Івано-Франківська	Київська	Кіровоградська	Луганська	Львівська	Миколаївська	Одеська	Полтавська	Рівненська	Сумська	Тернопільська	Харківська	Херсонська	Хмельницька	Черкаська	Чернівецька	Чернігівська	м.Київ	м.Севастополь
	У середньому за місяць, грн.																										
Продукти харчування	**1641,06**	**1800,66**	**1492,40**	**1445,15**	**1511,92**	**1881,29**	**1358,79**	**1722,48**	**1508,54**	**1296,24**	**1707,27**	**1336,57**	**1600,05**	**1830,81**	**1760,36**	**1684,56**	**1443,25**	**1426,63**	**1179,83**	**1325,74**	**1571,01**	**1746,97**	**1370,49**	**1632,06**	**1397,66**	**1443,27**	**2433,54**	**2010,70**
у тому числі:																											
хліб і хлібопродукти	252,14	264,99	267,17	260,64	218,88	252,36	258,86	332,63	236,31	274,39	260,38	208,36	229,20	277,73	258,63	247,31	246,33	266,96	216,56	225,37	226,72	276,76	244,62	263,60	276,33	260,59	283,74	231,33
м'ясо та м'ясопродукти	391,10	478,62	329,41	258,00	375,21	497,50	302,72	344,99	372,37	231,64	416,46	330,41	406,51	405,56	418,99	403,38	348,43	273,16	266,62	250,26	407,22	407,53	293,63	360,54	305,54	311,69	602,49	545,84
риба та рибопродукти	116,51	109,19	118,20	134,23	93,60	122,69	105,80	102,10	91,34	92,02	142,92	89,00	104,91	122,35	116,70	115,38	104,05	143,45	95,75	107,24	107,82	109,83	103,96	129,57	120,42	129,72	182,40	130,19
молоко, сир та яйця	218,98	250,39	171,92	144,07	215,54	265,52	158,99	196,99	204,68	140,45	240,47	162,99	213,79	243,61	211,11	233,04	200,70	157,12	152,73	158,88	240,10	213,67	153,01	194,52	160,61	155,73	377,56	336,53
молоко, сир	182,08	208,88	148,01	113,86	175,08	221,11	129,68	160,30	169,70	118,25	204,91	135,14	173,82	200,41	171,18	194,23	169,59	123,44	121,04	137,18	199,38	169,31	126,22	165,90	139,03	129,22	323,78	287,40
яйця	36,90	41,51	23,91	30,21	40,46	44,41	29,31	36,69	34,98	22,20	35,56	27,85	39,97	43,20	39,93	38,81	31,11	33,68	31,69	21,70	40,72	44,36	26,79	28,62	21,58	26,51	53,78	49,13
олія та жири	152,74	135,47	178,11	173,96	139,47	164,80	167,24	176,93	122,26	135,57	174,75	123,99	151,86	181,95	159,58	120,89	139,94	155,76	149,35	141,60	138,47	174,71	161,34	171,51	125,16	171,51	159,01	117,15
сало та інші тваринні харчові жири	35,50	20,85	51,84	40,44	36,24	44,60	60,89	18,93	26,68	4,59	54,94	38,57	39,88	15,14	44,57	21,15	39,08	25,01	51,37	8,70	36,66	51,22	31,30	52,06	8,03	53,88	30,93	19,03
масло	51,49	47,85	52,92	46,88	50,21	55,66	42,65	58,34	44,16	52,73	54,54	38,19	52,80	73,11	49,36	41,94	51,10	47,16	41,61	52,09	51,96	51,68	52,53	54,59	38,42	47,96	58,00	52,89
олія та інші рослинні жири	65,75	66,77	73,35	86,64	53,02	64,54	63,70	99,66	51,42	78,25	65,27	47,23	59,18	93,70	65,65	57,80	49,76	83,59	56,37	80,81	49,85	71,81	77,51	64,86	78,71	69,67	70,08	45,23
фрукти	112,85	126,66	89,05	98,70	97,22	122,96	77,13	105,06	91,39	82,50	110,09	81,14	93,27	143,76	116,94	125,90	90,20	95,49	67,34	103,52	101,56	109,00	92,93	105,93	83,49	97,58	237,54	192,63
з них кавуни, дині	6,97	7,92	8,32	9,30	5,41	7,10	6,28	9,39	4,71	7,53	7,09	4,12	5,78	9,55	6,50	7,21	5,48	7,42	4,42	6,83	6,29	6,01	7,01	7,04	11,11	5,89	8,83	10,76
овочі, включаючи картоплю	133,78	184,93	89,02	70,14	136,50	177,43	69,73	141,02	144,25	103,69	102,16	110,92	146,73	138,24	173,99	174,98	95,00	74,79	51,69	82,38	129,68	155,93	84,90	101,47	92,91	61,65	230,55	217,48
з них картопля	35,10	58,47	13,15	8,48	42,96	56,58	10,68	34,44	51,39	13,81	18,82	32,96	50,11	26,70	52,09	52,90	27,13	10,81	6,68	8,46	39,16	50,59	11,92	22,86	13,81	3,75	46,56	63,50
цукор, джем, мед, сироп, шоколад та кондитерські вироби	123,83	119,97	129,75	158,10	108,02	131,05	104,71	128,21	114,13	109,84	117,16	111,25	122,04	155,06	139,31	125,27	122,50	127,50	93,03	118,77	95,38	138,97	113,03	153,63	118,83	132,08	147,69	84,30
інші продукти харчування	41,45	31,59	37,73	51,61	30,27	44,01	40,41	70,07	34,53	42,94	36,58	41,93	37,38	52,82	51,37	44,67	25,14	45,54	33,47	64,53	33,69	48,99	38,76	50,37	35,95	34,30	52,95	33,23
безалкогольні напої	97,68	98,85	82,04	95,70	97,21	102,97	73,20	124,48	97,28	83,20	106,30	76,58	94,36	109,73	113,74	93,74	70,96	86,86	53,29	73,19	90,37	111,58	84,31	100,92	78,42	88,42	159,61	122,02
Харчування поза домом	**68,65**	**37,51**	**43,92**	**60,94**	**70,36**	**64,52**	**54,14**	**91,60**	**76,01**	**158,47**	**13,47**	**48,18**	**30,52**	**63,91**	**69,52**	**57,20**	**75,53**	**23,49**	**48,20**	**47,18**	**67,41**	**37,34**	**43,38**	**73,47**	**125,03**	**40,95**	**199,17**	**77,16**
Грошові витрати на харчування	**1709,71**	**1838,17**	**1536,32**	**1506,09**	**1582,28**	**1945,81**	**1412,93**	**1814,08**	**1584,55**	**1454,71**	**1720,74**	**1384,75**	**1630,57**	**1894,72**	**1829,88**	**1741,76**	**1518,78**	**1450,12**	**1228,03**	**1372,92**	**1638,42**	**1784,31**	**1413,87**	**1705,53**	**1522,69**	**1484,22**	**2632,71**	**2087,86**
	Відсотків																										
Продукти харчування	**96,0**	**98,0**	**97,1**	**96,0**	**95,6**	**96,7**	**96,2**	**95,0**	**95,2**	**89,1**	**99,2**	**96,5**	**98,1**	**96,6**	**96,2**	**96,7**	**95,0**	**98,4**	**96,1**	**96,6**	**95,9**	**97,9**	**96,9**	**95,7**	**91,8**	**97,2**	**92,4**	**96,3**
у тому числі:																											
хліб і хлібопродукти	14,8	14,5	17,4	17,3	13,9	13,0	18,3	18,3	14,9	18,8	15,1	15,0	14,1	14,6	14,2	14,2	16,2	18,5	17,7	16,5	13,8	15,5	17,3	15,5	18,1	17,5	10,8	11,1
м'ясо та м'ясопродукти	22,9	26,0	21,4	17,1	23,8	25,6	21,4	19,0	23,5	15,9	24,2	23,9	24,9	21,4	22,9	23,2	22,9	18,8	21,7	18,2	24,8	22,8	20,7	21,1	20,1	21,0	22,9	26,2
риба та рибопродукти	6,9	5,9	7,7	8,9	6,0	6,3	7,5	5,6	5,8	6,3	8,3	6,4	6,4	6,4	6,4	6,6	6,8	9,9	7,8	7,8	6,6	6,2	7,4	7,6	7,9	8,7	6,9	6,3
молоко, сир та яйця	12,8	13,6	11,2	9,5	13,6	13,6	11,3	10,8	12,9	9,7	14,0	11,8	13,1	12,9	11,5	13,4	13,2	10,8	12,4	11,6	14,7	12,0	10,8	11,4	10,5	10,4	14,3	16,1
молоко, сир	10,6	11,3	9,6	7,5	11,0	11,3	9,2	8,8	10,7	8,2	11,9	9,8	10,6	10,6	9,3	11,2	11,2	8,5	9,8	10,0	12,2	9,5	8,9	9,7	9,1	8,7	12,3	13,7
яйця	2,2	2,3	1,6	2,0	2,6	2,3	2,1	2,0	2,2	1,5	2,1	2,0	2,5	2,3	2,2	2,2	2,0	2,3	2,6	1,6	2,5	2,5	1,9	1,7	1,4	1,7	2,0	2,4
олія та жири	8,9	7,4	11,6	11,6	8,8	8,5	11,8	9,8	7,7	9,3	10,2	9,0	9,3	9,6	8,7	6,9	9,2	10,7	12,2	10,3	8,5	9,8	11,4	10,1	8,2	11,6	6,0	5,6
сало та інші тваринні харчові жири	2,1	1,2	3,4	2,7	2,2	2,3	4,3	1,1	1,7	0,3	3,2	2,8	2,5	0,8	2,4	1,2	2,5	1,7	4,2	0,6	2,3	2,9	2,2	3,1	0,5	3,7	1,1	0,9
масло	3,0	2,6	3,4	3,1	3,2	2,9	3,0	3,2	2,8	3,6	3,2	2,8	3,2	3,9	2,7	2,4	3,4	3,2	3,4	3,8	3,2	2,9	3,7	3,2	2,5	3,2	2,2	2,5
олія та інші рослинні жири	3,8	3,6	4,8	5,8	3,4	3,3	4,5	5,5	3,2	5,4	3,8	3,4	3,6	4,9	3,6	3,3	3,3	5,8	4,6	5,9	3,0	4,0	5,5	3,8	5,2	4,7	2,7	2,2
фрукти	6,6	6,9	5,8	6,6	6,1	6,3	5,5	5,8	5,8	5,7	6,4	5,9	5,7	7,6	6,4	7,2	5,9	6,6	5,5	7,5	6,2	6,1	6,6	6,2	5,5	6,6	9,0	9,2
з них кавуни, дині	0,4	0,4	0,5	0,6	0,3	0,4	0,4	0,5	0,3	0,5	0,4	0,3	0,4	0,5	0,4	0,4	0,4	0,5	0,4	0,5	0,4	0,3	0,5	0,4	0,7	0,4	0,3	0,5
овочі, включаючи картоплю	7,8	10,1	5,8	4,7	8,6	9,1	4,9	7,8	9,1	7,1	5,9	8,0	9,0	7,3	9,5	10,0	6,3	5,2	4,2	6,0	7,9	8,7	6,0	5,9	6,1	4,2	8,8	10,4
з них картопля	2,1	3,2	0,9	0,6	2,7	2,9	0,8	1,9	3,2	0,9	1,1	2,4	3,1	1,4	2,8	3,0	1,8	0,7	0,5	0,6	2,4	2,8	0,8	1,3	0,9	0,3	1,8	3,0
цукор, джем, мед, сироп, шоколад та кондитерські вироби	7,2	6,5	8,4	10,5	6,8	6,7	7,4	7,1	7,2	7,6	6,8	8,0	7,5	8,2	7,6	7,2	8,1	8,8	7,6	8,7	5,8	7,8	8,0	9,0	7,8	8,9	5,6	4,0
інші продукти харчування	2,4	1,7	2,5	3,4	1,9	2,3	2,9	3,9	2,2	3,0	2,1	3,0	2,3	2,8	2,8	2,6	1,7	3,1	2,7	4,7	2,1	2,7	2,7	3,0	2,4	2,3	2,0	1,6
безалкогольні напої	5,7	5,4	5,3	6,4	6,1	5,3	5,2	6,9	6,1	5,7	6,2	5,5	5,8	5,8	6,2	5,4	4,7	6,0	4,3	5,3	5,5	6,3	6,0	5,9	5,2	6,0	6,1	5,8
Харчування поза домом	**4,0**	**2,0**	**2,9**	**4,0**	**4,4**	**3,3**	**3,8**	**5,0**	**4,8**	**10,9**	**0,8**	**3,5**	**1,9**	**3,4**	**3,8**	**3,3**	**5,0**	**1,6**	**3,9**	**3,4**	**4,1**	**2,1**	**3,1**	**4,3**	**8,2**	**2,8**	**7,6**	**3,7**
Грошові витрати на харчування	**100,0**	**100,0**	**100,0**	**100,0**	**100,0**	**100,0**	**100,0**	**100,0**	**100,0**	**100,0**	**100,0**	**100,0**	**100,0**	**100,0**	**100,0**	**100,0**	**100,0**	**100,0**	**100,0**	**100,0**	**100,0**	**100,0**	**100,0**	**100,0**	**100,0**	**100,0**	**100,0**	**100,0**
Кількість домогосподарств (тисяч)	16958,7	734,5	641,8	335,4	1314,0	1684,2	492,4	355,8	688,4	451,2	640,1	423,6	908,1	819,8	447,9	842,0	601,4	376,8	445,3	359,8	1029,4	404,4	487,3	524,4	305,5	448,7	1062,8	133,7
Середній еквівалентний розмір домогосподарства (осіб)	2,11	2,12	2,04	2,42	1,98	1,99	2,06	2,72	2,03	2,40	2,14	1,91	1,96	2,41	2,10	2,16	1,97	2,41	2,02	2,36	2,01	2,13	2,15	1,97	2,33	1,93	2,11	2,04
Кількість обстежених домогосподарств	10528	478	400	309	694	768	269	295	374	313	339	257	565	601	401	439	348	298	289	286	606	402	312	282	286	293	480	144

Додаток Б

Таблиця Б.1

Динаміка обсягів виробництва м'яса та м'ясопродуктів в Україні у 2000–2013 рр., тис. т та розрахунок проміжних показників для визначення параметрів і статистичних характеристик квадратичної залежності рівняння тренда*

Роки, *(t)*		**Фактичні обсяги виробництва м'яса та м'ясопродуктів, тис. т *(y_t)***	$y_t t$	t^2	t^3	t^4	$y_t t^2$	**Обсяги виробництва м'яса та м'ясопродуктів, розраховані на основі квадратичного рівняння тренда, тис. т, *($\hat{y}_t$)***	**Відхилення, тис. т, $\lvert y_t - \hat{y}_t \rvert$**	**Квадрат відхилення, тис. т, $(y_t - \hat{y}_t)^2$**	$\frac{\lvert y_t - \hat{y}_t \rvert}{y_t}$	$\left[\frac{(y_t - \hat{y}_t)^2}{y_t}\right]$
1	2000	1663	1663	1	1	1	1663	1616	47	2209	0,028262177	1,32832231
2	2005	1597	3194	4	8	16	6388	1719	122	14884	0,076393237	9,31997495
3	2008	1906	5718	9	27	81	17154	1822	84	7056	0,044071354	3,70199370
4	2009	1917	7668	16	64	256	30672	1928	11	121	0,005738132	0,06311946
5	2010	2059	10295	25	125	625	51475	2035	24	576	0,011656144	0,27974745
6	2011	2144	12864	36	216	1296	77184	2144	0	0	0	0
7	2012	2210	15470	49	343	2401	108290	2254	44	1936	0,019909502	0,8760181
8	2013	2389	19112	64	512	4096	152896	2367	22	484	0,009208874	0,20259523
∑ 36		15885	75984	204	1296	8772	445722	15885	354	27266	0,19523942	15,7717712

**Примітка:* Розроблено автором

Таблиця Б.2

Динаміка обсягів виробництва м'яса та м'ясопродуктів в Україні у 2000-2013 рр., тис. т та розрахунок проміжних показників для визначення параметрів і статистичних характеристик лінійної залежності рівняння тренда*

Роки, *(t)*		**Фактичні обсяги виробництва м'яса та м'ясопродуктів, тис. т *(y_t)***	***$y_t t$***	***t^2***	**Обсяги виробництва м'яса та м'ясопродуктів, розраховані на основі лінійного рівняння тренда, тис. т, *($\hat{y}_t$)***	**Відхилення, тис. т, *$\lvert y_t - \hat{y}_t \rvert$***	**Квадрат відхилення, тис. т, *$(y_t - \hat{y}_t)^2$***
1	2000	1663	1663	1	1610,50	52,50	2756,25
2	2005	1597	3194	4	1717,68	120,68	14563,66
3	2008	1906	5718	9	1824,86	81,14	6583,70
4	2009	1917	7668	16	1932,04	15,04	226,20
5	2010	2059	10295	25	2039,22	19,78	391,25
6	2011	2144	12864	36	2146,40	2,40	5,76
7	2012	2210	15470	49	2253,58	43,58	1899,22
8	2013	2389	19112	64	2360,76	28,24	797,50
∑ 36		15885	75984	204	15885,04	363,36	27223,54

**Примітка:* Розроблено автором

Додаток В

Таблиця В.1

Динаміка обсягів виробництва молока та молочних продуктів в Україні у 2000–2013 рр., тис. т та розрахунок проміжних показників для визначення параметрів і статистичних характеристик квадратичної залежності рівняння тренда*

Роки, *(t)*		**Фактичні обсяги виробництва молока та молочних продуктів, тис. т *(y_t)***	***$y_t t$***	***t^2***	***t^3***	***t^4***	***$y_t t^2$***	**Обсяги виробництва молока та молочних продуктів, розраховані на основі квадратичного рівняння тренда, тис. т, *($\hat{y}_t$)***	**Відхилення, тис. т, *$\lvert y_t - \hat{y}_t \rvert$***	**Квадрат відхилення, тис. т, *$(y_t - \hat{y}_t)^2$***	***$\frac{\lvert y_t - \hat{y}_t \rvert}{y_t}$***	***$\frac{(y_t - \hat{y}_t)^2}{y_t}$***
1	2000	12658	12658	1	1	1	12658	13265,25	607,25	368752,56	0,047973614	0,002301468
2	2005	13714	27428	4	8	16	54856	12597,51	1116,49	1246549,92	0,081412425	0,006627983
3	2008	11761	35283	9	27	81	105849	12064,03	303,03	91827,18	0,025765666	0,00066387
4	2009	11610	46440	16	64	256	185760	11664,81	54,81	3004,14	0,00472093	2,22872E-05
5	2010	11249	56245	25	125	625	281225	11399,85	150,85	22755,72	0,013410081	0,00017983
6	2011	11086	66516	36	216	1296	399096	11269,15	183,15	33543,92	0,016520837	0,000272938
7	2012	11378	79646	49	343	2401	557522	11272,71	105,29	11085,98	0,009253823	8,56332E-05
8	2013	11488	91904	64	512	4096	735232	11410,53	77,47	6001,60	0,006743558	4,54756E-05
∑ 36		94944	416120	204	1296	8772	2332198	94943,84	2598,34	1783521,03	0,20580094	0,010199484

**Примітка:* Розроблено автором

Таблиця В.2

Динаміка обсягів виробництва молока та молочних продуктів в Україні у 2000–2013 рр., тис. т та розрахунок проміжних показників для визначення параметрів і статистичних характеристик лінійної залежності рівняння тренда*

Роки, *(t)*		**Фактичні обсяги виробництва молока та молочних продуктів, тис. т *(y_t)***	***$y_t t$***	***t^2***	**Обсяги виробництва молока та молочних продуктів, розраховані на основі лінійного рівняння тренда, тис. т, *($\hat{y}_t$)***	**Відхилення, тис. т, *$\lvert y_t - \hat{y}_t \rvert$***	**Квадрат відхилення, тис. т, *$(y_t - \hat{y}_t)^2$***
1	2000	12658	12658	1	12795,34	137,34	18862,28
2	2005	13714	27428	4	12530,39	1183,61	1400932,63
3	2008	11761	35283	9	12265,44	504,44	254459,71
4	2009	11610	46440	16	12000,49	390,49	152482,44
5	2010	11249	56245	25	11735,54	486,54	236721,17
6	2011	11086	66516	36	11470,59	384,59	147909,47
7	2012	11378	79646	49	11205,64	172,36	29707,97
8	2013	11488	91904	64	10940,69	547,31	299548,24
∑ 36		94944	416120	204	94944,12	3806,68	2540623,91

**Примітка:* Розроблено автором

Додаток Г

Таблиця Г.1

Динаміка обсягів виробництва зерна та зернових продуктів в Україні у 2000–2013 рр., тис. т та розрахунок проміжних показників для визначення параметрів і статистичних характеристик квадратичної залежності рівняння тренда*

Роки, *(t)*		**Фактичні обсяги виробництва зерна та зернових продуктів, тис. т *(y_t)***	***$y_t t$***	***t^2***	***t^3***	***t^4***	***$y_t t^2$***	**Обсяги виробництва зерна та зернових продуктів, розраховані на основі квадратичного рівняння тренда, тис. т, *($\hat{y}_t$)***	**Відхилення, тис. т, $\lvert y_t-\hat{y}_t \rvert$**	**Квадрат відхилення, тис. т, $(y_t-\hat{y}_t)^2$**	$\frac{\lvert y_t-\hat{y}_t \rvert}{y_t}$	$\frac{(y_t-\hat{y}_t)^2}{y_t}$
1	2000	24459	24459	1	1	1	24459	30278,00	5819,00	33860761,00	0,237908336	0,056600377
2	2005	38016	76032	4	8	16	152064	36160,98	1855,02	3441099,20	0,048795770	0,002381027
3	2008	53290	159870	9	27	81	479610	41332,00	11958,00	142993764,00	0,224394821	0,050353036
4	2009	46028	184112	16	64	256	736448	45791,07	236,93	56135,82	0,005147519	2,6497E-05
5	2010	39271	196355	25	125	625	981775	49538,19	10267,19	105415190,50	0,261444577	0,068353267
6	2011	56747	340482	36	216	1296	2042892	52573,36	4173,64	17419270,85	0,073548205	0,005409338
7	2012	46216	323512	49	343	2401	2264584	54896,57	8680,57	75352295,52	0,187826078	0,035278635
8	2013	63051	504408	64	512	4096	4035264	56507,83	6543,17	42813073,65	0,103775832	0,010769423
∑ 36		367078	1809230	204	1296	8772	10717096	367078,00	49533,52	421351590,54	1,142841139	0,229171601

**Примітка:* Розроблено автором

Таблиця Г.2

Динаміка обсягів виробництва зерна та зернових продуктів в Україні у 2000–2013 рр., тис. т та розрахунок проміжних показників для визначення параметрів і статистичних характеристик лінійної залежності рівняння тренда*

Роки, *(t)*		**Фактичні обсяги виробництва зерна та зернових продуктів, тис. т *(y_t)***	***$y_t t$***	***t^2***	**Обсяги виробництва зерна та зернових продуктів, розраховані на основі лінійного рівняння тренда, тис. т, *($\hat{y}_t$)***	**Відхилення, тис. т, *$\lvert y_t - \hat{y}_t \rvert$***	**Квадрат відхилення, тис. т, *$(y_t - \hat{y}_t)^2$***
1	2000	24459	24459	1	32769,83	8310,83	69069895,29
2	2005	38016	76032	4	36516,95	1499,05	2247150,90
3	2008	53290	159870	9	40264,07	13025,93	169674852,40
4	2009	46028	184112	16	44011,19	2016,81	4067522,58
5	2010	39271	196355	25	47758,31	8487,31	72034431,04
6	2011	56747	340482	36	51505,43	5241,57	27474056,06
7	2012	46216	323512	49	55252,55	9036,55	81659235,90
8	2013	63051	504408	64	58999,67	4051,33	16413274,77
∑ 36		367078	1809230	204	367078,00	51669,38	442640418,90

**Примітка:* Розроблено автором

Додаток Д

Таблиця Д.1

Динаміка обсягів виробництва овочів та баштанних продовольчих культур в Україні у 2000–2013 рр., тис. т та розрахунок проміжних показників для визначення параметрів і статистичних характеристик квадратичної залежності рівняння тренда*

Роки, *(t)*		**Фактичні обсяги виробництва овочів та баштанних продовольчих культур, тис. т *(y_t)***	***$y_t t$***	***t^2***	***t^3***	***t^4***	***$y_t t^2$***	**Обсяги виробництва овочів та баштанних продовольчих культур, розраховані на основі квадратичного рівняння тренда, тис. т, *($\hat{y}_t$)***	**Відхилення, тис. т, $\lvert y_t-\hat{y}_t \rvert$**	**Квадрат відхилення, тис. т, $(y_t-\hat{y}_t)^2$**	$\frac{\lvert y_t-\hat{y}_t \rvert}{y_t}$	$\frac{(y_t-\hat{y}_t)^2}{y_t}$
1	2000	6195	6195	1	1	1	6195	6381,00	186,00	34596,00	0,030024213	0,000901453
2	2005	7606	15212	4	8	16	30424	7372,43	233,57	54554,94	0,030708651	0,000943021
3	2008	8489	25467	9	27	81	76401	8245,57	243,43	59258,16	0,028675934	0,000822309
4	2009	8976	35904	16	64	256	143616	9000,43	24,43	596,82	0,002721702	7,40766E-06
5	2010	8873	44365	25	125	625	221825	9637,00	764,00	583696,00	0,086103911	0,007413883
6	2011	10562	63372	36	216	1296	380232	10155,29	406,71	165413,02	0,038506912	0,001482782
7	2012	10815	75705	49	343	2401	529935	10555,29	259,71	67449,28	0,02401387	0,000576666
8	2013	10668	85344	64	512	4096	682752	10837,00	169,00	28561,00	0,01584177	0,000250962
∑ 36		72184	351564	204	1296	8772	2071380	72184,01	2286,85	994125,24	0,256596962	0,012398485

**Примітка:* Розроблено автором

Таблиця Д.2

Динаміка обсягів виробництва овочів та баштанних продовольчих культур в Україні у 2000–2013 рр., тис. т та розрахунок проміжних показників для визначення параметрів і статистичних характеристик лінійної залежності рівняння тренда*

Роки, *(t)*		**Фактичні обсяги виробництва овочів та баштанних продовольчих культур, тис. т *(y_t)***	***$y_t t$***	***t^2***	**Обсяги виробництва овочів та баштанних продовольчих культур, розраховані на основі лінійного рівняння тренда, тис. т, *($\hat{y}_t$)***	**Відхилення, тис. т, *$\lvert y_t - \hat{y}_t \rvert$***	**Квадрат відхилення, тис. т, *$(y_t - \hat{y}_t)^2$***
1	2000	6195	6195	1	6795,00	600,00	360000,00
2	2005	7606	15212	4	7431,57	174,43	30425,82
3	2008	8489	25467	9	8068,14	420,86	177123,14
4	2009	8976	35904	16	8704,71	271,29	73598,26
5	2010	8873	44365	25	9341,29	468,29	219295,52
6	2011	10562	63372	36	9977,86	584,14	341219,54
7	2012	10815	75705	49	10614,43	200,57	40228,32
8	2013	10668	85344	64	11251,00	583,00	339889,00
∑ 36		72184	351564	204	72184,00	3302,58	1581779,62

**Примітка:* Розроблено автором

Додаток Е

Таблиця Е.1

Динаміка обсягів виробництва плодів, ягід та винограду в Україні у 2000–2013 рр., тис. т та розрахунок проміжних показників для визначення параметрів і статистичних характеристик квадратичної залежності рівняння тренда*

Роки, *(t)*		**Фактичні обсяги виробництва плодів, ягід та винограду, тис. т *(y_t)***	***$y_t t$***	***t^2***	***t^3***	***t^4***	***$y_t t^2$***	**Обсяги виробництва плодів, ягід та винограду, розраховані на основі квадратичного рівняння тренда, тис. т, *($\hat{y}_t$)***	**Відхилення, тис. т, *$\lvert y_t - \hat{y}_t \rvert$***	**Квадрат відхилення, тис. т, *$(y_t - \hat{y}_t)^2$***	***$\frac{\lvert y_t - \hat{y}_t \rvert}{y_t}$***	***$\frac{(y_t - \hat{y}_t)^2}{y_t}$***
1	2000	1966	1966	1	1	1	1966	2030,04	64,04	4101,12	0,032573754	0,001061049
2	2005	2133	4266	4	8	16	8532	1992,38	140,62	19773,98	0,065925926	0,004346228
3	2008	1919	5757	9	27	81	17271	2005,20	86,20	7430,44	0,044919229	0,002017737
4	2009	2087	8348	16	64	256	33392	2068,51	18,49	341,88	0,008859607	7,84926E-05
5	2010	2154	10770	25	125	625	53850	2182,30	28,30	800,89	0,013138347	0,000172616
6	2011	2418	14508	36	216	1296	87048	2346,59	71,41	5099,39	0,029532672	0,000872179
7	2012	2465	17255	49	343	2401	120785	2561,36	96,36	9285,25	0,039091278	0,001528128
8	2013	2871	22968	64	512	4096	183744	2826,63	44,37	1968,70	0,015454545	0,000238843
∑ 36		18013	85838	204	1296	8772	506588	18013,01	549,79	48801,65	0,249495358	0,010315273

**Примітка:* Розроблено автором

Таблиця Е.2

Динаміка обсягів виробництва плодів, ягід та винограду в Україні у 2000–2013 рр., тис. т та розрахунок проміжних показників для визначення параметрів і статистичних характеристик лінійної залежності рівняння тренда*

Роки, *(t)*		**Фактичні обсяги виробництва плодів, ягід та винограду, тис. т *(y_t)***	***$y_t t$***	***t^2***	**Обсяги виробництва плодів, ягід та винограду, розраховані на основі лінійного рівняння тренда, тис. т, *($\hat{y}_t$)***	**Відхилення, тис. т, *$\lvert y_t - \hat{y}_t \rvert$***	**Квадрат відхилення, тис. т, *$(y_t - \hat{y}_t)^2$***
1	2000	1966	1966	1	1853,33	112,67	12694,53
2	2005	2133	4266	4	1967,13	165,87	27512,86
3	2008	1919	5757	9	2080,93	161,93	26221,32
4	2009	2087	8348	16	2194,73	107,73	11605,75
5	2010	2154	10770	25	2308,52	154,52	23876,43
6	2011	2418	14508	36	2422,32	4,32	18,66
7	2012	2465	17255	49	2536,12	71,12	5058,05
8	2013	2871	22968	64	2649,92	221,08	48876,37
∑ 36		18013	85838	204	18013,00	999,24	155863,98

**Примітка:* Розроблено автором

Додаток Ж

Таблиця Ж.1

Динаміка обсягів виробництва цукру в Україні у 2000–2013 рр., тис. т та розрахунок проміжних показників для визначення параметрів і статистичних характеристик квадратичної залежності рівняння тренда*

Роки, *(t)*		**Фактичні обсяги виробництва цукру, тис. т *(y_t)***	$y_t t$	t^2	t^3	t^4	$y_t t^2$	**Обсяги виробництва цукру, розраховані на основі квадратичного рівняння тренда, тис. т, *($\hat{y}_t$)***	**Відхилення, тис. т, $\lvert y_t - \hat{y}_t \rvert$**	**Квадрат відхилення, тис. т, $(y_t - \hat{y}_t)^2$**	$\frac{\lvert y_t - \hat{y}_t \rvert}{y_t}$	$\frac{(y_t - \hat{y}_t)^2}{y_t}$
1	2000	2147	2147	1	1	1	2147	1985,88	161,12	25959,65	0,075044248	0,005631639
2	2005	2139	4278	4	8	16	8556	1944,97	194,03	37647,64	0,090710612	0,008228415
3	2008	1571	4713	9	27	81	14139	1907,41	336,41	113171,69	0,214137492	0,045854865
4	2009	1275	5100	16	64	256	20400	1873,20	598,20	357843,24	0,469176471	0,220126561
5	2010	1805	9025	25	125	625	45125	1842,33	37,33	1393,53	0,02068144	0,000427722
6	2011	2586	15516	36	216	1296	93096	1814,80	771,20	594749,44	0,298221191	0,088935879
7	2012	2143	15001	49	343	2401	105007	1790,63	352,37	124164,62	0,164428371	0,027036689
8	2013	1263	10104	64	512	4096	80832	1769,79	506,79	256836,10	0,401258907	0,161008711
∑ 36		14929	65884	204	1296	8772	369302	14929,01	2957,45	1511765,91	1,733658733	0,557250481

**Примітка:* Розроблено автором

Таблиця Ж.2

Динаміка обсягів виробництва цукру в Україні у 2000–2013 рр., тис. т
та розрахунок проміжних показників для визначення параметрів і статистичних характеристик лінійної залежності рівняння тренда*

Роки, *(t)*		**Фактичні обсяги виробництва цукру, тис. т *(y_t)***	***$y_t t$***	***t^2***	**Обсяги виробництва цукру, розраховані на основі лінійного рівняння тренда, тис. т, *($\hat{y}_t$)***	**Відхилення, тис. т, *$\lvert y_t - \hat{y}_t \rvert$***	**Квадрат відхилення, тис. т, *$(y_t - \hat{y}_t)^2$***
1		2	3	4	5	6	7
1	2000	2147	2147	1	1974,17	172,83	29870,21
2	2005	2139	4278	4	1943,30	195,70	38298,49
3	2008	1571	4713	9	1912,43	341,43	116574,44
4	2009	1275	5100	16	1881,56	606,56	367915,03
5	2010	1805	9025	25	1850,69	45,69	2087,58
6	2011	2586	15516	36	1819,82	766,18	587031,79
7	2012	2143	15001	49	1788,95	354,05	125351,40
8	2013	1263	10104	64	1758,08	495,08	245104,21
∑ 36		14929	65884	204	14929,00	2977,52	1512233,16

**Примітка:* Розроблено автором

Додаток З

Таблиця 3.1

Динаміка обсягів виробництва олії в Україні у 2000–2013 рр., тис. т та розрахунок проміжних показників для визначення параметрів і статистичних характеристик квадратичної залежності рівняння тренда*

Роки, *(t)*		**Фактичні обсяги виробництва олії, тис. т *(y_t)***	$y_t t$	t^2	t^3	t^4	$y_t t^2$	**Обсяги виробництва олії, розраховані на основі квадратичного рівняння тренда, тис. т, *($\hat{y}_t$)***	**Відхилення, тис. т, $\lvert y_t - \hat{y}_t \rvert$**	**Квадрат відхилення, тис. т, $(y_t - \hat{y}_t)^2$**	$\frac{\lvert y_t - \hat{y}_t \rvert}{y_t}$	$\frac{(y_t - \hat{y}_t)^2}{y_t}$
1	2000	1394	1394	1	1	1	1394	1149,67	244,33	59697,15	0,175272597	0,030720483
2	2005	1437	2874	4	8	16	5748	1707,43	270,43	73132,38	0,188190675	0,03541573
3	2008	1966	5898	9	27	81	17694	2212,14	246,14	60584,90	0,125198372	0,015674632
4	2009	2899	11596	16	64	256	46384	2663,81	235,19	55314,34	0,081127975	0,006581748
5	2010	3101	15505	25	125	625	77525	3062,43	38,57	1487,64	0,012437923	0,000154702
6	2011	3268	19608	36	216	1296	117648	3408,00	140,00	19600,00	0,042839657	0,001835236
7	2012	4067	28469	49	343	2401	199283	3700,52	366,48	134307,59	0,090110647	0,008119929
8	2013	3712	29696	64	512	4096	237568	3940,00	228,00	51984,00	0,061422414	0,003772713
$\sum 36$		21844	115040	204	1296	8772	703244	21844,00	1769,14	456108,00	0,77660026	0,102275174

**Примітка:* Розроблено автором

Таблиця 3.2

Динаміка обсягів виробництва олії в Україні у 2000–2013 рр., тис. т та розрахунок проміжних показників для визначення параметрів і статистичних характеристик лінійної залежності рівняння тренда*

Роки, *(t)*		**Фактичні обсяги виробництва олії, тис. т *(y_t)***	***$y_t t$***	***t^2***	**Обсяги виробництва олії, розраховані на основі лінійного рівняння тренда, тис. т, *($\hat{y}_t$)***	**Відхилення, тис. т, *$\lvert y_t - \hat{y}_t \rvert$***	**Квадрат відхилення, тис. т, *$(y_t - \hat{y}_t)^2$***
1	2000	1394	1394	1	1335,33	58,67	3442,17
2	2005	1437	2874	4	1733,95	296,95	88179,30
3	2008	1966	5898	9	2132,57	166,57	27745,56
4	2009	2899	11596	16	2531,19	367,81	135284,20
5	2010	3101	15505	25	2929,81	171,19	29306,02
6	2011	3268	19608	36	3328,43	60,43	3651,78
7	2012	4067	28469	49	3727,05	339,95	115566,00
8	2013	3712	29696	64	4125,67	413,67	171122,87
∑ 36		21844	115040	204	21844,00	1875,24	574297,90

**Примітка:* Розроблено автором

Додаток И

Таблиця И.1

Динаміка обсягів споживання м'яса та м'ясопродуктів в Україні у 2000–2013 рр., тис. т та розрахунок проміжних показників для визначення параметрів і статистичних характеристик квадратичної залежності рівняння тренда*

Роки, *(t)*		Фактичні обсяги споживання м'яса та м'ясопродуктів, тис. т (y_t)	$y_t t$	t^2	t^3	t^4	$y_t t^2$	Обсяги споживання м'яса та м'ясопродуктів, розраховані на основі квадратичного рівняння тренда, тис. т, $(\hat{y}_t)$	Відхилення, тис. т, $\lvert y_t-\hat{y}_t \rvert$	Квадрат відхилення, тис. т, $(y_t-\hat{y}_t)^2$	$\frac{\lvert y_t-\hat{y}_t \rvert}{y_t}$	$\left[\frac{(y_t-\hat{y}_t)^2}{y_t}\right]^2$
1	2000	1611	1611	1	1	1	1611	1654,83	43,83	1921,07	0,027206704	0,000740205
2	2005	1844	3688	4	8	16	7376	1913,26	69,26	4796,95	0,037559653	0,001410728
3	2008	2340	7020	9	27	81	21060	2124,57	215,43	46410,08	0,092064103	0,008475799
4	2009	2290	9160	16	64	256	36640	2288,76	1,24	1,54	0,000541485	2,93206E-07
5	2010	2384	11920	25	125	625	59600	2405,83	21,83	476,55	0,009156879	8,38484E-05
6	2011	2339	14034	36	216	1296	84204	2475,79	136,79	18711,50	0,058482257	0,003420174
7	2012	2478	17346	49	343	2401	121422	2498,62	20,62	425,18	0,008321227	6,92428E-05
8	2013	2550	20400	64	512	4096	163200	2474,33	75,67	5725,95	0,02967451	0,000880577
∑ 36		17836	85179	204	1296	8772	495113	17835,99	584,67	78468,83	0,263006817	0,015080867

**Примітка:* Розроблено автором

Таблиця И.2

Динаміка обсягів споживання м'яса та м'ясопродуктів в Україні у 2000–2013 рр., тис. т та розрахунок проміжних показників для визначення параметрів і статистичних характеристик лінійної залежності рівняння тренда*

Роки, *(t)*		**Фактичні обсяги споживання м'яса та м'ясопродуктів, тис. т *(y_t)***	***$y_t t$***	***t^2***	**Обсяги споживання м'яса та м'ясопродуктів, розраховані на основі лінійного рівняння тренда, тис. т, *($\hat{y}_t$)***	**Відхилення, тис. т, *$\lvert y_t - \hat{y}_t \rvert$***	**Квадрат відхилення, тис. т, *$(y_t - \hat{y}_t)^2$***
1	2000	1611	1611	1	1819,75	208,75	43576,56
2	2005	1844	3688	4	1936,82	92,82	8615,55
3	2008	2340	7020	9	2053,89	286,11	81858,93
4	2009	2290	9160	16	2170,96	119,04	14170,52
5	2010	2384	11920	25	2288,04	95,96	9208,32
6	2011	2339	14034	36	2405,11	66,11	4370,53
7	2012	2478	17346	49	2522,18	44,18	1951,87
8	2013	2550	20400	64	2639,25	89,25	7965,56
∑ 36		17836	85179	204	17836,00	1002,22	171717,86

**Примітка:* Розроблено автором

Додаток К

Таблиця К.1

Динаміка обсягів споживання молока та молочних продуктів в Україні у 2000–2013 рр., тис. т та розрахунок проміжних показників для визначення параметрів і статистичних характеристик квадратичної залежності рівняння тренда*

Роки, *(t)*		**Фактичні обсяги споживання молока та молочних продуктів, тис. т *(y_t)***	***$y_t t$***	***t^2***	***t^3***	***t^4***	***$y_t t^2$***	**Обсяги споживання молока та молочних продуктів, розраховані на основі квадратичного рівняння тренда, тис. т, *($\hat{y}_t$)***	**Відхилення, тис. т, *$\lvert y_t - \hat{y}_t \rvert$***	**Квадрат відхилення, тис. т, *$(y_t - \hat{y}_t)^2$***	***$\frac{\lvert y_t - \hat{y}_t \rvert}{y_t}$***	***$\frac{(y_t - \hat{y}_t)^2}{y_t}$***
1	2000	9789	9789	1	1	1	9789	10240,92	451,92	204231,69	0,046166105	0,002131309
2	2005	10625	21250	4	8	16	42500	10002,08	622,92	388029,33	0,058627765	0,003437215
3	2008	9890	29670	9	27	81	89010	9826,18	63,82	4072,99	0,006452983	4,1641E-05
4	2009	9780	39120	16	64	256	156480	9713,20	66,80	4462,24	0,006830266	4,66525E-05
5	2010	9470	47350	25	125	625	236750	9663,16	193,16	37310,79	0,020397043	0,000416039
6	2011	9363	56178	36	216	1296	337068	9676,04	313,04	97994,04	0,033433729	0,001117814
7	2012	9797	68579	49	343	2401	480053	9751,85	45,15	2038,52	0,004608554	2,12388E-05
8	2013	10050	80400	64	512	4096	643200	9890,58	159,42	25414,74	0,015862687	0,000251625
∑ 36		78764	352336	204	1296	8772	1994850	78764,01	1916,23	763554,33	0,19237913	0,007463535

**Примітка:* Розроблено автором

Таблиця К.2

Динаміка обсягів споживання молока та молочних продуктів в Україні у 2000–2013 рр., тис. т та розрахунок проміжних показників для визначення параметрів і статистичних характеристик лінійної залежності рівняння тренда*

Роки, *(t)*		**Фактичні обсяги споживання молока та молочних продуктів, тис. т *(y_t)***	***$y_t t$***	***t^2***	**Обсяги споживання молока та молочних продуктів, розраховані на основі лінійного рівняння тренда, тис. т, *($\hat{y}_t$)***	**Відхилення, тис. т, *$\lvert y_t - \hat{y}_t \rvert$***	**Квадрат відхилення, тис. т, *$(y_t - \hat{y}_t)^2$***
1	2000	9789	9789	1	10020,67	231,67	53670,99
2	2005	10625	21250	4	9970,62	654,38	428213,18
3	2008	9890	29670	9	9920,57	30,57	934,52
4	2009	9780	39120	16	9870,52	90,52	8193,87
5	2010	9470	47350	25	9820,48	350,48	122836,23
6	2011	9363	56178	36	9770,43	407,43	165999,20
7	2012	9797	68579	49	9720,38	76,62	5870,62
8	2013	10050	80400	64	9670,33	379,67	144149,30
∑ 36		78764	352336	204	78764,00	2221,34	929867,94

**Примітка:* Розроблено автором

Додаток Л

Таблиця Л.1

Динаміка обсягів споживання зерна та зернових продуктів в Україні у 2000–2013 рр., тис. т та розрахунок проміжних показників для визначення параметрів і статистичних характеристик квадратичної залежності рівняння тренда*

Роки, *(t)*		**Фактичні обсяги споживання зерна та зернових продуктів, тис. т *(y_t)***	***$y_t t$***	***t^2***	***t^3***	***t^4***	***$y_t t^2$***	**Обсяги споживання зерна та зернових продуктів, розраховані на основі квадратичного рівняння тренда, тис. т, *($\hat{y}_t$)***	**Відхилення, тис. т, *$\lvert y_t - \hat{y}_t \rvert$***	**Квадрат відхилення, тис. т, *$(y_t - \hat{y}_t)^2$***	***$\frac{\lvert y_t - \hat{y}_t \rvert}{y_t}$***	***$\left[\frac{(y_t - \hat{y}_t)^2}{y_t}\right]$***
1	2000	7748	7748	1	1	1	7748	7839,00	91,00	8281,00	0,011744966	0,000137944
2	2005	7750	15500	4	8	16	31000	7483,33	266,67	71112,89	0,034409032	0,001183982
3	2008	7021	21063	9	27	81	63189	7188,29	167,29	27985,94	0,02382709	0,00056773
4	2009	6860	27440	16	64	256	109760	6953,86	93,86	8809,70	0,013682216	0,000187203
5	2010	6808	34040	25	125	625	170200	6780,05	27,95	781,20	0,004105464	1,68548E-05
6	2011	6730	40380	36	216	1296	242280	6666,86	63,14	3986,66	0,009381872	8,80195E-05
7	2012	6653	46571	49	343	2401	325997	6614,29	38,71	1498,46	0,005818428	3,38541E-05
8	2013	6578	52624	64	512	4096	420992	6622,33	44,33	1965,15	0,00673913	4,54159E-05
∑ 36		56148	245366	204	1296	8772	1371166	56148,01	792,95	124421,01	0,109708199	0,002261003

**Примітка:* Розроблено автором

Таблиця Л.2

Динаміка обсягів споживання зерна та зернових продуктів в Україні у 2000–2013 рр., тис. т та розрахунок проміжних показників для визначення параметрів і статистичних характеристик лінійної залежності рівняння тренда*

Роки, *(t)*		**Фактичні обсяги споживання зерна та зернових продуктів, тис. т *(y_t)***	***$y_t t$***	***t^2***	**Обсяги споживання зерна та зернових продуктів, розраховані на основі лінійного рівняння тренда, тис. т, *($\hat{y}_t$)***	**Відхилення, тис. т, *$\lvert y_t - \hat{y}_t \rvert$***	**Квадрат відхилення, тис. т, *$(y_t - \hat{y}_t)^2$***
1	2000	7748	7748	1	7626,83	121,17	14682,17
2	2005	7750	15500	4	7453,02	296,98	88197,12
3	2008	7021	21063	9	7279,21	258,21	66672,40
4	2009	6860	27440	16	7105,41	245,41	60226,07
5	2010	6808	34040	25	6931,60	123,60	15276,96
6	2011	6730	40380	36	6757,79	27,79	772,28
7	2012	6653	46571	49	6583,98	69,02	4763,76
8	2013	6578	52624	64	6410,17	167,83	28166,91
∑ 36		56148	245366	204	56148,01	1310,01	278757,67

**Примітка:* Розроблено автором

Додаток М

Таблиця М.1

Динаміка обсягів споживання овочів та баштанних продовольчих культур в Україні у 2000–2013 рр., тис. т та розрахунок проміжних показників для визначення параметрів і статистичних характеристик квадратичної залежності рівняння тренда*

Роки, *(t)*		Фактичні обсяги споживання овочів та баштанних продовольчих культур, тис. т *(y_t)*	$y_t t$	t^2	t^3	t^4	$y_t t^2$	Обсяги споживання овочів та баштанних продовольчих культур, розраховані на основі квадратичного рівняння тренда, тис. т, *($\hat{y}_t$)*	Відхилення, тис. т, $\lvert y_t-\hat{y}_t \rvert$	Квадрат відхилення, тис. т, $(y_t-\hat{y}_t)^2$	$\frac{\lvert y_t-\hat{y}_t \rvert}{y_t}$	$\left[\frac{(y_t-\hat{y}_t)^2}{y_t}\right]^2$
1	2000	5002	5002	1	1	1	5002	5016,33	14,33	205,35	0,002864854	8,20739E-06
2	2005	5663	11326	4	8	16	22652	5543,76	119,24	14218,18	0,021055977	0,000443354
3	2008	5975	17925	9	27	81	53775	6016,86	41,86	1752,26	0,007005858	4,9082E-05
4	2009	6312	25248	16	64	256	100992	6435,62	123,62	15281,90	0,019584918	0,000383569
5	2010	6581	32905	25	125	625	164525	6800,05	219,05	47982,90	0,033285215	0,001107906
6	2011	7440	44640	36	216	1296	267840	7110,14	329,86	108807,62	0,044336022	0,001965683
7	2012	7452	52164	49	343	2401	365148	7365,91	86,09	7411,49	0,011552603	0,000133463
8	2013	7431	59448	64	512	4096	475584	7567,33	136,33	18585,87	0,018346118	0,000336580
∑ 36		51856	248658	204	1296	8772	1455518	51856,00	1070,38	214245,57	0,158031564	0,004427844

**Примітка:* Розроблено автором

Таблиця М.2

Динаміка обсягів споживання овочів та баштанних продовольчих культур в Україні у 2000–2013 рр., тис. т та розрахунок проміжних показників для визначення параметрів і статистичних характеристик лінійної залежності рівняння тренда*

Роки, *(t)*		**Фактичні обсяги споживання овочів та баштанних продовольчих культур, тис. т *(y_t)***	***$y_t t$***	***t^2***	**Обсяги споживання овочів та баштанних продовольчих культур, розраховані на основі лінійного рівняння тренда, тис. т, *($\hat{y}_t$)***	**Відхилення, тис. т, *$\lvert y_t - \hat{y}_t \rvert$***	**Квадрат відхилення, тис. т, *$(y_t - \hat{y}_t)^2$***
1	2000	5002	5002	1	5206,50	204,50	41820,25
2	2005	5663	11326	4	5570,93	92,07	8476,88
3	2008	5975	17925	9	5935,36	39,64	1571,33
4	2009	6312	25248	16	6299,79	12,21	149,08
5	2010	6581	32905	25	6664,21	83,21	6923,90
6	2011	7440	44640	36	7028,64	411,36	169217,05
7	2012	7452	52164	49	7393,07	58,93	3472,74
8	2013	7431	59448	64	7757,50	326,50	106602,25
∑ 36		51856	248658	204	51856,00	1228,42	338233,50

**Примітка:* Розроблено автором

Додаток Н

Таблиця Н.1

Динаміка обсягів споживання плодів, ягід та винограду в Україні у 2000–2013 рр., тис. т та розрахунок проміжних показників для визначення параметрів і статистичних характеристик квадратичної залежності рівняння тренда*

Роки, *(t)*		**Фактичні обсяги споживання плодів, ягід та винограду, тис. т *(y_t)***	***$y_t t$***	***t^2***	***t^3***	***t^4***	***$y_t t^2$***	**Обсяги споживання плодів, ягід та винограду, розраховані на основі квадратичного рівняння тренда, тис. т, *($\hat{y}_t$)***	**Відхилення, тис. т, *$\lvert y_t - \hat{y}_t \rvert$***	**Квадрат відхилення, тис. т, *$(y_t - \hat{y}_t)^2$***	$\frac{\lvert y_t - \hat{y}_t \rvert}{y_t}$	$\frac{(y_t - \hat{y}_t)^2}{y_t}$
1	2000	1439	1439	1	1	1	1439	1481,92	42,92	1842,13	0,029826268	0,000889606
2	2005	1750	3500	4	8	16	7000	1723,75	26,25	689,06	0,015000000	0,000225000
3	2008	2010	6030	9	27	81	18090	1934,75	75,25	5662,56	0,037437811	0,001401590
4	2009	2101	8404	16	64	256	33616	2114,92	13,92	193,77	0,006625416	4,38961E-05
5	2010	2203	11015	25	125	625	55075	2264,25	61,25	3751,56	0,027802996	0,000773007
6	2011	2405	14430	36	216	1296	86580	2382,75	22,25	495,06	0,009251559	8,55913E-05
7	2012	2432	17024	49	343	2401	119168	2470,42	38,42	1476,10	0,015797697	0,000249567
8	2013	2560	20480	64	512	4096	163840	2527,25	32,75	1072,56	0,012792969	0,00016366
∑ 36		16900	82322	204	1296	8772	484808	16900,01	313,01	15182,80	0,154534717	0,003831917

**Примітка:* Розроблено автором

Таблиця Н.2

Динаміка обсягів споживання плодів, ягід та винограду в Україні у 2000–2013 рр., тис. т та розрахунок проміжних показників для визначення параметрів і статистичних характеристик лінійної залежності рівняння тренда*

Роки, *(t)*		**Фактичні обсяги споживання плодів, ягід та винограду, тис. т *(y_t)***	***$y_t t$***	***t^2***	**Обсяги споживання плодів, ягід та винограду, розраховані на основі лінійного рівняння тренда, тис. т, *($\hat{y}_t$)***	**Відхилення, тис. т, *$\lvert y_t - \hat{y}_t \rvert$***	**Квадрат відхилення, тис. т, *$(y_t - \hat{y}_t)^2$***
1	2000	1439	1439	1	1589,83	150,83	22749,69
2	2005	1750	3500	4	1739,17	10,83	117,29
3	2008	2010	6030	9	1888,50	121,50	14762,25
4	2009	2101	8404	16	2037,83	63,17	3990,45
5	2010	2203	11015	25	2187,17	15,83	250,59
6	2011	2405	14430	36	2336,50	68,50	4692,25
7	2012	2432	17024	49	2485,83	53,83	2897,67
8	2013	2560	20480	64	2635,17	75,17	5650,53
∑ 36		16900	82322	204	16900,00	559,66	55110,71

**Примітка:* Розроблено автором

Додаток П

Таблиця П.1

Динаміка обсягів споживання цукру в Україні у 2000–2013 рр., тис. т та розрахунок проміжних показників для визначення параметрів і статистичних характеристик квадратичної залежності рівняння тренда*

Роки, *(t)*		**Фактичні обсяги споживання цукру, тис. т *(y_t)***	***$y_t t$***	***t^2***	***t^3***	***t^4***	***$y_t t^2$***	**Обсяги споживання цукру, розраховані на основі квадратичного рівняння тренда, тис. т, *($\hat{y}_t$)***	**Відхилення, тис. т, *$\lvert y_t - \hat{y}_t \rvert$***	**Квадрат відхилення, тис. т, *$(y_t - \hat{y}_t)^2$***	$\frac{\lvert y_t - \hat{y}_t \rvert}{y_t}$	$\left[\frac{(y_t - \hat{y}_t)^2}{y_t}\right]^2$
1	2000	1809	1809	1	1	1	1809	1824,79	15,79	249,32	0,008728579	7,61881E-05
2	2005	1795	3590	4	8	16	7180	1812,24	17,24	297,22	0,009604457	9,22456E-05
3	2008	1891	5673	9	27	81	17019	1797,09	93,91	8819,09	0,049661555	0,00246627
4	2009	1745	6980	16	64	256	27920	1779,33	34,33	1178,55	0,019673352	0,000387041
5	2010	1704	8520	25	125	625	42600	1758,96	54,96	3020,60	0,032253521	0,00104029
6	2011	1758	10548	36	216	1296	63288	1735,98	22,02	484,88	0,012525597	0,000156891
7	2012	1713	11991	49	343	2401	83937	1710,40	2,60	6,76	0,001517805	2,30373E-06
8	2013	1686	13488	64	512	4096	107904	1682,21	3,79	14,36	0,002247924	5,05316E-06
∑ 36		14101	62599	204	1296	8772	351657	14101,00	244,64	14070,78	0,136212791	0,004226282

**Примітка:* Розроблено автором

Таблиця П.2

Динаміка обсягів споживання цукру в Україні у 2000–2013 рр., тис. т та розрахунок проміжних показників для визначення параметрів і статистичних характеристик лінійної залежності рівняння тренда*

Роки, *(t)*		**Фактичні обсяги споживання цукру, тис. т *(y_t)***	***$y_t t$***	***t^2***	**Обсяги споживання цукру, розраховані на основі лінійного рівняння тренда, тис. т, *($\hat{y}_t$)***	**Відхилення, тис. т, *$\lvert y_t - \hat{y}_t \rvert$***	**Квадрат відхилення, тис. т, *$(y_t - \hat{y}_t)^2$***
1	2000	1809	1809	1	1833,92	24,92	621,01
2	2005	1795	3590	4	1813,55	18,55	344,10
3	2008	1891	5673	9	1793,18	97,82	9568,75
4	2009	1745	6980	16	1772,81	27,81	773,40
5	2010	1704	8520	25	1752,44	48,44	2346,43
6	2011	1758	10548	36	1732,07	25,93	672,36
7	2012	1713	11991	49	1711,70	1,30	1,69
8	2013	1686	13488	64	1691,33	5,33	28,41
∑ 36		14101	62599	204	14101,00	250,10	14356,15

**Примітка:* Розроблено автором

Додаток Р

Таблиця Р.1

Динаміка обсягів споживання олії в Україні у 2000–2013 рр., тис. т та розрахунок проміжних показників для визначення параметрів і статистичних характеристик квадратичної залежності рівняння тренда*

Роки, *(t)*		Фактичні обсяги споживання олії, тис. т *(y_t)*	$y_t t$	t^2	t^3	t^4	$y_t t^2$	Обсяги споживання олії, розраховані на основі квадратичного рівняння тренда, тис. т, *($\hat{y}_t$)*	Відхилення, тис. т, $\lvert y_t - \hat{y}_t \rvert$	Квадрат відхилення, тис. т, $(y_t - \hat{y}_t)^2$	$\frac{\lvert y_t - \hat{y}_t \rvert}{y_t}$	$\left[\frac{(y_t - \hat{y}_t)^2}{y_t}\right]$
1	2000	461	461	1	1	1	461	509,54	48,54	2356,13	0,105292842	0,011086583
2	2005	635	1270	4	8	16	2540	595,68	39,32	1546,06	0,061921260	0,003834242
3	2008	694	2082	9	27	81	6246	655,27	38,73	1500,01	0,055806916	0,003114412
4	2009	711	2844	16	64	256	11376	688,29	22,71	515,74	0,031940928	0,001020223
5	2010	680	3400	25	125	625	17000	694,76	14,76	217,86	0,021705882	0,000471145
6	2011	625	3750	36	216	1296	22500	674,66	49,66	2466,12	0,079456000	0,006313256
7	2012	591	4137	49	343	2401	28959	628,01	37,01	1369,74	0,062622673	0,003921599
8	2013	604	4832	64	512	4096	38656	554,79	49,21	2421,62	0,08147351	0,006637933
∑ 36		5001	22776	204	1296	8772	127738	5001,00	299,94	12393,29	0,500220012	0,036399393

**Примітка:* Розроблено автором

Таблиця Р.2

Динаміка обсягів споживання олії в Україні у 2000–2013 рр., тис. т
та розрахунок проміжних показників для визначення параметрів і статистичних характеристик лінійної залежності рівняння тренда*

Роки, *(t)*		**Фактичні обсяги споживання олії, тис. т *(y_t)***	***$y_t t$***	***t^2***	**Обсяги споживання олії, розраховані на основі лінійного рівняння тренда, тис. т, *($\hat{y}_t$)***	**Відхилення, тис. т, *$\lvert y_t - \hat{y}_t \rvert$***	**Квадрат відхилення, тис. т, *$(y_t - \hat{y}_t)^2$***
1	2000	461	461	1	602,50	141,50	20022,25
2	2005	635	1270	4	608,96	26,04	678,08
3	2008	694	2082	9	615,43	78,57	6173,24
4	2009	711	2844	16	621,89	89,11	7940,59
5	2010	680	3400	25	628,36	51,64	2666,69
6	2011	625	3750	36	634,82	9,82	96,43
7	2012	591	4137	49	641,29	50,29	2529,08
8	2013	604	4832	64	647,75	43,75	1914,06
∑ 36		5001	22776	204	5001,00	490,72	42020,44

**Примітка:* Розроблено автором

Львівська міська рада

Департамент економічної політики

Україна, 79 006, Львів, пл. Ринок, 1, тел.: (032) 254-60-57

14.08.2015 №23-вих-589 На №_____ від _____

ДОВІДКА

про впровадження результатів дисертаційної роботи
СЕНИШИН Оксани Степанівни
на тему:
"Соціально-економічне прогнозування розвитку продовольчого комплексу України"

У Департаменті економічної політики Львівської міської ради ознайомились із дисертацією Сенишин Оксани Степанівни, що подається до захисту на здобуття наукового ступеня доктора економічних наук за спеціальністю 08.00.03 – економіка та управління національним господарством.

Результати здійсненого соціально-економічного прогнозу місця вітчизняного продовольчого комплексу в забезпеченні споживчих потреб населення України продуктами харчування шляхом застосування методологічного інструментарію соціально-економічного прогнозування з використання конкретних його методів – методики екстраполяції трендів для окреслення прогнозних значень обсягів виробництва та споживання продовольчих товарів, на основі яких визначено рівень самозабезпеченості цими товарами на вітчизняному продовольчому ринку, використовуються спеціалістами департаменту економічної політики при складанні планової документації та розробці важливих стратегічно-орієнтованих планів та програм, спрямованих на забезпечення сталого розвитку регіонального агропромислового комплексу.

Довідка видана для подання до Вченої Ради за місцем захисту дисертації та ДАК України як підтвердження використання результатів наукового дослідження у практичній діяльності.

Директор департаменту
економічної політики **І. Кулинич**

ЛЬВІВСЬКА
ОБЛАСНА
РАДА

вул. В. Винниченка, 18,
м. Львів, 79008,
Україна

«07» вересня 2015 р. № 1-78-1981
на № _____

ДОВІДКА

про впровадження результатів дисертаційного дослідження
Сенишин Оксани Степанівни
на тему
"СОЦІАЛЬНО-ЕКОНОМІЧНЕ ПРОГНОЗУВАННЯ РОЗВИТКУ ПРОДОВОЛЬЧОГО КОМПЛЕКСУ УКРАЇНИ"

Управління економічної політики Львівської обласної ради засвідчує, що окремі методичні положення дисертаційної роботи Сенишин Оксани Степанівни "Соціально-економічне прогнозування розвитку продовольчого комплексу України" використанні при розробці Стратегії розвитку Львівщини до 2017 року, а також щорічної Програми соціально-економічного та культурного розвитку Львівської області. Зокрема, були враховані пропозиції дисертанта у контексті підвищення рівня конкурентоспроможності вітчизняної продовольчої продукції на світових ринках за головними напрямами: збільшення експортного потенціалу вітчизняних виробників сільськогосподарської продукції; використання позитивного досвіду країн ЄС у регулюванні ринку агропродовольчої продукції; гармонізація вітчизняних стандартів на сільськогосподарську та агропродовольчу продукцію згідно зі стандартами ЄС; посилення кооперації господарств населення виробників сільськогосподарської продукції тощо.

Для успішного розвитку підприємств продовольчого комплексу України важливою умовою є наявність у достатньому обсязі конкурентоспроможної продукції продовольства. Тому, заходи запропоновані автором в дисертаційній роботі, є обґрунтованими та своєчасними, і, надалі, будуть враховуватися при розробці програмних документів, пов'язаних із соціально-економічним прогнозуванням розвитку вітчизняного продовольчого комплексу.

№ 0025847

Львівська обласна рада * Канцелярія * Україна

Заступник начальника управління економічної політики Львівської обласної ради Ярослав ГРИЦЕВИЧ

ЗКПО 34943719, АТ "УкрСиббанк",
МФО 351005, Р/р 26008190710900
Інд. под.№349437113050,
№ свідоцтва платн. ПДВ 100199743
Юридична адреса: 80400, Львівська обл.,
Кам'янка-Бузький р-н, с.Забужжя,
вул.Січових Стрільців 43
Поштова адреса: 80441, Львівська обл.,
Кам'янка-Бузький р-н, с. Вирів, вул..
Центральна, 62
Тел.: 38032 2327771, факс +38032 232 77 78

ТзОВ "Агро Л В Лімітед"
LLC "Agro L V Limited"

Enterprise Code: 34943719, JSC "UkrSibbank, Bank
Branch Code 351005, Acc.No. 26008190710900,
Tax Id. № 349437113050.
VAT payer № 100101579
Legal Address: 43 S. Striltsiv Str., Zabuzhzhya,
Kamyanka-Buzka district, Lviv region 80400,
Ukraine
Mail Address: 62 Tsentralna Str., Vyriv,
Kamyanka-Buzkyi district, Lviv region, 80441,
Ukraine
Tel.: +38032 2327771, fax: +38032 232 77 78

Вих. № 3725
Від 17.09. 2015 р.

ДОВІДКА

Видана Сенишин Оксані Степанівні про те, що у процесі підготовки та написання дисертаційної роботи на тему "Соціально-економічне прогнозування розвитку продовольчого комплексу України" протягом 2013–2015 рр. вона надавала консультації з питань покращення організації діяльності ТзОВ «Агро ЛВ Лімітед».

Зокрема, проведено здобувачем аналіз стану ринків продовольчої продукції тваринництва та рослинництва України, здійснено прогностичну оцінку нарощування експортного потенціалу вітчизняного продовольчого комплексу, розроблено соціально-економічний прогноз ролі та значення продовольчого комплексу в забезпеченні споживчих потреб населення України у продуктах харчування, на основі якого для оцінки ефективного рівня розвитку функціонування продовольчого комплексу розраховано прогнозні значення рівня самозабезпеченості основним видами продовольчої продукції на 2014–2019 рр., що було використано у практичній діяльності компанії.

Дана довідка засвідчує те, що результати дисертаційного дослідження Сенишин Оксани Степанівни мають важливе практичне і прикладне значення та можуть використовуватися при організації та плануванні діяльності гуртових продовольчих ринків України.

Директор ТзОВ «Агро ЛВ Лімітед» Станіслав Ян Махай

МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ
ЛЬВІВСЬКИЙ НАЦІОНАЛЬНИЙ УНІВЕРСИТЕТ імені ІВАНА ФРАНКА

вул. Університетська, 1, м. Львів, 79000, тел./факс (032)2616048, тел. 2603402
E-mail: lnu@lnu.com.ua Код ЗКПО 02070987
Управління держказначейства у Львівській області. МФО 825014. р.р. 35221203001061
№ свідоцтва 17701483, ін. под. № 020709813029
Валютний рахунок № 26007006042 в Укрексімбанку м. Львова МФО 325718

23.10.2015 N 4818-4 На N _____ від _____

ДОВІДКА

про впровадження в навчальний процес результатів дисертаційного дослідження О.С. Сенишин, виконаного на тему:

"Соціально-економічне прогнозування розвитку продовольчого комплексу України"

Дисертаційна робота безпосередньо пов'язана з тематикою наукових досліджень кафедри менеджменту економічного факультету Львівського національного університету імені Івана Франка. Понятійно-категоріальний апарат, методичний інструментарій, окремі теоретичні положення, а також практичні рекомендації щодо використання зарубіжного досвіду розвитку продовольчого комплексу в Україні, що містяться в дисертаційній роботі О.С. Сенишин, використовуються в навчальному процесі при підготовці бакалаврів та магістрів галузі знань 0306: "Менеджмент і адміністрування" в наступних навчальних дисциплінах: "Державне регулювання економіки", "Соціально-економічне прогнозування", "Економічна діагностика", "Менеджмент ЗЕД", "Організація і планування діяльності підприємства", "Економічний механізм діяльності організації".

Проректор з наукової роботи проф. Гладишевський Р. Є.

ПрАТ «Компанія Ензим»
вул. Личаківська 232, м. Львів, 79014 Україна
т. +380 (32) 298 98 01, ф. +380 (32) 298 98 07
enzym@enzym.com.ua

PrJSC «Enzym Company»
232 Lychakivs'ka Str., 79014 L'viv, Ukraine
t. +380 (32) 298 98 01, f. +380 (32) 298 98 07
enzym@enzym.com.ua

_____№ _____ На № 2692 від 17.11.15р.

ДОВІДКА

про впровадження результатів дисертаційного дослідження
Сенишин Оксани Степанівни
на тему:

"СОЦІАЛЬНО-ЕКОНОМІЧНЕ ПРОГНОЗУВАННЯ РОЗВИТКУ ПРОДОВОЛЬЧОГО КОМПЛЕКСУ УКРАЇНИ"

Приватне акціонерне товариство "Компанія Ензим" ознайомилась із дисертаційною роботою на тему "Соціально-економічне прогнозування розвитку продовольчого комплексу України", поданою СЕНИШИН Оксаною Степанівною до захисту на здобуття наукового ступеня доктора економічних наук за спеціальністю 08.00.03 – економіка та управління національним господарством.

Позитивним на нашу думку є те, що дисертантом запропоновані шляхи розширення діяльності ПрАТ "Компанія Ензим", зокрема на основі рекомендацій стосовно нарощування вітчизняного експортного потенціалу продовольчого комплексу, що полягає у впровадженні економічних, організаційних, інформаційних та фінансових заходів, запропоновано розширювати географічну структуру експорту традиційної продукції ПрАТ "Компанія Ензим", що дозволить підтримувати прибутковість бізнесу в умовах прогнозованого скорочення споживання хлібних продуктів населенням України протягом 2015–2019 рр.

Директор виконавчий
ПрАТ "Компанія Ензим" Цегелик А. Г.

БАРВІНОК

Вих. № 410 від 23.11.2015 р.

ДОВІДКА

Видана Сенишин Оксані Степанівні про те, що у процесі підготовки та написання дисертаційної роботи на тему "Соціально-економічне прогнозування розвитку продовольчого комплексу України" протягом 2012–2015 рр. вона надавала консультації з питань покращення організації діяльності ТзОВ «Торгова мережа "Барвінок".

Зокрема, проведений дисертантом аналіз стану ринків продовольчої продукції України; оцінка ефективності функціонування продовольчого комплексу у системі агропромислового виробництва, реалізації та споживання через призму розрахунку таких показників як: коефіцієнт продовольчого забезпечення населення за видами сільськогосподарської продукції, рівень самозабезпеченості країни, рівень залежності держави від імпортних закупівель продовольства певного виду та збалансованість попиту і пропозиції певного виду продовольчої продукції тощо, були використані у практичній діяльності ТзОВ «Торгова мережа "Барвінок".

Дана довідка засвідчує те, що результати дисертаційного дослідження Сенишин Оксани Степанівни мають важливе практичне і прикладне значення та можуть використовуватися при організації діяльності гуртових та роздрібних вітчизняних підприємств, що реалізують продовольчу продукцію.

Директор у справах експансії Кондрат І. М.

ТОВАРИСТВО З ОБМЕЖЕНОЮ ВІДПОВІДАЛЬНІСТЮ "ТОРГОВА МЕРЕЖА БАРВІНОК" 35621418 УКРАЇНА ЛЬВІВ

ЄДРПОУ 35621418
р/р 2600000002999
у філії ВАТ Укрексімбанк у м. Львові,
МФО 325718
інд.под. №356214113035
свідоцтво платника ПДВ №100097936

Товариство з обмеженою відповідальністю
"Торгова мережа "Барвінок"
79040, м. Львів,
вул. Городоцька, 359
тел.: (032) 297-70-64

УКРАЇНА
ЛЬВІВСЬКА ОБЛАСНА ДЕРЖАВНА АДМІНІСТРАЦІЯ
ДЕПАРТАМЕНТ ЕКОНОМІЧНОГО РОЗВИТКУ, ТОРГІВЛІ ТА ПРОМИСЛОВОСТІ
ЄДРПОУ 385 57560, 79008, м.Львів, вул.В.Винниченка,18, тел. 261-21-55 тел./факс. 235-60-80
E-mail: gue@loda.gov.ua

04.12.2015 № 1-44-4870 На № _____ від _____

ДОВІДКА
про впровадження результатів дисертаційної роботи Сенишин Оксани Степанівни на тему: "Соціально-економічне прогнозування розвитку продовольчого комплексу України"

Департамент економічного розвитку, торгівлі та промисловості Львівської обласної державної адміністрації ознайомився із дисертацією Сенишин Оксани Степанівни, що подається до захисту на здобуття наукового ступеня доктора економічних наук за спеціальністю 08.00.03 – економіка та управління національним господарством.

Авторське бачення взаємозв'язку функціонування та розвитку вітчизняного продовольчого комплексу, що пов'язане із існуванням продовольчої проблеми, алгоритм вирішення якої розглянуто у чотирьох площинах: зростання чисельності населення як чинника підвищення попиту на продовольство; використання і збереження землі як головного природного джерела, що забезпечує потреби людства у продовольстві; тенденцій і темпів збільшення виробництва продовольства загалом і на душу населення зокрема; аграрної науки як головного чинника забезпечення зростання продовольчих ресурсів планети, використовуються спеціалістами департаменту економічного розвитку, торгівлі та промисловості у проекті Стратегії розвитку Львівської області до 2020 року та Програми соціально-економічного та культурного розвитку Львівської області на 2016 рік.

Висновки автора дисертаційного дослідження щодо розвитку продовольчого комплексу України було направлено у відповідні районні державні адміністрації для формування стратегічних пріоритетів новостворених об'єднаних територіальних громад, а також запропоновано використати галузевому департаменту при підготовці Стратегії розвитку агропромислового комплексу Львівської області до 2020 року.

Довідка видана для подання до вченої ради за місцем захисту дисертації та МОН України як підтвердження використання результатів наукового дослідження у практичній діяльності.

Директор департаменту **В.М. Лозинський**

ДЕПАРТАМЕНТ ЕКОНОМІЧНОГО РОЗВИТКУ, ТОРГІВЛІ ТА ПРОМИСЛОВОСТІ ЛЬВІВСЬКОЇ ОБЛАСНОЇ ДЕРЖАВНОЇ АДМІНІСТРАЦІЇ * № 38557560 * УКРАЇНА *